

Fletoret te Sarajevës

Lettere da Sarajevo

SARAJEVSKJE SVESKE

Les cahiers de Sarajevo

SARAJEVSKJE BILJEŽNICE

Sarajevos Litterära Tidskrift

Sarajevos litteraere magasin

САРАЈЕВСКЕ СБЕКЕ

Sarajevos Litteraere Tidsskrift

SARAJEVSKI ZVEZKI

Сараевские тетрадки

САРАЈЕВСКИ ТЕТРАТКИ

Hefte aus Sarajevo

Kirjeitä Sarajevosta

SARAJEVO NOTEBOOK

Alma Lazarevska

Lidija Dimkovska

Tvrtko Kulenović

Luko Paljetak

Milica Nikolić

Boris A. Novak

Enver Kazaz

Alen Debeljak

Andrew Wachtel

Rusmir Mahmutćehajić

Kolja Mićević

Radmila Lazić

Balša Brković

Ivo Brešan

Branimir Donat

NO

1

2003

**Časopis Sarajevske sveske
objavljuje se uz finansijsku pomoć**

Fond otvoreno društvo BiH i država:

Kraljevina Švedska

Kraljevina Norveška

Republika Finska

Švajcarska Federacija

Republika Francuska

Republika Portugal

Kraljevina Španija

Velika Britanija

Lettere da Sarajevo

SARAJEVSKE SVESKE

Les cahiers de Sarajevo

САРАЈЕВСКЕ СВЕШТЕ

Sarajevo skrivbocker

Sarajevo's litteroe magasin

SARAJEVSKI ZVEZKI

Sarajevs litterära

Hefte aus Sarajevo

САРАЈЕВСКИ ТЕТРАТКИ

Сарајевские тетрадки

Kirjeitä Sarajevosta

SARAJEVO NOTEBOOK

**Glavni i
odgovorni urednik:**
Velimir Visković

Izvršni urednik:
Vojka Đikić

Redakcija:
Jovica Aćin
Ivo Banac
Balša Brković
Aleš Debeljak
Ljiljana Dirjan
Ivica Duhović-Žaknić
Drinka Gojković
Zdravko Grebo
Miljenko Jergović
Enver Kazaz
Tvrтко Kulenović
Boris A. Novak
Mihailo Pantić
Slobodan Šnajder
Marko Vešović

Sekretar:
Zoran Mutić

UVODNIK

Velimir Visković

Zamisao o ovom časopisu pojavila se kao plod inicijative skupine istaknutih književnika i intelektualaca s cijelog područja bivše Jugoslavije. Raspad zajedničke države bio je praćen i posvemašnjim prekidom komunikacije između njezinih nekadašnjih kulturnih središta. Nacionalističke elite, koje su svoje ideologe imale upravo u književničkim krugovima, nametnule su “govor mržnje” kao poželjan model odnosa prema kulturama susjednih, dojučer tzv. bratskih naroda.

Nakon završetka ratova na ovom tlu održava se i dalje stanje “hladnog rata” na planu kulturnih veza: sporo se uspostavlja kulturno tržište, raznim restriktivnim legislativnim mjerama (a još više restriktivnom praksom) intencionalno se ometaju cirkulacija knjiga, kazališnih predstava, filmova, nosača zvuka, štampe; gostovanja umjetnika otežana su zbog rigoroznog režima viza i radnih dozvola.

Namjera pisaca okupljenih oko inicijative za pokretanje *Sarajevskih sveski* nije stvaranje intelektualne platforme za političku rekonstituciju Jugoslavije; oni ne dovode u pitanje realnost postojanja novih država; aktivni su sudionici kulturnog života u svojim matičnim sredinama i nisu lišeni osjećaja nacionalne pripadnosti. Međutim, ne pristaju na ideju da se autentični nacionalni identitet dokazuje samo isticanjem razlika među susjednim kulturama i stvaranjem umjetnih barijera cirkulaciji ideja i ljudi. Zagovaraju normalnu komunikaciju među kulturama i pojedincima uvjereni da time obogaćuju vlastiti kulturni identitet te pomažu stvaranju uvjeta da prostor bivše Jugoslavije postane regijom plodnosnog prožimanja, suradnje i tolerancije i da se time neutraliziraju opasnosti ponavljanja sukoba.

U proteklom desetljeću često smo se suočavali s pokušajima da se kao kriterij ispravnoga nacionalnog osjećaja postavi distanciranje od “civilizacijski inferiornih kultura” susjednih naroda, iako s njima čak živimo ispremešani. Neobično je bio omiljen govor u prvom licu plurala kojim se nastojalo histerično stanje izazvano ratovima zavazda zacementirati; jedan je poznati hrvatski intelektualac u polemici koja je prije nekoliko godina izazvala veliku pozornost javnosti čak govorio o tome kako će za Hrvate u budućnosti srpska književnost biti isto što i islandska; nacionalni identitet i nacionalna književnost shvaćane su u toj vrsti ostrašćenog govora kao u sebe zatvorene, organske cjeline koje svoju posebnost mogu dokazati samo podizanjem barijera prema srodnim nacionalnim kulturama s kojim smo živjeli u intenzivnoj komunikaciji i prožimanju.

Panična potreba za naglašavanjem i hipertrofijom različitosti izazvana je strahom od srodnosti i sličnosti. Upravo stoga je i potreban autoritativan direktivni govor artikuliran u prvom

licu množine koji podrazumijeva da ćemo svi prihvatiti novu politiku, novo stanje, nov odnos prema onome što nam je dojučer bilo blisko, što smo osjećali kao prirodni dio naše lektire, našega kulturnog nasljeđa. Inzistiranje na prvom licu množine zapravo pokazuje implicitnu paniku pred *malim razlikama*, strah da netko slučajno ne izmakne nadzoru ideologa nacionalne čistoće: nije dovoljno da **JA** obznanim svoj raskid s piscima koje sam dojučer čitao (takav je raskid stvar pojedinačne, banalne odluke da se više nekoga ili nešto ne čita); samo kolektivni čin, dakle kad taj pluralni **MI** obznani obustavu interesa za srodnu književnost i kulturu može imati važnost remodeliranja kulture, stvaranja kompletne nove kulturne paradigme. Zanimljivo je i paradoksalno da se ponekad u funkciji takvog zagovaranja pluralnosti pojavljuju i nekadašnji strastveni zagovornici prava na singularnost.

Ali, kako se praviti da su pisci iz susjednih književnosti daleki i tuđi, kad njihov jezik bez problema razumiješ, čak možeš uživati i u najkompliciranijim igrama riječi, u finim višeznačjima, prepoznatljive su ti i mentalitetske karakteristike, poznaješ sociokulturni kontekst, odrastao si uz iste idole rok i pop glazbe, poznati su ti i glumci filmova i kazališnih predstava. (Da ne spominjemo tragikomičnu činjenicu da je balkanski "turbo-folk" bio i u vrijeme najvećih ratnih sukoba svojevrсна muzička poveznica najostrašćenijih nacionalista, onih koji su ime vlastite nacije i vjere bili u stanju počinuti najgnusnije zločine.)

S kojom drugom književnošću dijeliš neke pisce, čak i one najvažnije? Ne pripada li Ivo Andrić i srpskoj i bosanskoj i hrvatskoj književnosti, Vladan Desnica hrvatskoj i srpskoj, Meša Selimović srpskoj i bosanskoj, Stanko Vraz hrvatskoj i slovenskoj, Mirko Kovač i Bora Ćosić i srpskoj i hrvatskoj? I bezbroj je takvih primjera pred kojima se fetišisti čistog nacionalnog identiteta hvataju za glavu u nedoumici.

Ali ambicija pokretača i urednika ovog časopisa nije suprotstavljanje jednog tipa autoritarnoga kolektivnog diskursa drugome. Nas okuplja stav da jezik tolerancije i uvažavanja drugoga, jezik prijateljstva ima prednost pred jezikom mržnje, netrpeljivosti i rata, da samo on utjelovljuje etičke vrednote i humanističke ideale. U patriotizmu vidimo afirmativnu vrijednost, ali u onom trenutku kad od ljubavi prema vlastitom narodu preraste u mržnju prema drugome, zapravo postaje fašizam.

Međutim, ne namjeravamo na silu uvjeravati one kojima nije do komunikacije da moraju surađivati s drugima, da moraju čitati pisce iz susjednih književnosti; svatko ima pravo sebi osobno

odrediti mjeru interesa za suradnju s drugima, ali nema pravo vlastitu idiosinkraziju nametati kao standard ponašanja drugima.

Ratovi vođeni proteklog desetljeća na svima su nam ostavili duboke ožiljke. Počinjeni su strašni zločini, izrečene užasne uvrede. U svemu tome važnu su ulogu imali i književnici. Živeći u nedemokratskom, monopartijskom društvu umjetnici i nezavisni intelektualci preuzimali su funkciju političkih tribuna, artikulirajući stavove koji nisu mogli biti izrečeni u oficijelnim političkim forumima i medijima. Ne može se poreći da su u mnogočemu oni imali ulogu pionira demokracije. Ali, u naših pisaca moglo se primijetiti i duboko uvjerenje da su oni, kao intelektualni reprezentanti malih naroda (kojima – zna se – neprekidno prijeti opasnost asimilacije i gubljenja identiteta), dužni preuzeti ulogu čuvara kolektivne memorije, branitelja nacionalnog identiteta. U situaciji kad se raspada zajednička država, kad se urušava ideologijski sustav, dio je pisaca povjerovao u svoju profetsku funkciju nacionalnih bardova koji modeliraju političku budućnost vlastitih naroda. Shvatio je svoju ulogu na anakroni način koji se hranio mitskim slikama narodne epike ili romantičarske poezije devetnaestoga stoljeća.

Još u osamdesetim godinama suočili smo se s procvatom novopovijesnih romana, koji se nisu bavili poviješću u postmodernističkoj maniri historijske metafikcije, već su iz vizure militantnog nacionalizma osvjetljavali prošlost svojega naroda pothranjujući nacionalne frustracije, prokazujući neprijatelje, konstruirajući ideološku podlogu budućih ratova. Devedesetih godina mnogi se pisci pojavljuju kao pisci udvoričkih lauda nacionalnim vođama, a neki čak i kao glavni idejni arhitekti koncepta prekrajanja granica i etničkih čišćenja.

Naš časopis namjerava analizirati te procese koji su obilježili protekle godine: temu rata i odgovornosti za zločine nemoguće je izbjeći. Međutim, iako je rasprava o krivici za rat i zločine, osobito o književničkoj odgovornosti, neizbježna pretpostavka svakog okupljanja oko zajedničke časopisne platforme, to ne bi smjelo biti jedinom temom ovoga glasila. Namjeravamo se, prije svega, baviti afirmativnim aspektima kulturne komunikacije južnoslavenskih kultura: prezentiranjem književnih radova ponajboljih pisaca s ovoga područja: onih čije knjige dobro poznajemo, čitali smo ih s radošću i strašću, osjećali ih kao važan dio našega kulturnog formiranja, ali objavljivat ćemo i one mlađe, među kojima ima i niz pisaca koji su se afirmirali kao internacionalne književne zvijezde, prevedene na mnoge jezike, o kojima se u susjednim kulturnim sredinama zbog barijera postavljenih da bi spriječile kulturnu komunikaciju ne zna mnogo.

U esejističkom bloku izlazit ćemo i izvan sfere uskih književnih interesa prezentirajući najzanimljivija intelektualna strujanja i ideje. O nekim problemima namjeravamo objaviti i opsežne tematske blokove: u sljedećem ćemo broju pisati o tzv. *ženskom pismu* u zemljama bivše Jugoslavije; tom ćemo se temom pozabaviti jer smatramo da je dominacija nacionalizma devedesetih godina bitno ugrozila neke dosegnute civilizacijske standarde vezane za društveni status žene; s druge strane pojavio se niz novih, talentiranih spisateljica, a neke već afirmirane, svjetski poznate autorice istaknule su se kao protivnice nacionalističkih režima, plaćajući za to visoku cijenu, izvrgavane ostracizmu kao "vještice". O tom problemu piše niz naših istaknutih esejistica i teoretičarki. Potom namjeravamo objaviti i blokove vezane za problem *Balkana i balkanskog identiteta*, pitanje *Odgovornosti pisaca za rat* itd. Neki tematski blokovi bit će više književno profilirani, poput bloka o novim dramskim piscima na području bivše Jugoslavije, panoramskih prikaza novih pojava u pojedinim književnostima itd.

Časopis će donositi i prijevode stranih pisaca; neki će njihovi tekstovi biti primarno i pisani za naš časopis. Osim tekstova koji analiziraju naše kulturne i političke probleme, bit će tu i književnih tekstova, osobito onih koji korespondiraju s našom suvremenošću, koji svojom vrijednošću i zanimljivošću mogu poticajno djelovati na naše pisce. Opsežnim blokom kritičkih priloga namjeravamo čitatelje upozoriti na relevantne književne pojave potičući kritičare da pišu o knjigama tiskanim u drugim književnim sredinama.

U svakom broju opširnim esejem-intervjuom predstaviti ćemo jednog vrhunskog pisca, a redovno ćemo objavljivati i dnevnik u kojima će ugledni autori komentirati aktualna zbivanja.

Autorski prilozima bit će objavljivani na izvornom jeziku autora (bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom), a slovenski i makedonski će osim na izvornom jeziku biti prevedeni na jedan od spomenuta četiri jezika.

Nastojat ćemo distribuciju našeg časopisa osigurati u svim državama nastalim na području bivše Jugoslavije, a također i preko interneta.

Nadamo se da ćemo našim djelovanjem pripomoći da književnost postane polje suradnje, uzajamnosti, plodonosnog prožimanja nakon razdoblja kad je u njoj dominirao duh razornog antagoniziranja nacionalističkih ideologija.

DIJALOG

Dane Zajc
Aleš Debeljak

Aleš Debeljak

IZAZOVNI JEZIK ZEMLJE: PORTRET DANETA ZAJCA

Stari trg u Ljubljani u stvari nije nikakav trg nego razvučena ulica ispod starog grada. Njegovi aristokratski vlasnici Spannheimi već su utonuli u specijalizirane povijesne priručnike, a dolje, na gusto satkanoj mreži ulica između gradskih palača, na kojima se barok jedva poznaje, poluprošla historija jugoslavenskog socijalizma to neće. Naime, bar u jednom lokalnu na Starom trgu istražava u živoj sadašnjosti. To je popularni bar *Nostalgija*, u kojem su zidovi prekriveni plakatima ranih slovenskih filmova poslije drugog svjetskog rata, razglednicama Dubrovnika, Beograda i Sarajeva, reklamama za “Krašove” napolitanke i bombone “505 sa crtom”, crno-bijelim zvijezdama ekranizirane mladosti mojih roditelja i nevidljivim otiscima pare koja se diže iz kapučina. Pili smo ga skupa Dane Zajc i ja.

Bilo je kasno majsko poslijepodne, vlažni zrak je koketirao sa svježinom koja je dolazila od rijeke, improvizirane bašte ispred susjednih lokala nisu bile pune, učenici na izlizanim granitnim kockama, koja je tumarala pored stolića ispred kafea, jedna se čarapa spustila sve do gležnja, a druga je čvrsto stezala bjelinu ispod koljena. Sunčane naočale nisu bile potrebne. Ostale su u tvrdj futrolji na stolu. Danetove nemirne ruke, posute smeđkastim pjegama sedamdesettrogodišnjaka, s njom su se pokatkad kao slučajno poigrale, a onda se opet povukle u sklopljenu piramidu prstiju. Dane Zajc je, po općem stručnom i javnom suglasju, koje je, kada se radi o književnosti i umjetnosti, veoma teško postići, **najveći živi pjesnik na slovenskom jeziku**. Skoro bih se mogao zakleti da prolaznici to uopće ne znaju. Za to da bi nekoga danas, kao umjetnika, mogle poznati šire mase, ne samo profesionalni stručnjaci, tumači nekorisnih riječi, studenti humanističkih znanosti i drugi pjesnici, potrebno je, naime, svoje stvaralačke neuroze podrediti zakonu potrošne robe, u koju se riječi pretvaraju pod pritiskom žanrovskih obaveza koje nalaže posrećen **sound-bite**.

Za tako podređivanje se Dane Zajc rodio prerano, 1929. godine. Prvih četrnaest godina života prošlo mu je u zabačenom selu Zgornja Javorščica. Potom su, kada su Zajčevima spalili drvenu rodnu kuću, preselili u susjedno selo Vrhpolje. Po spaljivanju kuće

Dane je ostao najstariji muškarac u velikoj obitelji. *Mi, četiri djeteta, preplešeno zbijeni oko mame, bili smo jako sami. I mama je bila jako sama.* Dakle, nije ništa neobično što u eseju **Ljepota moga kraja**, objavljenom 1969. godine, ironično kaže da *je bio pošteđen lijepog djetinjstva*, a onda raskrije da *u mom djetinjstvu trunu doživljaji, mračni i nesvakidašnji, koji su opći samo po tome po čemu je smrt kraj svakog života. Dugo nisam znao da su ti doživljaji prejaki da bi pustili iz svojih moći teturav život kakav živi odrastao čovjek.* Zajc je, kao povremeni kurir, koji je u slamnatom šeširu nosio partizanska pisma, inače stvarno odlazio u dolinu, ali se većinom, pod nebom, koje je često *praskalo od bijele svjetlosti vojničkih raketa i svijetlećih metaka*, mučio na siromašnim zakrpama njiva kako bi pomogao preživljavanje obitelji, u kojoj su pala dva starija brata. Njegov intimni, poznati teren seljačkih običaja, koji se podrazumijevaju, protezao se naime po brdima iznad Moravčke doline. Danas su ti krajevi udaljeni samo pola sata vožnje autom od slovenske prijestolnice. Kada je poslije rata Zajc došao u Ljubljanu, a ceste još bile makadamske, predjeli njegovog djetinjstva ležali su takoreći na drugom planetu. Ali oba, urbani i ruralni, bili su uhvaćeni u galaksiju jugoslavenskog socijalizma i Titove despotske karizme.

Prve nikada ne zaboraviš

Ma koliko pažljivo gledao u sličice na zidovima **Nostalgije** i u pokojne ikone ispod autoriteta srpa i čekića, ogromnu razliku između mog doživljaja svijeta i onog kojim je obilježen Danetov životni i stvaralački put, veoma očito mi je približio njegov odgovor s oklijevanjem na moje **raspitivanje o književnim utjecajima**. Sitan muškarac s obrvama koje strše i kratko podrezanom bradom, koja naglašava eleganciju lica i spokojnih, ako ne umornih očiju, primjetno se trudi kada traži izvore rane inspiracije. Rusi, Rusi, Rusi. Ponovno primijetih kako je istočno usmjerenije Titovog imperija na generacije pjesnika i umjetnika ostavilo svoje duboke tragove, kada ih s političkim režimom “mekog” totalitarizma nije relativno izoliralo samo od demokracije i kapitalističkog poretka nego i od anglo-američkih estetskih postupaka. Na način mondenog automatizma i komercijalnih kontakata s javnošću ti postupci ne gospodare samo u masovnim medijima, već sve više i u alternativnoj imaginaciji u globaliziranom svijetu, a, dakako, i u nezavisnoj Sloveniji i po bivšoj Jugoslaviji. Dane uzdahne. Govori malo. A svoj dug ruskoj lirskoj tradiciji ne krije. Jesenjin, Puškin, čije je mnoge pjesme u mladosti znao napamet,

Ljermontov, sva ta olujna romantična egzaltiranost, demonstrativna svjetska bol i senzualnost puna zanosa Daneta Zajca su dirnule u kasnim četrdesetim i ranim pedesetim godinama. A kada je kasnije otkrio i čudesno lijep užas u djelima salzburškog apotekara Georga Trakla i u urbanim elegijama **Cvijeca zla** našao zavjet onima bez glasa, njegovi umjetnički kanali su se prilično napunili.

Poslije tridesete godine postanu utjecaji izvana manje presudni, kaže Dane. Vlastito ja poslije “Kristovog praga” postane mnogo više na raspolaganju izvor nadahnuća, a ljestve tuđih tjeskoba, iz tuđih knjiga, odbačene. Dane srkne kapučino. *Je li već ohlađen?*, nagađam, pripalim mu cigaretu i slušam. Izvikanog Vladimira Hljebnikova, koji je veoma moćno uticao na rani avangardni revolt u poeziji još jednog slovenskog “živog klasika”, Tomaža Šalamuna, Zajc je otkrio prekasno da bi zaumni jezik tog ruskog **enfant terrible**-a uistinu mogao presudno obilježiti njegovo pjesničko djelo. A nije uopće neobično što su ga veoma zanimale velike dame ruske poezije dvadesetog stoljeća, Ana Ahmatova i Marina Cvjetajeva. Zavjetom svjedočenja o gluhoj noći banalnosti, u kojoj je komunistički režim uništavao ljudske živote i istovremeno otporom prema kartezijskoj formi pjesme, u kojoj se gušio katastrofični doživljaj svijeta, te dvije umjetnice su predstavljale dobar uzor toga da su biografija i bibliografija zapravo neodvojive. I kod Daneta Zajca je tako, jer je u jednom nedavnom intervjuu jasno rekao: *Najznačajnije je tražiti nove izraze i nove relacije života koji imaš, da postaneš njegov umjetnik. Između pjesama i života pjesnika vidim vrlo značajnu povezanost.*

Nagnem se naprijed, skoro se dotaknemo čelima, potom se naglo vratimo na uljudnu distancu; konobar je naslonjen na dovratak vrata u **Nostalgiji**, šihti se još ne bliži kraj, nije ga, potpuno pravilno, briga za dvojicu pjesnika. A mene je i te kako briga da shvatim šta kaže sugovornik. *A Slovenci*, upitam, *kako te inspirira slovenska književna tradicija?* Zajc govori tiho, ne šapćući, ali poluglasno, kao što govore ljudi koji, s nepovjerenjem prema riječi, već znaju kako su približni, privremeni i nestabilni naši naponi da izrazimo ono što se izrazu opire. Slavka Gruma, prefinjenog ekspresionistu između dva rata, koji je volio eksperimentirati s frejdovskim konceptima i morfinističkim navikama, također je otkrio u ranim pedesetim godinama, u tom svom formativnom periodu. *Srečko Kosovel*, da, *Kosovel je svakako bio inspiracija*, oda Zajc poštovanje prvom slovenskom avangardisti. Naime, mimo Kosovela ne može nijedan moderni slovenski pesnik, jer je Kosovelova umjetnička nenadomjestivost u nacionalnom kanonu još okrijepljena smrću u mladosti, neispunjenim planovima i pionirskim sumnjama u linearni smisao.

Jugoslavenski komunisti su relativnu samostojnost umjetničke imaginacije najprije priznali poslije prekida sa Staljinom 1948. godine, kada se povukla teorija “partizanske breze”. Za nju znamo da je čak od slikanih krajolika tražila da daju sjenu parizanskom vojniku. Oni na vlasti su i izričito priznali (a onda uistinu proizvoljno prakticirali) estetsku autonomiju na jugoslavenskom partijskom kongresu 1958. godine. Dakle iste godine kada je Dane Zajc konačno uspio objaviti pjesnički prvijenac **Spaljena trava**, mada ga je morao štampati o vlastitom trošku. Šest godina ranije je Edvard Kocbek, pjesnik, vodeći kršćanski socijalist, partizan i jedan od vodećih političara, u zvanično odbačenoj knjizi **Strah i hrabrost**, koja je u slovenskom kulturnom životu imala dalekosežan emancipacijski utjecaj, potkopao ideološki zapovijeđenu dramaturgiju dobrih i zlih junaka, glorifikacije “naših” i dehumanizacije “svih drugih”, “neprijatelja”, “izroda”. Ubrzo poslije objavljivanja svog prvijenca Dane je pozvan kod Kocbeka. Kocbek je tada živio u heretičkoj nemilosti, pod budnim očima tajnih agenata. Već sama posjeta njegovom građanskom stanu, uz Prešernovu cestu, značila je za posjetitelja svojevrsnu političku gestu. Daneta je Kocbeku doveo stariji urednik, koji je bio već “iniciran” u posvećeni dom unutrašnjeg disidenta. Danetu je posjeta dakako laskala, a usprkos Kocbekovom kompromitiranom statusu nije osjećao nikakav rizik. *A poslijeratna umorstva?*, upitam i mislim na zločin kojim počinje historija slovenskog kolektiva poslije drugog svjetskog rata – mislim na Kocbekovu zgroženost kada je malo-pomalo spoznao da su se njegovi partizanski drugovi uistinu, ne samo u prestrašenom narodnom šuškanju, surovo obračunali sa svojim klasnim neprijateljem, mislim na jame i rudarska okna, na bezdane po Kočevskoj šumi, u kojima su meci opijenih pobjednika usmrtili preko deset tisuća ljudi. Već su po završetku drugog svjetskog rata posebne jedinice novih jugoslavenskih gospodara, bez ikakvog suđenja, masovno pobile zarobljenike, uniformirane domobranske vojnike i civile koji su bili paušalno osumnjičeni za kolaboraciju sa okupatorskim režimom. Za slovensku historijsku svijest i savjest taj masakr predstavlja najtežu kolektivnu bol s kojom se političke elite poslije državnog osamostaljenja nisu mogle suočiti ni na cjelovit simboličan način, kamoli tek pravno-formalno. Nasljeđa smrti se očito najteže otresti. *Prijatelj mi je rekao za umorstva*, kaže Dane, *negdje godinu dana poslije informbirovske rezolucije. Čovjek bi morao biti slijep da ne primijeti njihove tragove*. Dane Zajc, kao i Kocbek, nije htio žmiriti pred plodovima totalitarne *jalove sjetve*. Svojim pjesničkim rukopisom je potvrđivao pravo pojedinca protiv kolektiva, a protiv

funktionalnosti Potemkinovih sela prizivao je čovjekovu smrt-nost. S vidika stvari koje se sudbinski tiču slovenske nacionalne zajednice, Dane Zajc se i praktično angažirao. Krajem osamdesetih godina sudjelovao je u opozicijskom **Odboru za ljudska prava**, u masovnim demonstracijama pred kasarnom na Roškoj cesti i na protestnim književnim večerima u **Društvu slovenskih pisaca**. U čuvenoj aferi s trojicom zatvorenih novinara i armijskim podoficijom, s Janšom, Boršnerom, Tasićem, Zavrlom, ili JBTZ, kojima je vojni sud sred Ljubljane sudio na srpsko-hrvatskom jeziku, tada je izbio otvoreni raskol između armijskog vrha i ortodoksnih komunista na jednoj i pokreta slovenskog političkog proljeća na drugoj strani. Dane Zajc je u tom periodu redovno objavljivao svoje umjetničke tekstove na stranicama mjesečnog časopisa **Nova revija**, centralne disidentske publikacije, koja je, pored misli Dušana Pirjevca, našla uporište svoje uredničke politike upravo u Kocbekovom opusu. Zato nije čudno što sam se odmah sjetio kako mi je u vrijeme posjete u skromnom stanu na Prulama, korak od obdaništa u kojem sam ostavio šest prvih godina svog života, Dane Zajc pokazao nekakvo drveno korito. Najviše je ličilo načvama. U tom koritu, koje je s ormarića u dnevnoj sobi gledalo u svijet tako nedužno kao bilo koji dekorativni predmet, po usmenom predanju Kocbekovog sina i pjesnika Matjaža – koji je načve Zajcu i poklonio – Edvard Kocbek se kao dijete više puta kupao. *Ali ja u to ne vjerujem*, nasmiješi se Dane i odvede me do kuhinje u kojoj nas je, pored tepisije iz Mostara, pod čudovitim intarziranim raspećem koje mu je poklonila mama, čekala domaća rakija. Teče glatko.

Samo lagano kimnem glavom kada od Daneta još čujem improvizirani spisak omiljenih režisera. Taj filmski spisak seže od šokantne poetike Louisa Bunuela i umnoženih melankoličnih ogledala Andreja Tarkovskog, do dokumentarne oštine talijanskog neorealizma i karnevalskog raskošja kod Federica Fellinija, te do asketskog proučavanja potisnutih strasti u opusu Ingmara Bergmana. Predvidljiv je. Dane Zajc je, pak, odrastao u vrijeme kada su “Stetson” šeširi i šuškvaci, svilene ženske čarape i upaljači prošvercovani iz Italije predstavljali traženu robu na crnom tržištu potrošačkih proizvoda, koje je komunistička partija uskraćivala nedobrovoljnim podanicima u društvenoj i političkoj sferi. U kulturi je bilo donekle lakše disati. Ljubljanska kina “Union”, “Komuna” i “Sloga” su, pored propagandnih žurnala, vrtjeli i ozbiljne umjetničke filmove iz evropske produkcije tog vremena. Tako su se pobrinuli za raširena obzorja većinom mladog i novosti gladnog mnoštva, za koje se skromna dijeta američke

“tvornice snova” još nije tako vrtoglavo podrazumijevala kao danas, kada u suštini predstavlja već drugu prirodu onih koji odrastaju u našem katastrofičnom obratu tisućljeća. Naime, po završetku hladnog rata i padu Berlinskoga zida, volimo se i mrzimo pod baldahinom iluzije o demokraciji i slobodi lažnog “kraja povijesti”. U njoj se socijalističkom realizmu, kao obaveznoj estetskoj praksi, više ni ne podsmjehujemo, jer je kruta pedagogija radničkog heroizma, sa snažnim udarnicima na crvenim horizontima, već tako očajno **passé** da ne zaslužuje više ni fusnotu. A istovremeno žmirimo pred talasima agresivnog trgovanja kakvo uvodi sublimna poetika kapitalističkog realizma, koja je isto tako pedagoška i moralistička, bez obzira na to što je digitalne tehnologije veoma spretno podupiru. Tko se hoće skloniti pred neprekidnim tokom slika, muzike i riječi u **privremeno boravište umjetnosti**, danas ima težak posao, jer se mora dobrovoljno osamiti kako bi se mogao nadati trenucima kontemplacije, a možda čak epifanije.

Poetika društvenih prostora

A Danetovo osamljenje dug niz godina nije uopće bilo dobrovoljno. Po dolasku u Ljubljano 1947. godine i upisu na Poljansku gimnaziju, iz đačkog doma “Ivan Cankar”, gdje je upoznao sadašnjeg političkog esejistu Viktora Blažiča, književnika Lojzeta Kovačiča i pjesnika Janeza Menarta, preselio se u Radnički dom. Tamo je živio do 1961. godine. U smrdljivom labirintu samačkih soba za nove generacije radne snage, koja se zbog raslojavanja sela, obećanja obrazovanja, posla i boljeg života, slijevala u slovensku metropolu, Dane Zajc je jednu jedinu sobicu dijelio s još dva brata, zidara. U petnaest kvadratnih metara, sa zajedničkim kupatilom u hodniku, u kojem su sijalice bile samo rijetki luksuz, bio je doslovno prisiljen naći pribježište u čarobnoj moći sjećanja. Pošto nije imao nikakav intimni prostor kako bi pjesme uopće mogao pisati na papiru, gdje od Stephana Mallarmea nadalje spada moderno pjesničko stvaralaštvo, oblikovao ih je i popravljao prosto u glavi, učio ih napamet i, na besciljnim tumačanjima po gradu, ritualno ponavljao. *Na početku svijeta i pjesništva još nije bilo slova, ali je pjesnik bio sam svoja knjiga, jer je pjesme uvijek nosio u sjećanju, koje je mogao prelistavati i usput mijenjati, oduzimao ili dodavao svom trezoru. Bio je sam posrednik svoje pjesme, koju je bojio i štampao svojim glasom i kretnjom, pri čemu su mu pomagali dar intuicije i moć ili nemoć njegovog uroka napasnika,*

tvrdio je, sa žaljenjem, Zajc u svom 1972. godine napisanom eseju **Igra riječi i tišina**, koji je imao velikog odjeka. Odatle izvire i njegov proboj iz okova štampane riječi u spontanost živih scenskih nastupa, s kojima se pojavio u devedesetim godinama.

Kamo, kamo ste išli, Dane? Da, u kavanu "Union". Kavana s istim imenom i danas stoji na uglu između Miklošičeve i Nazoreve ulice. *A, tamo kamo sam i sam išao osamdesetih godina?* Odmah sam se oduševio, jer sam u "Unionu", pored svojih početničkih pjesničkih vršnjaka, upoznao i korifeje ljubljanske književne scene. S naslonjačima separea koji su u sjeni privatnosti iz nužde podsticali povjerljiv šapat, prikritu naklonjenost i međusobne konflikte. No Danetov se doživljaj kavane "Union" iz šezdesetih godina već bitno razlikovao od mog sjećanja. Naime, mojim uspomenama, dva desetljeća kasnije, već gospodari pregledan prostor, koji, od šanka u unutrašnjosti, omogućava jednom jedinom pogledu nadzor nad cjelokupnom scenom, mada su važne stilističke razlike između neoavangardista i zakašnjelih reista, učenih borgesovaca i šahista, između postmodernista i profesionalaca sa sunčane uprave, vjerojatno ostale **terra incognita** za partijske špijune. Vjerojatno je do promjena došlo i zato jer se građanska privatnost od šezdesetih godina nadalje odlučno usidrila u domaćim stanovima po blokovima kompleksa za spavanje. A dijelom je promjeni kumovala i činjenica da separei i lože ipak predstavljaju meku ljsku privatnosti, koja u javnom prostoru, a ne kod kuće, mami ka spajanju individualnog nezadovoljstva, formiranju urotničkih skupina i opuštene društvenosti kakvu nije moguće lako kontrolirati, te zato za totalitarnu vlast uvijek djeluje potencijalno opasno. *Dobro, u kavanama ste raspravljali o književnosti i idejama. A gdje ste plesali?* Dane se sanjalački nasmiješi, ošuti, povuče još jedan dim iz lakog "Marlboroa", a onda pomene jedno mjesto iz moje vlastite obiteljske mitologije. **Triglav**. Restoran. Menza s abonentskim jelima i tacnama od ultrapasa danas utjelovljuje mizernu prošlost upravo tamo gdje je poslije drugog svjetskog rata plesalište s imenom najviše planine u nekadašnjoj Jugoslaviji privlačilo i pogansku slovensku vezu s nebom. Tamo su se, na jednom od redovnih nedjeljnih plesova, na kojima garderobe nisu bile više obavezne, u presudnom poljupcu zavrtjeli i moji roditelji, koji su, kao i Dane Zajc, mada desetljeće mlađi, iz seoske sirotinje došli u urbanu sirotinju, a, umjesto blistave karijere u duboko paranoičnom svijetu, sjaj dubokog razumijevanja našli jedno u drugom – najveći dar. U **Triglavu** je na bini, u studentskom plesnom orkestru, u džezovski trombon puhao Rudi Šeligo, poslije prvak deskriptivne proze a la francuski **roman**

noveau, Danetov prijatelj i kratkotrajni a beskompromisni ministar za kulturu, u jednoj od rijetkih slovenskih vlada poslije osamostaljenja, koja je ugrozila skoro apsolutnu vlast Stranke liberalne demokracije. Prosto ga vidim, Daneta, koji je bio, sudeći po fotografijama iz mladih godina, upravo ubitačno privlačan muškarac, s tom pravom mjerom sjete na licu, koja još omogućava da ispod blage površine slutimo demonske izvore koji ključaju, kakvim se ženske ne odupiru, vidim ga kako preko ramena sugovornika lijeno pretražuje plesalište i suknje koje se dižu, čaša u ruci, cigareta među usnama, spreman na lov. Mnoga kazivanja iz usmene kronike potvrđuju da je mladi Dane Zajc bio nesporni **frajer** ili **car**, kako bismo rekli danas, mada je po vlastitom priznanju u razgovorima radije šutio.

A jesi li uopće plesao? Dane tajanstveno šuti. *Aha, znam, jurio si za curama*, kažem. Dane tajanstveno šuti. Kikoće se više u sebi nego naglas. Odgovor je, mislim, poznat. Isto kao što je u povijesti slovenske kulture poznato i to da je u tupoumnom socijalizmu pedesetih godina za književnike bilo gotovo neizbježno da nastupaju i u radnim brigadama, tim kovačnicama jugoslavenskog "bratstva i jedinstva", gdje radni učinci krampova i lopata nisu bili ni upola tako značajni koliko su bile značajne lekcije zvanične političke indoktrinacije. Dane Zajc je isto kao i mnogi njegovi vršnjaci plaćao danak partijskom imperativu vremena. Svojim recitacijama pjesama o beztemeljnosti ljudske egzistencije, koje su krhke slušatelje plašile, a radoznale izazivale, Dane Zajc je znao, na rubovima kanalizacijskih jaraka i električnih vodova, uzbuditi publiku, mada je potom došao u spor s čuvarima pravilnog ukusa. A ipak, tada nije mogao ni pretpostavljati da će jednoga dana, kada sjećanje na radne brigade bude boravilo još samo u "muzejima XX stoljeća", svojim javnim nastupima uspjeti začarati publiku i širom Evrope, a ne samo u svojoj "užoj" domovini.

Magični pjesnički varijete

Na evropske pjesničke puteve uputio se zajedno s Janezom Škofom, slavним glumcem ljubljanskog Mladinskog gledališča. Neobični **pjesnički varijete** je 1992. premijerno nastupio u Strasburgu, na Danima slovenske kulture, koji su evropskoj javnosti trebali otkrinuti prozor u nepoznatu državicu, Sloveniju. Pjesnik i muzikant otada nadalje nastupaju zajedno desetak puta godišnje, kod kuće i vani. Njihovom svoje glavom performansu suvišni su veliki spektakli. Pouzdaju se samo u drhtavu moć riječi,

bukvalno bačene u prostor, što omogućava slušateljima zajedničku transcendenciju i invididualna sanjarenja. Utonem u sanjarenje i sam. Sjene na ulici ispred **Nostalgije** se produžavaju, postaje neprijatno hladno, zakopčani sakoi više ne pomažu. Možda smo pjesnici, ali nismo glupi. Zato se Dane i ja premjestimo unutra, u toplu zavjetrinu kafea i naručimo još po jedan kapučino. Sam, u mislima, naručim još jednu baš posebnu sliku. Izvučem je iz arhiva vlastitih uspomena. Šta vidim? Vidim blago zamračenu dvoranu KUD-a "France Prešeren" u dijelu Ljubljane koji se zove Trnovo, zadružnu dvoranu, na kojoj se, usprkos plišu nove zavjese, ipak poznaje da je nekad bila namijenjena kazališnim amaterima. Na škripavim drvenim sjedištima prvog reda vidim uzbuđena lica pjesnika koji su obavezno morali doći da vide **najvećeg u našem esnafu**. Ispred bine čuče fotografi. U prepunoj dvorani oko sto pedeset ljubitelja pije pivo, puši i strpljivo čeka. Potom, kada su, tog aprila 1994. godine konačno najavili nastup za koji su srećni posjetitelji platili ulaz, a nezanemarljiv broj ih je morao čak ostati ispred napunjene dvorane, bilo je jasno da imamo posla s bestselerom. Publika je došla slušati pjesničku riječ. Jeste, rasprodano je bilo "literarno veče", veče žive pjesme. Za takve nastupe je slovenski jezik baš primjeren u svom negiranju razlikovanja između zapjevane i napisane pjesme, kao što, na primjer, tu barijeru precizno opisuje engleski jezik svojim **Song i Poem**. Dane Zajc i Janez Škof: **recital za pjesničku riječ i harmoniku**, dva tijela, jedan svijet, ukinuta barijera. U tom magičnom krugu, koji su nevidljivo povukli kroz zrak dvorane, rađa se spoznaja boli. Pjesnička umjetnost Daneta Zajca se, naime, pokazuje kao simbol rane koja izvire iz čovjekovog duga vlastitoj smrti. Ono što je istisnuto iz iskustva čovjeka kao **smrtnog bića** vraća se u govoru čovjeka kao **smrtonosnog bića**. Nasilje je primordijalna istina svijeta i istodobno njegova osnovna metafora, kako to Zajc jezovito utvrđuje u pjesmi **Jalova sjetva**. To direktno upjesmljenje potresenosti bratovom smrću predstavljalo je jedan od političkih razloga zbog kojih Zajc svoju prvu pjesničku knjigu nije mogao objaviti ni u jednoj od zvaničnih slovenskih izdavačkih kuća. Da bi se revolucija, u ime koje su komunisti opravdavali smrti palih partizanskih boraca i civila, mogla stvarno razakriti kao *jalova sjetva*, ta konstatacija je bila za aroganciju svemogućće vlasti odveć nepodnošljiva.

*Prepoznala bih njegovu lubanju
po lijepim bijelim zubima, rekla je majka.
Lijepi bijeli zubi,
zagriženi u zemlju,*

*lijepo smeđe oči,
pune zemlje,
jake mlade kosti,
koje su nekad bile ruke,
ruke, koje još nisu zagrlile ženu,
jake mlade kosti zagrlile su zemlju.
...besmisleno je zasijati
svoje lijepo smeđe oči
za jalovu sjetvu
u neosjetljivu zemlju...*

Iz zgarišta dogme o automatskom “pjesničkom” jeziku cvijeća, travica i ptičjeg cvrkutanja, gdje su se u udaljavanju od socijalističkog realizma sklanjali pjesnici prethodne “intimističke generacije”, a i iz zgarišta iluzije o spasiteljskim kolektivnim projektima, Dane Zajc je već u drugoj knjizi, **Gruda pepela** iz 1961. godine, odbacio kako političke tako i estetske pretpostavke tadašnjeg vladajućeg mentaliteta. Stvorio je sebi novi jezik, koji je *jezik od zemlje i govori riječi od zemlje*, kako bi, inovativnim usredsređenjem na najmaterijalniju dimenziju svijeta, omogućio oslobađanje nakupljenih potencijala topline i istodobnog uništavanja što se kriju u *vatri u ustima*. Pri tom je pjesnik, vječni marginalac, morao savladati i strah pred sviješću da *vrane ubijaju bijelu vranu*, jer to nije samo aluzija na komunističku kulturnu hegemoniju, nego i – ako ne prije svega – opis elementarne mitske pripovijesti u bilo kojem kolektivu, u bilo kojoj povijesnoj epohi. Zato pjesnik u suštini nije ništa drugo do čuvar subjektivnog identiteta i istodobno čuvar ključeva ka istinskom jeziku koji je neophodno potreban kako bi pjesnik bio vjeran svojoj osnovnoj vokaciji, svojoj **pozvanosti**, koja se manifestira upravo u potrebi **da potraži prave riječi za stvari**. U tom mandatu biblijskog prvog čovjeka, koji se sa svakim snažnim stvaralačkim autorom orfejski obnavlja, pjesnik se mora otresti nakupljenih formula i stereotipa. Verodostojnu viziju pjesnik može izraziti riječima samo svježom, strasnom i dinamičnom metaforikom, mada je svjestan da nemoć jezika sakati napore da iz usta stvarno plane vatra, znači onaj prisni doživljaj nečega što nas potpuno prevazilazi, a ne samo njegov nadomjestak, koji je *gruda pepela*, kako legendarno sugerira Dane Zajc. U traženju novog jezika, koji uporno shvata kao svoj kategorički imperativ, bez obzira na slutnju da je stanje potpune stopljenosti riječi i stvari u modernom svijetu zapravo nemoguće doseći, Dane Zajc je često kročio u neposrednu blizinu granice koja dijeli pjesnika od mistika. Mistik, naime, osjeća

da riječi nisu dovoljne i zato može umuknuti, a pjesnik iz istog razloga pjeva i dalje. Ali u duboko proturječnim situacijama, u kojima je ljudska nemoć u dramatičnoj suprotnosti s reklamnim porukama Partije, Naroda, Države, a danas i “Nike” patika, koje sve redom perverzno obećavaju moć, status i užitak, i mlada generacija ipak očito prepoznaje vlastite dileme. Da se poezija univerzalnim slikama obraća svaki put posebnoj publici, jer govori iz prostora koji su s one strane specifičnih historijskih okvira, tu mogućnost načelno poznajem. A u praksi, utrobom, doživio sam je upravo u dvorani KUD-a “France Prešeren”.

Nastup koji je trajao pun sat, završio se oduševljenim ovacijama i frenetičnim lupanjem nogama, kakvo publika u toj omljenuj ustanovi alternativne kulture u Ljubljani nastupajućim namijeni samo rijetko. Dobio sam dobar dokaz da poezija nije mrtvo-udo dijete romantike, kako još od Hegela nadalje obznanjuju grobari čulne inteligencije i metaforičkih uvida u suštinu. Taj prikaz je pokazao kako iz rzanja vranaca iznad brdskih samota, iz *pomjeranja stvari u jutarnjem dašku, iz tuđinaca, tvoje djece i iz istog, koje je na drugom svijetu, istom*, poezija još uvijek može razaznavati onaj **prvotni tekst života iz kojeg mitska cjelovitost još nije bila i nikada neće biti prognana**. Pjesnik i muzikar su recitali, svirali i pjevali, svaki sam i u duetu, kao kad bi seoski trubaduri “špilali” za vlastiti užitak i decu vina u vrijeme odmora, pjevali su sa žarom i strašću, u krčmi na đavoljem raskršću, koje više nema. Krčmi, naime. A raskršća, obilježenih mirisom baruta i nasilne smrti, sve je više, kao na “ovim prostorima” – to najbolje znaju Bosanci. Zajčevo “neispolirano” izricanje čuvstvenih odziva na prokletstvo modernog čovjeka Škofov je razoružavajući vrisak još naglasio, a ja sam, poput izgubljenog iz Zajčeve rane pjesme **Svejedno kamo**, morao priznati, da je *svejedno kamo: Smrkava se već / u mraku su staze jednake*. Oslušnuti pažljivo, tako kako to izuzetno teško u suvremenom svijetu u kojem su zvučno kolonizirani već svi prostori, od poslovnih liftova do javnih klozeta, slušati Daneta Zajca kako priziva surovo istinitu poruku koja oživljava samoću kao modernu sudbinu: to je rijedak doživljaj. Pesničku knjigu, koju čitamo u skladu s tradicijom Augustinovog tihog micanja usnica, što znači ka unutra usmjerenom “privatnom” čitanju, tada kada ne možemo više slijediti intenzivnost doživljaja, možemo odložiti u stranu. Ali onda kad jednom uđeš u začarani krug javnog nastupa ili onda kad jednom počneš slušati **Vatru u ustima**, CD sa snimcima živih nastupa, koji je 2000. godine izdala i odmah rasprodala “Studentska izdavačka kuća” u Ljubljani, u svojoj ediciji “Beletrina”, nema

više povratka. Prihvatiti ritualnu inkantaciju Daneta Zajca znači katapultirati se u drugi svijet, u svijet magičnih uroka i zakljinjanja, biblijskog paralelizma i antičkog autoriteta grčkih dramskih horova. Pjesnikove sigurno manje poznate rane pjesme, pretočene u odsječne ritmove harmonike, tog “alpskog”, “narodnog” i “tipično slovenskog” glazbenog instrumenta, koji je Škof spasio od sudbine potcijenjene seljačke zabave, sjajno su uhvatile korak s jezivo prijetućim izricanjem onih pjesnikovih tekstova zbog kojih je prevratnička metafora o jeziku od zemlje izbila u svakidašnji slovenski govor. Dobro, dobro: priznajem. Pretjerujem. A svakako je istina da se ta metafora udomačila bar među književno pismenim u šezdesetim i sedamdesetim godinama. U osamdesetim i devedesetim godinama simbolične preference su se promijenile, a egzistencijalistički ulog je ustupio mjesto strukturalističkom i psihoanalitičkom rječniku, živahnoj neposrednosti grafita i postmodernističkoj proizvoljnosti. Usprkos činjenici da su mnogi u publici još brisali slinave nosove po obdaništima kada je 1980. godine Dane Zajc dobio uglednu jugoslavensku nagradu **Goranov vijenac**, a dvije godine kasnije popeo se na peruanski Wayna Picchu, ipak je to bilo veće bliske povezanosti između šamana i hipnotizirane zajednice.

U poeziji Daneta Zajca *meko meso na crnoj plati noći* drhti u smrtnom i istodobno erotičnom grču, a ja odgovor publike mogu opisati samo ovom šupljom frazom: vulkan odobravanja, kakvim k izlazu obično isprate rokerske zvijezde, izbio je usporedo s poštovanjem s kakvim gledamo u realiziranog mistika kojeg vanjska forma brine mnogo manje od unutarnje mudrosti. U toj dvorani, u ljubljanskom naselju obilježenom šarmom stvari koje se raspadaju, ponovno se pokazalo da je vrhunska poezija u stanju privući neobičajan broj publike koja sluti da mramorne dvorane velikih kulturnih institucija nisu suviše primjerne za događaj magičnog kontakta riječi i stvari. Kao što mora biti pesnik “tamo, gdje u tišini pauci snuju svoje mreže; u blizini jaraka, gdje gnjije donji sloj naših snova”, kako kaže nigerijski pisac Ben Okri, u eseju **Pjesnici i njihovi protivnici** iz 1992. godine, isto tako mora i njegova riječ odjekivati na društvenom rubu kako bi nam svojim **drugim glasom, glasom s one strane razuma** raskrila strah u onim kutcima srca, u koje se sami ne usuđujemo, pa zato trebamo lirskog vodiča.

Epifanija milosti

Snažna pjesnička riječ, naime, opaža mogućnost kontinuiteta i obnove, bez koje bi bila nepodnošljivo opterećena vlastitom

planskom trenutačnošću. Zato su od romantizma nadalje pjesnici naglašavali priče i procese svoga vremena, re-evoluciju i re-definiciju. Bili su poznavaoi moderne civilizacije upravo zato jer nisu imali povjerenja da ona, svojim tehnologiziranim, urbaniziranim i industrijaliziranim oblicima, može donijeti spas. S tog vidika je Dane Zajc sigurno nasljednik romantičkog predanja. Ne samo zato što još piše rukom i na pisaćem stroju, nego i zato što na javnim nastupima razotkriva nepovjerenje prema modernim tehničkim igračkama, a istodobno se uzda u autoritet živog, neposrednog, nepredvidljivog glasa, koji poput Benjaminove aure lebdi između nas umjesto rutine privatnog čitanja. Javno recitiranje, kao **pjesnikov dar** i u isti mah **njegova simbolična veza sa zajednicom**, ima moć zato što izvire iz tradicije arhaičnih kultura u kojima je priča ispričana oko plemenske vatre utjelovljavala apsolutnu stvarnost, koja je postala stvarna tek onda kad je bila izrečena. *Pisanje pjesama povezano je s posebnim suglasjem tijela i duha, s odnosom prema vremenu, kada mora lovac stati mirno/ i čekati. Magovo tijelo mora biti u posebnom suglasju sa svemirskim i zemaljskim silnicama i njegova moć djeluje kroz nekakve rupe u vremenu. Rupe u vremenu su vrata kroz koja u poeziji ulaze tri osnovne jedinice vremena, smjenjujući se, redom, odjednom*, kaže Zajc u svom fragmentarnom eseju **Poezija i javnost**, objavljenom 1990. godine u kazališnom listu u povodu izvođenja njegove drame **Medeja** u Drami Slovenskog narodnog gledališča u Ljubljani.

Možda se baš zato dio izabrane publike u suvremenom svijetu, u kojem dominira digitalni kič, okreće ka azilu lirike: pod svodovima pjesama, naime, vrijeme zastane, prošlost, sadašnjost i budućnost su suspendirane, a stihovi nam govore o univerzalnim slikama užasa i ljubavi, u kojima možemo vidjeti vitalni podsticaj za razmišljanje o vlastitom životu. A to je vjerojatno najviše što nam umjetničko djelo može ponuditi. Dane Zajc je mnoge pjesme, eseje o slikarima, pjesnicima i žutom mačku, pola tuceta drama i više od deset knjiga bajki i igara za djecu, ponudio čitatelju, od osmogodišnje učenice iz Dolenjske, čiji slobodni sastav o **Jalovoj sjetvi** je Dane, samo nekoliko dana prije nego što smo sjedili u **Nostalgiji**, dobio poštom, pa do učenih znanstvenika i studenata slovenskog jezika, među kojima nije malo onih koji su “diplomirali iz Zajca”. U ediciji uglednih zbornika izdavačke kuće “Nova revija”, koja pod naslovom **Interpretacije** od početka devedesetih godina objavljuje književno-teoretske studije o opusima izabranih autora, Dane Zajc je, kao prvi od živih slovenskih pjesnika, dobio svoj svezak. Temeljito ga je uredio pjesnik i kritički poznavalac Boris A. Novak.

Zajčev autoritet najvećeg živog pjesnika na slovenskom jeziku potvrđuju i brojne nagrade, uključujući i članstvo u **Slovenskoj akademiji znanosti i umjetnosti** i **Prešernovu nagradu za životno djelo**, najveće slovensko priznanje za umjetnost. A svojevrsna ironija, mada dobrodošla, krije se u činjenici da je sabrana djela Daneta Zajca, koja je priredio Boris A. Novak, u privatnoj izdavačkoj kući "Emonica" 1990. godine, kao krupan pothvat u pet knjiga, objavio, a onda, između ostalog i zbog toga skoro propao, kontroverzni Dušan Cunjak, ljubljanski Srbin.

Knjigu kupimo, posudimo je ili ukrademo, a pjesnička vizija u njoj je dar. Kada smo na njega pripremljeni, ne bivajući toga svjesni, tada nam se dogodi mala epifanija. Većina nas se bar jednom u životu suoči s umjetničkim djelom koje nas zaustavi u rutinskim kretnjama i navikama. Takva nam suočenja kazuju da nismo to što umišljamo da smo, jer nas izbace iz ustaljenog kolosijeka i naučenih odnosa, razotkrivajući pri tom dimenzije egzistencije s one strane svakidašnjeg života. Mogu nas šokirati, tješiti, uzbuđivati ili odbijati. Neke epifanije su alegorije koje aktiviraju kratke detonacije uvida u suštinu stvari. Druge su poput misterioznih fabula koje nas vuku u nepoznato; treće, opet, imaju crte mitskih snova ili filmova strave i užasa, ili čak šala. Na našem putovanju od djetinjstva do starosti možemo ih možda nabrojati na prste jedne ruke, a one ipak imaju svoj prostor među životnim događajima koji su najvredniji sjećanja. Za mene je takva bila i poezija Daneta Zajca. Ipak je nisam odmah otkrio. Doduše, i sam sam pisao pjesme, već u gimnaziji, ranih osamdesetih godina, ali moje čitateljsko sazrijevanje, koje je često preticalo lirsko, proticalo je između korica drugih i drugačijih knjiga. Daneta Zajca sam, kao pjesnik koji prepoznaje vlastitu nesposobnost da izrazi ono što je snažnom autoru uspjelo, blagodarno otkrio tek negdje na trećoj godini fakulteta. Dakako, Zajčevu poeziju čitao sam i ranije, na kraju krajeva studirao sam komparativnu književnost i redovno pisao književne kritike, tako da mi je bar na informativnoj ravni bilo nemoguće zaobići Zajčev doprinos rznici moderne slovenske lirike. A ipak sam tek poslije jednog ljetnjeg pohoda u Julijske Alpe, poslije jednog potresno lijepog doživljaja usklađenosti olujne prirode, dahtavog disanja i staze koja se krušila pod gozzericama, dakle poslije doživljaja koji nisam znao opisati, naletio na knjigu **Jesi li vidio**. Na policama "Trubarovog antikvarijata" ležala je, poput trgovačkog ostatka, knjiga velikog formata, s apstraktno lijepim fotografijama Zmaga Jeraja. Izašla je 1979. godine. Odmah sam je kupio. U njoj je objavljena i pjesma koja je u kapsulu stihova zbila kipljenje proturječnih osjećanja iz moje nijeme epifanije negdje na pola puta između Koritnice i Krnskog

jezera. Skinem kapu i tiho se poklonim. Ne trebam ništa reći. Za mene je posao u toj pjesmi obavio Dane Zajc.

*Jesi li vidio katedralu
Jesi li je vidio u daljini planinsku
Jesi li joj vidio orgulje na koje svira sunce
Jesi li je vidio u raznobojnim koprenama
Jesi li vidio katedralu samotnu planinsku*

*Jesi li vidio katedralu
kako je bila visoka pod nebom
kako je bila teška na zemlji
kako su je oblivali slapovi sunca*

*Je li ti se zamaglilo pred očima
Je li ti se zavrtjelo u glavi
Je li ti se zaljuljalo pod nogama
Je li ti se od katedrale u daljini
Jesi li čuo pucketanje poslijepodneva
paranje plavog zraka
ljuskast jezik vjetra na stijeni
Jesi li čuo bučanje u glavi
Jesi li ga čuo šuplje*

Ne radi se o biografskom detalju upozorim li da je Dane već četvrt stoljeća srećni zakupac kolibe na planini Laz u bohinjskim brdima. Zajc je naime fanatičan planinar koji se ne plaši ni rizičnih zimskih pohoda. U njegovoj privrženosti alpskom svijetu iskrzanih vršića i zapuštenih visokoplaninskih pašnjaka, sasvim suprotno od izabranih odredišta većine slovenskih pisaca, koji svoje druge domove traže na kultiviranom Krasu ili kraj blage morske obale, u toj njegovoj vezanosti za svijet oštrina i rubova elementarne prirode treba, po mom mišljenju, vidjeti i osnovnu zalihu Zajčevog poetskog rječnika. Ptice, stijene, insekti, tjelesni organi, strašno blistava svjetlost, poskoci, nebo, voda i *planine, skrite očima*, prevashodno su signalni vječnog kontinuiteta bića, u kojem *bučanje u glavi* nastupa zato što za beskonačnu moć potpunosti nijedna riječ nije prikladna.

Prijatelji, žene, pisci

A za socijalnu historiju Zajčeve umjetnosti značajno je bilo i jedno drugo bučanje u glavi. Bilo je manje uzneseno, ali za

književni život podsticajnije. Prve ozbiljne početke za kontinuitet društvenog kruga u kojem pisac provjerava svoje ideje, zamisli i metafore zajedno s drugim srodnim dušama, Dane Zajc je našao u **Odru 57**. Pod okriljem te mlade kazališne institucije, izvrsni glumci, dramatičari i režiseri eksperimentirali su i provocirali ne samo partijsku vlast nego i ustaljene stilove umjetničke reprezentacije kada su u kasnim pedesetim godinama odlučno odbacili humanistički intimizam i predali se "bačenosti u svijet". Naime, Zajčeva vizija besmislenog nasilja kao istine svijeta odlično je pristajala okviru koji su oblikovale drame Jeana Paula Sartrea. Dane ih je, u hrvatskom prevodu, otkrio za vrijeme služenja vojnog roka u Vipavi. U **Reviji 57**, koja je predstavljala književni pandan **Odru 57** i kritički se uhvatila u koštac s društveno-političkim problemima, Zajc je bio angažiran i u uredničkom odboru, gdje se preselio po cenzorskom ukidanju prethodnog časopisa **Beseda**. Nju su opunomoćenici avangarde radničke klase ukinuli zbog objavljene novele Lojzeta Kovačića s naslovom **Zlatni poručnik**, u kojoj je Kovačić, Danetov prijatelj, autobiografskim realizmom opisao šikaniranja u vojnom kažnjeničkom bataljonu. Po ukidanju **Besede** Zajc je suosjećao sa piscima koje su proganjali po novinama i policijski uhodili. Zato mu se činilo nužnim da se umjetnici koji slično misle i osjećaju međusobno bolje povežu. *Zajedničko nastupanje bilo je nužno, ali više kao zavjetrina, ne kao ugrožavanje individualnosti*, tvrdi Zajc. Slično kao danas, mislim, kad se pisci združuju u kolektivne formacije, mada uopće ne više zbog političkih, nego više zbog marketinško-ekonomskih razloga i prostorčića pod ćudljivim reflektorima javne pozornosti. Dane Zajc je u kavani "Union" poneseno doživljavao svoju privremenu književničku zajednicu. Najviše vremena nije proživio samo s kroničarem društvene periferije Petrom Božićem, s kojim je, na pijanskim putovanjima bezbroj puta prokrstario Ljubljanom, nego i s pjesnikom Gregorom Strnišom i dramatičarem Dominikom Smoleom. A skitalački život prinudnih bezdomaca, bez odgovornosti prema socijalnim strukturama, bio je ipak prožet probljescima autentične čuvstvene povezanosti između pojedinaca koje je zajednički otpor prema političkoj diktaturi združivao više nego što ih je združivala pripadnost ovoj ili onoj estetskoj školi. Možda je Dane prebolijevao još jedan od veličanstvenih mamurluka, poslije nekog cjelonoćnog učvršćivanja takvih veza, kad je između dlanova, u koje je zario tešku glavu povremeno krišom zaškiljio prema nama, djeci, što smo odlazili posuđivati slikovnice u Pionirsku knjižnicu u ulici Komenskog. Zajc je, kao knjižničar, radio tu sve do umirovljenja,

nakon što je, po povratku iz vojske, dvije godine proveo za poš-tanskim okancem. Naravno, tek kasnije su mi rekli ko je taj nat-mureni čiko i da je baš on taj koji je 1968. godine objavio knjigu pjesama za djecu **Bijela maca**, omiljenu za mamine vježbe čitanja.

Ne znam je li Daneta Zajca kasnije bilo kako pogađalo to što su mnogi njegovi vršnjaci kasnije potražili posao u izdavačkim kućama i na univezitetu, ali znam da je aktivno sudjelovao u mnogim kulturnim projektima, naročito kada se radilo o **Novoj reviji**. U atmosferi političke neizvjesnosti poslije Titove smrti, Dane Zajc je pomagao ustanovljavanju te publikacije, a zatim doprinosio da **Nova revija**, kao forum intelektualnog nacionalizma, odigra odlučujuću ulogu u oblikovanju temelja nezavisne slovenske države. Od 1964. godine nadalje, kad je komunistička vlast zabranila dalje izlaženje još jednog važnog časopisa za kulturu, **Perspektive**, oko kojeg su se skupljali vodeći teoretičari, kritičari i pisci tadašnje slovenske "kritičke generacije", Dane Zajc je, s instinktivnim nepovjerenjem motrio svaki oblik kolektivnog nastupanja. "Perspektivaši" su se više okupljali po barovima i kavanama nego u redakciji. Mada su filozofi Taras Kermauner, Veljko Rus i Jože Pučnik, koji je bez zaštite očeva-partizana morao, zbog objavljenog kritičkog eseja odležati osam godina u zatvoru, diktirali tempo prisvajanja egzistencijalističkih i strukturalističkih tendencija, kombiniranih s mladim Marxom, po dosljednosti osobnog stava u toj grupi, bili su *književnici radikalniji*, kazuje Zajc. *Strniša je bio dobar prijatelj, ali najbolji je bio Smole*, sjeti se Dane obojice danas već pokojnih umjetnika, a onda, s teškoćom, kao da mu vadim zube, ipak se prisjeti anegdote kako je Strniša, pjesnik kozmičke svijesti i filigranskih asonanci, jednom u kavani "Nebotičnik" tražio od Daneta, s kojim je često i, kako sam kaže, *smrtonosno* pio, da toči piće isto kao on, jednakim redoslijedom: rum s pivom! *Gregor je bio čudesan, ali za njega je prijateljstvo bilo neka vrsta ropstva, a meni to nije godilo*, uzdahne Zajc, kao da bi se htio opravdati što je očuvao moralni integritet i u suočenju s prijateljem, ne samo s vlašću. Zajc i Strniša, zajedno s Venom Tauferom, predstavljaju prvu uistinu autentičnu modernističku liriku u Sloveniji, i to ne samo po stilsko-tematskim krugovima, nego i po činjenici da su morali svoje prve knjige izdati u samizdatu. U tom kontekstu ne bi bilo pogrešno tvrditi da se između Zajca i Strniše čak radilo o nekakvom prikrivenom rivalstvu, koje nikada nije izbilo u fizički obračun ili javno sramoćenje, mada bi nešto takvo bilo možda sasvim opravdano očekivati. Rivalstvo je, naime, sve vrijeme tinjalo ispod površine građanskih navika, *a ulje na vatru su dolijevale*

*i obje ženske, Zajčeva tadašnja žena Helena Zajc, režiserka i glumica, i Svetlana Makarovič, danas prva dama slovenske poezije, koju je u doba tijesnog umjetničkog drugovanja ljubav povezi-vala s Gregorom Strnišom. Obje su ljubomorno tražile prostor. Tako kao što ga je od Daneta tražilo i četvero djece s trima različitim ženama. Da su prazne riječi u stalnom optičaju zato što usprkos ispražnjenoj formi sadrže i malčice istine možemo vidjeti i u nasljeđivanju profesionalnih ozljeda, jer, u skladu s izrekom da "iver ne pada daleko od klade", dvojica od Zajčevih sinova, Zlatko i Lenart, nastavljaju književnu tradiciju. U Ljubljani, gdje svi žive, često se sreću, dok jedina Zajčeva kćerka živi u Zagrebu. *Tri ženske, majko božja! Naporno, nema šta, naporno. Dobar si, Dane, muški mu laskam. A Dane me razoruža zrelim priznanjem: Ne ja, ženske su dobre.**

Politički angažman

Borba za intimnu pozornost je među članovima obitelji i prijateljima uvijek konfliktna. Ali odvija se u privatnoj sferi. A konflikti Daneta Zajca s vlašću bili su javni. Postepena distanca prema vladavini "radnika, seljaka i poštene inteligencije", koju je Dane Zajc refleksivno razvijao već negdje od 1949. dalje, dobila je neposrednu potvrdu 1951. godine. Sa tri mjeseca zatvora. Zajc je nastupio na sceni đачke menze. A neko iz publike ga je "otkucio" i organi narodne milicije su ga odveli u centralni ljubljanski zatvor na Poljanskom nasipu, gdje je bio, zbog "verbalnog delikta", primoran mjesec dana životariti u samici prije nego što su ga vratili u zajedničku ćeliju koju je dijelio sa švercerima, lopovima i sitnim kriminalcima a ne samo s "političkim" zatvorenicima. *Neki bivši Knojevac je dobio četiri godine za kapu riže koju je zdipio s vagona, s nevjericom se sjeća Dane brutalnog kaznenog sistema. Njegov slučaj bio je tik pred tim da zasluži put na Goli otok, Titov staljinistički Gulag presađen na jadranski krš. Zajčevoj mami, prostoj seljanki, samohranjoj, tada je prekipjelo. Jednostavno, ukoračala je u Slaviju, kako su tada zvali glavni policijski štab u centru Ljubljane. *Nekako je izborila pristup do odgovornih, udarila po stolu i rekla: dvojicu sam vam dala, trećeg ne dam.* Potom Zajc ipak nije trebao ići na Goli. Ali njegov zatvorski staž nije ostao bez posljedica, koje za tadašnja olovna vremena nisu bile neobične, mada zato s današnjeg stanovišta nisu ništa manje šokantne. Daneta su, naime, po hitrom postupku izbacili iz gimnazije i odmah nakon toga poslali na služenje vojog roka. U*

sivomaslinastoj uniformi Jugoslavenske narodne armije zaglavio je dvije pune godine. Pošto nije imao maturu, za njega je važio duži vremenski rok od onog koji su domovini služili inženjeri i drugi diplomirani. Iz Vipave, iz škole rezervnih oficira, bio je zatim, po kazni, premješten u Novo Mesto. Gledam crno-bijelu fotografiju mladog Zajca, koji s nepoznatim kolegom, isto tako “gušterom”, i s titovkom na glavi, u zadržanom frajerskom maniru blago pomaknuto na lijevu stranu, stoji ispred razgranatog grma, a u pozadini se naslućuju obrisi visokih reflektora koji čuvaju unutrašnji krug kasarne. Gledam tu sliku i postaje mi sve jasnije da u stvari sebi ne mogu predstaviti šta je zapravo značilo dati dvije godine svog života državi i partiji.

U vrijeme kada sam generacijski bio prikladan za regruta, bio sam, naime, zbog sportske ozljede, na liječničkom pregledu proglašen za nesposobnog. Ali su mi prijatelji koji nisu imali tu sreću, po povratku iz garnizona po bivšoj Jugoslaviji, uzbuđeno pričali o nizu neprestanih ponižavanja, od kojih je bio “Janezpizda”, pogrđan naziv za Slovence, još među blažim u bogatom meniju psovki. To je bilo osamdesetih godina. Etnički kriterij je poslije Titove smrti postao značajan i u sistematskom favoriziranju srpskog kadra u narodnoj armiji, mada je upravo JNA trebala biti otjelovljenje posljednjeg pouzdanog jamstva “poslije Tita – Tito”, što znači trebala je štiti državno jedinstvo, revolucionarne privilegije i “ravnopravnost svih naših naroda i narodnosti”.

Mislio sam da etnički identitet u ranim periodima jugoslavenskog eksperimenta stvarno nije bio važan. Dane Zajc mi je raspršio te idealizirane predrasude. Pričao mi je o potcjenjivanju slovenskog partizanstva. To je Zajc posebno dobro zapamtio, a ja također. Zašto? Zato što je u tom fragmentu prošlosti moguće u suštini ugledati već i onaj paradoks političke lojalnosti koji je svoju izričitu artikulaciju dobio u periodu “slovenskog proljeća” u osamdesetim godinama. Naime, radi se o paradoksu po kojem antikomunistički stav još ne sadrži automatsko odbijanje buntovničke tradicije partizanstva kao svenarodnog otpora. Tako pogrešno misle, naime, zagovornici domobranske prisege Hitleru, koji su kao okorjeli desničari u samostalnoj Sloveniji na legalnim demokratskim izborima dobili parlamentarna mjesta zajedno s preobučanim komunistima, okorjelim ljevičarima. Ali Dane je odmah dodao da stvari u vojsci nisu bile crno-bijele: *A slovenske novine smo mogli čitati, to da. Jedan od zapovjednika bio je još i nekako blagonaklon. Rekao je da za manjine treba brinuti.* Slovenci kao manjina? U vlastitoj republici? Velika tolerancija oficirske pameti, stvarno.

Samo bizarnom slučajnošću bi se u Vipavi neko mogao sjetiti da je mladi Dane Zajc u tom gradiću služio vojsku. A u Vipavi je bio pod prisilom; zato njegova prisutnost nije imala nikakvih širih socijalnih ili kulturnih efekata. A makedonsko selo Vevčani je drugačije. Tamo je Dane Zajc heroj još i danas, bar među onim generacijama seljana koji se događaja od prije petnaest godina još sjećaju. Sa stanovišta lokalne historije to je moguće lako razumjeti, jer je događaj dobio agresivne odjeke po svoj jugoslavenskoj štampi. O čemu se radilo? Tada je Dane Zajc bio potpredsjednik Društva slovenskih pisaca. Kasnije je, od 1991. do 1995. godine, kao predsjednik, Društvo i vodio, mada se u politički ispostavljenom ulozi osjećao bar neudobno, a sigurno u njoj nije našao prirodan stav. *Talenat, koliko ga imam, nije politički. Politikom se moram baviti zato što me ugrožava, jer trguje mnome i za mene, bez moje prisutnosti*, opisao je Zajc svoj moralni stav Aleksandru Zornu u intervjuu 1990. godine. Na početku međunarodnog festivala Struške večeri poezije, na kojem je, iste godine, 1987, **Zlatni vijenac poezije** dobio poznati poljski pjesnik Tadeusz Ruzewicz, Dane Zajc je na mostu preko Crnog Drima, na kojem su pjesnici tradicionalno čitali svoje pjesme tradicionalno brojao publici, umjesto vlastite poezije radije protestno pročitao telegram slovenskih pisaca. Telegramom su izrazili smionu potporu vevčanskim seljanima. Oni su tada bili već duže vrijeme izloženi strašnim političkim pritiscima vlasti, koja je drastično uskraćivala Vevčanima građanska prava. Ostali su bez slobodnog dostupa pitkoj vodi. Vlast je, naime, htjela vodovod preusmjeriti u etničko albansko selo u susjedstvu, kako bi vodu upotrijebila za kažnjavanje Vevčana, bogatog pečalbarskog sela, iz kojeg je više generacija radnika tražilo kruha u Njemačkoj i posebno u Sloveniji. Ta činjenica, koja u sebi ne nosi samo redovne novčane uplate od "privremenog rada u tuđini", nego i potencijale socijalne samosvijesti, naravno, nije baš ništa koristila seljanima koji su ovako ili onako podupirali narastajuću političku opoziciju komunističkom režimu. Cijelo je selo, žene, djeca, starci, živim obručem čuvalo izvor vevčanske rijeke, ali su ih policijski batinaši brutalno rastjerali. Dane Zajc je te postupke lijepo razgolitio kada je u novinskom članku **Kajanje**, napisanom neposredno po povratku u Ljubljano, sarkastično upotrijebio žanr staljinističkog kajanja i drugarske samokritike: *U nedjelju, kad je bila priredba (Struški festival), još nisam znao to što sad znam, naime, da je upotreba električnih pendreka u borbi sa ženama i djecom, zakonito sredstvo. Niti to, da se smije zakonito pozvati osmogodišnji dječak na saslušanje, gdje ga isljednik, u skladu sa zakonitim*

postupcima s djecom, išamara... Žao mi je što sam naivno mislio da treba, po starim zakonima dramaturgije, gdje bilo i u kakvom god položaju, stati na stranu onog koga tuku, bilo da si pjesnik ili nisi. Lokalni organizatori festivala, s kojima se Dane mudro unaprijed uopće nije savjetovao o zamjeni pjesme za političku gestu solidarnosti, gledali su ga, dakako, poprijeko, dok su Vevčani u publici bili izvan sebe od oduševljenja. Svuda su inače vrvjeli namrgođeni organi narodne milicije, *mada na samom festivalu nije došlo do fizičkog obračunavanja, ali se radilo o zastrašivanju,* kaže Dane. Oskar Davičo, književnik-senior, s jakim komunističkim zaledem, sjedio je u prvom redu. Po svoj prilici je baš njegova pasivnost u stilu “ne učiniti ništa, pustiti da Slovenac pročita”, zapravo spriječila Zajčevo hapšenje. Usprkos svoj zahvalnosti, vevčanski seljani ga ne bi bili u stanju izvući iz zatvora. Ali su mu zato priredili urnebesnu zabavu i, s poklonom lokalnog slikara, s pićem i plesom, a naročito brojnim zdravicama s ljutom domaćom, izrazili svoju zahvalnost kada je sljedećeg januara Dane Zajc došao na tradicionalne pečalbarske dane, narodni festival za vječne putnike na relaciji siromaštvo-bogastvo, za nepriznate pjesnike života a ne knjiga. Iste godine izašla mu je i **Izgorjela trava**, knjiga izabranih pjesama u prevodu Mateja Matevskog na makedonski jezik. Dane je, dakle, očito uživao oboje, život i knjige. Bez makedonskih književnih prijatelja, Liljane Dirjan i Bogumila Đuzela, koji su ga, poslije dugog vođanja od kuće do kuće, kada su Daneta htjeli gostiti na svakom pragu, nekako već uspjeli smjestiti na vlak za Ljubljanu, ostao bi ipak među prijatnim ljudima, kao što je za nekim ciglenim zidom ostala ona poklonjena slika, kako mi je potvrdila svjedokinja dogodovštine.

Jugoslavenski putevi

A u arhivi Zajčevog pogleda preko ramena pohranjene su i druge slike: prvi nastup izvan slovenskih granica, na festivalu jugoslavenske poezije u Opatiji 1958. godine (uh, nekoliko godina prije mog rođjenja) i malčice tremaške zbunjenosti, dvije godine kasnije – prvi javni recital u Beogradu, a onda postepeno i uzbuđeno otvaranje knjiga u prevodima na srpskohrvatski jezik, koji je svoje ime tada nosio još sasvim neupitno. Već je 1962. godine u izboru i prevodu Roksande Njeguš, u poznatoj izdavačkoj kući “Nolit” iz Beograda, u biblioteci **Savremeni jugoslovenski pisci**, izašla knjiga **Visoki crveni mesec**. Izdanje

je posebno zanimljivo zbog toga što su u knjigu uključene i neke pjesme iz nikad objavljene prve zbirke **Virovi tame**, u kojoj je Zajc sebi dopustio koketiranje sa sentimentalnom intonacijom. To uključivanje, koje proizlazi iz privilegiranog pristupa mlada-lačkim lirskim pokušajima svakako kaže bar nešto o intimnom povjerenju koje je pjesnik imao u srpsku prevoditeljicu. Među posrednicima u južnoslovensku *lingua franca* Zajc redovno pominje i pokojnog novosadskog književnika Dejana Poznanovića, koji je u književnim časopisima bivše Jugoslavije objavio niz njegovih tekstova, pri čijem prevođenju je pjesnik često i sam sudjelovao. Atmosfera međusobne kulturne informiranosti bila je vjerojatno jedna od kvaliteta minulog jugoslavenskog doba za kojim mogu čeznuti svi oni kojima ekskluzivnost vlastite nacionalne kulture nije dovoljna za punokrvno iskustvo svijeta. S ne-lagodom je Zajc počeo spoznavati promjene u takvoj atmosferi tek od druge polovice osamdesetih nadalje. U prilikama sve dubljeg rascjepa između "zapadnih" i "istočnih" modela rješavanja krize u bivšoj državi, što znači u prilikama razilaženja između slovenskog demokratskog nacionalizma i srpskog socijalističkog nacionalizma, u atmosferi sve veće važnosti etničkih identiteta u svakoj republici, općeg ekonomskog siromašenja i neskrivenih apetita srpske elite da ponovno vidi Srbiju kao balkanski Pijemont u politici i kulturi, u takvoj atmosferi su i mnogi srpski pjesnici i intelektualci na sve rjeđim zajedničkim susretima počeli otvoreno omalovažavati slovensku tradiciju, tobože da mi Slovenci "i tako i tako" nemamo pravih, moćnih, dobrih pjesnika.

A s kojim pjesnicima si posebno drugovao? upitam. Dane neko vrijeme šuti, povuče još jedan dim, kao da bi u njemu htio sakriti razočaranje nad bivšim prijateljima, a onda mu se oči u trenu zablistaju. *Vasko Popa* i *Miodrag Pavlović*, istakne dvije nesporne veličine moderne srpske poezije. Poezija Vaska Pope, koja je izvorno spojila predanje srpskog folklora i nadrealističku smjelost metafora, vjerojatno je u stvari mnogo bliža Zajčevoj poetici upravo zbog zajedničkih izvora inspiracije, koje su, kako Popa tako i Zajc, otkrivali u žili kucavici anonimnog ritma koji seže od dječje nabrajalice do magičnog zaklinjanja. Istina pjesme je, naime, istina njenog ritma, ritma tijela. Ritam je *biološki, a i etički zakonik* pjesme, kao što je Zajc to očigledno opisao u razgovoru s Milanom Deklevom 1990. godine: *Ritam je, i čak izbor riječi, leksika, uvjetan. Ritam je u našem tijelu. Kada izgubim ritam, izgubljen sam; kao kad bih zalutao na putu. Kao da je korak nesiguran, a kretnje kolebljive. Ponovno nalaženje ritma je kontakt sa samim sobom... Kada nađem ritam, znam da jesam.* A stilske arabeske, učene reference i

inter-tekstualnost spadaju u anale babilonske knjižnice prema kojoj je Dane Zajc uvijek bio suzdržan. Ma kako se Zajc dobro razumio s objema teškim kategorijama srpske poezije. S Mijom Pavlovićem, Velimirom Viskovićem i još nekim drugim jugoslavenskim književnicima, Zajc je 1981. godine otišao i na organiziranu turneju po Americi. Pjesnički “paket aranžman”. *Nastupali smo posvuda*, kaže Zajc, koji je tada prvi put bio u Americi, u *Torontu, New Yorku, San Franciscu, Pittsburgu i Albanyju. Da, tamo su imali dane jugoslavenske kulture*, ustaljen oblik zvanične kulturne promocije, s kojom je trebalo da se potvrđuju koliko pojedinačni umjetnički glasovi toliko i jugoslavenski identitet uopće. Tada se među slovenskim, hrvatskim, srpskim i bosanskim piscima još uopće nisu primjećivale neke posebno izrazite napetosti, koje bismo, u retrovizoru uništene Jugoslavije, mogli označiti refleksivnim odjecima političkih konflikata između vladajućih republičkih kasti. Naprotiv, tvrdi Zajc, *veselo smo pijančili i šalili se, a najrađe smo zadirkivali Pavlovića. Publika ga je, kad im je bio predstavljen kao značajan srpski pjesnik, nekoliko puta zamijenila s Vaskom Popom, koji je upravo tada objavio svoju knjigu pjesama u jednoj dobroj američkoj izdavačkoj kući.*

Samoće su se razmaknule

Na američki kontinent seže i moje osobno sjećanje na Danea Zajca. S Zajcom sam se, inače, u Sloveniji već sporadično sretao na različitim književnim večerima, a i u tada još prijatno pretrpanoj kancelariji **Društva slovenskih pisaca**, te, više usput, i u kakvom od ljubljanskih lokala po kojima je Dane znao kružiti s fatalističkom upornošću profesionalnog ljubitelja kapljice. Ali mnogi od nas koji su ga htjeli oponašati, a među mladim pjesnicima je bilo nemalo takvih, već pri prvom špriceru zaboravljali su da samo alkoholiziran duh još nije dovoljan uvjet za rađanje moćne poezije koja te bubne u želudac i izbaci iz svakidašnjeg odnosa prema svijetu. Meni, koji radije šutke smotam zelenu travicu nego da mumljajući iskapim flašu, te vrste imitacija pjesnikovog “lika i djela” nikad nisu bile posebno privlačne. Možda se i zato nisam posebno revnosno kretao po Danetovim društvenim orbitama. Tog jesenjeg dana 1990. godine, ili možda sezonu prije, prvi put sam ga sreo u Americi. Ni u trećem tisućljeću nije uobičajeno da dva slovenska pjesnika u istom američkom gradu i na istoj književnoj večeri nalete jedan na drugog. Veoma rijetki, a zato mnogo opušteniji, bili su susreti te vrste devedesetih

godina, kada zaneseni čitatelji poezije nisu imali na raspolaganju ni jednu jedinu antologiju slovenskog pjesništva u engleskom prevodu, dok je slovenskih pjesničkih zbirki u američkoj “republici književnosti” bilo taman toliko za jedan stolarski dlan, što znači takav na kojem nedostaju tri prsta. Dakle, Dane i ja smo iz jedne anonimne nacionalne tradicije došli nastupati u kulturi u kojoj jaram anonimnosti nosi pojedinac. Zbog toga što su Daneta Zajca njegovi mladi čitatelji prepoznali kao velikog pjesnika, bez obzira na zaštitu kolektivnog slovenskog ugleda, o kojem Amerikanci naravno nisu imali nikakvih predstava, ubijeden sam da upravo duboko **individualno uživanje** u njegove pjesme svjedoči o tome da dobro umjetničko djelo ne poznaje vremenska ograničenja ukusa, etničkih predrasuda i nazora o svijetu. Usprkos nužnim pomutnjama o granicama jezika kao granicama onog svijeta koji jezik uopće može izraziti, dobra pjesma, ipak, i mada kroz koprenu prevoda, ljubi čitatelja u najintimnije mjesto, jer govori snagom arhetipskih situacija u kojima mi čitatelji otkrivamo vlastite portrete. To je zahvalnim američkim čitateljima u Chattanooga, u državi Tennessee, ponudio Dane Zajc u trodnevnoj književnoj radionici kakvih je u zemlji između Atlantika i Pacifika u suštini bezbroj. Tada sam već nekoliko godina bio na postdiplomskom studiju u New Yorku, tako da nije neobično što sam bio već upoznat s institucionalizacijom pjesništva kao discipline koju predaju na univerzitetima zato da bi, pored podsticanja zanatske spretnosti, svoju nomadsku mikro-zajednicu dobili i pisci, koji se, u ogromnim prostranstvima te naporene i fascinante kulture ne mogu nadati prednostima europskog kavanskog života i spontanim oblicima društvenosti. Na ovom mjestu ostavljam po strani pomisao da kavane, kao civilizacijske institucije, već i u suvremenoj Europi nezadrživo iščezavaju u mit. Radije prizivam pred unutarnje oko tu sliku, sliku u slici.

Zajc je sjedio nepomično, već nekoliko sati, na zelenom “abšlesanom” naslonjaču u primaćoj sobi Richarda Jacksona, profesora književnosti i pjesnika koji je o njemu napisao nekoliko pronicljivih eseja. Zabava se uspinjala ka vrhuncu, u kući nije bilo mirnog kutka. Jasno, trebalo je na odgovarajući način proslaviti kraj radionice i predavanja iz suvremenih pjesničkih stilova. Ti se stilovi Daneta Zajca vjerojatno nisu mnogo ticali. A i zašto bi. Do boli u koštanoj srži je ovladao samo jednim: svojim. Ako čovjek piše kamene temeljce u jednoj duhovnoj građevini, dekorativni volančići stiha ga opravdano ne mogu pretjerano zanimati. Ako ga uopće zanimaju. Zanimaju ga, prije svega, načini na koje vlastitu mračnu opsjednutost izreći nečim

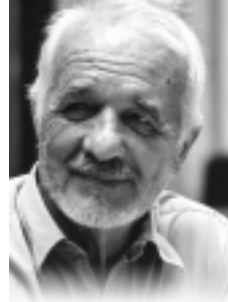
tako krhkim kao što je lirska pjesma. Zajc je gledao u razveseljeno, opijeno i više nego tek skromno erotizirano mnoštvo studenata, te američkih i evropskih pjesnika i nas koji smo došli čitati svoja djela na “duboki Jug”. Najveći živi slovenski pjesnik sjedio je tamo, u kući u predgrađu, bogu iza leđa, okružen gomilom grebatora i plavokosih brucoškinja, darovitih stipendista i tatinih djevojčica koje su se pravile nevješte, frustriranih urednika književnih časopisa i romantičnih bardova *campusa*. Samo dan prije toga ih je, sve skupa, do poštovanja vrijedne potresenosti dovela njegova javna recitacija pjesama. Upozorila je na izlazak male knjižice pjesama u prijevodu Michaela Bigginsa i Michaela Scamella, *Ashes*, u seriji **Poetry Miscellany Yugoslav Chapbooks**, koju izdaje odsjek za kreativno pisanje na mjesnom Univerzitetu Tennessee. A Daneta Zajca se sva ta nemala pažnja nije ticala. Isto tako malo ga se ticala činjenica što je dobitnik Nobelove nagrade, danas pokojni rusko-američki pjesnik Josif Brodski, kada je Dane Zajc 1982. godine bio Fulbrightov gostujući umjetnik na uglednom univerzitetu Columbia u New Yorku, s divljenjem okarakterizirao njegovu liriku kao “veliko djelo malog naroda”. Pohvala koju ti da Brodski pouzdano nije mali kompliment. A Dane Zajc, mislim, intuitivno osjeća i nešto drugo. Osjeća da takva pohvala spada doduše među lijepe, privlačne i poželjne, ali u suštinskom smislu ipak u spoljašnje stvari. Blistave laudacije, čestitke, nagrade i tekstovi koji veličaju su, s društvenog aspekta, dakako, nadalje važni. S vidika egzistencijalnog impulsa umjetničkog djela, koje zna taknuti ranjenu dušu jer i sama izvire iz rane, sva ta vrteška jedva da ima kakav značaj. Na zabavi se Dane Zajc digao samo jednom, kada je prišao djevojci koju bar ja ni po čemu nisam mogao zapamtiti, mada sam, vičan tome, kružio po sobama. Doajen slovenske lirike je s djevojkom izmijenio nekoliko riječi, ne ćaskajući s njom duže. Još danas se naježim zbog metafizičkog otkrića koje mi je donio njegov odgovor na provokativno: *Hej, Dane, još si u formi!* Usklikom sam htio neobavezno dati do znanja da štedre **groupies** uopće nisu samo domena pop zvijezda i nogometaša. Dane Zajc me potresao. Krhkim glasom je šapnuo: *Samoće su se za trenutak razmaknule.*

Ta scena mi se vrtjela pred očima i kad sam, krajem devedesetih, sjedio u Prešernovom gledališću u Kranju, na dodjeli najuglednijeg nacionalnog priznanja za knjigu pjesama, **Jenkove nagrade**. Nagradu dodjeljuju slovenski “pjesnici pjesnicima”, što znači da se radi o “najčistijoj” i “politički nezainteresiranoj” nagradi, koja, uz to, ima već prilično dugu tradiciju, više od petnaest godina. A Jenkova nagrada je u devedesetim godinama

sasvim išezla iz šire kulturne svijesti u Sloveniji. Organizatori nisu imali lagan posao kad su priredbi htjeli dati nov životni kredit. Dobro im je išlo od ruke. Ne samo zato što su pokušali obnoviti nešto od one pozornosti koju je poezija doživljavala u slovenskoj kulturnoj svijesti sve do uspostavljanja nezavisne države. U njoj – pogledamo li suvremeni globalni kapitalizam, nažalost čini se nužno – najprivatnija ekstaza ili pak meditativna usredsređenost nemaju više status javnih šifri kroz koje se, za trenutak, može ugasiti destilirana slika vremena. Dobro je organizatorima išlo od ruke i zato što su svečanosti dali socijalnu formu. Poštovali su je svi, uključujući i govornike, te prvu ligu pjesnika, Svetlanu Makarović, Borisa A. Novaka i Milana Jesiha, koji su, u čast nagrađenom, čitali svoje pjesme. Forma? Kakva forma? No, javno komuniciranje svakako. Dođeš, kažeš ili recitiraš što imaš, zahvališ se i odeš. Sličnu formu poznaju i druge kulturne sfere. Ipak se baš tu, na pjesničkom ceremonijalu, zasvijetlio onaj nepodnošljivo izmigoljiv višak koji poezija ima u odnosu na ostale načine upotrebe jezika. Višak koji izvire iz šutnje. Laureat je došao na binu u elegantnom crnom odijelu, svečan, a istodobno nekak izgubljen. Iz ruku Evalda Flisara, predsjednika Društva slovenskih pisaca, Dane Zajc je primio nagradu za knjigu **Dolje, dolje** (1998). Primio ju je za knjigu koja, poslije više od desetljeća odsutnosti sa slovenske pjesničke scene, razotkriva bar dvije stvari: da pipanje ka prijeteće nasilnom korijenju načina na koji smo u svijetu istodobno i upozorava na suštinski ljudski stav: **nadati se usprkos tome što nema nade**. A s takvom pjesmom treba se suočiti neposredno. Nema umjetničke discipline koja bi se kritičkom prisvajanju, javnom prihvatanju ili čak medijskom *glamouru* grčevitije opirala od same poezije. Usprkos vanjskim povijesnim promjenama, propalim imperijima, spaljenim gradovima, preseljenim narodima i rađanju novih država, ostaje pjesnička riječ u nekom smislu uistinu takva kakva je bila u svojim biblijskim počecima. Svjedoči, naime, o potrebi pojedinca da rečenom, zapjevanom i iz duše izgrebanom pričom o vlastitoj samoći dosegne bližnjeg, drugog, svojom riječju oblikujući onu “zajednicu” u kojoj je tu samoću možda moguće prevazići. Dane Zajc, koji je zastao i na kranjskoj bini umuknuo usred recitacije svoje pjesme, na najbolji je način otjelovio to krhko, nepouzđano i uvijek iznova neispunjeno nadanje. Samoća iz koje se rađa poezija je, naime, samoća kakvu doživljava čovek kojemu biti “ja” nije dovoljno, ali ga ne može izbjeći. I u najsnažnijem naporu da nestane u drugom, u čulnoj ekstazi koja ukida granicu između “ja” i “ti”, orgazma su još uvijek dva, ne

samo jedan. Samoća. Upravo zato što smo na nju osuđeni, toliko smo osjetljiviji prema njenim krajnjim granicama. Pjesnik koji pripovijeda o samoći već obećava hlapljive trenutke nadanja da međusobno prepoznavanje vodi ka oblikovanju povezanosti među dušama, naime one veze koja bljesne kao *zraka iz šupljine tijela*, kako Zajc šamanski objavljuje u pjesmi *Asskalla*. I samoće se za trenutak razmaknu.

Preveo: Josip Osti

Dane Zajc

ZA VSE BOŠ PLAČAL

Za vse boš plačal.
Jata posmehljivih ptic te bo zasledovala
skoz življenje.
Ob uri miru
in ob uri nemira
se bo spuščala na tvoje prsi.
Terjala bo plačilo.
In ti boš dajal in dajal.
Ampak odrešitve ne bo nikoli.
Nikjer ni odrešitve za človeka.
V sebi nimaš vrednosti,
s katero bi plačal.
In sam si plačilo za vse.

ZA SVE ČEŠ PLATITI

Za sve češ platiti.
Jata podrugljivih ptica progonit će te
kroz život.
U vrijeme spokoja
i u vrijeme nespokoja,
spuštati će se na tvoje grudi.
Utjerivat će dug.
I ti češ davati i davati,
ali iskupljenja neće biti.
Nigdje nema čovjeku iskupljenja.
U sebi nemaš vrijednosti
kojom bi platio.
I sam si plaća za sve.

KOZLI

spomladi se vali z višin
s hrupom belim
navzdol navzdol se peni
belo se peni spomladi z višin sneg

pridejo beli kozli
od belega uročeni
v belo tečejo
čisto bel je svet beline
neshojen je nedotaknjen je
brez stopinj je brez znamenj je

mladi kozli tečejo drzno
tečejo objestno
in igrivo tečejo mladi kozli
v breg brez madeža
in ko pritečejo do največje beline
odmetavajo mlade kozlovske glave
v belo jih posejejo
v belo naročje puhasto
v belo polje kjer uspeva samo belina

poleti pridejo gorjanci
nabirat mlade kozlovske glave
po krvavih rožah v snegu jih sledijo
iz ruševja jih trgajo
med kamni jih razpoznavajo

in jih tlačijo, ah, v svoje globoke bisage

JARCI

s proljeća se valja s visina
s bukom bijelom
nadolje nadolje se pjeni
bijelo se pjeni s proljeća s visina snijeg

dolaze bijeli jarci
bijelim omađijani
u bijelo trče
potpuno bijel je svijet bjeline
neutaban netaknut
bez stopa bez znakova

mladi jarci trče odvažno
trče obijesno
i razigrano trče mladi jarci
u brdo bez mrlje
a kada dotrče do srca bjeline
odbacuju mlade jareće glave
u bijelo ih zasiju
u bijelo naručje paperjasto
u bijelo polje u kojem uspijeva samo bjelina

ljeti dolaze gorštaci
brati mlade jareće glave
po krvavim mrljama u snijegu ih slijede
iz grmovlja ih trgaju
među kamenjem ih raspoznavaju
i trpaju ih u duboke bisage

ŠKORPIJONI

samotarji so
svetloba jih boli
hranijo se z žagovino mraka
živijo v stolpih iz črvojedine

brezdomci so
stisnjeni pod kamni
v razpokah špranjah
sprešani od teže
ki se vali čeznje

včasih švignejo gor gor v tišino
gor gor v mraz
včasih jim bela kri drhti v pesmi brez glasu

na vršičku samote
tam pod dežjem noči
se vzpnejo in zakličejo klic tišinast

iz drugega srca jim odgovori drug klic
potem cvetejo klici
v razkosanih globočinah
globoko
dol pod črnim nebom
hitro se prižigajo
tiho odcvetajo

živijo z želom
namerjenim v lastno srce

ŠKORPIONI

samotnjaci su
svjetlost ih boli
hrane se piljevinom mraka
žive u tornjevima od crvojedina

beskućnici su
stisnuti pod kamenjem
u pukotinama prorezima
spresovanoj teretom
koji se valja preko njih

katkada izbiju gore gore u tišinu
gore gore u studen
katkada im bijela krv drhti u bezglasnoj pjesmi

na vrhuncu samoće
tamo pod kišom noći
popnu se i zaklikću zov tišinast

iz drugog srca odgovori im drugi zov
potom cvjetaju dozivi
u raskomadanim dubinama
duboko dolje pod crnim nebom
brzo se pale
tiho otcvjetavaju

žive s žaokom
uperenom u vlastito srce

ZAPRL SEM VRATA

zaprl sem vrata zunaj je noč
korakov ni več rosa rosi na stopinje
trava klije skoz stran obrnjene oči

zaprl sem vrata zunaj se kotali
po skalah blazni zvonec
se zunaj prikazujejo kozlovske glave
sesajo modrasi kozam vimena
zunaj ponoči

zaprl sem vrata naj se moj vreščeči
pekel razpase v noči ponoči
po meni naj razsaja naj me požirajo
za zaprtimi vrati
zublji in zibeljčki gibčni ponoči

KAMEN

V sanjah mi je pripovedoval kamen,
kaj misli kamen.
V enem samem dolgem stavku mi je pripovedoval
v sanjah kamen.

Če bi se spomnil, kaj mi je povedal,
če bi se spomnil besed, ki jih je govoril
v mojih sanjah.
ko se mi je sanjal kamen.

ZATVORIO SAM VRATA

zatvorio sam vrata napolju je noć
nema više koraka rosa rosi na stope
trava klija kroz u stranu okrenute oči

zatvorio sam vrata napolju se kotrlja
po stijenju ludo zvono
vani se prikazuju jareće glave
sisaju poskoci kozama vimena
napolju noću

zatvorio sam vrata neka se moj vrištavi
pakao raspase po noći noću
po meni neka hara neka me proždiru
iza zatvorenih vrata
plameni i plamičci gipki noću

KAMEN

U snovima mi je pripovijedao kamen
šta misli kamen.
U jednoj jedinoj dugoj rečenici mi je pripovijedao
u snovima kamen.

Kad bih se sjetio šta mi je rekao,
kad bih se sjetio riječi koje je govorio
u mojim snovima,
dok sam sanjao kamen.

NIČ

Včasih zgine v oblakih
In je ni
V jasnih nočeh požira zvezde
Velikega voza
Z ostrim robom
Takrat vem da je za robom
Neskončno Brezdno

Nič

GOVORI VODA

Govori voda
iz vodnih ust.
Usta so v vodni glavi.

V trogovoru govori voda,
v jeziku brez besed.
V šumenju iz tihote.

Zakaj mi teče čez sencí.
Zakaj čez telo, ki ne utriplje.
Ki molči.

Ne govori meni.
Sebi iz svoje glave pripoveduje
voda zgodbo brez zgodbe.
Pesem brez besed
je zapisana v vodi.
V črkah neberljivih.
Izrečena z jezikom,
ki ga ni v ustih, ki jih ni.
Ni ust. Vodenih vodnih ust.

NIŠTA

Katkada nestane u oblacima
I nema je
U vedrim noćima guta zvijezde
Velikih kola
S oštrim rubovima
Tada znam da je iza ruba
Beskonačno Bezdani

GOVORI VODA

Govori voda
iz vodenih usta.
Usta su u vodinoj glavi.

U trijalogu govori voda,
jezikom bez riječi.
Šumom od tišine.

Zašto mi teče preko sljepoočnica.
Zašto preko tijela, koje ne pulsira.
Koje šuti.

Ne govori meni.
Sebi iz svoje glave pripovijeda
voda priču bez priče.
Pjesma bez riječi
zapisana je u vodi.
Slovima nečitljivim.
Izrečena jezikom
kojeg nema u ustima, kojih nema.
Nema usta. Vodenih vodinih usta.

ČAS TVOJ

Pride čas, ko ni več časa.
Se stopinja ustavi in ne more naprej.
Se oči zazrejo v lastne oči,
s pogledom, nalitim z očitkom.
Kam si me pripeljal, pravijo.
Zakaj si trd od strahu.
Zakaj si ledeno nepremičen.

Pride čas, ko je čas krut.
Je neizprosen.
In so ustnice zamrznjene.
V točki, ko ni premikanja.
In je jezik suh od spoznanja,
ki kačasto plane v odprtino
grla.

Čas, ko se ustaviš.
Ko si led samega sebe.
Čas tvoj.

VRIJEME TVOJE

Dode vrijeme, kad više nema vremena.
Korak se zaustavi i ne može dalje.
Oči se zagledaju u vlastite oči,
pogledom, natočenim s prigovorom.
Kamo si me doveo, kažu.
Zašto si skamenjen od straha.
Zašto si ledeno nepomičan.

Dode vrijeme, kad je vrijeme surovo.
Neumoljivo.
I usne su zamrznute.
U tački, kad nema pomjeranja.
I jezik je suh od spoznaje,
koje zmijasto izbije u otvor
grla.

Vrijeme, kad se zaustaviš.
Kad si led samoga sebe.
Vrijeme tvoje.

DOL DOL

ko mislim na vse tvoje upe
ki so vtisnjeni v stopinje tvoje
jih sledim
stopinje ki se naenkrat
ugreznejo v meglo in blato
in mraz mokrotni

ko te pričakujem ko prideš
in tiho sedeš zraven mene
in vprašam A vse a vse je šlo
V trenutku, rečeš, v trenutku
neprištevnem je padlo dol dol
je zginilo

mislim kako si prišel z nogami
razžrtimi od zavrata pota
kako ti vidim brlijo oči brez odseva
in gledam kako padajo težki oblaki
čez ostrine sten
in slišim kako prebadajo smrekovi vršički
trebuhe temnega vetra

DOLJE DOLJE

kad mislim na sve tvoje nade
koje su utisnute u stope tvoje
slijedim ih
stope koje najednom
utonu u maglu i blato
i studen vlažnu

kad te očekujem kad dođeš
i tiho sjedneš pored mene
i upitam A sve a sve je otišlo
U trenutku, kažeš, u trenutku
neuračunljivom palo je dolje dolje
nestalo je

mislim kako si došao nogu
razjedenih podmuklim putem
kako ti vidim škilje oči bez odbljeska
i gledam kako padaju teški oblaci
preko oštine stijenja
i slušam kako probadaju vrhovi jela
trbuhe mračnog vjetra

GORI POEZIJA

Ogenj prebira pesmi.
Ogenj postavlja ločila.
Hitri ogenj z zогlenelimi očmi
lista liste z zublјastimi prsti.

Kdo bo bral verze,
zapisane v žerјavici.
Pregorele besede. Razpadle zloge.
Zverіžene črke.

Na kol nataknjena glava
pesni pod zaprtimi vekami.
Črno pesem nam poje glava,
jo poje neslišno iz odsekanega grla.

Gorijo svetlolase pesmi z ognjem v laseh.
Gorijo slavci nad mestom slavcev
z ožganimi krili, s pregorelim
gostolenjem v klјunu.
Gorijo vrtnice v obzidanih vrtovih.
Gorijo beznice, palice minaretov se lomijo.
Cerkve gorijo.
V ognju je zогlenelo vprašanje,
kaj je pesem.

Gorijo obrazi ur,
vsi naenkrat zažgani.
Čas pretekli, čas prihodnji
frlita iz plamenov časa sedanjega.

Na vprašanje, kaj je smrt,
kaplja kri
iz smrtne rane pravkar rojenega.

GORI POEZIJA

Vatra čita pjesme.
Vatra razlučuje.
Brza vatra ugljenisanih očiju
Lista listove plamenastim prstima.

Tko će čitati stihove
zapisane u žeravici.
Progorjele riječi. Raspale slogove.
Izobličena slova.

Na kolac natakuta glava
pjesmi pod sklopljenim vjeđama.
Crnu pjesmu nam pjeva glava,
pjeva je nečujno iz prerezanog grla.

Gore svjetlokose pjesme s vatrom u kosi.
Gore slavuji nad gradom slavuja,
spaljenih krila, pregorjelog
biglisanja u kljunu.
Gore ruže u obzidanim vrtovima.
Gore krčme, palice minareta se lome.
Crkve gore.
U vatri je ugljenisano pitanje
Šta je pjesma.

Gore lica satova,
sva najednom spaljena.
Vrijeme prošlo, vrijeme buduće
leprša iz plamenja vremena sadašnjeg.

Na pitanje šta je smrt
kaplje krv
iz smrtne rane upravo rođenog.

KROKAR

Požira
navsezgodaj zvezdne oči.
Najbolj slastni del nočnega obraza,
ki se ohlaja na visokih vzglavnikih.
Nanjo se spusti, na posteljo nočno,
in kljuje, kljuje.

Kadar leti, leti skoz samoto.
Kakor skoz votlino v votlini,
ki gre z njim in se sproti obnavlja.

Kadar se spusti nizko,
perutnice oponašajo
glas vetra. Kose.
Kakor da je veter planil z gore.
Kakor da kosa kosi zrak.

Včasih leti v dvoje.
Tudi takrat je njegov let
padanje v kroge samote.
Tista, ki jo spremlja,
je v tihi razdalji
Ne dotikata se s perutnicami.
V prostorih iz dveh kolobarjev
letita.

Poje na tri načine.
V treh različnih govoricah.
Vse so sebi namenjene.
Za lastno uho, za pogovor s sabo.

Ni oponašavec, ptič kljukasti.
Če oponaša, tedaj sebe.
tedaj svoje glasove, zapleteno
govorico vijugastih klicev.

Ko leti nizko,
se mu na perutih lesketa
črno kljubovanje kraljestva
Skrivnosti.

GAVRAN

Proždire
prerano zvjezdane oči.
Najsladi dio noćnog lica,
koje se hladi na visokim uzglavljima.
Na nju se spušta, na postelju noćnu,
i kljuje, kljuje.

Kada leti, leti kroz samoću.
Kao kroz šupljinu u šupljini,
koja ide s njim i usput se obnavlja.

Kada se spusti nisko
krila oponašaju
glas vjetra. Kose.
Kao da je vjetar planuo s planine.
Kao da kosa kosi zrak.

Katkada leti udvoje.
I tada je njegov let
padanje u krugove samoće.
Ona, koju prati,
u tihoj je udaljenosti.
Ne dotiču se krilima.
U prostorima od dva kolobara
lete.

Pjeva na tri načina.
U tri različita govora.
Sva su sebi namijenjena.
Za vlastito uho, za razgovor sa sobom.

Nije oponašatelj, ptica kukasta.
Oponaša li, tada sebe oponaša,
glasove svoje, složeni
govor vijugavih doziva.

Kada leti nisko,
na krilima mu se bljeska
crni prkos kraljevstva
tajnovitosti.

U PRVOM LICU

Zdravko Grebo

Zdravko Grebo

TRI VJEŠTICE IZ RIJA

Zapravo, iznijeti lični stav, a govoriti u svoje ime u ovakvim vremenima, a ne podrazumijevati druge, teško je, jer sve što kaže-te kao lični stav odnosi se na druge i moraju se podrazumijevati u bilo kakvom obliku vlastitoga iskaza. I to ne moj lični stav o knjizi Thomasa Manna ili Petrischa, nego moj lični stav o jednom tragičnom vremenu koje je iza nas sada, ako je iza nas?

Pošto imam i privilegiju a i nelagodu da govorim prvi, ja mogu govoriti samo o onome što je moje poprilično traumatično iskustvo posljednjih deset godina. Ako bih sumirao tih deset godina, u krajnjoj liniji, u posljednje vrijeme smo poprilično na tragičan i tužan način proslavljali razne desetogodišnjice, od početka rata u Bosni i Hercegovini, deset godina od prijema Bosne i Hercegovine u Ujedinjene narode, pa sve do apsurdne proslave deset godina stvaranja vojske Republike Srpske u Bosni i Hercegovini. Pa, ne znam je li pošteno reći je li to moj životni poraz. Danas, kada mislim o tih posljednjih deset godina, mislim da je iskustvo sa kojim sam izašao nakon svega toga poprilično traumatsko i jedino o čemu sam pomišljao jeste da iskreno potražim pomoć psihijatra. Mi smo, na svoju sreću ili nesreću, rođeni ovdje gdje smo rođeni, bačeni smo na ovaj komad zemlje da ovdje provedemo život, to je naš izbor i ako sve to uzmete u obzir, onda je teško da čovjeku pod kožu stane sve ono što smo imali kao iskustvo tih deset godina. Kada govorim o deset godina, ne mislim samo na četiri užasne godine nego na ono vrijeme koje je obilježeno početkom '90-tih pa sve do današnjih dana. Ovdje se desilo nešto kosmički značajno. Ne mislim da se samo nama desilo, vjerovatno se desilo u ovom cijelom regionu, vjerovatno se desilo i malo šire u centralnoj i istočnoj Evropi, ali kako se to obično dešavalo u istoriji ili povjesti, Bosna i Hercegovina je morala na kraju izvući krvavi kursor i mi smo taj kursor i platili. Platili smo ga na različite načine. Prvenstveno žrtvovanjem svojih ideala, svojih uvjerenja, svoje vjere da je moguć nekakav bolji, pravedniji svijet, koji će poštovati principe slobode i jednakosti među ljudima, a pokazalo se da je to apsolutno nemoguće. Da smo otkrili da neko novo vrijeme nosi neke nove modele koji su se pretvorili u karikaturu, a to su etničke identifikacije, koje su eskalirale u šovinističke, pa onda ponekad

i rasističke paradigme i koje su odnijele ogroman broj ljudskih života, koji su uništili kulturnu baštinu, koji su protjerali ogroman broj ljudi s ovih prostora. I nakon svega toga pitate se – sada već nije ni estradno efektno reći, na kraju jednog milenijuma i na početku drugog – pitate se šta uopšte jeste cilj, šta uopšte jeste ideja. “Mene je sramota što sam član ovog tijela”, rekao sam na sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. To je bila jedna od prilično rutinskih sjednica. Međutim, već u to vrijeme, to je bilo dvije godine prije svih događaja koji su obilježili ovu zastrašujuću istoriju bivše Jugoslavije i Balkana, kada jednostavno, kako bi to pomalo konfekcijski rekli, stomakom više nisam mogao podnijeti ono što se dešavalo u toj zemlji. Vjerovatno je veoma mali broj ljudi uopšte slutio šta nam se sprema. Ja sam znao. Ja jesam još uvijek u dobroj mjeri ostao čovjek ljevice. Ja u tu ideju jesam vjerovao, mislim u ideju demokratskog socijalizma. Međutim, vidio sam da je to apsolutna laž. To je vrijeme sedam-osam godina nakon Titove smrti kada su njegovi nasljednici, jednostavno nedorasli zadatku, pokušali da vladaju čvrstom rukom. Meni se to zgadilo. Mislim da je to pravi izraz. Onda sam to javno rekao i, ako me niko neće shvatiti pogrešno, u dugoj istoriji te partije koja ima i svoje svijetle trenutke, koja se zvala Komunistička partija, a poslije Savez komunista Jugoslavije, ja sam prvi čovjek koji je dobrovoljno izašao iz njenog Centralnog komiteta. Neću reći, naravno, da time zaslužujem neki istorijski kredit, ali ljudi kao što su Milovan Đilas, kao što su Aleksandar Ranković, kao što su Latinka Perović, kao što su Slavka Dabčević-Kučar, bili su izbacivani. Ja sam želio da išetam iz svega toga i da te ljude nikad više u životu ne vidim.

To jednostavno više nisam mogao podnijeti. Tu vrstu lice-mjerja, tu vrstu laži. Dok sam živ, vjerovat ću u ideju, koja potiče od francuske građanske revolucije ili makar u njen treći dio, osim slobode jednakosti, u bratstvo. Ja i danas, kao već sredovječni, nostalgični, melanholični čovjek, još uvijek vjerujem u tu ideju. U tom trenutku sam shvatio da u ovoj zemlji, u zemlji u kojoj sam ja živio, ne postoje snage da se ta ideja izvede na pošten način do kraja i da je ljudi kojima se u milionskim brojevima obećavao taj hiliijastički cilj, jedna skoro kvazireligijska ideja, ostvare. Tada sam se rastao od svega toga i to je bio kraj.

U toku rata jedan prijatelj, ne bi li ohrabrio i sebe i nas, citirao je arapsku poslovicu “Najbolji uvijek ostaju.” Ali kada bih htio biti ciničan, nakon svega što nam se desilo i nakon ovog gliba u kojem danas živimo – kada kažem mi, još uvijek mislim

na sve svoje prijatelje koji žive i u Zagrebu i u Ljubljani i u Beogradu i u Skoplju i u Prištini itd. – znao bih preformulisati tu tezu... Naravno, ja bih, da živim sto života, uvijek napravio isti izbor, jer ne bih znao kako bih obrazom i srcem izdržao da nisam bio u tom i takvom Sarajevu. Međutim, kada mislite o angažmanu, o onome što smo investirali u sve to skupa u ono vrijeme, mnogo više mi se sviđa jedna rečenica koju sam čuo od jednog mladog pjesnika kojeg volim. On je rekao: “Ja sam ostao jer nisam imao hrabrosti da odem.” I danas se čini da je možda to tačno, jer mi smo svi vjerovali u to vrijeme da se vrijedi oduprijeti jednoj primitivnoj, surovoj, totalitarnoj agresiji, mislim na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine, a pogotovo opsadi Sarajeva. Ja bih tu priču ponovio. S druge strane, hajde da sada budem veseljak, da ne budem rezigniran, danas sam sticajem okolnosti razgovarao s nekim ljudima s kojima sam podijelio, pa, skoro bih rekao, ratničko iskustvo, kojima kažem: “Daj Bože da se hoće ponovo zaratiti. To su bila herojska vremena”. Nije vjerovatno ništa novo i ništa pametno kada kažem da su to vremena kada sam ja, zaista, osjećao da moj angažman nešto znači. Bio to mali FM radio, bilo “Zidne novine”, bilo izdavačka djelatnost... Meni je bilo bitno da budem s ljudima i koliko mogu da ih hrabrim da ostanemo na nogama, da ostanu ljudi, da se ne predaju, da ne pokleknju, da se ne pokolebaju, da ne učine nešto zbog čega će kasnije kajati. I kako cijela ta priča u svojoj banalnoj verziji glasi, takva teška vremena uvijek kod dobrih ljudi pokazuju ono najbolje, kod loših ljudi pokazuju ono najgore. Ja se nadam da sam bio u ovoj prvoj grupi, kao i većina Sarajlija.

Kada smo počeli da izdajemo “Zidne novine” bio je to pokušaj da prebacimo viseće mostove iznad opkoljenoga Sarajeva. Dakle, to su bili neki krhki, klimavi mostovi prema hrvatskoj književnosti, prema srpskoj, prema slovenačkoj, istovremeno prema svijetu, prema francuskoj, engleskoj, američkoj, irskoj, palestinskoj, indijskoj.

Sada se okupila jedna grupa ljudi iz tih zemalja koje su nastale raspadom Jugoslavije, da pokušamo da napravimo nešto slično, da napravimo jedan časopis koji će te krhke mostove, ratne, pretvoriti u nešto čvršće mostove preko kojih će se moći sigurnije ići bez bojazni da će ti konopci biti zaljuljani ili prekinuti. Kako je Marko Vešović rekao, dosta drastično na onom prvom okruglom stolu prije godinu dana, posvećenom ovoj ideji osnivanja časopisa: “Mi jesmo grupa ili ludaka ili zanesenjaka”. Tako je nekako rekao. Zato mislim da ovaj časopis koji nastaje vjerovatno predstavlja pokušaj da taj mali broj ljudi, koji se

ophrvao tom sirenskom zovu zla, krvi, vođe, na ispravljanje istorijskih nepravdi koje su automatski značile uništenje drugih i svakog ko je drugačiji, zaslužuje našu pažnju.

Ovo što "Sarajevske sveske" treba da urade jeste očajnički pokušaj da još jednom budemo plemeniti i ozbiljni i u svojoj profesionalnoj aktivnosti, a u krajnjoj liniji zašto ne i kao ljudi s imenom i prezimenom. Mislim da su "Zidne novine" najznačajnije što sam ikad u životu uradio, mada, da budem pošten, ja sam to uradio instinktom. Ja sam nekakav bijedni profesor Pravnog fakulteta, prema tome to nije moja oblast. Pokušavao sam stalno da kažem kako nismo sami na ovom svijetu, kako ta vrsta kulturne interakcije jeste bitna, kako nas jednostavno hrabri i obogaćuje i, kao što rekoh, to je više bila ideja koja vam dođe u snoviđenju nego što sam imao čvrst koncept iza toga. Međutim, neizmjereno sam sretan i ponosan na ta izdanja "Zidnih novina" u ono vrijeme. I moram da kažem da, naravno, nijedno izdanje "Zidnih novina", slovenačko, pa makedonsko, pa albansko, pa srpsko i hrvatsko, ne bi bilo moguće da automatski, bez ikakvih – ne samo dodatnih već ni prethodnih pitanja – niste jednostavno prepoznali ljude koji su bili spremni da budu urednici bilo gdje da su se našli na ovoj planeti i koji su napravili i izbore i redakciju i tekstove itd. To je bilo zaista značajno. Ne znam koliki je broj ljudi čitao "Zidne novine", ali mislim da ako ih je pročitao i mali broj, to je bilo ohrabrujuće i to je onaj sloj ljudi koji u svemu, ne gubeći ni ponos ni dostojanstvo, ipak drži bradu iznad vode. A to nam omogućava da danas ovakvi pokušaji postanu zaista nešto što budi neke nove nade, nove izgleda da jednog dana ponovo uspostavimo na ovim prostorima kulturne veze.

Kada sam prvi put 1995. godine otišao u Beograd mnogi su bili šokirani. Povod je skoro anegdotski. Imam dobru prijateljicu – i ponosan sam na to prijateljstvo – koja se zove Jasminka Hasanbegović i ona je sada docent na Pravnom fakultetu u Beogradu. Ona je iz svoje ludosti – nemojte se smijati, jer postoje i lude žene, a ona je jedna od takvih i to kažem s divljenjem – odlučila je da svoju doktorsku disertaciju, koja je maestralna (3.000 strana o topici i pravu) mora braniti pred onom komisijom koja je bila određena prije početka rata. U toj komisiji smo, osim profesora Vračara, profesora Danila Basare, profesora Koste Čavoškog, bili još profesor Žarko Puhovski i ja. To je bio povod i to je, kao što je "Politika" objavila u ono vrijeme, bila prva međunarodna odbrana doktorske disertacije, jer smo tada već bili različite države. I to je bila avantura.

Poslije sam išao da promovišem poprilično neuspješan poduhvat koji se zvao “Združena lista”. To je bio prvi pokušaj da se pobijede nacionalističke stranke u Bosni i Hercegovini. Ja mislim da svi moramo, svako na svoj način, raditi na uspostavljanju pokidanih veza, često bolno opterećenih. Zar je moguće živjeti u jednom regionu, gdje je manje-više riječ o jednom jeziku, a ne saradivati bez obzira na političke prilike?

Govorim o tim, kako bih rekao, egzotičnim posjetama Beogradu. Sada je to normalno, sad to nije uopšte ni značajno, ni opasno, ni pravo, ni krivo. Treći put sam išao kad je Mark Thompson promovisao svoju knjigu *Kovanje rata*. Dakle, uloga medija u izazivanju mržnje i svega ovoga skupa. Vjerovatno kao i većinu Sarajlija, ratne prilike su me tjerale – i sve nas, ako smo uopšte imali priliku da izađemo iz te mišolovke koja se zvala Sarajevo – ka Zagrebu. To je bio normalan put. I moram da kažem da je to bio prvi put u mom životu da sam ja bolje upoznao Zagreb. O Beogradu sam, naprotiv, sve znao, jer moje gimnazijske godine, moje godine postdiplomskog studija, moj doktorski kurs, sve je to bio Beograd. Mislim, osim Mostara gdje sam rođen, osim Sarajeva gdje živim, Beograd je bio to mjesto. U kontekstu ove naše priče veoma je značajno da moje iskustvo tog poslijeratnog Beograda (mada Beograd tada nije bio u ratu, mi smo bili u ratu), što se tiče nekakvih novouspostavljenih odnosa, tenzija, animoziteta itd., bilo poprilično čudno iskustvo. Po prvi put sam se zapitao: Pa, ko smo to mi? Kakvi smo mi ljudi? Maloprije sam govorio o bratstvu koji uspostavlja jezik. To jeste bitna odrednica. Međutim, nisam prepoznao *moj Beograd*. Jednostavno ja nisam imao više taj osjećaj, jer ako imate 16 ili 17 godina i živite u Beogradu, to je čudno, mislim prve ljubavi, fudbal, krađe, utakmice itd. Međutim, ja ga više nisam prepoznao. Ja nijedno, to govorim sasvim odgovorno, mada znam da zvuči patetično, nijedno svoje bitno prijateljstvo nisam izgubio. Naravno, slučajna prijateljstva, razne budale, kolege itd., jesam pogubio i oni mene, naravno, i svako ima pravo na svoj izbor, ali ljudi sa kojima sam bio prijatelj, potpuno je svejedno, u Rijeci, Splitu, Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Prištini i Skoplju, pokazali su se kao pravi ljudi. Ja se nadam da ću jednog dana, kao što sam pokušao, ne toliko u direktnom smislu, estradnom, teatralnom, a ne daj Bože i materijalnom, uspjeti da im vratim malo onoga što su oni u mene uložili kad mi je bilo teško.

Ja sam to nekoliko puta rekao, ali želim i da ponovim, da je bombardovanje Beograda, ili kako se to eufemistički zove zračni udari protiv Jugoslavije, nešto što predstavlja pomalo brutalan i

ciničan način rješavanja problema koji se moraju rješavati na politički način. Ja jesam imao puno razumijevanja i dan danas ga imam, mada sada, naravno, u sasvim drugoj formi, za dugogodišnje, decenijama duge možda i vjekovima duge patnje albanskog naroda na Kosovu. Međutim, ipak mislim da je taj problem trebalo riješiti političkim pregovorima.

No, ja se ne ustežem da to kažem. Mislim da nikad mi neće biti jasno zašto su srušili mostove u Novom Sadu. Da li je to uključilo Miloševića, koji je bio miljenik međunarodne zajednice, s kojim je Richard Holbrooke ili već ne znam kako se zove ta plejada likova, poprilično ležerno pila viski i mislila da je on garant mira na Balkanu. Prema tome, da je neko htio, hajde sada da se vratimo ponovo na vlastiti prag, rat u Bosni i Hercegovini mogao je biti zaustavljen na samom početku. Iz kojih misterioznih razloga do toga nije došlo, ostaje nam da nagađamo. Zašto je toliki broj ljudi morao da izgubi živote, ruke, noge, zašto je toliki broj žena morao biti silovan, zašto smo imali koncentracione logore, zašto je toliki broj ljudi otišao iz ove zemlje, to ostaje na savjesti tih ljudi koji sada drže moralne lekcije cijelom svijetu.

Neminovno se postavlja pitanje, kakva je odgovornost svakog pojedinca i cijelih naroda u tom vremenu zla koje nastane bez obzira gdje nastaje i kako, u Rusiji, u Njemačkoj, ovdje kod nas, a formula je jasna: treba ubiti svakog ko ne misli kao ti ili ko neće da veruje kao ti, ko je druge nacije.

Glucksmann u knjizi *Dobro i zlo* kaže: "Problem Hitlera nije u tome šta je on želio da uradi i kakva je nedjela počinio, nego je problem u činjenici kako je dozvoljeno da on sve to uradi. Ne možemo se samo zadovoljavati konstatacijom da je on ludak. Treba pozvati na odgovornost savremenike koji su mu otvorili aleju moći, dakle nas same".

Međutim, uvijek imate jednu novu malu nelagodu, a ona se sastoji u ovome: na koji način imamo pravo da govorimo o kolektivnoj krivici ili, sa druge strane, na koji način imamo pravo da ne govorimo o kolektivnoj krivici, jer to je teorija banaliteta. Hitler jeste došao na vlast na sasvim legalan način, kao Milošević, kao Tuđman, kao i ovi domaći nacionalni lideri u Bosni i Hercegovini, kao OVK na Kosovu. Mogao bih varirati temu Slovenije i Makedonije na sličan način, ali su donedavno izbjegli ove strahote koje su se nama ostalima desile. Prema tome, prva činjenica je da su ti ljudi, govorim o Bosni i Hercegovini, na apsolutno legalan način izabrani. Uopšte neću da govorim o teorijama zavjera, o prevarama, o krađi glasova – mislim da to nije tačno. Ti ljudi su legalno dobili izbore. To znači da ih je

narod htio. Ja sam mislio da Bosna i Hercegovina može izbjeći zlo-
hodu sudbinu Srbije, tadašnje Jugoslavije i Hrvatske koji su opeto-
vano glasali za apsolutno totalitarne režime i svoje vođe. Međutim,
i u Bosni i Hercegovini se dešavaju, ili su se dešavale, slične stvari.
Prema tome, zaista je nepristojno govoriti u kolektivnim kate-
gorijama. Nikad ne možete reći svi Srbi su ovakvi, svi Hrvati su
onakvi, svi Bošnjaci su na treći način isti. Međutim, s druge strane
i narod, a vjerovatno nas u kontekstu ove priče prvenstveno zani-
ma intelektualna elita, ne može reći da ne snosi dio odgovornosti.
Iz komoditeta ili straha, očekivanja novih sinekura, potpuno mi je
svejedno, ljudi su masovno pristajali uz te programe. Mislim da
zadatak nekoga ko do sebe drži toliko da može makar s polukredi-
tom ponijeti ime intelektualca, jeste da prvenstveno razotkriva, de-
maskira, demistifikuje i optužuje te totalitarne, šovinističke, nacio-
nalističke tendencije u vlastitoj sredini.

Međutim, stvar je principa, a princip glasi: svaki zločin je
zločin. Da li se radi o 20 ili 200 hiljada u ovom kontekstu nije
bitno. Mislim da niko na ovim prostorima, pa u krajnjoj liniji
uključujući i mene, nije amnestiran. Ja mogu pričati bajke koje
mi se sviđaju, jer mislim da su osnovane, da Sarajevo u kom smo
proveli rat jeste na neki čudnovat način odoljelo izazovu re-
vanšizma i osvete. Međutim, neću nikada zaboraviti da postoje
slučajevi zločina protiv drugih naroda u Sarajevu. I nikad neću
razumjeti zašto, upravo zbog tog moralnog kredita koji se pod-
razumijeva, ti zločini nisu procesuirani odmah. Da li nas je ovaj
rat naučio da ne možemo živjeti zajedno? Ne znam, sumnjam.
Možda i ovo poslijeratno vrijeme pokazuje da, osim časnih izu-
zetaka, nas stalno uče da su etničke, religijske i ostale razlike ust-
vari krucijalne, a da nije bitno ono što je naše zajedničko isku-
stvo, kulturno, istorijsko, životno, da živimo tu zajedno. U tom
smislu mislim da nijedna od strana koja igra na ekskluzivno
etničku političku pravdu, nije nevina. Cijelo ovo zamešateljstvo,
ovaj užas je počeo u Sloveniji, pa je izvezen u Hrvatsku, pa je
izvezen u Bosnu, a onda je sada izvezen i u Makedoniju. I žrtve
za koje smo imali simpatije, koje smo pomagali, mislim na
Albance, nisu uopšte nježne prema srpskoj manjini koja je ondje
ostala. Radi se o principu. Potpuno je svejedno, jedan čovjek –
jedan čovjek, jedna glava – jedna glava. Svaki zločin se računa i
svaki zločin mora biti kažnjen. A to kako će završiti povjest, ko
će kako objasniti kako je sve počelo i ko je šta radio, o tom po
tom, ako budemo živi.

Želim da kažem na kraju nešto o ljudima koji imponuju u
zlim vremenima. Ono što je mene fasciniralo u svemu tome,

osim naravno Radeta Konstantinovića, koji je neuporediv, koji uopšte ne spada u našu priču, jer nas je već davno nadvisio, jesu ljudi sa svih strana, koji svojom smjelošću svjedoče da je svaki pokret suprotstavljanja nasilju, dakle diktaturi, mogući u svako doba.

Naravno, mogu govoriti o Škeljzenu Malićiju, o Vetonu Suroiju, o nekim ljudima u Skoplju, o pokojnom Miladinu Živo-tiću, o Vladanu Vasiljeviću, o Kostu Obradoviću, Filipu Davidu, o Dubravki Ugrešić i Slavenki Drakulić, o Nadeždi Čaćinović, Radi Iveković i, naravno, mnogim drugima. Kada govorimo o Beogradu, hoću da pomenem Natašu Kandić, Sonju Biserko, Borku Pavičević – *tri vještice iz Rija* kako ih ja zovem. Koliko su hrabrosti imale te žene koje su u jednoj, vjerovatno nepodnošljivoj, klaustrofobičnoj, ksenofobičnoj, histeričnoj atmosferi uspjele da održe i obraz i da urade sjajne stvari i da se suprotstave milionima i milionima ljudi i da ostanu moralno i intelektualno poštene. Stoga mislim da je to moguće. Naravno da puno košta. To je životni izbor. Možete jednostavno da se priključite razuzdanoj gomili ili možete izabrati drugu poziciju. Pa ni u Sarajevu nije bila rijetka nekakva navodna samozatajnost ili povlačenje u privatnost. Ne učestvujem ni u čemu, što znači očekujem pobjednika. Ne, treba biti kadar suprotstaviti se, pa šta košta da košta. Zaista mislim da uvijek, otkad je svijeta i vijeka, postoje hrabri ljudi, i što mi kao Hercegovcu nije lako izgovoriti, postoje hrabre žene. Žene su se pokazale hrabrije, bilo kao pisci, bilo kao režiseri, bilo kao aktivisti u oblasti ljudskih prava. Bile su zaista fantastične, bile su sjajne. I to je izbor, mislim to je ljudski izbor. Tako birate svoj život, tako ga oblikujete. Naravno, svako od nas odlučuje šta će od svog života napraviti.

Uvek su me zabrinjavali ti primjeri hrabrosti, bez obzira na to da li su bili u ratu, da li su bili u onim prelomnim trenucima u umjetnosti ili istoriji, ti ljudi koji su pravili iskorake i probijali zidove, da li opsade Sarajeva, da li nekih tradicionalnih opsada, plemenskih opsada. Uvijek sam se divio pojedincima i njihovoj hrabrosti. Radi se o značaju pojedinca u malom i u velikom, na planetarnom nivou, o prekrasnim primjerima hrabrosti, dosljednosti, moralne čistoće.

Ono što je za mene intrigantno jeste da talenat ne ide paralelno s moralnom hrabrošću. Mi možemo misliti šta god hoćemo, ali Dobrica Ćosić je dobar pisac, ozbiljan pisac. Vjerovatno njegov pandan u Hrvatskoj je Ivan Aralica koji, također, nije zanemarljiv pisac, ali su se obojica pokazali kao političke i ljudske hulje u svemu ovome.

Kako je Thomas Mann znao prepoznati fašizam, a Heidegger nije? Kako ga Karl Schmit nije znao prepoznati, a Willi Brandt jeste? O čemu se radi? To je misterija i to je ono o čemu sve vrijeme razgovaramo. Ne mislim, naravno, da smo mi najbolji ljudi na svijetu, ali to je uvijek stvar vlastitog izbora: šta hoćete da uradite. Ono što bi, možda, u tome bilo takođe značajno naglasiti jeste da, za razliku od nekih gamena i baraba koji traže sitni šićar, postoje ljudi koji od toga nemaju nikakvu neposrednu korist, ali vjeruju. Vjeruju u ideju, ne znam čega... nacije, tisućgodišnjeg hrvatskog državotvornog sna ili Srba kao nebeskog naroda ili po prvi put mogućnosti stvaranja muslimanske države. Jednostavno su misionari, a takvi su najopasniji. I to znaju mnogi ovdje.

DNEVNIK

Bogomil Đuzel

Bogomil Đuzel

NA RUBU ... ONOGA ŠTO MI/NAM SE DEŠAVA

Dnevnik, retrospektivni (ili u retrovizoru)

Hoće li biti (ili neće) Struških večeri poezije od 22. do 26. avgusta 2001.?

Ovo je pitanje koje mi u toku čitavog ljeta, povremeno ali konstantno, postavljaju svi (ponekad i ja samom sebi), a osobito novinari – u iščekivanju, razumije se, negativnog odgovora koji bi se podudarao s njihovim (a možda i opštim) “sindromom katastrofičnosti”, kako već ja običavam da nazovem njihovu praksu (i /ne/svjesnu strast) da objavljuju samo crne vijesti u svojim redovnim izvještajima iz “kriznih regiona” u kumanovskom i tetovskom kraju o svakodnevnim terorističkim akcijama albanskih “bandi i kačaka”. Obično počinju uvodnim pitanjem: “Koliko je pozvanih pjesnika za ovogodišnje Struške večeri poezije (SVP) već otkazalo svoj dolazak?” Pošto im kažem da su dosad odustala samo dvojica, i to iz ličnih razloga a ne zbog “situacije”, obično uslijedi mala pauza, pa, eventualno, zahvaljivanje za datu informaciju; ali ovo posljednje, ovo što ću sada napisati, nikako da objave: prema mojim saznanjima i prema saznanjima Odbora SVP, festival će se ipak održati, a mi i dalje intenzivno nastavljamo s pripremama u vezi sa programom i organizacijom...

Ali ovo “katastrofično” raspoloženje, i to ne samo kad su u pitanju medijumi, nastavlja se i poslije 13. avgusta, kad je potpisan Okvirni dogovor (OD) od strane lidera četiriju vodećih partija (makedonskih: VMRO-DPMNE-a i SDS-a, prve, koja je na vlasti, i druge, opozicione, ali prinuđene da uđe u koalicionu vladu; i albanskih: DPA, koja je u vladajućoj koaliciji od izbora 1998, i PDP-a, koja je takođe u aktuelnoj koaliciji) i od strane predsjednika Republike Makedonije – a, razumije se, pod ključnim prtiskom i nadzorom “medijatora/olakšivača pregovora”, tzv. “međunarodne zajednice”, Amerikanca Džejmsa Perdjua i Francuza Fransoa Leotara iz Evropske Unije. Značajni (iako ne i ključni) dio makedonske javnosti strahuje da su, samim potpisivanjem OD, prodani (izdani) makedonski interesi. Drugi izražavaju sumnju u to da će se OD ostvariti prema očekivanju, a naročito da će naoružani pripadnici Oslobodilačke armije Albanaca

(ONA) dobrovoljno svući uniforme i predati oružje (simboličnu količinu doduše – samo tri hiljade i tristo komada i to na tri “rate”).

Makedonska javnost, a vjerovatno i “prosječni” Makedonac, teško gutaju ovu “knedlu”, koju su mu pripremili i potpisali predsjednik Boris Trajkovski (koji je jedva bio izabran na izborima 1999, i to u drugom krugu u kom su presudili glasovi albanskih birača, organizovanih i instruiranih od strane DPA) i lideri vlasti i opozicije (premijer Ljupčo Georgijevski i Branko Crvenkovski), prinuđeni prethodno da uđu u nenormalnu koaliciju i da tako (pod prinudom, a ne dogovorno-koaliciono) rade u okviru zajedničke vlade. Evidentan je još od početka bio, na primjer, raskorak između ministra policije (VMRO-DPMNE) i ministra vojske (SDSM) u njihovim pojedinačnim akcijama protiv albanskih terorista, pa čak i u onima rijetkim zajedničkim. Djelimično zbog ove neusaglašenosti, ali i zbog pritiska “međunarodne zajednice” da se teroristima (ili “ustanicima”) “srazmjerno” odgovori, policija i armija nisu uspjele da istjeraju pripadnike UČK-a ubačene sa Kosova, a još manje da se obračunaju s članovima ONA regrutovanim dobrovoljno ili pod prinudom iz redova lokalnih Albanaca iz kumanovskog i tetovskog kraja. Čak i kad im se ukazala jedina prilika da udare svim raspoloživim snagama po dobro utvrđenim teroristima u selu Aračinovu, koje se nalazi u neposrednoj blizini Skoplja (na starom putu ka Kumanovu), morali su već poslije prve sedmice da se povuku i da dopuste intervenciju američkih snaga KFOR-a, koje su došle sa Kosova i koje su odvele albanske buntovnike svojim blindiranim vozilima sa zatamnjenim prozorima zdrave i čitave u “nepoznatom pravcu”. U znak protesta protiv ovog očiglednog, ali i na neki način dobrovoljnog poraza, masa gnjevnih makedonskih demonstranata ušla je sljedeće večeri u Skupštinu i, pošto je vandalizovala nekoliko prostorija i opoganila hodnike, povukla se tek poslije naknadnih disciplinskih mjera koje je sprovela policija. Rušenje vlasti bi, inače, dovelo do opšteg haosa i anarhije.

Dakle, druge alternative, osim potpisivanja OD, nije ni bilo. Time je bar postignuto neko primirje, budući da su se zadovoljili glavni zahtjevi Albanaca u vezi s predstojećim promjenama Ustava RM: uveden je “drugi službeni jezik” (osim makedonskog s ćiriličnim pismom), “koji govori najmanje 20% građana” i to, kako u ličnim dokumentima svih građana, tako i u administraciji u okvirima lokalne samouprave u sredinama u kojima je zastupljen isti procenat etničkog “nemakedonskog” stanovništva (što je, zapravo, i dosad bila praksa); tražena je odgovarajuća zastupljenost

građana iz redova svih etničkih zajednica u organima državne vlasti, a za zakone koji se direktno tiču prava “manjina” (iako se ova “pežorativna” riječ redovno izbjegavala), u Skupštini će, pored toga što će se odlučivati većinom glasova prisutnih poslanika, morati da se obezbijedi i dopunska većina prisutnih poslanika “iz redova zajednica koje nisu u većini u RM” (što znači da će, na primjer, od sadašnjih 25 albanskih poslanika za takav zakon morati da glasa bar njih 13). Obezbijeđen je još i novi Zakon o lokalnoj samoupravi i, što je najvažnije, amnestija za sad već “bivše” članove ONA, kao protivusluga za potpuno raspuštanje njihovih jedinica i za djelimično (ali dobrovoljno) razoružanje. Konačno, pošto se završi s “implementacijom” svih uslova iz OD, preporučeni su i vanredni izbori s prethodnim dobrovoljnim raspuštanjem parlamenta i to u najskorije vrijeme, tačnije: 27. januara 2002.!

Iako je i tad bilo jasno da ispunjavanje svih odredaba OD neće teći tako glatko i u skladu s datim rokovima, kao i da činom njegovog potpisivanja i očekivanim (iako otegnutim i razvučenim) usvajanjem tog dokumenta od strane Skupštine svakodnevne ili povremene terorističke akcije neće prestati, nama je bilo dato “zeleno svjetlo” za nastavak priprema u vezi s organizacijom Strušskog festivala na osnovu zacrtanog (ili nužno redukovanog) programa. “Katastrofičari” su, međutim, i dalje očekivali glavnu vijest koja bi, na primjer, glasila da će se SVP odložiti na neodređeno vrijeme, baš kao što je prethodno (čak i prije potpisivanja OD), početkom avgusta, otkazan Svjetski kongres PEN-a, koji je trebalo da bude održan na obali Ohridskog jezera krajem septembra i početkom oktobra 2001. godine. To je, ipak, bila odluka Međunarodnog PEN centra sa sjedištem u Londonu i tu je odluku Makedonski PEN centar, kao organizator, morao prihvatiti; dok mi, u vezi s održavanjem Strušskog festivala, nismo zavisili ni od čijeg drugog rješenja osim od našeg zajedničkog. Dopunsku podršku, čak i bezbjednosnu garanciju, dobili smo od MUP-a i od lokalne stručne gradske vlasti.

I posljednja dilema: hoćemo li imati festival s redukovanim programom ili ne, otpala je kad smo doznali da u Strugu dolazi naš laureat (i dobitnik Nobelove nagrade za književnost za 1995. godinu) Šejmas Hini i da će u cilju predstavljanja savremene portugalske poezije doći i četiri njihova pjesnika od pozvanih šest. Već duže vremena sa Šejmasom razmjenjujem faks-poruke koje se uglavnom tiču nekih neophodnih objašnjenja u vezi s mojim prevodom njegovih pjesama. Bio je ljubazan da mi odgovori na sva pitanja, bez obzira na to gdje se u tom trenutku nalazio: na

Karibima (na ostrvu Sveta Lucija, u gostima kod Dereka Volkota), u Oksfordu (na predavanjima) ili kod kuće (kad nije bio u Dablinu, kontaktirao sam s njegovom sekretaricom). Ali konačan odgovor na pitanje da li će doći u Strugu ili neće nije mi dao sve dok mi se jednog nedjeljnog jutra, na desetak dana prije početka Festivala, nije javio na mobilni telefon, po prvi put. "Da te nisam zatekao u nezgodno vrijeme, kao na primjer: dok vodiš ljubav?" našalio se. "Ne, ne, već dok obavljam vrlo sličnu intimnu potrebu", vratio sam mu u istom maniru, pošto je već bio čuo šum vode iz kazačeta u mom toaletu. Iznasmijali smo se dobro i on je potom rekao: "Ja sam Irac i nisam od onih, kako ih ti već zoveš, 'katastrofičara', od onih koje je lako natjerati da pokriju glavu ('duck my head'). Ali budući da sam, htio-ne htio, javna ličnost, ne mogu sam donijeti odluku da li da dođem u Strugu ili ne. Moraću u vezi s tim da čujem i mišljenje irskog ambasadora, izvjesnog gospodina Brendona Mak Mahona, koji u okviru organizacije OSCE radi u Beču." Reagovao sam brzo: "A da li možemo da pozovemo i njega kao počasnog gosta?" Šejmasu se dopala ideja i rekao je da će odmah telefonirati ambasadoru da ga pita da li prihvata, ali da u vezi s tim, naravno, treba da mu se javim i ja.

Sjutradan ujutro javio se i gospodin Mak Mahon i rekao je da prihvata ponudu, potvrđujući da će poletjeti avionom zajedno sa Hinijem iz Beča, preko Ljubljane, za Ohrid dvadeset i prvog uveče. Ipak je, dakle, bio presudan plan Šejmase Hinija da dođe direktno u Ohrid i da odleti makar i jedan dan prije nego što se završi Festival, jer je imao obavezu da otputuje u Južnu Afriku na neku konferenciju za mir. Prethodno sam se, početkom avgusta, sa Krisom Ejdžijem, američkim pjesnikom koji živi u Belfastu, za vrijeme mog kratkog boravka u njegovoj kući na Korčuli, bio dogovorio da Šejmasu predložim takav plan. Kris je trebalo da dođe istim avionom kojim će doći i bosanska pjesnikinja Vojka Smiljanić-Đikić, koju sam isto tako upoznao na Korčuli. Naš laureat, dakle, ne bi mogao da čita svoju poeziju na mostu na Drimu u toku posljednje stručne večeri, ali već smo bili odlučili da mu nagradu Zlatni vijenac dodijelimo još u toku prve noći na svečanom otvaranju Festivala (kao što smo to bili napravili i s "krunisanjem" V. H. Odnal 1971. godine).

Šejmas Hini stigao je avionom "Adrija Ervejza" na ohridski aerodrom nešto poslije ponoći 22. avgusta, a mi smo ga dočekali sa svim počastima. Na aerodromu je dao kratku izjavu, u kojoj je objasnio zašto je pristao da dođe u Makedoniju u toku jedne ovako "krizne" situacije – parafrazirajući Aristotela; rekao je da

se pjesnici trude da stvore nemoguće, a o mogućem neka raspravljaju drugi, filozofi i političari. Odmah se vidjelo da je u sjajnoj formi, sa osjećajem da kaže pravu riječ na pravom mjestu i u pravo vrijeme. A imalo je i vremena i raspoloženja za poslijepo-noćnu sjedeljku uz hladno meze i vino. Pošto je s druge stane do mene sjeo ambasador Mak Mahon da bi me brifirao o "situaciji", vidio sam odmah da ćemo se s njim slagati kao da je član pjesničke "klape" (isto kao što je on već počeo da se slaže, kao pravi Irac, sa našom žutom rakijom).

Sjutradan, poslije doručka, Festival je trebalo nezvanično da počne simpozijumom na temu "Poezija u tranziciji i transformaciji". Dok smo pijuckali kafu na šanku u lobiju hotela "Drim", upozorio sam Šejmasa da bi bilo prigodno da se i on pojavi na simpozijumu, makar i na kratko, i to na početku. "Je li zato što me poslije očekuje konferencija za štampu, a prije toga i sadenje drveta u parku?" – "Ne, to te očekuje sutra. Danas te očekuju samo na simpozijumu." – "Moje drvo, a? Misliš, drvo što će me nadživjeti?" – "Pa ako nisi zaboravio da kopaš lopatom..." – "Ne, kao pravi farmerov sin nikad neću odustati od lopate", rekao je i dodao da je, kad već treba da se pokaže na simpozijumu, najbolje da to uradi odmah...

I tako je Festival počeo da se kotrlja po programu. Bilo nam je, doduše, preporučeno da što više budemo u hotelu ili u Domu poezije, ali pala je kiša, pa se sutradan prijem odbora SVP ionako desio u lobiju hotela, a svečano otvaranje prošlo je bez iluminacije (takvo vještačko "mangupisanje" stvarno nam nije bilo potrebno dok su se na našem sjeverozapadu odvijale prave vojne "iluminacije"). Pjesma Konstantina Miladinova "Tuga za jugom" pročitana je u sali Doma, u sjajnoj glumačkoj interpretaciji Dorđija Jolevskog, uz sav napeto uzdržani patos, što je, usred opšteg muka, slušaocima izmamilo podjednako i uzdržane uzdahe i suze. (I meni su, priznajem, zasuzile oči.) Slijedilo je čitanje po jedne pjesme trinaestorice stranih pjesnika, koje je završilo čitanjem pjesme "Kopanje" našeg laureata. Nakon toga ja sam se popeo na binu da predam Zlatni vijenac Šejmasu, prethodno pročitavši odluku Upravnog odbora o dodjeli nagrade. Zatim su počeli da sijevaju blicevi fotoaparata i morao sam da pomognem Šejmasu da otvori poklopac kutije da bi pred kamerama pokazao Zlatni vijenac, ali s visoke bine na kojoj smo se nalazili nije bilo lako to i uraditi, jer su objektivni snimatelja bili dolje u auditorijumu, pa sam stalno morao da pridržavam krhki vijenac da ne ispadne iz ležišta. (Zbog toga me je jedan maloumni lokalni novinar "okrivio" da sam želio da "prisvojim" Vijenac za sebe!) Zlatni

vijenac čuvamo u sefu hotela, pa je Šejmas imao prvu pravu priliku da ga vidi tek kod kuće – i, kako mi je javio, telefonom, bio je oduševljen ručnom filigranskom obradom Vijenca, a kvalitet toga rada potvrdio je i neki ekspert – njegov prijatelj.

I ništa se nije desilo od onoga što se moglo očekivati da će se desiti kao incident za vrijeme Festivala. Struga mi je izgledala, doduše (i možda ne samo meni), povremeno sablasno polupusta; posebno se ovo odnosi na plažu pored hotela “Drim”, koja je u toku prethodne dvije godine moga “direktorovanja” Festivalom (makar i u funkciji vršioca dužnosti) bila obično prepuna kupaca, naročito Albanaca – lokalnih ili turista iz Albanije. Kako je odmicao Festival, svakim narednim danom bivali smo sve sigurniji da će se sve tako i završiti – zajedno sa završnim čitanjem *Mostovi*; koje je, zbog smanjenog broja zemalja-učesnica (“samo” 30, a tradicionalno je čitao po jedan pjesnik iz svake zemlje), ovaj put trajalo nešto kraće – sat i po. (Prethodne, normalne, 2000. godine *Mostovi* su trajali cijela dva sata i kusur!) Doduše, samo nas nekoliko znalo je za nepredviđene smetnje koje je trebalo prebroditi na odgovarajući način i uspješno.

Na primjer, zbog navodnog renoviranja crkve Sveta Sofija u Ohridu (ohridsko-debarski mitropolit naredio je da renoviranje počne nekoliko dana prije Festivala), “portret” dobitnika Zlatnog vijenca po prvi put se održao u predvorju manastira Sveta Bogorodica u Kalištu, koji smo prije dvije godine “otkrili” kao lokaciju za još jedno međunarodno čitanje, ali i kao “matine” u toku dana. Istog dana, ali uveče, i skoro na istom mjestu, no ovaj put osvijetljenom reflektorima, za direktan prenos preko državne RTV Skoplje (sa jezerom u pozadini za one koji su to gledali; njima je prenos bio još impozantniji), čitam kratku besjedu o Šejmasu Hiniju kao o rođenom, ali i (na)učenom pjesniku, i na kraju skoro nevoljno završavam molitvom: “Da nas Bog sačuva od novih žrtava i da blagoslovi našeg pjesnika-laureata!” Pošto su glumci pročitali njegove pjesme u makedonskom prevodu, ustaje i Šejmas da pročita nekoliko pjesama uz dodatnu besjedu, u kojoj makedonskog pjesnika upoređuje sa Orfejem koji treba da izvuče svoju Euridiku iz podzemlja uz osjećanje sve svoje ljubavi, ali da se pritom ne osvrne i da je ne izgubi. Jednako težak zadatak, ali možda još uvijek ostvarljiv. Zašto da ne probamo istinski – opet i opet?

A nove žrtve već su se desile i za vrijeme Festivala – dva Makedonca, vlasnici jednog motela u tetovskom kraju, bukvalno su razneseni štapovima dinamita vezanim za njihova tijela, a stari manastir sa crkvom u selu Lešok razrušen je minama koje su postavili albanski teroristi.

Posljednju zajedničku večer Šejmas i ja odlučujemo da provedemo izvan protokola (kojeg jedva i da ima otkad mu je ministarka za kulturu rekla "gudbaj") zajedno sa još desetak bliskih prijatelja u jednom privatnom restoranu u Strugi, na naš račun. Kad je završio s večerom (poslužene su bile njemu sad već omiljene belvice), Šejmas je zapalio zasluženu dugu cigaru "havana" (jedi-ni luksuz koji je sebi priuštio povodom dobijanja Nobelove nagrade, a sve na račun cigareta s kojima je raskrstio), pa mi šapuće na uvo da ga kao čujemo samo Bog i ja: "Znaš, pošto mi je nezgodno da primim i onih 2.000 američkih dolara i Zlatni vijenac, dozvoli da te pare prepustim Festivalu. I, razumi je se, ako može da platim večeru za sve." – "Ne", kažem mu. "Ako odricanje od novčanog dijela nagrade i mogu prihvatiti, kao gest tvoje velikodušnosti (s pokrivanjem troškova Festivala ionako uvijek kuburimo), večeru ne možeš da platiš. Jer ti si još uvijek naš gost, a mi smo tvoji domaćini."

Ipak, kako se kasnije ispostavilo, račun za večeru je već bio platio Brendan, irski ambasador. Ali kada sam ja čuo za to i kad sam zatražio da mi da račun, on je udario o sto i ustao kao da hoće da se potuče. "Dosta mi je toga. Ja ništa ne mogu da platim kad sam s vama. Pa zašto sam onda dolazio kao predstavnik svoje zemlje?" I kad sam morao da se saglasim s ovom privilegijom koju mu daje ambadorska funkcija, na izlazu je uhvatio pod ruku Šejmasa, ali i mene s druge strane da ga čujem. "Za tvoju utjehu", rekao mi je, "ovo me je koštalo isto toliko koliko bi me koštala jedna večera za dvoje u Beču. Ali kad dođem sljedeći put u Irsku", obratio se Šejmasu, "ovo ću ti duplo naplatiti!"

Iste večeri, dok smo se opraštali pred hotelom, oni su nadgledali pakovanje glavnog prtljaga (zajedno s kutijom u kojoj je bio Zlatni vijenac) u kola koja ujutro teba da ih odvezu na ohridski aerodrom. "Ko je stavio one dvije flaše žute rakije u prtljažnik?" pitaju me. "Otkud ja znam? Pa zar niste dvojica?" šalim se. "Nećete valjda dijeliti jednu flašu, i to usput?"

Dakle, četrdesete Struške večeri poezije prošle su uobičajeno, ali i uz uobičajenu napetost. Možda ne baš najblještavije *jubilarno* – kao što je moglo. Na primjer, od trinaest živih dobitnika Zlatnog vijenca koji su bili pozvani, došla su samo dvojica: najmlađi Horhe Husto Padron iz Španije (svi ostali su već u poodmaklom uzrastu) i Tomas Šapkot iz Australije, koji je uz našu pomoć izdejstvovao da mu putne troškove plati Australijski savjet za kulturu (usput i za dodatna njegova čitanja u Beogradu i u Budvi). Došao je i manji broj učesnika iz inostranstva (37) od uobičajenog, ali – po mom mišljenju – bilo ih je tačno koliko i

treba. Oduvijek sam mislio i zalagao se za smanjenje broja pjesnika. Važna su imena, a ne broj učesnika i zastupljenost zemalja da bi svaki pjesnik imao šansu da pročita i više od samo jedne pjesme. Prošireni i obogaćeni program, posebno kad je u pitanju broj publikacija u sopstvenom izdanju SVP (koje smo dijelili besplatno!), trebalo je uskladiti i sa većom profesionalizacijom organizacije Festivala na račun njegove spontanosti i improvizacije, te kampanjske manifestnosti. Sve sam pripreme vršio ja (od kuće) i Odbor iz Skoplja, a tamo nismo imali ni kancelariju sa neophodnim sredstvima (kompjuteri, faks-mašine, telefoni). Takozvani "programski sektor" u Skoplju ove je godine ostao i bez tehničkog sekretara, a čitava je prepiska išla uglavnom preko mene i uz usluge "na pozajmicu" (faks i e-mail), a uz službenu upotrebu samo dva mobilna telefona! Ostalo je da se istinska profesionalizacija uradi u neko drugo (sretnije?) vrijeme.

Jedina mana ovogodišnjeg Festivala možda je bila to što smo dozvolili gradonačelniku Struge (Romeu Derebanu, ime mu je skoro postalo paradigma) da završni piknik napravi (doduše on je platio račun), umjesto kao i uvijek do sada na ostrvu usred izvorišta Svetog Nauma, na jednoj livadi u blizini struškog sela Moroište. I ovo je mjesto možda nekad bilo svetište, o čemu su svjedočili stogodišnji platani i nova mala crkva, podignuta ili svježe obojena nedavno; ali se činilo kao da je u međuvremenu prestalo da zrači iznutra. Tako se štedra avgustovska svjetlost, samo djelimično ugašena krošnjama drveća, razlivala rasipnički po svježe pokošenoj travi – kao što se rasipnički uskoro rasprostrela i hrana od ručka po postavljenim stolovima; a mi zasjeli pored njih kao na seoskoj svadbi (koja pokušava da sakrije sirotinju nudeći premnogo jela i pića), zaglibljujući svoje stolice sve dublje u meku zemlju, tjerani nekim neidentifikovanim osjećajem stida.

Kao što je trebalo da nas bar jednom dodirnu krilima anđeli ohridske crkve Sveta Sofija, tako je bilo neophodno i da nam Sveti Naum umije i obriše lica tamošnjom ljekovitom i istinski božanskom svjetlošću; ne samo odbljeskom izvorskih voda, već svjetlošću svojom samom jednako izvornom, istočničkom. Umjesto toga, dok sam šetao moroiškom livadom, nazdravljajući posljednji put starim i novim prijateljima i poznanicima (sa podijuma pred crkvicom iz zvučnika su treštale narodne pjesme i kola), gledao sam još uvijek krmeljava ili već umorna lica, prije iscrpljena nego preobražena ovom gozvom. Samo su lica lokalnih pjevača i igrača narodnih kola bila ozarena i zajapurena sopstvenom unutrašnjom duhovnom svjetlošću, ali kao da ona nije mogla da se prenese i na lica slušalaca i gledalaca. Polovina od

njih već je bila odlutala negdje drugdje, na putovanje koje ih je očekivalo ili su već u mislima bili stigli svojim kućama.

Polako se stižavalo i druželjubivo raspoloženje učesnika, koje se pojavilo tako spontano i nenametljivo prve večeri po završetku simpozijuma kraj izvora Vevčanske rijeke pod Jablanicom. Za to je zaslužan gradonačelnik starog naselja Vevčani (ili "Vevčanske Republike", kako je već oni sami zovu) Vasile Radinoski, kojega sam upoznao još 1987. godine, dok je vodio omladince koji su štrajkovali glađu, protestujući protiv uzurpatorske želje nekih opštinskih moćnika da im oduzmu vevčansku vodu za opštu i, činilo se, rasipničku distribuciju za navodnjavanje njiva okolnih sela (makedonsko-muslimanskih i albanskih). Na dobro raspoređenim (uveče čak i osvjetljenim) stazama oko izvora, po rustikalnim stolovima od balvana sa grubo izdijeljanim sjedištima ili klupama unaokolo Vasile nas je prostodušno, ali od srca, nudio hljebom, pitama i kolačima svojih sugrađana (sugrađanki). Podrazumijeva se, i lokalnom rakijom i vinom. I lokalnim "čuvarima", koji su povremeno virili iz okolnog grmlja! Iako su autobus kojim smo došli predvodila policijska kola (trebalo je proći kroz albansko naselje Velešta, ali je lokalni "bos" – sitni trgovac svim i svačim, pa i "bijelim robljem" – dao "besu" da neće dozvoliti nijednom od njegovih "boraca za veća prava" da mu pokvari "biznis"), raspoloženje kod svih pjesnika i gostiju ubrzo je postalo opušteno kad su se poslije kratke šetnje pored izvora rasporedili oko stolova na osnovu prvih poznanstava i razgovora. Dočekali smo čak i naknadni dolazak Šejmase i Brendana, koji su došli jednim našim kombijem zajedno sa mojom ženom, koja ih je našla ispred hotela u Strugi, pošto su zakasnili jer su kasno napustili neko OSCE vozilo, kojim su se prethodno šetali oko jezera. Imali smo zašto i ostati duže u svježoj noći, pa makar i zgurani na skamijama oko jednog stola, ali u jednom rijetko uzvišenom raspoloženju da se bude uvijek na pravom mjestu i u pravo vrijeme. O tome svjedoče "kvantni skokovi" nekoliko trenutnih snimaka na kojima se prepoznaju ozarena lica (pored već spomenutih) i srpske pjesnikinje Radmile Lazić, Izraelke Šeron Has, slovenačkog Bosanca Esada Babačića, srpskog Makedonca Duška Novakovića, Crnogorca Pavla Goranovića, Dankinje Ane Mari Dinezen, portugalske pjesnikinje Ane Haterli i Pedra Tamena, i mnogih drugih koji su prethodno bili u Strugi, a koji sad više nisu među nama već su, kao diskretna energetska zračenja vječnog "kvantnog vakuuma", prisutni iza naših leđa.

“Rat i mir”, književna konferencija u Norveškoj, 3-5. IX 2001.

U toku pretposljednog dana Struškog festivala faksom mi je došla “blagovijest” – poziv da učestvujem na književnoj konferenciji “Rat i mir”, koju za nekoliko dana, početkom septembra, organizuju norveška vlada i Nobelov institut za mir, uz učešće petnaestak pisaca iz cijeloga svijeta, od Južne Koreje do Meksika (među pozvanima vidim imena Štefana Hejma, Andrea Brinka, Amosa Oza i Jevgenija Jevtušenka, jedinog poznatog pjesnika). Iako mi je odmah bilo jasno da sam pozvan u posljednji čas kao predstavnik zemlje kojoj se trenutno “događa” naslov teme konferencije (“ni rat, ni mir”), ali uz dobre želje da uspješno završi u Strugi “poznati svjetski pjesnički festival”, pomislih da bih sa zadovoljstvom trebalo da prihvatim poziv, zato što, ma koliko mi bio potreban odmor kod kuće, isto mi je toliko potrebna i jedna distanca od cijele ove “buke i bijesa” u kojima se svi nalazimo, ne samo u Strugi već i u Skoplju; da bih vidio gdje sam ja kao pojedinac, a i kao predstavnik zemlje čije ime još uvijek ispunjava stranice i ekrane svjetskih medija. Ovo sam otprilike i rekao telefonom službenici norveške ambasade u Skoplju, prihvatio bih poziv, ali samo pod dodatnim uslovom: da mi obezbijede da povratna avionska karta bude preko Ljubljane, jer šestog septembra počinje festival u Vilenici (njegov direktor Istok Osojnik zakazao je i susret direktora nekoliko evropskih festivala), a za deveti sam već bio potvrdio svoje učešće na međunarodnom čitanju u Trstu. Sljedećeg dana norveška ambasada se saglasila da povratna karta bude preko Ljubljane, ali su me opomenuli da prethodno treba da izvadim slovenačku vizu.

Kad sam se dvadeset i sedmog avgusta vratio u Skoplje, ispostavilo se da bi problem mogao biti moj ispunjeni pasoš – u njemu je bila ostala samo jedna prazna stranica i neka ona bude za slovenačku vizu, ali da li će “šengen” viza, koja mi još uvijek važi, biti validna i za Norvešku? U norveškoj ambasadi prvo nisu ni sami znali kako da mi odgovore na to pitanje. Norveška je potpisala dogovor za prihvatanje “šengen” viza u proljeće 2001. godine, ali moja viza je bila izdata nekoliko mjeseci *prije* toga (i zato tamo nije bilo označeno da važi i za Norvešku). Kad sam se sljedećeg dana pojavio u ambasadi, službenik koji izdaje vize tvrdio je da moja “šengen” viza može biti validna i za Norvešku uz dodatni pečat preko same vize, ali njegova šefica, tipična nordijka, koja samo što je ugasila jednu cigaretu već je počela da pali

drugu, vrtjela je nepovjerljivo glavom i rekla da bi trebalo da pita nadležne u Oslu. I dok sam čekao u njenom "ofisu", stiže nam glas da je ustvari u pravu bio službenik – Albanac!

Sljedećeg dana je, dakle, na jedinoj počasno-rezervisanoj stranici moga pasoša trebalo obezbijediti prokletu slovenačku vizu. Uz pomoć veza, razumije se, i to dvostrukih – jedne preko Ljubljane (javio sam se Istoku, na krajnjem zapadu naše bivše "jugojebene" domovine, da se javi svom novom ambasadoru u Skoplju), a druge preko žene slovenačkog ambasadora, poznanice moje žene sa nekih ranijih skupova za ženska prava (Slovenci su uveli vize za makedonske građane – a i mi odmah "zauzvrat" za Slovence – i to odnedavno, ali je već počeo da ih bije glas da su veoma "tvrđi" u izdavanju viza).

Otvaram ovdje zgradu da bih saopštio da ta rigidnost, koja se graniči s ksenofobijom, još uvijek traje i kao dokaz za to navodim posljednji slučaj Lidije Dimkovske, jedne od najboljih makedonskih mladih pjesnikinja. Iako je odnedavno udata za Slovenca, može da boravi u Sloveniji samo s jednomjesečnom vizom, poslije čega mora da napusti zemlju, a može se vratiti tek poslije mjesec i po; ali opet samo sa vizom za jednomjesečni boravak. Druga, blistava, strana medalje je to da sam ja, razumije se, dobio vizu još istog dana pošto sam podnio prijavu i da me prije toga vrlo ljubazno, i to ukazavši mi poštovanje na dobrom makedonskom, dočekaio lično ambasador i počastio me (slovenačkim) sokom.

Tridesetog septembra, zahvaljujući posebnoj ljubaznosti norveške ambasade, dobijam povratnu avionsku kartu preko Ljubljane i sljedećeg dana, u rano jutro, već letim avionom "Svisera" preko Ciriha za Oslo. U podne na aerodromu u Oslu prolazim pasošku kontolu s posebnim zapečaćenim pismom norveške ambasade u Skoplju i s pozivom norveške vlade da učestvujem na konferenciji. I, pošto se ona održava u Tromzeu, "najsjevernijem univerzitetском gradu" na svijetu, sjevernom ću vjetru doći s leđa; ali me tamo, kod Hiperborejaca, očekuje, znam, topli majčinski zagrljaj Golfske struje i, možda, djevičanstvo još uvijek netaknutog prvobitnog raja – jedva pronalazim jedino mjesto za pušenje. Ulazim, u stvari, u jednu izolovanu zastakljenu prostoriju i po prvi put se osjećam segregiranim – razumije se, zbog sopstvenog grijeha, koji dijele i drugi pušači raznih boja i rasa. Prostoriju su tako zadimili, u svom zasebnom praktikovanju poroka, čak i unutra u eksperimentalnoj izolaciji *in vitro*. Sigurno sam napravio neku gorku grimasu prije nego što sam zatražio dozvolu da sjednem, zato što mi se sapušač smiješi za

stolom i kaže široko raspjevanim američkim akcentom: “Oh yes, we are a dying race! Aren’t we?” – “Indeed”, slažem se svojim zarđalim britanskim akcentom. “Are they not?” pitam šeretski, pokazujući na lica koja ravnodušno prolaze pored našeg zastakljenog kaveza, u kom neki zaostali neandertalci prizivaju prevremenu smrt kao opšteljudski grijeh. Amerikanac je počeo da se smije i odjednom se toliko zakašljao da je, gaseći naglo cigaretu, naprasno izletio iz kaveza da uhvati malo od onog svježeg vazduha koji kao da je ekskluzivno pripadao manje smrtnima od nas.

Na aerodromu u Tromzeu čekao me je jedan stvarno visok, plav i plavook nordijac s minibusom. Pridružio nam se i jedan niži, crnomanjasti Čileanac sa stomačićem, novinar, a unutra nas je već čekao njegov kolega iz Letonije. Govori se, podrazumijeva se, engleski i to na solidnom akademskom nivou. Raspitujem se o pjesnicima iz njihovih zemalja koji nisu ove godine došli u Strugu. Letonac s respektom govori o Skujenijeksu, koji nije samo pjesnik već i poslanik u njihovom parlamentu (i veliki borac za stvaralačka i nacionalna prava pod ruskom dominacijom), u kojem sad jedva da ima poneki Rus, iako Rusi čine gotovo polovinu ukupnog stanovništva, ali još uvijek su praktično bez prava glasa. Čileanac odrečno vrti glavom – nikad nije čuo za Otana Lara, čileanskog pjesnika. Pošto sam ih ukratko informisao o situaciji u Makedoniji, odgovarajući na njihova ljubazna, ali ne i pretjerano znatiželjna pitanja, dozvoljavaju mi da se povučem iz daljeg međusobnog upoznavanja i da postepeno zadrijemam – kao što su se polako tokom dugog sumraka počele gasiti i zeleno-ljubičasto-kafene boje pejzaža kroz koji smo prolazili. U snu čujem Čileanca kako sam sebi saopštava prve utiske iz Norveške kao da je kod kuće, sa svim ovim fjordovima i ostrvima s kopna nakostriješenog prema okeanu. I ja se iznutra osjećam jednako prisno, iako me stvarno voze kroz neku gornju zemlju, u kojoj su oblaci u stvari leteća ostrva, a vozilo vikinški brod koji guta prostor čudovišno zinutom glavom pramca naprijed, prema zapadu: Grenland i Njufaundlend – novopronađena zemlja mog (i našeg konačnog makedonskog) odmorišta. Da, i ja sam kod kuće, u svojoj odjeći i u drijemežu i sa vječnom čežnjom kao stvarnošću: da mi je more uvijek nadohvat pogleda...

Prene me tako još jedan pogled prema moru, koje se sada širi prema nekom drugom daljem kopnu, možda konačno najisturenijem ka Atlantiku. I zaprepašćuje me luk još jednog mosta koji preskače neki drugi fjord ili morski rukavac, jer u Tromzeu je bilo nekoliko jednako graciozno izvijenih svodova preko horizonta. “Koliko još ovakvih mostova imate?”, uzvikujem spontano. A

vozač mi odgovara da je to dio programa socijalne politike norveške vlade da ne ostavlja prorijeđeno stanovništvo priobalja iz fjordova i sa ostrva bez komunikacionih veza sa ostatkom zemlje i da tako stimuliše dalji normalan život i u ovim zabačenim predjelima. *Revenues*, prihodi od norveške nafte koju crpe platforme kraj obale, uze mi riječ iz usta Čileanac. I već s vrha luka mosta kojim prolazimo vidimo još jedan manji pogrbljen most koji vodi ka jednom još zapadnijem ostrvu što svjetluca upaljenim svjetlima. "E, to je Somaroy, Ljetno Ostrvo", kaže nam vozač. Naša večerašnja destinacija. Poznato izletište, ali na kraju sezone neće biti mnogo ljudi osim nas, iako je vikend.

U predvorju hotela koji je gotovo srastao s obalom dočekala nas je kao prava domaćica jedna gospođa iz Ministarstva inostranih poslova i, dajući mi ključ od sobe, pozvala me na intimnu zakusku u susjednu prostoriju. Gore, u sobi, pošto sam se istuširao, odjednom me uhvatila takva želja da se bacim u postelju da sam se jedva natjerao da se presvučem i da opet sidem dolje u trpezariju. Tamo je već bilo zasjelo tridesetak učesnika, domaćina i gostiju konferencije, a "mala intimna zakuska" sadržala je toliko morskih specijaliteta koliko dotad nisam imao prilike da vidim na jednom mjestu. Za neke od njih morao sam da pitam i što su. "O, to su pipci lokalne krabe." (Čitave cijevi pune bjelančevina.) "A ovaj crni file je dimljeno fokino meso." ("Zar ih još ubijaju?", pitam se.) Jedan veći crni režanj, skoro providan, koji se krza dok ga stavljam u tanjir, u stvari je marinirano kitovo meso. A račića i raznih školjki, koliko god poželiš. Jedva uspijevam da ih natrpam u jedan tanjir i da nađem mjesto gdje ću da sjednem i da grickam na miru.

Ali kraj mene sjeda jedno nježno i nasmijano žensko lice, čini se kao da me poznaje: Kirsti Blom, sekretarica norveškog PEN kluba. Tad se sjetim odakle se znamo. "Zar niste bili u Skoplju prethodne godine?" – "Da", potvrđuje mi. Dugo smo razgovarali o tada tek završenim Struškim večerima poezije 1999. "Sve do juna niste znali da li će se Festival održati zbog krize na Kosovu." – "I zbog NATO bombardovanja Jugoslavije", dodajem. Za ovogodišnji Festival nismo znali hoće li se održati ni do početka avgusta, ali ipak smo ga održali, i to po jubilarni četrdeseti put. Iako, za razliku od prethodne dvije godine, ovaj put bez učešća norveškog pjesnika, jer nam je poštovani Kurt Odegard otkazao u posljednjem trenutku, navodno zbog bolesti. A on je, pored ostalog, i počasni konzul Republike Makedonije u Norveškoj. "Da, da", potvrđuje mi nevoljno Kirsti. "Kurt se, izgleda, teško prehladio poslije svojeg pjesničkog festivala u Noldeu." – "Koji

se ipak održao, iako bez učešća makedonskog pjesnika zbog naše 'situacije', zadirkujem je ja. Na ovo Kirsti sliježe ramenima i prelazi na svoj dio posla – na ovoj konferenciji ona će biti medijator sesije na kojoj učestvujem ja s jednim Palestincem. Iako će to biti tek u utorak, ja joj kažem da ne brine. Valjda se do tada neću razboljeti. (A u sebi mislim: "Bar ću imati vremena za odmor.")

Kirsti me ostavlja da "se obračunam" s rakovima, ali me s druge strane jedna gospođa, volonterka iz organizacije, poziva da joj se pridružim s čašom vina (bijelog ili crnog?) kako bi me upoznala s društvom oko sebe. "Hajde da počnem s bijelim," kažem i premještam se na stolicu pored nje. "Ovo je Vladimir Tolstoj. Da, da, pra-praunuk slavnog Lava." On ustaje da me pozdravi i vidim da, stasom bar, ne liči mnogo na robusnog patrijarha. "I živite na Jasnoj Poljani?" – "Da, baš tamo." Ali tek od prije dvije godine, otkad su ga naznačili da bude kustos muzeja koji samo što nije počeo da se raspada zbog nebrige ruskih vlasti u vrijeme opšte naše boljke "tranzicije". A rusku tranziciju sigurno nije lako proći – kao ni Pasternakovo "polje" tranzitornog nam života. "Ali vi ste bar imali nekakav kapitalizam kome se možete vratiti", kažem mu. "Onaj od prije Prvog svjetskog rata (kad je samo jedna Ukrajina proizvodila žita za cijelu Evropu), ili bar onu kratkovječnu demokratsku vladu Kerenskog od februarske do oktobarske revolucije 1917." – "Da, da", smije se Volođa. "Iako je Putin bivši šef KGB-a, možda će nas on vratiti u carsku Rusiju pod vlast nekrunisanog cara." – "Ili dvorskog Raspućina," dodajem. "Mislim na pisca," objašnjavam mu, "čiji sam dugi intervju pročitao u vrijeme svog kratkog boravka prošle godine u Moskvi i učinio mi se predimenzionirano nacionalističkim čak i iz naše balkanske vizure." Ovaj je Raspućin tada izjavio da bi vratio Rusiju u "narodnjaštvo", u doba prije Petra Velikog, koji je svojim "zapadnjaštvom" unio samo razdor u rusku dušu i od tada je raspolovio na dva suprotstavljena dijela. "A znate li odakle je ovaj novi Raspućin?", pita Volođa i odmah mi odgovara. "Iz Arhangeljska, gdje ljudi još uvijek žive od krompira, ribe, pečuraka i kitovog ulja. Ali vraćanje u prošlost teško će nam nadoknaditi budućnost", dodaje. Ili kao što mi je Piter Liota bio prenio mišljenje nekog svog američkog kolege o Makedoniji i Balkanu: "After such history, what future?!"¹ Iz čega bi trebalo da proizađe zaključak da budućnost pripada onima bez (bremena) prošlosti i istorije.

Odjednom i iznenada (ali po želji) počinju da služe krem-supu od crnog luka, poslije čega idem da uzmem francuskog sira, pa prelazim na crveni Bordo. Ali već poslije prve čaše osjećam kako mi se polako i nezadrživo zatvaraju oči, a bogami i uši, za svako

¹ Nakon takve historije, kakva budućnost?!
(Prim. ur.)

dalje slušanje i vođenje razgovora, što je siguran znak da treba da odem i da legnem.

Ne znam ni sam kako sam pronašao krevet, ali me ujutro probudilo sunce snopom zraka pravo u oči. Vidim da je jedva osam sati, ali se osjećam dobro naspavano, pa ustajem i gledam kroz prozor. Ledina, trava i poljsko cvijeće odozdo polako isparavaju iz noćne rose, a susjedni morski zaliv svijetli i mreška talase po sitnom šljunku. Pada mi na pamet luckasta misao kako bi bilo da odem i da se bućnem u ovaj srdačno pruženi rukavac Atlantika i prisjećam se da sam juče u kupatilu vidio bade-mantil u koji bih se mogao uvući samo s kupaćim gaćama na sebi.

I već se vidim kako skakućem po plitkoj vodi, kompletno naježen, razumije se, iako osjećam da je voda nešto toplija od jutarnjeg vazduha. Da, kao da je grije neka nevidljiva žičica moćne Golske struje. Strovaljujem se u neki virčić dubine barem do pojasa i pokušavam da plivam da bih se oslobodio hladnoće koja me steže oko zglobova ruku i nogu. Pravim desetak patetičnih zamaha, pokušavajući da otplivam ka dubini, ali shvatam da sam se ponovo nasukao u sitni pijesak drugog plićaka. Ispravim se da tobože potrčim prema pučini i tada primijetim drugog ludaka koji desetak metara ispred mene pravi iste skakutave korake i tek zatim potpuno uranja u vodu, ali ko zna hoće li moći i da pliva.

Meni je već dosta tog više trčkanja nego plivanja, ali bar sam ispunio svoju ludu želju da se bućnem u najsjeverniju tačku Atlantika na kojoj sam ikad bio. Ogrnut bade-mantilom i s kapuljačom na glavi ulijetam u hotelsko predvorje, gdje me zaprepašteno gleda jedna od čistačica. "Gdje vam je sauna?" pitam više zato što nemam kud, ali kad mi ona već pokaže put stepenicama dolje prema podrumu, kažem samom sebi: "Zašto da ne? Bar ću se zagrijati." I već ulazim kroz dvostruka vrata u jednu ćeliju tradicionalnog skandinavskog solipsizma, ali već svjetski rasprostranjenog. Uključujem grijač do kraja i čekam strpljivo da me oblije znoj iznutra i da izađe zajedno sa svim otrovima sakupljenim i nataloženim tokom posljednjih sedmica, s groznicama i strahovanjima, svakodnevnim: radnim i katastrofičarskim. Bio sam spreman i da se išibam svježe isječenim vrbovim šibljem, kao neki od likova u Bergmanovim filmovima (da li je to bilo u *Divljim jagodama?*) ili kao flagelant-iskušenik vjere u sebe...

Vjere – u što? Pitam se ironično gore u sobi pred ogledalom dok se oblačim da bih sišao dolje na doručak. Pa u ovo što slijedi i što nam/mi preostaje od života, vjera u pre-življavanje, nad-življavanje, s nadom da ću uspjeti da zavirim dublje u ono što je možda vječno postojanje. A dobar dokaz za to je i predavanje o

Knutu Hamsunu, koje slušamo u toku prijepodneva; o Hamsunu, koji je baš u okolini Somaraja počeo da piše romane o svojim divljim i beskompromisnim individualcima. Sjetim se odmah entuzijazma s kojim sam, kasnih pedesetih godina kao gimnazijalac, gutao njegove romane *Glad, Pan* i *Misterije* (u srpskom prevodu od prije Drugog svjetskog rata), za koje je već bio dobio Nobelovu nagradu 1920. U to vrijeme nisam ni znao da ga je omraza ka “dekadentnoj” anglo-američkoj demokratiji zavela da povjeruje nacizmu. To sam doznao tek kad sam otkrio da su drugi njegovi prevodi novijih knjiga bili sklonjeni u zabranjeni fond Narodne i univerzitetske biblioteke u Skoplju.

Sad doznajem o dugom periodu izolacije u koju je bio zapao poslije rata i u vlastitoj zemlji, sve do svoje smrti 1952. godine. Između ostalog, i o njegovom jedinom susretu s Hitlerom 1943, kad je probao da izdejstvuje smjenu ratnog okupacionog komandanta Rajha u Norveškoj zbog nekoliko njegovih osvetničkih egzekucija nad civilima. Poslije kratkog susreta, Hitler je bio potpuno pobjesnio i naredio je da istjeraju iz njegove kancelarije tog “poludjelog starca” i da mu ne donose više nikakve poruke od njega. Kasnije je taj njemački komandant ipak bio smijenjen, ali iz drugih razloga, što Hamsunu nije smetalo da zasluže za tu smjenu pripíše sebi i da time ponudi dokaz o firerovoj “velikodušnosti”. Primjer je i ovo za to kako nadmeno inflatorni ego, iz kojeg kao vodoskok buja i čitavo stvaralaštvo, može da se zapali i flambira ili da postane zaprška tuđim ideološkim vjerovanjima, već usvojenim kao vlastitim. Za ovo mnogobrojnije primjere srećemo u slučaju pjesnika i pisaca koji su bili namamljeni “progresivnom” utopijom komunizma – od Gorkog i Majakovskog do Aragona i Sartra – ma koliko oni bili različiti u estetskom i psihološkom smislu.

Poslije predavanja i prije ručka imamo vremena za kraću šetnju. Upoznajem se s Aleksandrom Hemonom, Bosancem ukrajinskog porijekla, koji sad živi i piše u Čikagu i već je je izdao jedan roman na engleskom, koji je preveden i na norveški. “Ali još uvijek ne i na bosanski”, smije se, “ili kako već zovu jezik kojim upravo govorim – i to izvorno.” Prava bosanska otvorena priroda, koja se dobro uklopila u srednjoameričku širinu, priroda što kipi iz njegove krupne figure. “Izgledaš kao eks-jugoslovenski košarkaš koji je već nabacio težinu i izašao iz forme”, kažem mu i udaram ga po širokim leđima, a on mi, uz razgovor o zajedničkim prijateljima iz Sarajeva, pomaže da se izvučem iz mekog treseta u koji smo zaglibili. Izlazimo ponovo na glavni put, krećemo nazad ka hotelu i Saša me upoznaje s drugom

Amerikankom, kojoj se (kako upravo čujem) Norvežanin hvali da je jutros ostvario podvig okupavši se u moru. "I ja sam se malo bućnuo", kažem mu. "Vidio sam vas nešto dalje u vodi. Je li tako bilo dovoljno duboko da bi se moglo plivati?" – "Ja vas nisam vidio", uzvraća mi hladno Norvežanin, vjerovatno zato što sam mu uskočio u razgovor. (Ipak, kako sam se kasnije uvjerio, to je bio samo uvod u njegovo suptilno ignorisanje stranaca, koji nisu u njegovom civilizacijskom vidokrugu i zbog toga mu, koliko god bili neizbježni na ovakvim susretima, uopšte nisu interesantni.)

Helen Epstajn, pak, američka Jevrejka (kako sama kaže, rođena u Pragu, a pomalo zna i češki od svoje majke), obraća mi se na češkom i kad vidi da sam je razumio, traži od mene da joj to isto kažem na makedonskom da bi se uvjerila da je i moj jezik slovenski. "Da, vrijeme je lijepo", kažem joj na makedonskom, "a temperatura vode nije bila deset stepeni, kao što vam je rekao naš norveški prijatelj." (On već ljutito krupnim koracima grabi ka hotelu.) "Čudesno", pljesnu rukama Helen, "razumjela sam skoro sve", kaže na engleskom. "A zašto ne biste?" uzvraćam joj takođe na engleskom. "Evo još jednog dokaza da ima i takvih Makedonaca koji ne govore grčki, a oni su i u većini..."

Poslije ručka imamo toliko vremena da se spakujemo i da se s prtljagom ukrcamo na brod koji je čekao na pristaništu da nas vrati u Tromze. Vrijeme je zaista lijepo, nekakav sjevernjački tip miholjskog ljeta. Kroz raspršene oblake povremeno proviruje i sunce, a more je mirno. Za vjetar, koji će se pojaviti kasnije, pripremio sam mantil s kapom u džepu. Brod je školski sa širokim trupom, i svojim su ga rukama i mašinama napravili učenici iz lokalne srednjobrodarske škole; razumije se, pod stručnim nadzorom svojih učitelja, objašnjava nam kormilar/kapetan, i sam prototip pomorca, s dugom sijedom bradom skoro do pojasa, kapom sa širitima i lulom među zubima – koja mu čas dimi, a čas mu se gasi. Pošto je izveo brod iz malog zaliva i uhvatio pravi kurs kroz vijugavi fjord (ili morski rukavac) ka unutrašnjosti kopna, naslonio se uspravno leđima na kormilo i tako, samo povremeno ispravljajući ga rukama, upravio brod do krajnjeg odredišta.

Raspoređujemo se na palubi duž bočne ograde, ko gdje nađe mjesto da se nasloni ili da prisjedne malo. Konačno se srećem i sa Jevtušenkom, čija je visoka pojava s obaveznim kačketom (čini mi se da mu je ovaj američki, zbog drečavo ljubičaste boje) ionako stalno bila lako uočljiva. Ne vjerujem da me zapamtio iz daleke 1965. godine, kad je kao glavna zvijezda došao u Strugu. (Tad sam kao mlad pjesnik i svjež diplomac, poslije jednogodišnjeg studijskog boravka u Edinburgu, i ja sam jedva iznudio učešće

na Festivalu.) Ali ga podsjećam na mali klipni avion kojim smo poletjeli za Ohrid sa starog aerodroma u Skoplju, koji je bio obična tvrdo nabijena ledina. "Da, da, sjećam se. A sjećam se i veoma lijepih žena. E, a ja sam, moj Bagamile, već vjenčan trećom ženom, a moram da izdržavam i dvije prethodne držeci predavanja i čitanja po Americi. Da, sad sam na jednom koledžu u Oklahomi, prva dva semestra. Imao sam tad oko za lijepe žene", pravda se. "I još uvijek ga imam", namiguje mi, "samo što je tamo u Americi to sad veoma opasna stvar. Čak i ako je samo pozoveš na kafu, može da te optuži za 'sexual assault'. Na žalost ili na sreću, ovdje oko nas lijepih žena i nema." – "Valjda će ih biti u Tromzeu", tješim njega, a i sebe, ako ništa drugo, bar da bismo se ponadali kako ćemo prirediti radost očima. Pita me zatim o situaciji u Makedoniji i o tome kako je prošla ovogodišnja Struga. Kažem mu i priznajem da je možda trebalo da pozovemo i njega, iako on nije dobitnik Zlatnog vijenca. Ženja, kako on uporno govori prijateljima da ga zovu, odmahuje rukom i kaže da on ima toliko lijepih uspomena iz Struge i Makedonije da bi u svako doba volio da se vrati, a naročito u ovakvoj situaciji kad nam treba podrška. "Sjećam se jednog gospodina", gurka me laktom, "koji mi je bio domaćin u vili vaše vlade na onom brdu nad Skopljem. Svako je jutro, otvarajući frižider, pitao: 'A što danas ima za piće?'" (I Ženja još uvijek pamti kako se ovo kaže na makedonskom!) "Ni sam ne znam koliko smo flaša dnevno pili tada. Velika su to vremena bila", uzdiše, "a sad sve to trpaju u opšti komunistički i sovjetski košmar."

Ja, razumije se, imam neke druge uspomene. Sjetio sam se da su ga u Strugi vozili službenim mercedesom, pa čak i stotinjak metara u rikverc, od jednog mosta do drugog, jer je jedina prometna ulica pokraj Drima bila jednosmjerna. Ali namjerno mu to ne kažem da poslije ne bih morao da slušam dokaze njegovog pravog (ili tobožnjeg) disidentstva; dokaze, kojih, razumije se, ima mnogo. Jevtušenko je bio glavni glasnogovornik tzv. "otopljavanja" u vrijeme Hruščova i njegovih nasljednika – bio je "dokaz" ali je služio i za pokaz van sovjetskih granica. Umjesto toga, pitam ga da li je i on bio iznenađen time što je tako naglo pao Berlinski zid. "Da", priznaje, "bio sam. I tek sam kasnije saznao da je Gorbačov to obećao Amerikancima da bi dobio milijarde dolara kredita i bespovratne pomoći, kojima se nadao da će Rusiju za nekoliko godina izjednačiti s Evropom. Zahvaljujući tim parama samo je jedna šaka ljudi postala milijarderski bogata. Kakva iluzija? Gorbačov je mislio da je novi Petar Veliki!"

Ženja mi nervozno traži cigaretu da je zapali i samo duvka, ne uvlači. S obje strane broda sporo se mijenjaju ili se slivaju

jedni u druge predjeli strmih padina s travom ili s ogoljelim kamenjarom i s ponekim žbunom, ali ima i udaljenijih šuma koje već, na onaj jesenji način, postaju sve tamnije i to u svim nijansama s povremenim bijelim snopićima potoka i vodopada, koji padaju niz litice. "Eto gdje je za mene trenutni raj", mislim. "Kakva li je želja gonila Vikinge da krenu odavde preko mora u svim pravcima kad su pravi zemaljski raj imali i ovdje?" pitam glasno, ne znam koga. "Ista želja za osvajanjem i pljačkom koja je bila natjerala i Ruse u Sibir", uzvraća mi Ženja i pita me da li sam nekad bio u njegovom Sibiru. "Ne", kažem mu. "Samo se sjećam da sam čitao dječjeg pisca Mamina Sibirjaka." "*Gavno na Gepeu*," komentariše Ženja.

Gledamo kako mornari vade ispod palube gajbu s pivom, pa se pridružujemo društvu oko njih. Kormilar nas upozorava na jaku struju sa suprotne strane u koju ulazimo i od koje se već zatresao brod. Na jednom ostrvcetu pored kojeg prolazimo mogli bismo da vidimo i nekog jaka, s velikim srpastim i crnim rogovima. Tamo su ih pustili kao u prirodni rezervat. Kormilar nam daje dvogled koji počinje da kruži unaokolo u potrazi za tim Minotaurom potonulim u lavirint zelenila, ali sa strujom dolazi i neki vjetar koji nas polako briše sa palube. Jedan po jedan silazimo strmim stepenicama u potpalublje, koje se pretvara u vrlo prostranu rustikalnu gostionicu, gdje nas služe supom, čajem, kafom ili konjakom. Razgovor za stolovima i klupama prikovanim za pod pretvara se u opštu galamu i buku...

U Tromzeu smo se smjestili u hotelu "Arktičko more", koji se nalazi odmah do glavnog plovnog kanala između ostrva i kopna i oko kojeg je rasprostrt grad što u sumraku već pali svoje svjetiljke. Prozor moje sobe gleda upravo na kanal, a preko puta, na drugoj strani, kao kristalna piramida svijetli čuvena moderna katedrala sva od stakla, s procjepom na sredini u formi krsta.

Uveče odlazimo na otvaranje izložbe fotografija "Trenuci iz rata i mira", koja se održava na jednom od spratova kulturnog i studentskog doma u kom će se odvijati i naša konferencija. U prostoriji od mirišljave čamovine možemo vidjeti potresne snimke s mnogih svjetskih ratnih područja – od Palestine i Ruande do Bruneija i Meksika. I iz Bosne, razumije se, ali ne uočavam nijednu iz Makedonije. Dok nas poslužuju čašom vina, ne mogu da izdržim a da ne pitam autora za ovu "falinku". "Ne, nisam još uvijek stigao da posjetim Makedoniju." – "Možda je i bolje da ne dođeš ovim povodom", pomislim zatim.

Konačno dolazi i dugo očekivana večera koju gradonačelnik Tromzea priređuje u blizini katedrale. Nju razgledamo poslije

večere. Iznutra djeluje veoma hladno, klinički je bijela, strogo prezbiterijanska, samo s nekoliko vatreno osvjetljenih vitraža. Ali unutra, jednako neočekivano, čujemo poeziju i pjesme, i igre Sama (tako Laponci zovu sami sebe) s nekim grlenim i cvrkutavim ugro-altajskim tonom. To mi kasnije napolju potvrđuje i Korejanac Hvang Sok-Jong (koji je do kasno zaglavio u Somariju, pa su ga u Tromze dovezli kolima) – to je jezik koji se u mnogo tonova i varijacija čuje odatle pa preko Sibira sve do Koreje. Kad je čuo da sam iz Makedonije (i baš je tako i izgovorio, a ne onako kako obično stranci kažu ime moje zemlje, preuzimajući engleski izgovor), Hvang me pitao da li bih došao na sličnu konferenciju za mir koju će on krajem oktobra organizovati u demilitarizovanoj zoni između dvije Koreje. “Da, došao bih”, prihvatam, “ali pod uslovom da se u međuvremenu ne formira slična granična zona i u Makedoniji, pa bila ona i demilitarizovana. (“A već se i formira”, htio bih da mu kažem, “u mojoj glavi, kad se sjetim terena oko Vratnice, sjeverno od Tetova, gdje smo svakog proljeća i jeseni brali pečurke; terena koji su sada okupirani od strane albanskih terorista i nisu dostupni nealbancima.”)

Sjutradan ujutro, poslije pozdravnih govora, Vladimir Tolstoj nam čita odlomak iz *Rata i mira* u originalu (sjetio sam se da u romanu postoji čitavo poglavlje od pedesetak strana, traktat o ratu, koji valja stalno iznova čitati), a direktor Nobelovog instituta pokušava da nam objasni zašto je Nobelova nagrada za mir postala toliko značajna, iako je tako važnim imenima svjetske politike dodjeljuju anonimni članovi Instituta. (“Neki od dobitnika”, slaže se on, “možda su i ‘promašaj’ ako se retrospektivno pogleda s distance od nekoliko godina, ali niko ne može predvidjeti koliko brzo se pali i gasi slava nagrađenih.”) Značenje Nagrade za mir svakako nije samo u novcu (koji će ove godine iznositi oko milion američkih dolara), već i u zvučnim imenima koja dobijaju druge nagrade što ih dodjeljuje Švedska akademija.

Konačno dolazi na red i prva sesija konferencije na temu “Etnicitet i religija kao podstrekači rata” (kad vas fundamentalistička osjećanja preko noći udalje od vašeg susjeda). Naslov zvuči veoma provokativno, ali mi se čini da su uvodničari Aleksandar Hemon i irski pisac Džozef O’Konor, iako potreseni sopstvenim iskustvima, željeli što prije pepelom posuti vatru koja dublje tinja, kao da je latentno prisutna u lignitu ili u tresetu pod bosanskim ili irskim tlom, koje se izgleda pali poslije svakog pokoljenja. Saša je o svom iskustvu govorio kao o nekom *deja vu* fenomenu s distancom iseljenika u Ameriku, a Irac je polagao isušiti nade u postignuti napredak u pregovorima između katolika

i unionista-protestanata (zaključno s opštom amnestijom za sva naoružana lica koja će položiti oružje – kao što to treba da se desi i kod nas u Makedoniji). Stara rana teško se može zaliječiti ako se povremeno ili konstantno čačka, makar ona i ožiljak bila.

Popodnevna sesija o “Globalizaciji konflikata u postkolonijalnom periodu” počinje žestokim izlaganjem danskog autora Karstena Jensena, koji, očigledno, ima bogato iskustvo putnika i istraživača u zemljama tzv. “trećeg svijeta”. (Kojem odnedavno pripadamo i mi iz “bivše Juge” kao “nesvrstani”, a iz kojeg svi kao postojeće ili fragmentirane državnice nastojimo da se “razvrstamo”, makar i godinama čekali u dugom repu, šlepujući se u vozu za Zapad, NATO, EU – dok ne usaglasimo neraščišćene račune među sobom. Na samom kraju repa našli smo se svi, osim Slovenaca, kao “Zapadni Balkan”, što nam daje “nadu”, jednako kao i vic koji govori o tome kako je za Makedoniju Zapad – geografski, naravno – Albanija!) Danac ne zaobilazi mnogo i izričito kaže da je sam proces globalizacije izazivač konflikata. Za neke zemlje Afrike i Azije to je samo drugo ime za neokolonijalizam; za druge – posljednja šansa da se agresijom nadoknadi ono što je izgubljeno nasljeđivanjem kolonijalnih granica, često iscrtavanih lenjirom preko nepoznatog stanovništva i nedovoljno istraženih teritorija (na “ja tebi, ti meni” evropskim mirovnim konferencijama); za treće – iznudeni ili dobrovoljni pad u zagrljaj svjetskom kapitalu ne bi li se od njega, makar i u vidu skupih kredita, otkinuo što masniji zalogaj, prije svega zbog debele provizije u korist korumpiranih vlada, a tek potom i zbog toga da bi se nekom preostalom crkavicom umirile siromašne i gladne mase ljudi čiji broj raste geometrijskom progresijom. (To smo do juče i u Istočnoj Evropi i na Balkanu gledali kao socijalizam – globalnu “sovjetizaciju”; a danas ga, još drastičnije, vidimo kao kapitalizam – globalnu “amerikanizaciju”).

Jevtušenko, drugi besjednik, prvo odbija da govori o “super-silama” u množini – ima samo jedna i svima nam je jasno koja je. Možda neko u Rusiji još uvijek i ima ambiciju da naslijedi Sovjetski Savez, koristeći labavu Zajednicu Nezavisnih Država, pa u tom maniru, na primjer, rješava krizu u Čečeniji; ali mnoge od bivših sovjetskih republika, naročito one iz Srednje Azije i sa Kavkaza, već mu izmiču iz ruku. Globalizacija označava preovladavanje američkih interesa, a ne samo “amerikanizaciju” preko džinsa, “Mekdonald’sa”, džeza, pop-muzike i Holivuda. Na kraju Ženja, kao pjesnik, predlaže da pročita jednu svoju pjesmu. Deklamuje je s nešto uzdržanijim patosom od uobičajenog, ali svakako izmamljuje aplauz.

Poslije pauze slijedi burna diskusija, koju je veoma teško pratiti, jer veći broj nestrpljivih govornika ne može da dočeka da do njih dođe mobilni mikrofon, koji ionako kruži iz ruke u ruku s ponekim pitanjem za uvodničare. Preovlađuje mišljenje da je, bila ona poželjna za određene zemlje odn. pojedince ili ne bila, globalizacija neminovna – i to ne samo zato što je guraju krupni kapital i moćne multi- ili nad-nacionalne kompanije, već i zbog isprepletanih ekonomskih i političkih interesa, koji nisu uvijek identični, čak i kad su jednosmjerno okrenuti profitu, od kojeg u tako velikoj mjeri zavise investicije, čak i one koje se plasiraju u rizična područja. Neko je već ispustio krilaticu da nam se najdemokratskija globalizacija već dešava upotrebom Interneta, a drugi mu se već suprotstavlja riječima da je i ona prikriveno manipulativna. Da, Mreža je dostupna svakom i za svaku vrstu sadržaja i poruke, ali da li možda i sami sadržaj nije pret hodno već izabrana poruka (kao, uostalom, i sami medijum, kao što je još šezdesetih godina sad već prošloga dvadesetog vijeka nagovijestio Maršal Mekluan)? Javlja se i glas koji predskazuje da će Internet i opšta kompjuterizacija prvo globalizovati, a zatim i fragmentovati globus (citirajući, mislim, novog “proroka” Rusa Mihaila Epštejna).

Tog dana večeru priređuje Ministarstvo inostranih poslova u Gradskoj kući, od koje se penjemo žičarom, a sa čije terase posmatram veličanstven zalazak sunca u društvu Korejanca. Pridružuje nam se još jedan pravi Viking, norveški kritičar Halfsdan Frajhau (da, ime mu otkriva i porijeklo, poludanac, i zanimanje, slobodni pisac *freelance*), koji nas nudi lokalnom rakijom *aquavit*. Hvang mu odmah uručuje poziv za svoju konferenciju u Južnoj Koreji (poziv, koji i ja već imam u džepu) i time kao da ovjerava započeto prijateljstvo.

Druženje nastavljamo uz još nekoliko piva u jednoj kafani za vrijeme čitanja koje domaćini priređuju dvojici veterana među gostima-Štefanu Hejmu i, razumije se, Jevtušenku. Hejm čita na engleskom odlomak iz svojeg *Izvjestaja kralja Davida* kao starozavjetni patrijarh. Iako pogrbljen pod teretom godina (rođen je 1913), glas mu je nosalomljivo stamen i jasan, kao da “iz Vihora” čita autentičnu poruku slavnog Mojsijevog potomka. (Pola života je proveo u emigraciji, ne samo kao Jevrejini već i kao “vječiti njemački opozicionar”: prvo je od 1933. živio u SAD, a zatim od 1953, prognan od strane makartizma, živi u Istočnom Berlinu kao “unutrašnji emigrant” i ima, nedavno pronađen, najdeblji dosije nekadašnje tajne policije Štazi.) Kad smo mu zatim čestitali na impresivnom čitanju (i to u ritmu engleske

standardne Biblije, dodao sam), on je kratko odgovorio: "I have always known my King James' Bible."² Slijedi i uzbuđljivo Ženji-
no čitanje. Njegova poema *Babij jar* ne zvuči mi više toliko mi-
tingaški ili je on već, kao pravi profesionalac, naučio da naštima
svoje recitovanje u odnosu na publiku koja ga sluša. Poema zvu-
či kao istinski oživljena klasika.

Noć mi prolazi teško uz neke stare (nove) košmare, možda
zato što nikako ne uspijevam da napunim potrošenu bateriju
mobilnog telefona; utikač punjača ne može da uđe ni u jednu
utičnicu u hotelskoj sobi. Ne mogu da se javim kući i ne znam
što se tamo dešava. Uzalud se tješim da ništa značajnije ne može
ni da se desi. Čim zaspim, stari jezivi snovi o izbjeglicama s
fronta koje gaze sve pred sobom u paničnom stampedu (sad to
nisu samo Albanci sa Kosova nego i Makedonci iz tetovskog i
kumanovskog kraja) smjenjuju se s nekim novim slikama teških
rovovskih borbi, a ni presušeni Vardar, ni njegova pritoka Lepe-
nec (među njima se nalazi naselje Vlae u kojem živim) ne mogu
da zaustave naoružani bašibozuk... Tako se nemirno budim i
ovog jutra.

Dok se tuširam, prebiram po glavi ono što mislim da kažem
u svom dijelu prve današnje sesije na zadatu temu "Uloga knji-
ževnosti u ratu – Izgnanstvo? Dijalog? Konfrontacija?" Najkraći
mogući odgovor bi bio – pisac treba da nastavi da piše i u ratu,
ali kod kuće, u vlastitoj zemlji, a ne u izgnanstvu, jer bi ovo dru-
go bilo dobrovoljna predaja sili koja ga je izagnala. Svakako, vo-
diti dijalog s Drugim, ali i konfrontirati se ako je to neophodno.
Moje je da im kažem ono što sad mislim, a svaka moja dalja
obaveza ne mora da ih se tiče. Već sam bio rekao medijatorci da
o sadašnjoj situaciji u Makedoniji mogu da govorim samo iz
vlastitog iskustva, umjesto da teoretski razglabam moguće odgo-
vore na ova i druga potencijalna pitanja u vezi sa temom, što se
ona sama već bila potrudila da uradi u svom uvodnom tekstu.
Pretpostavljam da će iz sličnog rakursa vlastitog iskustva besjedi-
ti i prvi govornik Palestinac Izat Gazavi, autor nekoliko romana
i predsjednik palestinskog Društva pisaca od 1995.

Kad smo se, po dogovoru, našli u konferencijskoj sali prije
početka sesije da bi nam na podijumu testirali mikrofone, medi-
jatorka Kirsti Blom me pita da li bih želio da govorim prvi, od-
mah pošto ona pročita svoje uvodno izlaganje, a ne drugi kao
što je bilo najavljeno, jer će, navodno, i Palestinac čitati svoj pre-
thodno napisan tekst, a ja ću improvizovati svoj govor. "Što da
ne?" slažem se. "Zar 'spremnost nije sve', kao što je Hamlet rekao
pred dvoboj s Laertom?" kažem joj.

² "Uvijek sam znao svoju Bibliju kralja Džejmza" – zvanično izdanje na engleskom jeziku. (Prim. ur.)

Kad je Kirsti počela da čita svoj tekst, koji mi je prethodno već bila dala da pogledam u Somaraju, shvatio sam što ju je mučilo – ona ništa nije promijenila, pa čak ni u vezi s engleskim prevodom, koji mi sad, dok ona čita, djeluje još konfuznije nego tada. Kad mi je zatim dala riječ, ja sam odmah rekao da ću improvizovati i da ću u vezi s temom govoriti na osnovu vlastitog iskustva, jer takva mi je i uloga na ovoj konferenciji – pozvan sam praktično u posljednji čas i to u toku održavanja Struških večeri poezije, za koje ni sam, kao vršilac dužnosti direktora, nisam znao kako će se završiti s obzirom na trenutnu krizu u Makedoniji, koja je još uvijek trajala i ključala s mnogim potencijalnim mogućnostima koje su išle u prilog i ratu i miru. (O protačenom vremenu i energiji u pokušaju da obezbijedim slovenačku vizu na posljednjoj strani mog pasoša, kao i o povratnoj karti preko Ljubljane nepotrebno je govoriti, jer bi malo ko od prisutnih to mogao razumjeti.) Počinjem da govorim o svojim sjećanjima na jedan mnogo konkretniji rat, Drugi svjetski, i o prvim žrtvama koje sam vidio svojim očima neposredno prije njegovog kraja – o ostacima utrobe nekog slučajnog prolaznika stradalog od eksplozije avionske bombe preko puta naše kuće u centru Skoplja i o partizanu koga sam vidio s balkona na tavanu kako pada pogoden dok pokušava da skoči preko susjedne ograde. To su moji znani i neznani “junaci”, oni kojima svaka nacija (pobjednička ili poražena) gradi spomenike poslije rata; junaci čija se imena na spomenicima ispisuju, ali i oni bezimni koji su išezli bez traga. Kao što su i namjerne ili slučajne žrtve posljednjih sukoba između albanskih terorista (ili ustanika) i makedonske državne policije i vojske. Slučajnih žrtava ima vjerovatno i među licima koja su oteta da bi poslužila kao taoci; među licima za koja se ne zna jesu li još živa ili su već pogubljena.

Ali zatim, razumije se, kažem i ovo – u Makedoniji se trenutno dešava presedan koji nije zabilježen u novijoj evropskoj istoriji. Kao legitiman učesnik mirovnih pregovora priznaje se ONA albanskih terorista (manje je važno da li su njeni članovi ubačeni s Kosova, koje je protektorat UN, ili su regrutovani iz redova lokalnog stanovništva, na silu ili dobrovoljno), za koju je samo nekoliko mjeseci prije potpisivanja Okvirnog dogovora tzv. “međunarodna zajednica” – NATO, SAD i EU – preko svojih predstavnika izjavila da su “grupa ubistveno raspoloženih bandita i kriminalaca” (Džordž Robertson). Dosad je nečuven presedan da se s oružjem u ruci neko bori, ne za odbranu dosadašnjih prava (kakva su u maksimalnoj mjeri uživali makedonski Albanci u odnosu na situaciju u svim susjednim, pa i u evropskim zemljama),

budući da im ih niko nije ni ugrozio, već za ostvarivanje većih “ljudskih” (etničkih) prava. I to ne preko demokratski izabranih institucija i sopstvenih albanskih predstavnika u vlasti – izvršnoj, zakonodavnoj i sudskoj (tačno je, možda ne sasvim proporcionalno zastupljenih u vlasti, imajući u vidu da Albanci predstavljaju jednu trećinu ukupnog stanovništva, ali da li je to razlog da se osvajaju teritorije sa kojih se proganjaju Makedonci i pale se njihove kuće i imanja?). Nasuprot očekivanjima albanskih terorista, u Makedoniji nije došlo do opštealbanskog ustanka i do građanskog rata, ali su zato, što je veoma čudno kad su u pitanju demokratska načela uspostavljena od strane “medijatora-olakšivača”, oni odjednom dobili podršku “međunarodne zajednice” (vjеровatno pod prijetnjom da će poremetiti ionako krhku ravnotežu na Kosovu, a i bezbjednost snaga UNMIK-a) i obezbijedili su za sebe ne samo promjene Ustava Republike Makedonije i sva dodatna prava koja im slijede kao “drugom (konstitutivnom i dekonstruktivnom) narodu”, već i opštu amnestiju u zamjenu za 3.300 komada starog oružja (“ali i staro oružje ubija”, otkrio nam je kasnije Dž. Robertson). Čime su se stekli uslovi da dojučerašnji borci iz redova UČK/ONA svuku svoje uniforme kako bi mogli obući nove, policijske, i postati članovi etnički mješovite državne policije – da bi se tako nastavio drastično narušeni “suživot”?! Da li se ovom amnestijom traži i amnezija da bi nam se istorija ponovila kao farsa (Hegel), ne samo u Makedoniji već sutra, možda, i negdje drugdje u Evropi ili je Makedonija samo eksperimentalno područje koje služi da bi se pokrila nakaradnost, kako makedonske vlade, tako i međunarodnih medijatora?

I prije nego što sam završio osjetio sam kako me Kirsti gurnula laktom da bi mi pokazala da je mojih deset minuta već prošlo. Nastao je fizički opipljiv tajac, usred kojeg ona poziva Palestinca da pročita svoj tekst. Ja polako smirujem svoje damare i pokušavam da prilagodim uvo njegovom engleskom s jako naglašenim akcentom. Izat daje drugi primjer međuetničkog (ili međunacionalnog) konflikta, koji se ne može dobiti ni kad se palestinskoj “intifadi” odgovori još jačom silom izraelske vlade “jastreba” Arijela Šarona, i zalaže se, razumljivo, za primirje i pomirivanje uspostavljanjem nezavisne palestinske države i paralelne ili podijeljene vlasti s Jerusalimom. Ali on ne spominje žrtve “živih bombi” mladih Palestinaca, čija se samoubistva veličaju kao vrhunska samožrtva, jer će oni kao mučenici na taj način dobiti privilegiju da odmah uđu u islamski raj, u kojem će ih gostiti djevice. (U ovo sam se i sam bio uvjerio za vrijeme

jednog skupa pisaca u Magaru, blizu Tiverije, koji su bili organizovali muslimani Druzi uz podršku izraelske vlade početkom maja ove godine. Učenici lokalne gimnazije čitali su nam svoje vatrene pjesme posvećene mučeničkoj smrti baš ovakvih "heroja"!)

Odmah poslije Palestinčevog izlaganja javio se izraelski pisac Amos Oz da bi uzbuđeno izjavio kako bi upravo saopšteni tekst svojega prijatelja Izata Gazavija potpisao i kao svoj "ne promijenivši, ama baš ni zarez". (Sjutradan on će to potvrditi još strasnijom odbranom kompromisa kao jedinog sredstva za rješavanje duge izraelsko-palestinske krize, pa čak i kao svakodnevnog načina komunikacije između Mene i Drugoga; i žestokim napadom protiv dosljednosti u favorizovanju samo svojeg mišljenja i vjerovanja, što je, u stvari, samo drugo ime za fanatizam.)

Kirsti me zatim iznenada pita što bih ja imao da kažem na ovu zdušnu usaglašenost predstavnika dviju suprotstavljenih strana. "Volio bih", kažem, "da u sali sjedi i neki moj albanski kolega, koji bi mogao da se saglasi s mojim izlaganjem, čak i ne ovako zdušno, makar mi bio i prijatelj. Ali budući da nije tako, ne isključujem mogućnost da se na nekom budućem skupu pisaca ja saglasim s njegovim, eventualno sličnim izlaganjem o krizi u kojoj živimo ravnopravno." Na ovo me direktor Nobelovog instituta otvoreno pita da li smo na ovogodišnjem festivalu u Strugi imali i pjesnike iz Albanije i da li ja, kao njegov direktor, imam među saradnicima nekog od etničkih Albanaca u Makedoniji. "Da", odgovaram mu zahvaljujući se na pitanju i kazujem mu spremno ime pjesnika-učesnika iz Albanije Skendera Rusija i makedonskog Albanca Resula Šabanija, koji nije samo jedan od pet članova Upravnog odbora SVP, već je i redovan član (do prošle godine bio je i predsjednik) žirija za dodjeljivanje nagrade Braća Miladinovi za najbolju pjesničku knjigu godine izdatu u Makedoniji.

Javlja se zatim jedan glas iz publike koji se predstavlja kao predsjednik norveškog PEN-a (jedva mogu da ga prepoznam, jer sjedim nasuprot reflektorima), koji bi htio da navede primjer za jedan takav susret kakav sam maločas spomenuo. Ne samo između jednog makedonskog i jednog albanskog pjesnika, već i među drugim balkanskim trubadurima koji su se našli u jednom romanu Ismaila Kadarea i koji su pjevali svoje verzije istih balada na vlastitim respektivnim jezicima na dvoru nekog plemićkog zamka u srednjovjekovnoj Evropi. Došlo mi je da brzo reagujem i bez Kirstine dozvole: "Ovo je možda najbolji pokazatelj za to kako književna fikcija, bez obzira na to da li se nekad u prošlosti nešto od prikazanog desilo ili nije, ne isključuje mogućnost da jednoga dana postane i činjenica, čim je već prisutna u svijesti i savjesti pisca."

Slijedi pitanje od dopisnika lista *Frankfurter allgemeine Zeitung*: “Ako već postoji takva saradnja među makedonskim i albanskim piscima, zašto se ne uključite u politički dijalog, koji se i ne odvija tako lako kad su u pitanju makedonski i albanski visoki političari?” – “Svako prema svojim sposobnostima i vještinama”, odgovaram. “Ja, kao pisac, ne bih želio da se miješam u posao političara koji su demokratski izabrani, a i veoma dobro plaćeni za to što rade. Pisci na Balkanu su se, zapravo, i onda kad su mislili da znaju i umiju, pokazali kao loši političari i kao još manje spremni na kompromis od nekih drugih. Zbog toga je i za makedonske a i za albanske pisce u Makedoniji, koliko god oni ne bili zadovoljni postojećom međusobnom komunikacijom (uglavnom naslijeđenom iz prethodnog perioda), najvažnije u ovom trenutku da ne dozvole da se ispolitizuju i radikalizuju na osnovu suprotstavljenih maksimalističkih stavova njihovih političkih predstavnika.”

Slijedi pitanje jedne dame iz publike o tome da li bih ja izabrao izgnanstvo i egzil, kao što su to uradili mnogi pisci prije mene. “Ne, nikad”, odričem kategorično. “Bar ne dobrovoljno ili iz ekonomskih razloga.” – “Zašto?” – “Zato što među piscima koji su prihvatili egzil ima malo onih što su zadržali kvalitet pisanja na svom jeziku, a još su rjeđi oni koji su u izgnanstvu bili uspješniji na jeziku nove sredine. Većina, uglavnom, predstavlja nesrećne slučajeve, koje sam i lično sretao u SAD. Na žalost, oni su najčešće anonimni. Jedan pisac iz bivše Čehoslovačke mi se, na primjer, kleo da bi se već sjutra vratio u Prag, pa makar i u zatvoru završio, umjesto da piše svoje blazirane priče o promiskuitetnim seksualnim vezama u Ajova Sitiju. A drugi, pak, poljski pjesnik žalio mi se da se raspada od komfora koji mu daje pozicija predavača na nekom malom koledžu na Istočnoj obali i čak me savjetovao da mi je bolje da se vratim gavranu da mi kljuca džigericu kod kuće.”

Poslije žamora koji slijedi, ali bez novih pitanja, Kirsti zaključuje prijednevnu sesiju i kaže mi: “Eto, vidiš da smo preživjeli i bez otrovnih mačeva!” A ja se u sebi pitam: “Što ako sjutra bude bilo potrebno da se spremim i za nož pod grlo, kao Kafkin ‘slučajni junak’ Jozef K.?” Umjesto toga kažem joj: “Pravi odgovor na sva pitanja, kao i na mnoga druga koja vise u vazduhu, bio bi, u stvari: ‘zrelost je sve’, kralja Lira; ali to je, izgleda, moguće tek kad prođe, kako njegovo, tako i naše opšte ludilo.”

Dok izlazim iz sale, jedna norveška novinarka me pita da li bih i kako bih, uživo za njihovu nacionalnu radio-mrežu, komentarisao predstojeće glasanje u makedonskoj skupštini za ili

protiv Okvirnog dogovora iz Ohrida. Odgovaram da se to, vjerovatno, neće desiti, kao što je navodno bilo najavljeno, ni te večeri, ni sutradan, dok ja još budem bio tu. "Mislite, neće se izglasati?" pogrešno je razumjela ono što sam rekao. "Ne, već imam predosjećaj da će se glasanje odlagati i odlagati", kažem joj. "I poslanicima će trebati vremena da progutaju ovu tešku knedlu", mislim u sebi. Tako je i bilo – Okvirni dogovor je usvojen u makedonskom parlamentu tek 26. septembra.

U hodniku srećem Izata i vidim ga kako žedno "usisava" cigaretu. "Hvala Bogu što smo završili posao", kažem mu i pridružujem mu se u pušenju, iako on, pošto je pročitao svoj tekst, nije više ni usta otvorio. "Hvala Bogu što je završio ovaj cirkus", uzvraća mi mrtav hladan. "A *onaj* cirkus koji nas čeka kod kuće? Naročito *vaš* gladijatorski – sa svakodnevnim 'živim bombama' i izraelskim represalijama?" vuče me za jezik da mu to kažem. Izat bezvoljno sliježe ramenima i kaže da trenutno nema drugog rješenja, sve dok Amerikanci ne pritisnu Šarona da se vrati za pregovarački sto. U stvari, Izat se i neće skoro vratiti kući. Ostaće neko vrijeme u Norveškoj zbog promocije svoje najnovije knjige na norveškom, a zatim će otići u London na neku drugu konferenciju.

Da konferencija već puca po šavovima svog programa dokazuje i slaba posjećenost Polarnom muzeju, iako se on nalazi samo desetak koraka dalje. Ja to neću propustiti, makar i samo zbog Roalda Amundzena, koji je bio jedan od istraživača-idola moje mladosti. U jednom od hodnika Amos Oz traži dozvolu od mene da u svom sutrašnjem izlaganju pozajmi moje spominjanje slučajnih žrtava rata kao "neznanih junaka".

Zbog produženog, ali čini mi se i zasluženog popodnevnog odmora, kasnim na popodnevnu sesiju. Na ulazu u konferencijsku salu jedan lokalni novinar koji govori srpski (došao je u Norvešku još prije dvadeset godina iz Niša) traži da mu u dikt fon kažem mišljenje o ovoj konferenciji i iznenada me pita da li moj lični stav u vezi sa ohridskim Okvirnim dogovorom odslikava i stav makedonske vlade. "Nije baš sasvim tako. Ja sam samo pokušao da saopštim mišljenja makedonske javnosti. A moje mišljenje je da je stav vlade da nas, građane, ubijedi u neophodnost i neizbježnost tog dogovora, sakrivajući tako svoju odgovornost i nesposobnost što je uopšte i došlo u obzir da se razgovara o jednom takvom diktatu 'međunarodne zajednice'. Osnovna greška naše vlade i predsjednika (kao vrhovnog komandanta vojske) je to što su dozvolili okupaciju skoro kompletne granične teritorije s Kosovom, iako, istini za ljubav, u neka isključivo albanska sela u kumanovskom i u tetovskom kraju pripadnici

državne policije nisu uopšte ni kročili nogom u posljednjih deset godina. Što se zahtjeva Albanaca tiče, opšte uzevši, po riječima jednog zapadnog diplomate s kojim sam lično razgovarao, oni jednostavno ne mogu da se slože s tim da imaju manja prava u manjoj državi od onih koja su do juče imali na Kosovu, u neproglašenoj sedmoj republici bivše Jugoslavije.” Zadovoljan, izgleda, mojim nezavisnim stavom, novinar mi onako usput čestita na “otresitosti” s kojom sam odgovarao na postavljena pitanja tog prijepodneva.

U sali me Kirsti podsjeća da te večeri treba da čitam svoje pjesme u onoj istoj kafani od juče, a ja joj dajem prevode pjesama na norveški, koji su svojevremeno (prije petnaestak godina) bili objavljeni u njihovom književnom časopisu *Prozor (Vinduet)*. Ona je u međuvremenu razgovarala telefonom s njihovim pjesnikom Arneom Rusteom (mojim starim prijateljem, s kojim sam i radio na tim prevodima za vrijeme jednog njegovog dužeg boravka na Strugi) i on će me sutradan uveče čekati u jednom hotelu u centru Osla, gdje će me odvesti s aerodroma. S govornice Hvang Sok-Jong već najavljuje konferenciju koju će organizovati u demilitarizovanoj zoni između dvije Koreje, koja još uvijek postoji kao nezaliječena rana strašnog rata iz pedesetih godina, što je počeo kao građanski, pa je prerastao u međublokovski, a zamalo nije postao i treći svjetski.

Te večeri, poslije čitanja prozaistkinje Marte Serda iz Meksika, čitam nekoliko pjesama na engleskom, a na kraju i jednu na makedonskom – konačno se osjećam rasterećeno i skoro u svom elementu. Zbog toga se sve to vjerovatno i dopalo auditorijumu, a posebno dvojici mladih novinara sa Bi-Bi-Sija, koji insistiraju da me počaste pićem i traže mi još pjesama na engleskom. Dajem im kopije pjesama koje je Piter Liota objavio u nekoliko američkih časopisa kao najavu za knjigu prevoda koju treba uskoro da objavi jedan njihov izdavač. (Knjiga pod naslovom *Wolf at the Door* zaista se i pojavila u decembru u izdanju “Xenos Books”, Riverside, California.) Britanci se čude kako je moguće da nisam objavio prevode i u Engleskoj, a ja im govorim da uopšte nisam ni pokušao da po tom pitanju učinim nešto još od ranih šezdesetih godina, kad je Čarls Ozborn odbio da štampa neke moje rane pjesme u vlastitom prevodu u svom *The London Magazine*, a Stiven Spender me je bar, pošto mi nije objavio neke druge pjesme u svom časopisu *Encounter*, pozvao na ručak i ponudio mi susret s Đilasom, tadašnjim jugoslovenskim disidentom broj jedan. (“A ja sam u to vrijeme”, kažem londonskim novinarima, “u toku svog tromjesečnog ‘studijskog boravka’

radio 'na crno' u restoranima u Sohou kao perač sudova. I bio sam srećan što su me vlasnici jednog italijanskog i drugog grčkog restorana pokrivali da me ne bi uhvatila policija i potom ekstrahirala.”)

Zatim nas, umjesto u hotel, vode u drugu studentsku kafanu na još jedno čitanje (i to mnogo duže), koje su imala trojica prozaista. Čak smo stigli i da opet ogladnimo, jer je već odavno bila prošla ponoć. I onda me onaj “moj” Norvežanin s jutarnjeg plivanja u Somaraju (koje uporno želi da pripiše samo sebi) iznenada poziva da sjednem za njegov sto da bih mu, navodno, dodatno objasnio nešto u vezi s mojim prijepodnevnim izlaganjem, na kojem mi sad i čestita. Kaže mi da sam bio otvoren, iako on shvata razloge zbog kojih sam više zastupao svoju makedonsku stranu. “Trebalo je onda”, kažem mu, “da pozovete i nekog Albanca kao zastupnika svojih interesa, iako mislim da su oni ionako već dovoljno zastupljeni od strane ‘međunarodne zajednice’, pa ko god stajao iza toga ‘neutralnog’ imena.” (Nekad su se barem otvoreno i “transparentno” zvali Velikim silama.) “Vidite”, kaže mi Norvežanin uz značajnu pauzu, “ja, kao Kjartan Flegstad, norveški autor (a prije trideset godina pisao sam i poeziju), mogu samo da podijelim mišljenje ovdašnje javnosti koja je, koliko god bila udaljena i možda nedovoljno upoznata sa svim onim što se dešava na Balkanu i trenutno u Makedoniji (a tamo, priznajem, još uvijek nisam bio, i pored ekstenzivnih putovanja po svijetu koje imam), ipak u principu naklonjenija zaštiti prava manjina, pa tako i Albanaca u Makedoniji.” – “Pa oni će sada, pošto se izvrše predstojeće promjene Ustava, imati više prava i od vaših Sama”, pokušavam da mu objasnim. “Albanski interesi, zapravo, i nisu toliko važni za Zapad iz perspektive navodno obespravljene manjine u Makedoniji, već upravo obratno, važniji su im kao većina u regionu, u kojem smo najmalobrojnija manjina upravo mi Makedonci.” – “Kako to mislite?” pita me iskreno ili krajnje nedosjetljivo Kjartan. “Tako”, kažem mu, “kao dan je jasno da Albanaca u regionu ima bar šest miliona i to na strateški veoma značajnoj poziciji, koja je već pod kontrolom Zapada. Radi se o Valonskom zalivu u Albaniji koji je ključ Otrantskih vrata. Na Kosovu su SAD izgradile najveću bazu (za koju, za razliku od onih u Grčkoj, ne plaćaju ništa), a uskoro će se graditi i naftovod za kaspijsku jeftinu naftu od Crnog do Jadranskog mora, za čiju bezbjednost će biti ključno zadovoljavanje nekih osnovnih albanskih zahtjeva kao što su: druga albanska država na Kosovu, skorašnja autonomija zapadne Makedonije, a možda i sutrašnja Velika Albanija. Da, možda i bez oficijalne

promjene granica, ali, svakako, uz njihovo postepeno praktično iščezavanje po ugledu na EU. Ipak, najvažnije je da ne bude velikih potresa u regionu, koji bi izazvali Albance da okrenu svoje oružje, na primjer, protiv snaga UNMIK-a i KFOR-a na Kosovu i tu su manje važni mnogobrojni primjeri etničkog čišćenja drugih etničkih grupa: Srba i Roma na Kosovu, odnosno Makedonaca iz tetovskog i kumanovskog kraja. Jer, gdje god je zakoračila 'manjinska' albanska noga, tamo nije više bilo mjesta za druge manjine..."

Što više govorim, sve se više, vidim, osipa pažnja s kojom je on počeo da me sluša, da bi na kraju pogled počeo da mu luta ka improvizovanoj govornici na kojoj, baš u tom času, Hvang počinje da čita odlomke iz svoje proze na korejskom. Uz engleski prevod, doduše, njegovog američkog prevodioca, koji, opet, čita toliko brzo i mehanički profesionalno, kao tumač, pa i ja teško mogu odoljeti da ne zadrijemam.

Sjutradan propuštam doručak i u konferencijsku salu dolazim tek pri kraju sesije, u trenutku kad rezime čitave konferencije daje upravo "moj" Norvežanin. Kjarten Flegstad navodi samo neke primjere već navedenih izvještaja sa kriznih žarišta širom svijeta i pritom ne spominje ni mene, ni Makedoniju, jer smo vjerovatno ostali "bijela mrlja" za moć ili za interes njegovog razumijevanja. U pitanju je očigledno tradicionalna evropocentrična "strategija marginalizacije" vlastitih zabačenih regiona i podzemnih ideologija koja je dva puta do korijena razdrmala i Evropu, i svijet.

februar – mart 2002.

POST SKRIPTUM

15. maj 2002.

Nikad nisam pisao (ili "vodio") dnevnik, osim što sam usput – kad mi je bilo dosadno ili kad nisam znao što da radim u bukvalnom smislu – zapisivao neke impresije (podatke) i to najčešće putujući, pa bi se iz toga naknadno mogla roditi neka pjesma, putopisna proza ili esej. Tako je nastao i ovaj pokušaj da napišem dnevnik o "onome što mi/nam se događa"...

On je, dakle, nužno retrospektivan (ili viđen/vođen u retrovizoru mog sjećanja), pa zbog toga i nije hronološki dosljedan, iako sam se (kako bi se čitalac mogao orijentisati) držao nekih

datuma navedenih uobičajenim redosljedom, s čestim aluzijama ili komentarima na ono bitnije što se dogodilo prije ili poslije tih datuma.

Zašto bi on bio “na rubu ... onoga što mi/nam se dešava”? Prvo, zato što sam i ja, a i mi svi skupa u Republici Makedoniji danas, na rubu egzistencije; a možda i opstanaka. Drugo, zbog toga što sam ga i pisao, uglavnom, s jedne marginalizovane tačke gledišta, stvarne ili dobrovoljno preuzete, a ne iz središta “onoga što mi/nam se dešava”. Nisam namjeravao, niti bih to mogao i da sam htio, da pišem dnevnik jednog aktivnijeg sudionika, stručnog analitičara, pa ni novinara-komentatora. A možda sam i u događaje u kojima sam lično učestvovao (Struški festival i Konferencija pisaca u Norveškoj) nesvjesno unio neka odstupanja u odnosu na ono što se stvarno događalo, jer sam pisao više po sjećanju, pa za eventualne greške moram preuzeti i ličnu odgovornost. I sam dnevnik, kao književni žanr, neizbježno sadrži i dosta autorove “fikcije”, ma koliko iskreno bio vođen na osnovu fakata.

Uostalom, ovaj tekst je bio pisan po želji i narudžbini redakcije *Sarajevskih sveski*. Nisam siguran da li sam pogodio željeni žanr ili sam ispisao još jedan hibridni tekst. Ne bavim se tzv. književnom “naukom” niti me odgovarajuća klasifikacija žanrova osobito zanima. Pošto sam ga pisao više sa zadovoljstvom (mada katkad, priznajem, i s naporom), nadam se da će tako biti i čitan. A ako ne bude tako bilo, postaće očito da sam promašio i temu, i sadržaj...

Kako je svaki dnevnik zaista “work in progress”, tekst u kontinuitetu, i ovaj je tekst morao imati početak i kraj. Bio sam siguran čime treba da počnem (jer su se četrdesete Struške večeri poezije vremenski skoro poklopile s trenutkom donošenja Okvirnog dogovora u Ohridu), ali priznajem da ovaj tekst pravog kraja i nema. Završava se, takoreći, nasumice, tamo gdje treba otprilike da prestane poslije 38 ispisanih strana. Što se mene tiče, ovaj svoj dnevnik mogao bih završiti (manje-više u istom stilu) i nekim događajem koji je važniji za mene lično: putovanjem u Južnu Koreju i posjetom tamošnjoj demilitarizovanoj zoni, odnosno putovanjem u Njemačku (Jena) ili Bugarsku (i bugarsko-makedonskim odnosima u vezi s istorijom i jezikom, o kojima imam svoj stav na osnovu vlastitog iskustva), te šokom zbog bolesti i smrti mog starijeg brata ili dolaskom moje ćerke iz prvog braka na kontraverzni položaj portparola posredničke misije Evropske unije u Makedoniji, i tako dalje.

Ili možda američkim i svjetskim šokom od 11. septembra, najvećim terorističkim aktom u istoriji? Ali i našim, makedonskim,

šokom prouzrokovanim izjavom američkog specijalnog izaslanika gospodina Džejsma Perdjua o tome kako se ovaj globalni teroristički akt ne može, niti se smije, upoređivati s akcijama albanskih “ustanika” u Makedoniji (ili se, njegovim rječima, “politički iskoristiti”). Kao da postoji neka suštinska razlika između jednog (većeg) i drugog (manjeg) terorizma i između patnji žrtava i unesrećenih ljudi (da ne spominjemo, po Dostojevskom, osnovno mjerilo ljudske patnje: jednu suzu djeteta za koju je odgovorno čitavo čovječanstvo). Arogancija te bahate izjave gospodina Perdjua je tim veća kad se ima u vidu da sve veći broj izvještača i komentatora u svjetskim medijima ukazuje na vezu između Al Kaede i albanske mafije kad su u pitanju šverc oružja, droge i trgovina ljudima, uglavnom u jednom pravcu, sa Istoka na Zapad.

Kako god bilo, Makedonija je prestala da bude tema svjetskih medija i prije 11. septembra, jer je tzv. “međunarodna zajednica” nametnutim Okvirnim dogovorom i njegovim usvajanjem u makedonskom parlamentu 27. septembra ponudila nekakvo političko rješenje oružanog sukoba s albanskim “ustanicima” tako što je potpomogla unošenje određenih izmjena u Ustav Republike Makedonije, izašavši tako u susret albanskim zahtjevima za većim pravima, istovremeno insistirajući i na očuvanju integriteta države i nedjeljivosti njene teritorije. Najnovije (posljednje?) krizno žarište na Balkanu se time stišalo, prestalo da se trese i talasa (bez obzira na to što smo mi oduvijek na trusnom području i bukvalno), pa se pažnja “međunarodne zajednice”, prije svega Amerike, mogla svom svojom ubojitošću usmjeriti na Avganistan i na druga stvarna ili potencijalna žarišta. (“Денес во Авганистан, утре во твојот стан” – kao što je pisalo na jednom skopskom grafitu.)

Što se tiče samog Okvirnog dogovora, od čije sveukupne “implementacije” zavisi vjerovatno budućnost zemlje i svih nas, njegovi se uslovi još uvijek gutaju parče po parče, kao jedna beskonačna knedla (u stvari, Dogovor guta političare i steže ih kao boa). Izuzev “prijevremenih” izbora (zbog nemogućnosti bilo kakvog prijevremenog održavanja, izbori će se obaviti u redovnom roku i već su zakazani za 15. septembar ove godine) i Zakona za lokalnu samoupravu (usvojenog od strane Skupštine sredinom januara), svih drugih 14 zakona predviđenih Okvirnim dogovorom tek sada mora proći kroz zakonsku i izvršnu proceduru. Koliko juče, još jedan specijalni izaslanik američkog Stejt Departmenta, gospodin Džejms Holms (“another abrasive character”,³ komentar jednog lokalnog Amerikanca) i Alen le Roa, odomaćeni predstavnik Evropske unije, opet su morali skupiti čelnike četiriju najvažnijih partija da se kod predsjednika republike, Trajkovskog,

³ Još jedan kruti lik. (Prim. ur.)

radeći do u sitne sate, usaglase oko svih 14 zakona, koje će Vlada usvojiti već narednih dana, a do kraja mjeseca će to učiniti i Parlament. Bez ovakvog primanja “packe” i “zauške” nijednom se partijskom čelniku, izgleda, u ovom predizbornom periodu, nije žurilo da ispuni do kraja ono što je, inače, sam potpisao prije više od pola godine u Ohridu.

Ovih 14 zakona uglavnom se tiču upotrebe drugog zvaničnog jezika (albanskog) u oficijalnim dokumentima (lična karta i pasoš), u Parlamentu i na lokalnom nivou. Time se, navodno, iscrpljuju svi albanski zahtjevi, uz garanciju “međunarodne zajednice”, i omogućava se potpunije integrisanje Albanaca u strukture ove jedne i nedjeljive države, a mješovita (makedonsko-albanska) policija vraća se da patrolira u sva sela tetovskog i kumanovskog regiona. (Još se, međutim, nije vratilo 12 hiljada Makedonaca u svoje porušene i opljačkane domove i oni će, izgleda, dočekati i izbore u izbjegličkim kampovima.) U međuvremenu, usred proljeća, ni mi Skopljanici ne možemo slobodno šetati padinama brda Vodno ili Skopske Crne Gore, pa ne možemo otići ni do tradicionalnog izletišta Matka, jer tamo je državna vojska i policija spustila rampe na putevima, navodno zbog strateškog položaja područja i obezbjeđivanja prestonice.

Prije nego što prođu parlamentarni izbori u septembru (nadajmo se – u miru), teško je predskazati što će se sve događati i nakon usvajanja svih zakona predviđenih Okvirnim dogovorom. Da li će se, na primjer, ostvareni Dogovor primjenjivati u okviru jedne legalne i legitimne države ili će se albanski zahtjevi umnožiti pod prijetnjom oružja radikalnih elemenata novoformirane ANA (Albanske nacionalne armije), koju, doduše, zasad ne priznaju ni njihovi dojučerašnji saborci iz ONA/UČK? Ni mnogo bogatija zemlja ne bi mogla u dogledno vrijeme mladim naraštajima obezbijediti legalno zaposlenje i pristojan život u zamjenu za brzo bogaćenje švercom droge i oružja; iako, istini za volju, većina Albanaca živi mnogo skromnije, i među njima je i najviše onih koji su za miran suživot.

Teško je očekivati i da će se svi Makedonci vratiti u svoje krajeve, gdje će od sada biti u manjini i pod lokalnom upravom albanske većine. Ali pošto su Makedonci i Albanci upućeni da žive zajedno u jednoj državi, zajednički život vjerovatno će zaliječiti otvorene rane i pronaći nove forme saradnje, mimo korupcije i kriminala, na kojima su dosad jedino saradivali članovi partijskih vrhuški i učesnici u diobi vlasti.

Preveo sa makedonskog:
Nenad Vujadinović

MANUFATURA

Lidija Dimkovska
Boris A. Novak
Luko Paljetak
Radmila Lazić
Alma Lazarevska
Olivera Čorveziroska
Goran Petrović
Tvrtko Kulenović
Nina Kokelj

Лидија Димковска

Старицата му пишува на својот старец

Оти не се надевам пак да се вратам
во зелената соба
оти не се надевам на стариот праг
ни кога ќе биде лошо време
ни ако фати војна
ни кога ќе бидам уште постара
а и ти исто така стар

Зошто да ги чуваш сувите билки
рускиот монокл за златната свадба
сонот за синот што не се роди
повојот за синот што не го родив
првата перница, шнолите,
нашите дланки во парата на стаклото,
зошто да го чуваш она што бевме

Толку многу остарев во овие сто години
ти беше постар од мене, а сега си помлад,
никаков пат нема крвта
ниту пак во нешто има крв
оваа зима толку многу студи
се изгори, огреј се,
огнот е важен, не она што гори.

Оти не се надевам пак да се вратам
заклучи се два пати зафрли го клучот
спиј во столот за нишање
топло е
јас штом горам не грижи се
топло е, спиј,
нека не те плашат коските што крцкаат во огнот.

Оти не се надевам пак да се вратам
не ќе можеме живи да си одговориме
зошто помина така животот не поинаку
ти во мојата смрт
јас во твојата ќе те сретнам, дури тогаш,
оти не се надевам пак да се вратам
дома. Никогаш.

Ќелавата пејачка

Некои луѓе ме гледаат под око
Некои животни ме одминуваат
Сонцето мириса на твојот папок
Ти си совршено отсутен
Долги години веќе не живееш
во твојот стан со тркалезни соби
Јас го отворам катанецот
со една од моите шноли
Косата ми се заглавува во клучалката
ја оставам таму

Ќелава влегувам во твојот стан
Ти си сепак тука, убав и стар
Во мали канчиња од кисело млеко
одгледуваш краставици. Зелени, жолти,
портокалови краставици во секакви величини
Корнеш една и ја наденуваш на собната антена
Пеј ќелава пејачке пеј Пеј
Јас пеам иако залудно Ти си стар и убав
Не можеме да водиме љубов
Париз е секогаш многу блиску но никогаш тука

Мртов си. Самоубиство поради страв од бесмртност
Наденат на краставица ме гледаш толку страшно
Ја наследив твојата глава и ја носам како маска
Некои луѓе вџашено ме гледаат
Некои инсекти подмолно ме касаат
Дождот мириса на мојот папок
Сега можам се, се, дури и пеш
низ електродите и мракот
да поминам од една до друга метро станица.
Со цела вреќа на рамо полна краставици.

Обратна перспектива

На судбината конечно и е погодено:
ја затворив во термос Moulinex
што ќе и ги чува свежината и вкусот
без да застојат притоа кармите. Ослободена од себе,
се движам во претскажувањата што не се исполнија
како во high life. Важно е да се мрда со колковите.
Имаш црвило на забите, хонеџ. Знаам, единствено медот
директно се раствора во крвта. А во мене
растворлива е само - сенката.
Сестра Аура знае дека секоја кокошка од ладилникот
првин ја држев над ринглата
во исчекување да оживее,
дури потем, понижена од апостолите,
ја фрлав во рерната на Силвија Плат.
Во знак на протест светогорците
почнаа да носат апостолки.
О, колку убаво ми ги бакнуваш плускавците
на петите, А., тие симулакруми на органот за вид
во овој метаживот. Сега, кога постојат продавници
во кои се може да се купи за еден единствен долар,
мора да одлучиш дали ќе почнеш да носиш црвено шалче
околу вратот во знак на почит кон Абориџините,
потем ќе биде лесно да добиеш стипендија
за мојата атавистичка академија. А потем ќе биде уште полесно:
Силва - методот ги пере и најтемните дамки
од здравицата меѓу културните разлики,
прекината заради смртеа од кујната.
Гостите сами се послужиле од термосот со судбината
и сега ме варат во своите црева небаре каша!
Знаам дека е ужасно непријатно,
но некој од нив може да ме исфрли како фекалија
токму во твојата еротска чакра. Обиди се, се дури веруваш
во светата, апостолска кожичка на културата,
зачинета со босилок и крцкава како историја -
да ме претвориш во природна појава.
Само, биди внимателен. Некој можеби води дневник.

Прашина

Прашината ја избегнува мојата соба.
Прашината има одлични познавања
од теоријата на индивидуалноста.
Се блеска овде, како тогаш кога бев зачната.
И се вреска овде, како тогаш кога ја бев начнала
на животот сржта.
Во постелата на Штајнхарт чука моето срце,
а крчка креветот од срцева мана.
Во книгите низ страниците ми тече крвта
те анемична те густа те леукемична.
Не, не влегува прашината во оваа крчма
кај што векот спие со ногарки вовис
- од слаба циркулација.
Не, не влегува прашината во оваа црква
кај што ангелите ноќе користат псалми
во психодрама.
Прашината сама ја избегнува мојата соба.
Скршнува во налет кон кујната, кон оставата.
Мене ме остава со личноста на една бришалка
закачена за мојата сенка.
Долго и поставувам прашања за животот,
за смртта, и, како што е ред, за љубовта.
Прашината низ клучалка на цел глас вика:
Ех, што си будала,
се ти се тоа реторички прашања
само ти си поголема од мене и пепел и прашина.

Евангелие по себе

Како мало дете е Бог - се лути за се и сешто,
пречувствително дете, единче
на имотни родители, но без образование:
не го запишаа на карате, ниту на часови по гитара,
не му читаат пред спиење приказни од Грим,
но затоа пак соседите им рекоа да го праќаат
на веронаука оти сега е во мода да си верник.

А тоа може малку и ќе го смири.

Секое попладне го посетува манастирското училиште,
а таму, само сестрите знаат каков белег од раѓање носи
под ланчето со крстче: аура отворена за метафизички белји,
четврта димензија што свештеникот ја нарекува
“ водовртеж на неволји”.

Цело време потстанува, колената го болат
од Пофалната песна на Богородица Дева,
ајде да запееме нешто повесело, како на пр.

“Hey, teacher, leave the kids alone”, децата го боцкаат со моливчињата,

но сестрите се растажуваат, како да ги потсетува
на внуците од сестри им, на становите

со спална, детска, дневна соба и миризлива бања
во кои животот тече низ каблите на телевизорот,
компјутерот, хај-фај системот, видеорикордерот,
децата растат, но расте и желбата за промена на Бога
и на мажот, ако се може, за друг со покадифеста кожа.

Сестрите го испраќаат последен дома,
натпреварувајќи се во прашањата како:

“Што ќе бидеш кога ќе пораснеш и зошто?”,

а тој, неранимајко, секој пат измислува нешто ново,

се дури еден ден не им рече: “Знам што ќе бидам.

Бог! За да ве имам сите!” Тогаш влезе свештеникот

и им викна на сестрите: “Што сте поцрвенеле толку?

Срамота! Цела ноќ бдение и акатист на Мајка Божја!”

Кога ќе порасне првин ќе се бара во сектите

платени од западноевропските земји,

ќе го чита Чоран, ќе пие кефир со индиски билки,

ќе ги менува учителите за домородечки гуруа

пронајдени на веб-страниците за ментална култура,

се дури еден ден, после долги патувања од себе до вечноста и назад,

не стигне на Богословскиот факултет и не рече: Скитав многу, но еве ме,

а професорот по литургика, авангардното чудо

на источната мистика, не му посака добредојде - Дома.
Но само за кратко. Потоа ќе се сплетка со ќерката на духовникот,
актерка во аматерската трупа “Лилит”,
ќе паѓа во транс на “Евангелието по Јуда”
нај, нај ин во светката литература
и нема да има мир се дури не го напише “Евангелието по себе”,
интертекст, машина за мелење на сите форми на Јас,
искушение и спас, Le Geode на утробата од слој крв слој датотека
слој месо слој социјална средина, четиридимезионална мусака
во која сите чирови ќе пукнат со вагнеровска сила.
Нема врски во издавачките куќи и театри: никој нема да го прочита
“Евангелието по себе”, никој нема да го спаси генијот од она што следи:
игла и грабеж на манастири и цркви (во нив се снаоѓа уште од дете),
и ете ти го во училиницата за веронаука:
сестрите се толку стари и грди што му доаѓа
сите да ги вшприца во органот за заборав,
(дури ни Бог не сака девици во години),
му иде да се расплаче, да крикне од бес и немоќ
што животот не е песна од Пинк Флојд, му текнува,
им го рецитира “Евангелието по себе”, им го впива во брчките,
во исштирканите бели јаки, како силикон им го вбригува
во дојките опуштени и во раширените вени,
а тие полека се опуштаат, и по секој збор
како да се откинуваат од грчта на минатото што не било нивно,
си ги местат градите, си ги оближуваат усните,
си ги отвораат очите, се помлади се, се полични,
зрачат додека детето ги гледа со зината уста,
ги задева, ги скокотка под пазувите, им ги допира колената
и се смее: Бог, Бог сакам да бидам.
За да ве имам сите.

Проекција

Лори Андерсон имаше лоша ноќ
Нејзините голи раце оставаа впечаток
на слепи улици во мракот
Мускулите тагуваа по тотална темнина
Темнината, рече Лори, е проекција на јадрото
што не се гледа а е цел на електронската ерекција.
Лори, верувам дека си била во четири очи со Бога.
Јас бев во шест. Никој никогаш не знаеше кој кому му се обрака.
Луѓето се вртеа по русокосата во свилени чорапи,
русокосата се вртеше по монахињата со наведната глава.
Сите мислат дека во таквите гранични ситуации
Бог ја гледа црнориската. А ти Лори
знаеш дека ја гледа онаа која ја гледа монахињата
и дека етикетата божјо чедо и ја прилепува токму по свилените чорапи..
Бог знае дали при тоа малку и ја штипка.
Но, нивна работа. Јас си ги гледам дланките
нападнати од љубовни стафилококи.
Џемнам во кошулата со народен вез
зашто и таа била луда по индиски кошули.
И тој беше луд по фармерки Леви'с
но нека ме голтне мракот ако му го кажам тоа.
Слатка забрано, чувај и ги рацете на Лори во форма!
Содржината на кесичката се истура во врела вода
се вари тринаест минути и се служи со слатка павлака.
Потоа тетка и на Лори и раскажува
бајки од Андерсен.
Потоа тетка и на Лори умира
и ја погребуваат старата мома во венчаница.
Лори го прекинува свештеникот и и пее на својата тетка:
На оној свет те чека маж, таму ќе си ја најдеш среќата.
Кучка си Лори, и тоа голема!
Но знам дека знаеш како те јадат дланките
кога си сама, кога снемува струја,
и во стомакот ти се превртува тишината
знам дека знаеш колку е тешко
да се облечеш во бело после црнината
а рацете да не ти се слеваат со денот
туку да бидат знаци крај патот
а никој, Лори, никој да не патува
по твоите патишта.

Признание 6

Не сум тепана во вреќа.
Затоа не можам да те гледам наглавечки
а уште помалку да верувам во градови
втемелени во поствоени договори за културна соработка.
Паднатиот херој ме прашува колку е часот
а часовникот гледам пуштил стомаче
Од универзална совест повеќе не се поздравувам со рака
туку со глава. Ова телце во мојот ракав
е диво месо совршено за вежбите по анатомија
во електронската болница. Ја облекувам твојата кошула
и ја удирам раката од мемоарите на учителката Слободанка.
Секое искуство е по малку неморално.
Подобро наполни ја вреќата со графити како овој:
“Јас сум среќна коцка! (- 16 C)”
Подобро сврти ме кон себеси со внатрешниот џеб
а јас ќе ти повторувам фолклорна порака:
“Земи го ножето, распарај го кошето
таму си го сокрив последниот грев”.
Но, вреќата е добар човечки изум за тие како нас.
Во неа сме најпосле тридимензионални,
а времето токму денес се роди. Да знаев
дека раѓањето е кусо и зазбивтано
како меѓународен телефонски разговор,
ќе можев да научам стенографија
ќе можев да му го измерам пулсот на пилето
додека го полниш со нуклеарно небо
како калеидоскоп или када.
Но ќе можев ли да ја наполнам вреќата
со изглодани ковчиња без да ти речам:
Алеш, знаеш што? Кажаа на вести
дека атентатот врз претседателот
е дело на никој друг туку на Шехерезада!

Поемата на почетокот

Се исплаши Бродски, се исплаши да не го погоди некоја бомба, лубеница или урочливо око на струшка мома, а тогаш се уште намавме електронска пошта за да ме праша уште во Предмет: има ли војна во Македонија? и не дојде. А тие четири дена, велат, го варосувале Универзитетот во Мичиген, дома пак жената што чисти, Босанката Севда истурила варакина во дневната и засмрдело се. Ги отворил Бродски прозорците и излегол во ноќта, а немал каде да оди се дури не се проветри станот, се дури не му го варосаат Кабинетот за литература. Четири дена лутал Бродски низ Мичиген, одел од црква в црква (а кога бил тажен, велат, влегувал само во православна) и наеднаш налетал на македонското црквиче што дедо Илија го подигнал за спомен на мајка си Петкана од Струга, токму тогаш се служела Вечерна, а двајца чтеци пееле на македонски: Богородице Дево, радуј се благодатна Марие. Слушал Бродски а дланките му се потеле од панталоните, на секое прекрстување се засркнувал како да пливал во водите од Книга Битие, Мајка Божја видела како му се расплакала беби-јаката на кошулата, потем една баба му пришла со варена пченица и му рекла: Земи синко, задуша на свекрва ми Петкана од Струга, Бог да ја прости, ми ги изгледа децата. Бродски тогаш бркнал во задниот џеб и го извадил писмото за Златниот венец на поезијата, '91. Но бабата само го нудела: Касни си, касни си синко од пченицава, многу си блед, немој некоја болест да фатиш, та за венци, - чувај боже, рано ти е! Првин на нас старите ни е редот! Јадел Бродски и плачел, сркал и се засркнувал а во понеделникот, кога го отвориле Универзитетот на студентите по литература ваква тема за есеј им дал: "Колку отсто човек живее кога живее, а колку отсто умира кога умира?" И цели два часа ја читал и препрочитувал "Поемата на крајот" од Марина Цветаева.

Lidija Dimkowska

Starica piše svom starcu

Zato jer se ne nadam da ću se opet vratiti
zelenoj sobi,
jer se ne nadam starom pragu
ni kad bude loše vreme
ni kad krene, možda, neki rat
ni kad budem još starija
a i ti, takođe, star.

Zbog čega onda čuvaš suvo cveće
ruski monokl za zlatnu svadbu
san o sinu koji se nije rodio
povoj za sina koga nisam rodila
prvo jastuče, sijaset šnala,
otisak dlanova naših na staklu zamućenom od pare
zašto da čuvaš ono što smo jednom bili.

Toliko sam ostarila za ovih sto godina
a ti, stariji od mene, sad si postao mlađi,
krv moja puta nema
niti se išta u meni od nje snaži
zima je ova tako hladna
izgori sve, da zagreješ se
važna je vatra, ne ono što gori.

Zato jer se povratku ja ne nadam
zaključaj se dva puta, ključ baci
u stolicu za ljuljanje
spavaj, toplo je
gorim, ne brini
toplo je, spavaj,
ne trzaj se od kostiju što pucketaju u vatri.

Zato jer se ne nadam da ću se opet vratiti
nećemo jedan drugome odgovoriti za života
zašto je život prošao tako, a ne drugačije
ti ćeš mene u mojoj smrti sresti
ja ću tebe u tvojoj, tek tada
jer se ne nadam da ću se opet vratiti
kući. Nikada.

Ćelava pevačica

Neki ljudi me gledaju ispod oka
Neke životinje me mimoilaze
Sunce miriše na tvoj pupak
Ti si savršeno odsutan
Već dugo godina ti ne živiš
u svom stanu sa okruglim sobama
Ja otvaram katanac
sa jednom od mojih šnala
Kosa mi se upetljava u ključaonicu
ostavljam je tamo.

Ćelava ulazim u tvoj stan
Ti si ipak tu, lep i star
U malim zdelama za kiselo mleko
gajiš krastavce. Zelene, žute
narandžaste krastavce u svim veličinama
Jedan trgaš i nadevaš ga na sobnu antenu
Pevaj ćelava pevačice, pevaj, pevaj
Pevam, ali uzalud. Ti si star i lep
Ne možemo da vodimo ljubav
Pariz nam je uvek tako blizu ali nikad ovde

Mrtav si. Samoubistvo zbog straha od besmrtnosti.
Nadenut na krastavac gledaš me tako strasno
Nasledila sam tvoju glavu i nosim je kao masku
Neki insekti podmuklo grizu
Kiša miriše na mom pupku
Sada mogu sve, sve, čak i pešice
kroz elektrode i mrak
pređem sa jedne u drugu stanicu metroa
Sa celom vrećom krastavaca obešenom o ramena.

Obrnuta perspektiva

Sudbini konačno je ugodeno:
zatvorila sam je u termos Mulineks
koji će joj sačuvati svežinu i ukus
a da se, pri tom, karme ne ubajate. Oslobodena
od sebe, krećem se kroz neispunjena predskazanja
kao u high life. Važno je da se mrda kukovima.
Imaš crvenilo na zubima, honey. Znam, jedino se med
direktno rastvara u krvi. A u meni je
rastvorljiva samo – moja bakica Vetka.
Sestra Aura zna da sam svaku kokošku iz zamrzivača
najpre držala iznad ringle
u nadi da će oživeti,
pa tek onda, ponižena od apostola,
bacala sam je u rernu Silvije Plat.
U znak protesta svetogorci počeli su nositi apostolke.
O, kako lepo ljubiš željeve na mojim petama.
A., te simulakrume organa za vid u ovom meta-životu.
Sada, kad postoje prodavnice
u kojima se može kupiti sve za dolar,
moraćeš da odlučiš, hoćeš li nositi crveni šal
oko vrata, kao znak poštovanja prema Abordžinima,
potom će lako biti da dobiješ stipendiju
za svoju atavističku akademiju. A onda će biti još lakše:
Silva-metoda uklanjanja i najcrnje fleke
iz zdravice posvećene međukulturnoj razlici,
prekinute zbog smradi koja dolazi iz kuhinje.
Gosti su se sami poslužili iz termos sa sudbinom
i sad me vare u svojim crevima, kao da sam kaša!
Znam da je to užasno neprijatno,
jer me neko od njih može izbaciti kao fekaliju
tačno u tvoju erotsku čakru. Probaj sve, sve dok veruješ
u svetu apostolsku kožicu kulture,
začinjenu bosiljkom koji osušen postaje krt kao historija –
ne bi li me pretvorio u prirodnu pojavu.
Ali, budi pažljiv. Neko možda o tome vodi dnevnik.

Prašina

Prašina izbegava moju sobu
Prašina poseduje odlična znanja
iz teorije individualnosti.
Sve blešti ovde, kao onda kad sam bila začeta
I sve vrišti ovde, kao onda kad sam načela – življenja srž.

U postelji Štajnharta kuca moje srce
i krevet krcka od srčane mane.
U knjigama, među stranicama, teče moja krv
Ponekad anemična, gusta ili leukemična.
Ne, ne ulazi prašina u ovu birtiju
gde vek spava s nogama u vis – zbog slabe cirkulacije.

Ne, ne ulazi prašina u ovu crkvu
gde anđeli u ponoć koriste psalme – kao psihodrame.

Prašina sama izbegava moju sobu.
Okrene se, u zaletu, prema kuhinji, prema špajzu,
mene ostavlja sa bičem jedne obešene krpe
istovetne sa mojom senkom.
Dugo joj postavljam pitanja o življenju
o smrti i, kao što je red – o ljubavi.
Prašina, kroz ključaonicu, na sav glas viče:
Koja si ti budala,
sve su to retorička pitanja,
samo što si ti veća od mene u pepelu i prašini.

Jevandelje po sebi

Nalik detetu je Bog – ljuti se na sve i svašta
preosetljivo detence, jedinac
imućnih roditelja, no bez obrazovanja
nisu ga upisali na karate, ni na časove gitare
ne čitaju mu, pred spavanje, Grimove priče,
ali su im zato susedi rekli da ga pošalju
na veronauku, jer je sada u modi biti vernik.
A to će ga možda i malo umiriti.
Svako popodne posećuje manastirsku školu
a tamo, samo sestre znaju kakav beleg rođenja nosi
ispod lančića s krstićem: auru otvorenu za metafizičke belaje
četvrtu dimenziju koju sveštenici zovu “vrtlog nevolja”.
Sve vreme stoji i od toga kolena ga bole
od “Pohvalne pesme Bogorodici Devici”,
hajde da zapevamo nešto veselije, kao na primer
“Hey, teacher, leave the kids alone”,
deca ga bockaju olovkama,
ali sestre se rastužuju, on ih podseća na unuke njihovih sestara, na stanove
sa sobicama dečjim za spavanje, na dnevne i kupku mirisnu
gde život teče kroz kablove televizora i kompjutera
haj-faj sisteme, videorekordere,
a deca rastu a raste i želja za promenom Boga
i mužja, ako se može, za drugog sa kadifenijom kožom.
Sestre ga ispraćaju poslednjeg kući,
takmičeći se oko pitanja kao što su:
“Šta ćeš biti kad porasteš i zašto?”
a on, bezobziran, svaki put izmišlja nešto novo,
sve dok im jednog dana ne kaza: “Znam šta ću da budem,
biću Bog! Da bih vas sve imao!” Tada uđe sveštenik
i podviknu sestrama. “Šta ste pocrvenele tako?
Sram vas bilo. Celu noć da bdite i akatist Majke Božje!”
Kad postane odrastao prvo će se tražiti po sektama
plaćenim od zapadno evropskih zemalja,
čitaće Siorana, piće kefir sa indijskim biljkama,
menjaće učitelje za domorodačke gurue
pronađene na web-stranicama za mentalnu kulturu,
sve dok jednog dana, posle dugih putovanja
od sebe do večnosti i nazad,
ne stigne na Bogoslovski fakultet i kaže:
“Lutao sam mnogo, ali evo me,”

a profesor liturgije, avangardno čudo
istočne mistike, nije mu pozeleo dobrodošlicu kod Kuće
Ali samo na kratko. Posle će se spetljati sa ćerkom duhovnika
glumicom u amaterskoj trupi "Lilit",
padaće u trans na "Jevanđelje po Judi"
naj, naj in u svetskoj literaturi
i neće imati mira sve dok ne napiše
"Jevanđelje po sebi", inerte tekst
mašinu za mlevenje svih formi Ja
iskušenja i spasa, Le Geode utrobe, sloja krvi
sloja datoteke, sloja mesa, sloja socijalne sredine
četiridimenzionalne musake
u kojoj će svi čirevi puknuti sa vagnerovskom snagom.
Nema veze sa izdavačkim kućama i pozorištima:
niko neće pročitati "Jevanđelje po sebi"
niko neće spasiti genija od onoga što sledi:
igla i pljačkanje manastira i crkvi
(u njima se snalazi još od detinjstva),
i evo ga u učionici za veronauku:
sestre su tako stare i ružne da mu dolazi
sve da ih ušprica u organ zaborava
(čak ni Bog ne želi device u godinama),
dolazi mu da se rasplače, da krikne u besu i nemoći
što život nije pesma od Pink Floyda, pada mu na pamet
recituje im "Jevanđelje po sebi", utiskuje im ga u bore
u uštirkane bele kragne, kao silikon ubrizgava ga
u dojke mlohove i u proširene vene,
a one se polako opuštaju, i posle svake reči
kao da se otkidaju od grča prošlosti koja nije njihova bila
nameštaju grudi, oblizuju svoje usne,
otvaraju oči, sve su mlađe i lepše
zrače dok dete ih gleda zinutih usta
zadirkuje ih, golica ispod pazuha, dodiruje kolena
i smeje se: Bog, Bog hoću da budem, to želim.
Da bih vas sve imao.

Projekcija

Lori Anderson je imala lošu noć.
Mjesne gole ruke ostavljale su utisak
slepih ulica u mraku.
Mišići su tugovali za totalnom tamom.
Tama je, reče Lori, projekcija jezgra
koji se ne vidi a cilj je elektronske erekcije.
Lori, verujem da si bila u četiri oka sa Bogom.
Ja sam bila u šest. Nikad niko nije znao ko se kome obraća.
Ljudi su se okretali za plavušom u svilenim čarapama
a plavuša se okretala za monahinjom sa spuštenom glavom.
Svi misle da u takvim graničnim situacijama
Bog posmatra monahinju. A ti Lori
znala si da gleda onu koja gleda u monahinju
i da etiketu božjeg čeda lepi tačno preko
njenih svilenih čarapa...
A na Bogu je bilo da zna da li je i pomalo štipka.
No, to je njihova stvar. Ja posmatram svoje dlanove
napadnute ljubavnim stafilokokama.
Drhtim u košulji sa narodnim vezom
jer je i ona ludovala za indijskim košuljama.
I on je bio lud za farmericama Levi's
ali neka me proguta mrak ako mu to ikad kažem.
Slatka zabrano, čuvaj Lorine ruke da ostanu u formi!
Sadržaj kesice sipa se u vruću vodu
i kuva trinaest minuta i služi se uz slatku pavlaku.
Posle toga, Lori, njena tetka priča Andersenove bajke.
Posle toga Lorina tetka umire
i sahranjuju jednu staru curu u haljini za venčanje.
Lori prekida sveštenika i peva svojoj tetki:
Na onom svetu te čeka muž, tamo ćeš naći sreću.
Kučka si ti, Lori, velika kučka!
Ali znam da znaš kako je kad te svrbe dlanovi
kad ostaneš sama, kad nestane struje,
i u stomaku ti se prevrće tišina
znam da znaš koliko je teško
da se oblačiš u belo posle crnine,
s ruke da ti se ne slivaju sa danom
nego bivaju znaci kraj puta
a niko, Lori, niko u tom času ne putuje
tvojim putevima.

Priznanje

za A.

Nisam tučena u vreći.
Zato ne mogu da te posmatram naglavačke
a još manje da verujem u gradove
utemeljene u posle ratne dogovore za kulturnu saradnju.
Pali heroj me pita koliko je sati
a časovnik, gle čuda, pustio je stomačić.
Iz univerzalne savesti više se ne pozdravljam rukom
nego glavom. Ovo telašce u mom rukavu
divlje je meso savršeno za vežbe iz anatomije
u elektronskoj bolnici. Oblačim tvoju košulju
i udaram rukom o memoare učiteljice Slobodanke.
Svako iskustvo po malo je nemoralno.
Bolje napuni tu vreću grafitima kao što je ovaj:
"Ja sam srećna kocka!" (- 16 C)
Bolje je da me okreneš k sebi kao prevrnuti džep
a ja ću ti ponavljati folklornu poruku:
"Uzmi nožić, rasparaj čoškić
tamo sam sakrila poslednji greh."
Ali, vreća je dobar ljudski izum za takve kao što smo mi.
U njoj smo, najposle, trodimenzionalni,
a vreme se baš danas rodilo. Da sam znala
da je rađanje kratko i zadihano
kao međunarodni telefonski razgovor,
mogla sam naučiti stenografiju,
mogla sam izmeriti puls piletu
dok ga puniš sa nuklearnim nebom
kao da je kaleidoskop uli kada.
Ali, jesam li mogla da napunim vreću
izglodanim koščicama, a da ti ne kažem:
Aleš, znaš šta? Rekli su na vestima
da je atentat na predsednika
delo nikog drugog nego Šeherezade!

Poema početka

Uplašio se Brodski, prestravio se, da ga ne pogodi
neka bomba, lubenica ili urokljivo oko neke struške cure,
a tada još uvek nismo imali elektronsku poštu
da bi me upitao još u Predmetu: ima li rata u Makedoniji?
I nije došao. A u toku tih četiri dana, kažu
krečili su Univerzitet u Mičigenu,
kod kuće, pak, žena koja čisti, Bosanka Sevda
prosula je varakinu u dnevnoj i sve je zasmrdelo.
Otvorio je Brodski prozor i izašao u noć,
ali gde da ode dok mu se stan vetri, dok mu
ne okreće Kabinet za književnost. Četiri dana
lutao je Brodski Mičigenom, išao od crkve do crkve
(a kad bi bio tužan, kažu, ulazio je samo u pravoslavne)
i najednom je naleteo na makedonsku crkvicu koju je deda Ilija
podigao za dušu svojoj majci Petkani iz Struge,
baš se tada služila večernja, a dva čteca pojala
na makedonskom: Bogorodice Devo raduj se blagodetna Marijo.
Slušao je Brodski a dlanovi su mu se znojili u džepovima pantalona
kad god bi došao red da se krsti, zagrcnuo bi se
kao da pliva u vodama iz Knjige Postanja,
Majka Božja je videla kako mu plače bejbi-jakna košulja,
Potom, jedna baka mu je prišla sa kuvanim žitom
i rekla mu: Uzmi sine, ovo je za dušu svekrve mi Petkane iz Struge
Bog da joj prosti dušu, podigla mi je decu.
Brodski se tada mašio za zadnji džep i izvadio pismo
O Zlatnom vencu poezije '91. A baka ga je
samo nutkala: Probaj sine, probaj sine žito
mnogo si mi nešto bled, nemoj neku bolest da navučeš, nisi ti za vence
- sačuvaj me bože, rano je to za tebe. Prvo je red na nas stare!
Jeo je Brodski i plakao, grcao je i grcao neprestano
a u ponedeljak, kad su otvorili Univerzitet
studentima književnosti on je ovu temu za esej dao:
"Koliko posto čovek živi kad živi
a koliko posto umire kad umire?"
I cela dva časa čitao je i prepročitavao
onu "Poemu kraja" Marine Cvetajeve.

S makedonskog preveo:
Duško Novaković

Lidija Dimkovska, 1971. Skoplje, Makedonija.

Završila je Filološki fakultet u Skoplju, grupu za opštu i komparativnu književnost. Doktorirala je na Filološkom fakultetu u Bukureštu sa disertacijom "Poetika Nikite Staneskua", pod mentorstvom predsjednika rumunske akademije nauka, profesora Euđena Simiona. Radila je kao lektor makedonskog jezika i književnosti na Filološkom fakultetu u Bukureštu. Sada živi u Ljubljani. Član je Društva pisaca Makedonije i makedonskog PEN-a. Prevodi sa rumunskog i slovenačkog jezika.

Objavila je sledeće knjige:

- *Darovi sa Istoka* (zajedno sa Borisom Čavkovskim, 1992) – nagrada za debitantsku knjigu.
- *Plamen reči*, 1994.
- *Izgrizani nokti*, 1998.
- *20 mladih makedonskih pesnika oo* – antologija mlade makedonske poezije, 2000.
- *Nobel protiv Nobela*, 2001, klasično i elektronsko izdanje (na makedonskom i engleskom jeziku: www.blesok.com.mk/books/dimkovska)
- *Meta-vešanje na meta-lipi*, izbor i prevod na rumunski jezik Konstantin Abaluca, Vinea, Bukurešt, 2001; nagrada za pesničku knjigu Međunarodnog festivala poezije – "Poesis", Satu Mare, Rumunija.

Zastupljena je u antologijama makedonske poezije:

- *Pesma nad pesmama*, makedonsko-englesko izdanje, Skoplje, 1997.
- *Kraj veka*, makedonsko-englesko izdanje, Skoplje, 1999.
- *An Island On Land*, Sydney, Australia, 1999.
- *Orfej i Isus*, makedonsko-englesko izdanje, Skoplje, 2000.

Pesme Lidije Dimkovske u prevodu sa makedonskog objavljene su u Rumuniji, Sloveniji, Srbiji, Poljskoj, Španiji, Hrvatskoj, SAD... Dobitnik je nagrade "Struška lira" na međunarodnom festivalu Struških večeri poezije 1998.

Urednik je za poeziju u elektronskom časopisu za kulturu "Blesok" (Bljesak): www.blesok.com.mk

Lidija Dimkowska

Starka piše svojemu starcu

Ker nič več ne upam, da se bom vrnila
v zeleno sobo,
ker nič več ne upam, da bom še kdaj
prestopila domači prag ,
ko bo pustošilo neurje,
če izbruhne vojna,
ko bom še starejša
in tudi ti toliko star.

Čemu hraniš posušena želišča,
ruski monokel za zlato poroko,
sanje o sinu, ki se ni rodil,
povoj za sina, ki ga nisem rodila,
prvo blazino, prve sponke,
najine dlani na zarošenem steklu,
čemu bi hranil tisto kar sva bila.

Tako sem ostarela v teh sto letih,
ti si bil starejši od mene, sedaj si mlajši ,
kri nima poti,
in v ničemer ni krvi,
ta zima je tako mrzla,
sežgi vse, ogrej se,
ogenj je pomemben, ne tisto kar gori.

Ker nič več ne upam , da se bom vrnila,
se zakleni dvakrat, odvrži kjuč in
zaspi v gugalniku,
toplo je, ne skrbi, jaz gorim,
toplo je, lepe sanje ti želim,
ne boj se kosti, ki prasketajo v ognju.

Ker nič več ne upam, da se bom vrnila,
da bova lahko živa našla odgovor na vprašanje,
zakaj je bilo življenje takšno in ne drugačno
ti v moji smrti,
jaz v tvoji, te bom srečala, šele tedaj,
ker nič več ne upam, da se bom še kdaj,
vrnila domov, nič več.

Plešata pevka

Nekateri ljudje me gledajo izpod čela,
nekateri živali se me izogibajo.
Sonce diši po tvojem želodcu.
Ti si popolnoma odsoten.
Že vrsto let ne živiš več v
stanovanju z okoglimi sobami
Z lasnico odklenem žabico,
lasje se mi zapletejo v ključavnico,
pustim jih tam.

Plešasta vstopim v tvoje bivališče.
Vseeno si tu, lep in star.
V jogurtovih lončkih vzgajaš kumarice. Zelene, rumene,
oranžne kumarice različnih velikosti.
Eno odtrgaš in jo vtakneš v vtičnico
za televizijsko anteno.
Poj! Poj, plešasta pevka!
Pojem. Zaman. Si lep, toda star.
Nič več se ne moreva ljubiti.
Pariz je venomer blizu, toda nikoli tu.

Mrtev si. Samomor zaradi strahu pred nesmrtnostjo.
Nasajen na kumarico me gledaš z neizmerno strastjo.
Podedovala sem tvojo glavo in jo sedaj nosim kot masko.
Nekateri ljudje me pogledujejo z grozo,
nekateri žuželke me podlo pikajo.
Dež diši po mojem želodcu.
Sedaj lahko storim vse, prav vse.
Lahko hodim
po elektrodah, po temi,
lahko hodim od ene postaje
podzemske železnice do druge
s polno vrečo kumaric na hrbtu.

Obratna perspektiva

Usodi je končno zadoščeno,
zaprla sem jo v termovko Moulinex,
ki bo ohranila njeno svežino in okus,
ne da bi uničila karme. Osvobojena same sebe
se kot v visokih krogih gibljem
med prerokbami, ki se niso izpolnile.
Treba se je pozibavati v bokih.
Rdečilo imaš na zobeh, honey.
Vem, da se v krvi topi samo
med. V meni se topi samo – senca.
Sestra Aura ve, da sem vsako kokoš
iz zamrzovalnika najprej držala nad električno ploščo
in čakala, da oživi,
šele potem, sem jo, ponižana od apostolov
zabrisala v pečico Silvije Platt.
V znak protesta so menihi z Atosa
začeli nositi sandale.
Oh, kako lepo poljubljaš kurja očesa na mojih
petah, A., simulacrum organa za vid v tem meta-življenju.
Sedaj, ko imamo trgovine v katerih lahko kupiš stvari
za en sam dolar, se boš moral odločiti, ali boš okrog vratu
nosil rdeč šal v znak spoštovanja do staroselcev,
tako boš lažje dobil štipendijo na moji atavistični akademiji.
Potem bo še lažje:
Smrad iz kuhinje
prekine nazdravljanje med kulturnimi razlikami,
metoda Silva odstrani še tako trdovraten madež.
Gostje so si sami postregli z usodo iz termovke
sedaj me njihovo črevesje prebavlja kot kašo!
Vem, da je zelo neprijetno,
toda kdo izmed njih, me lahko zabriše kot iztrebek,
naravnost v tvojo erotično čakro. Poskušaj me spremeniti -
dokler še verjameš v sveto, apostolsko kožico kulture,
začinjeno z baziliko in hrustljivo kot zgodovina -
v naravni pojav.
Toda, bodi pazljiv! Morda nekdo piše dnevnik.

Prah

Prah se izogiba moje sobe
Prah je izvrsten poznavalec
teorije individualnosti,
tu se vse sveti kot takrat, ko sem bila spočeta
in vse kriči kot takrat, ko sem načela
- življenja srž.

V Steindhardovi postelji bije moje srce,
zaradi srčne napake škripa postelja,
v knjigah med stranicami teče moja kri,
enkrat anemična, drugič gosta, tretjič levkemična,
ne, ne v to krčmo prah ne vstopi,
že stoletja spi tu z nogami dvignjenimi kvišku
- zaradi slabega krvnega obtoka.

Ne, ne v to cerkev prah ne vstopi,
tu ponoči angeli uporabljajo psalme
- za psihodramo.

Prah se sam izogiba moje sobe.
Poleti proti kuhinji v shrambo.
Pusti me samo v družbi krpe obešene na mojo senco,
že kar nekaj časa mu postavljam vprašanja
o življenju, smrti in seveda ljubezni,
prah pa mi skozi ključavnico kriči:
Kako si ti neumna!
To so le retorična vprašanja,
samo ti si še večji prah in pepel od mene.

Evangelij po sebi

Bog je kot majhen otrok – za vsako malenkost se kuja,
preobčutljiv otrok, edinec,
sin premožnih staršev brez izobrazbe,
niso ga vpisali na tečaj karateja, ali na ure kitare,
zvečer mu niso brali Grimmovih pravljic,
sosede so jim svetovali, naj ga pošljejo
k verouku, ker je sedaj v modi, da si vernik.
To bi ga lahko malo pomirilo.
Vsako popoldne obiskuje samostanske učilnice,
tam samo sestre vedo, kakšno materino znamenje
nosi od rojstva,
pod verižico s križcem: auro dovzetno za
metafizične vragolije,
četrto dimenzijo, ki ji svečenik pravi
"vrtinec težav".
Ves čas vstaja, bolijo ga kolena
od molitve Zdrava Marija,
zapijmo kaj bolj veselega,
"Hey, teacher, leave the kids alone", npr.,
otroci ga zbadajo s svinčniki,
sestre se razžalostijo, spominja jih na njihove
nečake, na stanovanje s spalnico,
otroško in dnevno sobo, na dišečo kopalnico,
kjer življenje teče po televizijskih kabljih,
računalnikih, hi-fi komponentah, videorekorderjih,
ob katerih otroci rastejo, hkrati pa raste tudi želja, da
bi zamenjali Boga
in moža, če je le mogoče, z nekom, ki ima mehko kožo.
Sestre pospremijo domov še zadnjega,
obsujejo ga z vprašanji kot so:
"Kaj boš, ko boš velik in zakaj?",
on pa, nebodigatreba, si vedno izmisli, nekaj novega:
"Vem, kaj bom, jim enkrat odgovori.
Bog! Da vas bom imel vse!" Potem pride svečenik
in vpraša sestre: "Kaj ste tako zardele!
Sram vas bodi! Bdite celo noč in molite Zdravo Marijo!"
Ko bo odrasel, se bo najprej iskal
v sektah, ki jih plačujejo zahodnoevropske države,
bral bo Ciorana, pil kefir z indijskimi zelišči,
učitelje bo zamenjal z domorodnimi guruji,

ki jih bo našel na spletnih straneh za mentalno kulturo,
 dokler ne bo nekega dne, po dolgih potovanjih od sebe
 do večnosti in nazaj,
 prišel na Fakulteto za bogoslovje in nam rekel:
 Dolgo sem taval, sedaj sem tu,
 profesor za liturgijo, avantgardno čudo vzhodnjaške
 mistike mu izreče dobrodošlico- Doma.
 Toda samo na kratko. Potem se bo spečal z
 duhovnikovo hčerko,
 igralko v amaterski skupini "Lilit"
 padel bo v trans med "Evangelijem po Judi",
 ki je najbolj "in" v svetovni literaturi
 in ne bo našel mira, dokler ne bo
 napisal "Evangelija po sebi",
 interteksta, napravo za mletje vseh oblik Jaza,
 skušnjavo in rešitev, Le Géode v maternici iz plasti krvi,
 plasti datoteke, plasti mesa, plasti družbene sredine,
 štiridimenzionalno musako,
 v kateri bodo čiri počili z wagnerjansko močjo.
 Nikakršnih vez nima v založnikih hišah in gledališčih:
 Nihče ne bo bral "Evangelija po sebi",
 nihče ne bo rešil genija pred tem, kar sledi:
 igla in ropanje samostanov in cerkva
 (v njih se je dobro znašel že od otroštva)
 in zdaj v veroučni učilnici:
 sestre so tako stare in grde, da bi jih vse
 vbrizgal v organ za pozabo,
 (še Bog ne mara ostarelih devic),
 gre mu na jok, zakričal bi od besa in nemoči,
 ker življenje ni pesem Pink Floydov, mu pride na misel,
 da bi recitiral "Evangelij po sebi",
 vtira jim ga v gube,
 v poškrbljene bele ovratnike,
 vbrizgava jim ga kot silikon
 v povešene dojke in razširjene žile,
 one se počasi sproščajo, z vsako besedo se osvobajajo
 preteklosti, ki ni bila njihova,
 nameščajo si prsi in oblizujejo ustnice,
 odpirajo oči, pomlajajo se, polepšujejo,
 žarijo, ko jih otrok gleda z odprtimi usti,
 draži, žgečka pod pazduho, boža po kolenih
 in se smeji: Bog, hočem biti Bog,
 da vas bom imel vse.

Projekcija

Laurie Andersen je preživela težko noč.
Njene gole roke so pustile pečat
na slepih ulicah odetih v mrak.
Mišice so žalovale za popolno temo.
Tema, pravi Laurie, je projekcija jedra,
ki se ne vidi in je cilj elektronske erekcije.
Laurie, verjamem, da si se sestala z Bogom na štiri oči.
Jaz sem se na šest. Nikomur ni bilo jasno, kdo koga nagovarja.
Ljudje so se obračali za plavolasko v svilenih nogavicah,
plavolaska se je obrnila k redovnici s sklonjeno glavo.
Vsi so bili prepričani, da v takih mejnih situacijah
Bog gleda nuno. In ti, Laurie veš, da gleda
tisto, ki gleda redovnico
in ji na svilene nogavice lepi nalepko božji otrok.
Bog ve, če je pri tem tudi malo ne uščipne.
To mene ne zanima. Jaz si ogledujem dlani,
ki so jih napadli ljubezenski stafilokoki.
Drgetam v srajci, vezeni z ljudskimi motivi,
ker je bila tudi ona nora na indijske srajce.
In on je bil nor na kavbojke Levi's,
naj me požre tema, če mu to povem.
Sladka pregreha, ohrani Lauriene roke v formi!
Vsebina vrečke se strese v vrelo vodo,
kuha trideset minut in obogati s sladko smetano.
Potem teta Laurie pripoveduje
Andersenove pravljice.
Potem Lauriena teta umre
in jo kot staro devico pokopljejo v poročni obleki.
Laurie prekine duhovnika in poje svoji teti:
Na onem svetu te čaka moški, tam boš našla srečo.
Psica si, Laurie, in to velika!
Vem, da veš, zakaj te srbijo dlani,
ko si sama, ko zmanjka elektrike
in ti v želodcu veje tišina
vem da veš, kako težko se je
obleči v belo po črnini,
ne da bi se ti roke zlile z dnevom,
ne da bi postale obcestni znaki,
in nihče, Laurie, nihče, ne hodi
po tvojih poteh.

Priznanje 6

Mene niso topli z vrečo na glavi,
zato te ne morem gledati,
ko naredim stojo na glavi,
še manj pa verjamem v mesta,
ki so jih zasnovali v povojnih pogodbah
o kulturnem sodelovanju.
Padli heroj me sprašuje koliko je ura,
jaz pa opazim, da je uri zrasel trebušček.
Ker me peče univerzalna vest, se ne pozdravljam z roko
ampak z glavo. To telesce v mojem rokavu
je divje meso, ki je kot nalašč za vaje iz anatomije
v elektronski bolnišnici. Oblečem tvojo srajco
in se z roko zadenem ob spomine na učiteljico Slobodanko
Vsaka izkušnja je malo nemoralna.
Raje napolni vrečo z grafitom kot je ta:
"Jaz sem srečna kocka! (- 16°C)"
Rajši me z notranjim žepom zavrti proti sebi,
jaz pa ti bom ponavljala folklorno sporočilo:
"Vzemi nožiček, razparaj kotiček,
tam sem skrila svoj zadnji greh:"
Ampak vreča je dober izum za take kot smo mi,
v njej smo končno tridimenzionalni, čas pa
se je rodil šele danes.
Če bi vedela, da je rojevanje kratko in zadihano
kot mednarodni telefonski pogovor,
bi se lahko naučila stenografije
lahko bi izmerila utrip piščancu,
ko ga polniš z jedrskim nebom
kot kalejdoskop ali kopalno kad.
Ali pa bi vrečo napolnila
z oglodanimi koščicami, ne da bi ti rekla:
Aleš, veš kaj, pri poročilih so povedali, da
je atentat na predsednika naredila
sama Šeherezada.

Pesem začetka

Brodski se je ustrašil, da ga bo zadela bomba,
lubenica, ali uročljivo oko dekleta iz Struge,
takrat še nismo imeli elektronske pošte,
da bi me že v Zadevi vprašal: ali je v Makedoniji vojna?
in ni prišel. Pravijo, da so tiste štiri dni belili
Univerzo v Michiganu,
doma, pa je čistilka, Bosanka Sevda,
v dnevni sobi polila varikino in jo zasmradila.
Brodski je odprl okna in odšel v noč,
a ni imel kam iti,
dokler se stanovanje ni prezračilo,
dokler mu niso pobelili kabineta. Štiri dni
je Brodski taval po Michiganu, hodil od cerkve do cerkve
(pravijo, da je v trenutkih žalosti vstopal samo v pravoslavne)
in tako je naletel na makedonsko cerkvicco,
ki jo je dal postaviti Ilija v spomin na njegovo mater
Petkano iz Struge,
ravno takrat je bila večerna maša in dva pevca
sta pela v makedonščini: Zdrava Marija milosti polna.
Brodski je poslušal, dlani ob hlačnicah
so se mu potile,
ob vsakem pokrižanju se je začel daviti,
kot da bi plaval v vodah Knjige o stvarjenju,
Mati Božja je videla, kako je jokal ovratnik
njegove srajce, potem se mu je približala starka
s kuhano pšenico in mu rekla: Vzemi, sinko,
za dušo moje rajne tašče Petkane iz Struge,
Gospod, daj ji večni mir in pokoj,
vzredila je moje otroke.
Brodski je začel brskati po žepu na zadnjici in
izvlekel pismo o Zlatem vencu poezije '91.
Starka pa mu je še naprej ponujala:
Jej, sinko, jej pšenico,
bled si, pazi, da ne boš zbolel

Prevedel Aleš Mustar

- Bog ne daj, premlad si še za vence! Najprej smo na vrsti mi, starci!
Ubogi Brodski je jedel, jokal, srebal in se davil,
ko so v ponedeljek na Univerzi odprli vrata študentom
književnosti jim je za pisanje eseja dodelil naslednji naslov:
"Koliko odstotkov živi človek, ko živi,
in koliko odstotkov umre, ko umre?"
In celi dve uri je bral in prebiral
"Pesnitev konca" Marine Cvetajeve.

Boris A. Novak

ČRNA LUKNJA

(balada)

Še nikdar ni bil list pred mano
tako globoko bel in prazen.
Bolestno nem, bežim pred rano,
kjer svet drhti in gre narazen.
V zraku je že toliko besed,
ki padajo kot saje na papir.
A molk je smrtno bolj porazen.
Zato s koleni pišem sipko sled
molitve, ki izginja v večer...

Bilo je, vseh vetrov pijano,
srce, razbito med obraze
bogov, ki jim je žrtvovano
za hrano, dno, kjer se je blazen
spočel in se končuje hitri vek,
krvav, edini, naš: in nič nikjer
nikoli več ne bo, samo nemir,
ki zaloputne luč nešteti vek...
Sesa me črna luknja: sredi sukna
kri... Je nekdo, ki zmore zbrano
zarezati usodne raze
v čelo, dnevu darovano.
Nekdo, ki jemlje krhke vaze
teles iz božjih rok v svojo pest.
In je nekdo, ki skozi daljnogled
lovi oči otrok, še polne zvezd,
da bi ubil odprt, rastoč pogled!...
A onstran vojne: trg, posmeh in led...

Čemú s koleni pišem sipko sled?
Vem: tudi jaz sem del te vojne,
čeprav na varnem robu zemlje.
Besede so vse bolj osojne
in črna luknja me že jemlje.

*(po obisku obleganega
Sarajeva, konec l. 1994)*

BEDENJE

Bedim nad globoko belino papirja,
bedim nad belino razgrnjenih rjuh,
bedim nad pognjenim snom, kjer se kruh
suši in se bliža poslednja večerja,

bedim nad otrokom in ženo, ki sanja,
mornarji dotikanja se oberoč
držimo drug drugega, tiktakajoč
s koraki po spalnici, ki je brezdanja,

a jaz sem utrujen, tako sem utrujen,
bedim nad begunci iz rane sveta,
iz nezaceljivega brezna srca,
in glava mi pada, in vse bo še huje,

bedim nad odsotnostjo samega sebe,
zgubljenega, mrtvega, zdaj sem nekdo
popolnoma drug, ki še nosi telo
nekdanjega sebe, telo, ki me grebe,

bedim in bedim, ker sem mojster nespečnosti,
edinega mojega deleža večnosti,

na smrt sem utrujen, in vse bo še huje.

OČE

Dokler so starši živi, se s telesom
postavijo med smrt in nas, otroke:
usodo zremo kakor skoz zaveso.

Bolele so me tvoje suhe roke,
ko si umrl, o moj edini oče:
še tvoje, a že tuje, pregloboke,

so padle, kamor meni ni mogoče,
v zrak, a čisto blizu, sèm, k izviru
solzá, kjer padam na obraz in jočem.

V tistem strašnem, vélikem večeru,
ko smo umivali usahlo truplo,
da bi vrnili lep nemir vsemirju,

sem nase vzel, kristalno jasno in osuplo,
svojo človeško smrt: odslej sem oče
jaz, jaz sem gola rana, ki brezupno

ščiti otroka pred udarci toče
z edino smrtjo lastnega telesa,
ki raste iz spomina v bodoče

in poje, ritem plesa, sneg slovesa.
Na ono stran letim z zakonom jate
selivk, in jočem, ko se vračam nate,

moj oče.

*(ob triletnici smrti,
30. decembra 1994)*

KRONANJE

(sonetni venec)

9

Tesnoba se odpira kot zavesa.
Ta stih je prednevihtni hip tišine,
Ki zbira svet, razpadel na črepinje.
Bežim od groze z divjim ritmom plesa.

Skrivnostni čas se dviga kot cipresa
Nad nezasutim grobom zgodovine;
In čez nebo, kot mora iz davnine,
Drvi privid ognjenega kolesa.

Glej, doga z gobcem iz krvave slinel!
Ko stih postaja strah in jutro tlenje
In mesto stolp iz stekla in stekline,

Otrok rešuje prostor za strmenje.
Otrok je praznik, rojstvo iz praznine.
Otrok je krona. Kronam te, življenje.

DLANENO PLATNO

(gazela)

Oblačim tvoje gole roke v dlaneno platno,
obuvaš moje bose noge v dlaneno platno,
in ko se, plamen, slačim zate v pepel noči,
oblačiš moje bežne rame v dlaneno platno,
in ko se, voda, slačiš zame v obalo žeje,
oblačim nežne, snežne dojke v dlaneno platno,
in ko se, zrak, preoblačim v mehak somrak objemov,
oblačiš vse hvaležne boke v dlaneno platno,
in ko se, zemlja, slečeš v podzemlje želje,
oblačim neizbežnost spola v dlaneno platno,
in ko me slačiš, gola, ko me slačiš, gola rana,
oblačim tvojo krhko ženskost v dlaneno platno,
in ko te slačim, čas, in ko te slačim, lačni čas,
oblačiš mojo prhko moškost v dlaneno platno,
in zdaj, ko naju zebe, zdaj, ko naju zebe jutro,
oblačim tvojo golo smrtnost v dlaneno platno,
oblačiš mojo golo smrtnost v dlaneno platno...

ALBA

Izven dosega rok zaspane zore,
v razmetani postelji polmraka,
boječ se jutra, ki bo z bele gore
prišlo med naju z mečem, ki ne čaka,

leživa, drug od drugega še topla,
in se slabo pretvarjava, da spiva,
medtem ko moja dlan, vse bolj zasopla,
še hoče zadržati voljnost tkiva,

ki se topi pod zvezdami dotika.
Vsak hip te bo posrkala daljava.
Ostala mi bo tvoja skrita slika.

Na moji rami tvoja topla glava
leži vso dolgo, vso prekratko noč.
In skrivam solze, čudežno nemoč.

PRIZNANJE

Kdo sem jaz?

Popotnik. Od vsèga, kar ljubim, potujem stran, daleč, na konec sveta, nedogledno obzorje, kjer varno samujem: na tujem. To moje srce je na smrt radovedno. A nič več ni tu. Vse je zbrisano. Tu je samo vrtoglava praznina: za vedno zamrznjeni ljubi obrazi in toča spominskih dotikov, boleče navzoča.

Kdo sem jaz? Morilec.

Ravnam sistematično, kruto dosledno. Iz nerazumljive, a nótranje nuje. Bežim od vsega, kar je znano in redno. Nato me tujina do vrha zasuje. Od rojstnega kraja imam le besedno bogastvo, ta nož, ki z njim režem najhuje. Zdaj pišem sramotno, osamljeno pismo vsem vam, ki vas ljubim in ubijam, da nismo.

Kdo sem jaz? Morilec. Ubijam z odsotnostjo.

HITROST RAZPADANJA

Hitrost razpadanja sveta je strašna.
Hitrejša od razpadanja teles
v prst, prsti v prah, prahu v dah.
Hitrejša od razpadanja besed
v glas, glasu v sled, sledu v led.

Hitrost razpadanja besed je glas.
Hitrost razpadanja teles je čas.
Hitrost razpadanja sveta sem jaz.

VSE IZGUBLJENE STVARI

(mala balada)

Zdaj je igrača, za zmeraj izgubljena
skozi preluknjane hlače, enaka
osamljenemu naročju. In žena,
ki sem jo bežno uzrl z dna somraka,
enkrat in níkdar več, čudno enaka
rojstnemu kraju, kjer okno sred mlake
traja brez mojih oči in koraka.
Vse izgubljene stvari so enake.

Dlan, ki daruje, je okrvavljena
s trnjem od vrtnice, s trnjem od zraka.
Vsaka zapestnica, ki potopljena
lepša zeleno praznino vodnjaka,
je zapuščenim zapestjem enaka.
Kot da so vse pokopane v oblake –
ženske, luči in dišave iz mraka:
vse izgubljene stvari so enake.

Pesem, napisana in založena,
s svojo tišino globoko enaka
mrtvi prijateljici. Zatemnjena
fotografija, ki kaže vojaka,
ki se smehljam, le zakaj je enaka
sliki, ki je položena nad rakev
samomorilca, med vejami slaka?
Vse izgubljene stvari so enake.

Jokaš: ta slika je vse bolj enaka
čelu in licu in ustnicam vsake
zvezde na nebu, in ustnicam maka.
Vse izgubljene stvari so enake.

BRATJE

(balada)

– Kdo trka? – Jaz. – Kdo si ti?
– Me ne poznaš? Jaz sem tvoj brat.
– To ni tvoj glas. To nisi ti.
Ne morem ti odpreti vrat.

– Moj glas je hripav od nevihte.
Prišel sem skozi sneg in mraz.
– Tvoje oči so polne ihte
in spremenjen je tvoj obraz.

– Bežim od strašnega strahu.
Ko enkrat vidiš teči kri,
se od predsmrtnega potu
s krvjo pobarvajo oči.

– Ti sebi nisi več enak,
moj brat. O čem sploh govoriš?
– Nekdo je stopil na moj prag
kot jaz na tvoj, kot smrtni piš,

in rekel: Tvoja psa sta zastrupljena.
In mrtev je tvoj mali sin.
In mrtva mati, hči in žena.
Jaz sem jih ubil. Tebi v spomin.

Ker ti več nisi ti. Ti si jaz.
Na veke vekov boš preklet
po svetu nosil moj obraz...
Na koncu večnih blodnih let

sem se dokopal tvojih vrat,
moj brat. Glej, mrtev je tvoj sin.
In mrtva mati, hči in žena.
Jaz sem jih ubil. Tebi v spomin.

Vsa tvoja kri je zastrupljena.
In ti več nisi ti, moj brat.
Ti si samo še jaz, Poraz.
Na veke vekov boš preklet
po svetu nosil tuj obraz...

ODSOTNOST

Odsotnost me obdaja
kot steklena krsta zraka,
tihi, prhki prah, ki traja
po koncu vsakega koraka.

Odsotnost me spominja
na neznansko znan obraz,
skrivnostna kakor skrinja,
ki jo zapečati čas.

Spomin, edini ključ,
odpre odsotnost v brezdanjo,
iz tisočih oči izvirajočo luč.

Boli me, ko vstopim vanjo,
tako telesno sem odprt,
odsotnost, najbolj živa smrt.

RESNIČNOST

(repati sonet)

V sanjah
govorim,
govorim
sanjaje,

kako se spominjam,
da pozabljam,
kako slišim,
da vidim,

kako sanjam,
da sanjam,
kako me boli.

Sanjam,
da sanjam,
da umiram,

sanjajoč,
da živim.

Sanjam,
da sanjam.

INTÉRIEUR

Skrivnostni so značaji naših bližnjih stvari: domači kot obraz človeka, a od nenehne rabe čudno bližji. Le kdo je komu človek, kdo obleka?

Obutih čevljev jezik je molčeč.
(Stvari, ki služijo, molčijo.)
Ko jih sezujem, brž spregovorijo:
prepad brez dna, saj mene tam ni več.

Ko odložim očala, od kod in kam strmijo? Brez njih zrem le vase. Blazno. Stvari živijo, jaz sem živ in sam.

Sam spim v omari. Ko odklenem veke, zagledam zevajoč rokav obleke in hlačnico brez moje noge. Prazno.

Boris A. Novak

CRNA RUPA

(balada)

List s tako bijelom praznom stranom
još nikad oči da mi spaze.
Bolno nijem, bježim ja pred ranom,
gdje drhti svijet i cijepa staze.
U zraku vrvi riječi čitav red,
što padaju ko čađa na papir.
Al' muk je još porazniji, stog gaze
koljena pod mi pišući trag blijed
molitve, što u noćni tone vir...

Preveo Luko Paljetak

Od vjetrova svih bješe pjano,
razbito, srce, međ' obraze
bogova, njima žrtvovano
za hranu, dno, gdje pun ekstaze
poče i kraju ide taj naš vijek,
jedini, krvav, brz: i u sav šir
ničega neće biti, tek nemir
što utrne sjaj brojnih vjeđa tek...
Crna me rupa pije: sukno lije

krv... Zar tko može svjesno dlanom
urezat brazde sve do baze
u čelo danu darovano.
Zar ima tko kôm krhke vaze
tijela iz božjih ruku grabi pest.
Il' netko što kroz dalekozor slijed
očiju dječjih prati, gdje još srest
zvijezde ćeš, da im ubije pogled!...
Tu rat je, tamo trampa, podsmijeh, led...

Zbog čega pišem koljenom trag blijed?
Znam: i ja dio tog sam rata,
premda sa sigurnog sam dijela.
Riječi sve više studen hvata,
crna me rupa grabi, cijela.

*(nakon posjeta opkoljenom
Sarajevu, jeseni 1994)*

BDJENJE

Preveo Luko Paljetak

Bdim nad dubòkom bjelinom papira,
bdim nad bjelinom plahti razastrtih ko duh,
bdim nad prostrtim snom, gdje se kruh
suši i bliži se zadnja večera, bez mira

bdim nad djetetom i ženom što sniva,
za ruke mi se mornari dodira u kući
držimo jedno drugog, tiktakajući
koracima po sobi koja kroz ponor pliva,

a ja sam umoran, tako sam umoran,
bdim nad bjeguncima iz te rane svijeta,
iz nezaceljivoga ponora srca, šeta
i pada mi glava, i sve će biti još gore,

bdim nad odsutnošću samoga sebe,
izgubljenoga, mrtvoga, sada sam zacijelo
netko potpuno drugi, što još nosi tijelo
nekadašnjega sebe, tijelo koje je grebe,

bdim i bdim, jer sam majstor nesanice ja,
jedinog udjela mog po kojem vječnost me zna,

na smrt sam umoran, i sve će biti još gore.

OTAC

Preveo Luko Paljetak

Dok roditelji žive, stanu tijelom
između smrti i nas, djece svoje:
kob nam je kao za zavjesom bijelom.

Boljele su me suhe ruke tvoje,
kada si umro, jedini moj oče:
još tvoje, a već tuđe, dolje koje

pale su, gdje mi pristupi se koče,
u zrak, al' sasvim blizu, âmo, k viru
suza, tu gdje niz obraz mi se toče.

U strašnoj onoj večeri i miru,
kad smo ti truplo umivali svelo
da lijepi nemir vratimo svemiru,

kristalno jasno ná se uzeh smjelo,
osupnut, svoju ljudsku smrt: od sada
ja, ja sam gola rana čije djelo

štitit' je djete od tuče što pada,
jedinom smrću vlastitoga tijela
što sjećanjem budućnosti se nada

i pjeva zbogom, ritmom snijega bijela.
Onamo letim s pticama što jate
selec' se, plaćuć' dok se vraćam ná te,

moj oče.

*(uz treću obljetnicu smrti,
30. prosinca 1994)*

KRUNIDBA

(sonetni vijenac)

9

Tjesnoća na dva otvara se dijela.
Taj stih je tren predložjne tišine
Što skuplja svijet, te same krhotine.
Bježim od straha plesnim ritmom tijela.

Preveo Luko Paljetak

Nad golim grobom gdje je povijest cijela,
Tajanstveni se čas ko čempres vine,
I nebom, kao mora iz davnine,
Bliži se privid kotača nam vrela.

Gle, doga s njuškom od krvave sline!
Dok jutro tinja, stih od straha stenje,
Grad kula je od stakla i bjesnine,

Dijete spašava prostor za motrenje.
Dijete je praznik, rođen iz praznine.
Dijete je kruna. Krunim te, življenje.

DLANENO PLATNO

(gazela)

Preveo Luko Paljetak

Oblačim gole ruke tvoje u dlaneno platno,
obuvaš bose noge moje u dlaneno platno,
i dok se, plamen, svlačim zá te u pepeo noći,
oblačiš moje sklisko rame u dlaneno platno,
i dok se, voda, svlačiš zá me u obalu žeđi,
oblačim nježne, snježne dojke u dlaneno platno,
i dok se, zrak, preoblačim u lak sumrak zagrljajâ,
oblačiš sve prilježne bokove u dlaneno platno,
i kad se, zemlja, svučoš u podzemlje želje,
oblačim neizbježnost spola u dlaneno platno,
in dok me svlačiš, gola, dok me svlačiš, gola rana,
oblačim tvoju krhku ženskost u dlaneno platno,
i dok te svlačim, vrijeme, i dok te svlačim, gladno vrijeme,
oblačiš moju prhku muškost u dlaneno platno,
i sada, kad nas zebe, sada, kad nas zebe jutro,
oblačim tvoju голу smrtnost u dlaneno platno,
oblačiš moju голу smrtnost u dlaneno platno...

ALBA

Preveo Luko Paljetak

Van domašaja ruku snene zore,
na razbacanom logu polutmine,
bojeć' se jutra, što će s bijele gore
doću međù nas s mačem, da ga rine,

ležimo, jedno uz drugo još topli,
hineći slabo da nam se još sniva,
dok dlanovi mi, sve više zasòpli,
zadržati žele voljnost tkiva

što dodir zvijezda topi ga tog trena.
Ispit će te u hîp daljina plava.
Ostat će slika tvoja mi skrivèna.

Na ramenu mi tvoja topla glava
leži svu dugû, svu prekràtkû noć.
I skrivam suze, čudesnu ne-moć.

PRIZNANJE

Tko sam ja?

Putnik sam. Najviše putovati štujem
negdje, na kraj svijeta, volim nedogledno
obzorje, na tuđem siguran: samujem.
Sve doznati srce na smrt mi je žedno.
Al' tu nema ničeg. Sve se zbríše. Tu je
samo vrtoglava pustoš: lice ledno
uz koji je drugi drâgi lik i tuča
dodirâ sjećanjâ, koja bolno kljûcâ.

Preveo Luko Paljetak

Tko sam? Ubojica.

Radim sistemâtski, okrutno dosljedno.
Iz nutarnje nužde mutne, što me ruje.
Bježim od sveg' što je znâno i uredno.
Tuđina zatrpa me poput olûje.
Od rodnoga kraja imam tek riječ, vrijedno
bogatstvo, nož kojim režem sve što truje.
Sad sramotnô pišem osamljeno pismo
za sve koje volim i morim, da nismo.

Tko sam? Ubojica. Morim odsutnošću.

BRZINA RASPADANJA

Brzina raspadanja svijeta je strašna.
Brža od raspadanja tijelâ
u zemlji, zemlje u prah, praha u dah.
Brža od raspadanja riječi
u glas, glasa u slijed, slijeda u led.

Preveo Luko Paljetak

Brzina raspadanja riječi je glas.
Brzina raspadanja tijelâ je čas.
Brzina raspadanja svijeta sam ja.

SVE IZGUBLJENE STVARI

(mala balada)

Preveo Milan Đorđević

Sad je igračka zauvek izgubljena
iz probušenih pantalona, jednaka
naručju samotnjaka. A ona žena
što je hitro spazih u dno sumraka,
jednom i nikad više, čudno jednaka
rodnom mestu gde prozor sred mlake
postoji bez mojih očiju i koraka.
Sve su izgubljene stvari jednake.

Ruka što daruje biva okrvavljena
onim trnjem ruže, trnjem od zraka.
Svaka narukvica koja potopljena
ulepšava prazninu bunarskog mraka
napuštenom doručju beše jednaka.
Kao da sve je sahranjeno u oblake -
žene, svetlosti i mirisi iz mraka:
sve su izgubljene stvari jednake.

Pesma, napisana i objavljena,
svojim ćutanjem užasno jednaka
mrtvoj prijateljici. Zatamnjena
fotografija što prikazuje vojnika,
mene gde se smejem, stvarno je jednaka
slici što su je stavili iznad rake
samoubice pored ladoležovog struka?
Sve su izgubljene stvari jednake.
Plačeš: ova slika sve je više jednaka
čelu i obrazu i usnama svake
zvezde na nebu i usnama maka.
Sve su izgubljene stvari jednake.

BRAĆA

(balada)

– Ko to kuca? – Ja. – Ko si ti?
– Tvoj brat. Ne znaš glas svog brata?
– To nije tvoj glas. To nisi ti.
Ne mogu ti otvoriti vrata.

Preveo Milan Đorđević

– Glas mi je promukao od olujine.
Došao sam kroz sneg i mraz.
– Tvoje su oči pune žestine
a promenio si i lice i obraz.

– Bežim od užasnoga straha.
Kad jednom vidiš da se krv toči,
od predsmrtnog znoja i daha
tebi se odmah krvlju oboje oči.

– Ti sebi više nisi jednak,
moj brate. O čemu govoriš?
– Neko je stupio na moj prag
kao ja na tvoj, kao smrti pljusak,

i reče: Dva su ti psa ubijena.
I mrtav je tvoj mali sin, znaš.
I mrtvi majka, kćerka i žena.
Ja sam ih ubio. Da se sećaš.

Pošto ti više nisi ti. Ti si ja.
Za vjeki vjekov bićeš proklet,
po svetu ćeš nositi moje lice...
Na kraju večnih godina lutanja

dokopao sam se tvojih vrata,
brate. Gle, tvoj sin je mrtav, znaš.
I mrtvi su ti majka, ćerka i žena.
Ja sam ih ubio. Da se sećaš.

Sva tvoja krv je otrovana.
Moj brate, ti više nisi ti.
Ti si samo još ja, Poraz.
Za vjeki vjekov tebe će osuditi,
svetom da nosiš tuđe lice i obraz....

Preveo Milan Đorđević

ODSUTNOST

Odsutnost me opkoljava
kao stakleni kovčeg zraka,
prhka prašina što se stvara
na kraju svakog koraka.

Odsutnost me spominje
na lica strašno mi poznata,
tajanstvena poput škrinje
kojoj je vreme umesto pečata.

Sećanje, jedini ključ,
otvara odsutnost u bezdanu,
iz hiljade očiju izviruću luč.

Boli me kada uđem u nju,
tako ću se telom otvoriti
odsutnosti, najživljoj smrti.

STVARNOST

(repati sonet)

Preveo Milan Đorđević

U snovima
govorim,
govorim
sanjajući,

kako se sećam
da zaboravljam,
kako čujem
da vidim,

kako sanjam
da sanjam,
kako me boli.

Sanjam
da sanjam
da umirem,

sanjajući
da živim.

Sanjam
da sanjam.

INTÉRIEUR

Tajanstvene su sve nama bliske
stvari: znane poput lica čoveka,
ali zbog stalne upotrebe čudno bliže.
Ko je kome čovek, ko odeća meka.

Preveo Milan Đorđević

Usta obuvenih cipela sad su nema.
(Stvari što služe nikad ne govore.)
Kad ih izujem, baš brzo progovore:
ponor bez dna gde više mene nema.

Kad odložim naočare, odakle i put čega
zure? Bez njih gledam u sebe. Grozno.
Stvari žive, ja sam živ, eto me samoga.

Sam spavam u ormanu. Podigavši kapke
spazim kako mi rukav zeva bez ruke,
a u nogavici nema noge. Prazno.

Luko Paljetak

SVE PO ŠEST

ANĐEO

Ne diži, spusti me, o anđele, do svog pupka,
a dalje kako bude, ne želim da mi glava
razvija bilo čiju glavu, i prema domu
pogledaj, gdje me nema nego se samo ljupka
obnavlja uspomena na onog koji spava
u snu što sada posve pretvara se u komu.

AVIONI

Prolaze avioni kroz bubnjić moga uha
i donose mi mnoštvo putnika koji žele
leći u krevet k tebi, djevice, što kroz stakla
prilazim ti u zraci koja je sasvim suha,
iako plačem, ne daj da oni što te dijele
spoje te onom rukom koju je smrt već takla.

MRAV-LAV

Ne postojim i zato imam sva ova prava,
na govor, i na šutnju, na skitnju što me vodi
kroz riječi kao slijepca koji je zato zdrav
u onim udovima što topovima dava
papicu, ako padnem u tebe oslobòdi
ropstva me, nije važno što mrav sam ili lav.

SLADOLED

Pređa mnogom evo stoji sladoled kao komad
ponudene mi zemlje na kojoj tebi mogu
ponuditi i kuću i nužnik, čokolada
s kremom od vanilije, zar te to neće s nogu
oborit, sve dok zima ta traje ja se nomad
nadati mogu, onda prestaje svaka nada.

STVARANJE

Jednoga dana bog je prosuo s neba punu
kutiju novih sjajnih spajalica i zatim
razasuo na zemlju hrpu papira, raznih,
bijelih, neispisanih, spajalice dva pò dva
hvatale su, po redu, htijući spojiti ih,
nastale tad su knjige, leptiri, i nas dvoje.

JUTRO-NOĆ

Jutro je sasvim nalik na tebe, jutro, nebo
što otvara svoj kiosk, kiosk na uglu, nove
novine, nove vijesti o bogovima, nove
cijene za stare stvari, na tebe sasvim nalik
jutro je, ali nije to sve, i večer nalik
na tebe je, i večer, i večer, čak i noć.

HULJA

Možda te neću više dotaknut ovim tijelom
i zato sam u drugo ušao kao hulja,
podstanar koji nikad ne želi platiti najam,
svejedno leptiri nas spajaju u opijelu
koje je za njih uvijek svečanost puno dulja
od ove naše koja traje dok cvjeta bajam.

ORMAR

Uz pomoć vjetra, kiše, mjesečine i magle
haljina tvoja svaka pretvara te u drugu
ženu i ja se bojim da će optužiti me
za mnogoženstvo; ormar otvaraš a ja čekam
da vidim koju od njih odabrat ćeš da znam se
pripremit, čekam, ti mi odgovaraš: ni jednu!

PRAZNINA

Nemam te, ali imam prazninu koja jesi,
u koju mogu ući korakom kojim hoda
i magarac i jelen, ruke su moje prazne
baš zato što te imam; imaj me jer sam roda
istoga kao i ti, u zajedničkoj smjesi
razlika nam je samo u količini kazne.

DVOSJED

Pridi mi tako blizu da nećeš moći zatim
vratiti ništa natrag u vlastiti svoj posjed,
nije to samo ljubav (kako to zovu oni
što pišu pjesme slabo plaćene), to ióni
sudaraju se naši; drugi put kada svratim
parkirat ću pred tvojim vratima bijesan dvosjed.

VRATA

Prolazim, mnoštvo vrata otvara se i škripi
zastrašujuće, nisam hrabar i nemam muda
za takav strah, ja plašim one se svoje snage
koja me čini tvojim, koja u meni kipi
na riječ, a sve je drugo sjeme u tlu bez vlage
(vlažim te zato), sve je tek iskopana ruda.

MIROVINA

Htio bih biti suprug češljugarke u vrtu,
a nemam krila (barem vidljiva nemam), s njom
živio bih u sobi na vrhu grma, rublje
prostirao bih, zrnje skupljao, ali dublje
kad pomislim, ne mogu zaposit je jer škrtu
mirovinu ću imat, u starački ću dom.

PONEDJELJAK

Tko će nadoknaditi taj mir ponedjeljka;
djeca u školu idu po novo staro znanje,
ili u vrtić gdje ih roditelji još vode
na zadnje igre, opet sve, više ili manje,
počinje iz početka: svemir već sjedeljka
umirovljenička je za one što se rode.

OGLEDALO

Nastojim zapamtiti sve ono što me može
opravdati pred licem ogledala u kojem
ne vidim sebe nego sve one što me tvore
po nalozima nekim tajnim (zar svi su, bože,
tvoji?), zbog toga stojim i skrivam se u bóre
kao u rov što zatim zatrpat će ga strojem.

BRIJANJE

Brijem se, ali ipak uvijek mi nešto smeta
u svijetu ovom koji pretvara svoje vijesti
u ovu povijest: ništa nije joj slična ta
što zajedno ja i ti stvaramo je i šteta
što učiti je neće nitko tko bude sjesti
u školske klupe; znat će, nadam se, bar za 2.

VIJESTI

Preda mnom stol je, papir i čaša bijelog vina,
politika još nije doprla k meni, vijesti
bit će za pola sata na radiju, još imam
vremena baviti se riječima što će sjesti
svaka na svoje mjesto, a udarci su česti
baš otud, ali otud ja rado ih i primam.

XXI ST.

Volio bih da nisam volio, ali jesam
volio, jesam, jesam, i sada što je tu je,
stoljeće dvadeset i prvo je, a ja srce
još slušam kao vođu jedine stranke (sve sam
već iskušao): ti si jedina koja štuje
moje na bojnem polju ljubavi pale mrce.

MALI PSI

Pustite male pse da pojedu taj velik
mjesec, jer pun je, pse, kao što i mi male
lisice pustili smo na grožđe i u sobu
vlastitu gdje nam trnu zubi jer nisu čelik
nego ih tope ovi poljupci; tako stâle
svi se što, ljubeći se, previše priđu grobu.

PRSTI

Tvoji su neki prsti na meni put od svile
na kojoj Marko Polo, lukav Venecijanac
(Korčulanin u stvari) sve one priče svoje
pripovijeda, a ja sam tamničar onaj, stranac,
koji ih piše, piše, dok moji prsti stoje
na tebi kao da su na klavisenu vile.

SKALE

Najprije vježbaš skale pa tek se onda penješ
po rebrima Chopina do mjeseca i dalje
na zvijezde što su mrtve u svjetlu koje živi
u ovoj našoj sobi; ne boj se, nisu ralje
ta vrata, nije zamka taj sumrak plavo-sivi,
ta postelja na kojoj savršeno, oh, stenješ.

NEDJELJA

Po običaju kiša padala je i sjeli
odmah smo za stol, jedni do drugih, ali jeli
za sebe smo, sa svojih tanjura, kretnje duge
praveći, malo jedno, a malo jedni druge,
malo, po običaju, cijelo je vrijeme lila
kiša i nedjelja je ponedjeljak već bila.

Radmila Lazić

TAKVE PESME PIŠEM

Trebalo bi da imam novog ljubavnika,
Ovog da se ratosiljam
Kao konzerve kojoj je istekao rok upotrebe.

Trebalo bi brza kola da vozim
Kroz prozor kosa da mi vijori
Kao kod kakve Rozamunde
Što na konju jezdi.
Takve pesme pišem.

Trebalo bi do podne da spavam,
Da se izležavam na širokom krevetu
Kao poleglo žito po majčici zemlji.

Trebalo bi da ne marim za vreme;
Da ne kaskam, da ne žurim.
Da ispijam dan za danom, do dna – na eks!
Noć po noć, kao cigaretu za cigaretom.
Pa, opuške – pod potpeticu!
Reći na žar. Vrućicu u pesme.
Takve pesme pišem.

Trebalo bi usku haljinu da nosim.
Ramena krznom da ogrčem.
Visoke štikle na noge da natičem.
Da se nafrakam i nakindurim,
K'o božićna jelka –
Da me ne prepozna ni rođena majka.

Trebalo bi da sam vedra, nasmejana, zavodljiva.
Da pevam i plešem do tri izjutra.
Da sam svesna svojih ženskih draži
Kad mi kakav pastuv pride.
Takve pesme pišem.

Trebalo bi da me ne dotiču
Žaoke, bodlje, bumbara i osa.
Maramicom kao kap znoja sa čela
Da obrišem svaku boru, brigu.

Trebalo bi da imam dovoljno love
Za kiriju, porez i još pride.
Lova dobro dođe kad ponestane ostaloga.
Kad zature se poljupci, kad isure reči.
S lovom mogu disati na kredit!

Trebalo bi telo svoje da sunčam
Na kakvoj steni,
Daleko od dokova Sunovrata.
Trebalo bi iz zemlje Apatije
U zemlju Želja da emigriram.
Sve da želim ničeg da se ne odričem.
Trebalo bi u mirišljavoj peni da se kupam
Žilet veni da primičem.
Takve pesme pišem.

SMEJAĆU SE SVUDA, PLAKAĆU GDE STIGNEM

Govore da sam lakomislena,
Da mnogo zujim i zunzaram.
Da ne marim za rad i red.
Da bazam i landaram,
Da na sedeljkama osvanjivam,
Da se danju unokolo vozikam,
Da s nogu džin ispijam,
Da tako i piskaram.
Govore da sam brbljiva,
Da povazdan toročem,
Da jezikom kao zmija palacam.
Da mi ga već jednom treba ofikariti.
Da me treba po njušci zveknuti.
Da me treba ko muvu prikucati.
Govore da mora da imam dobra "leda"

Kad ne prezam ni od čega.
Govore da sam namiguša,
Da flertujem bez pardona
Sa tuđim momcima i muževima,
A da mi i žene nisu mrske.
Jedna opajdara i jedna kuja pričaju
Da šetam žutokljunce a matorce čerupam,
Da nikom ništa ne dajem za džabe.
Govore da sam prolupala,
Da se na sav glas smejem,
Da se cerekam kao da sam šenula,
Ako mi šta nije po volji
Da plačem kao trogodišnje dete,
Gde god da se zateknem.
A ja im kažem,
Smejaću se svuda, plakaću gde stignem.
Život je kandirano voće & ocat,
U stihove ih umećem u jednakim dozama.
Moja je sintaksa štimovanje orgulja u venama.
Gorim sa srcem od 500W,
Istina, ne grejem, al mogu da opečem,
Srcem kao i jezikom –
Koga ne perem i ne stružem Vimom,
Al što zgotovim to i kusam redovno,
Toliko puta se oprljih, a ne zaceli niko.
Ipak, nisam riba na suvom,
Iako na suvom pecam muškarce,
Krajičkom oka, dužinom suknje.
Somići tovljeni požudom
Tu su da bi ih neko ćapio.
Što i činim, ne odričem.
Ali ni ne hajem, za sve te trice i kučine,
Što se oko moga imena spliću
Kao u plićaku čkalj oko trske.
Iznad mene je nebo, u njega gledam,
U zvezde rasute, koje ne mogu skupiti,
Niti hoću.
Nek se umnožavaju.
Nek se pare i nek se umnožavaju,
Neka bude tako.

SORRY, GOSPODE

Švorc sam, Gospode.
Prazno srce, prazna pica,
Izvrnuti džepovi moje duše.
U glavi tek po nešto zveči
Kao u konzervi prilog za Crveni krst.
Tutni nešto, Bogo, u moj buđelar.

Prazna sam i bez prebijene
Srce mi pišti k'o čajnik.
Negde vidici pucaju od lepote,
Ovde sumrak pritisk'o kapke.

Sve sam protraćila, proćerdala.
Sve spiskala.
Sad Ti udeli, nahrani, isceli.
Pre nego što ubeležiš,
Daj pljugu, daj kintu,
Daj kitu, ovoj grešnici.

Daj mi danas.

Niti sijem, niti žanjem,
Niti predem,
Tebe poslušah Bogo,
Sad Ti pobrini se za me.
Izležavam se do podne.
Danju unaokolo cunjam, gluvarim,
Noću nad rukopisima il po barovima
Dreždim, krvarim.
Ujutru stajem na hladan pod srca
Tvog sina, tvog čeda.

Njušim njegovo međunožje
Kao keruša svoje male.
Jer, Ti kaza:
*Sve što hoćete da vama čine ljudi,
Činite i vi tako njima.*
Al šutnu me, taj čova,
Istrese me k'o pesak iz sandale.
Na podijumu njegovog srca
Sad plešu tuđe potpetice

A moje je prazno i šuplje kao oluk
Kroz koji dobuju ubilačke kapi kiše.

Više mi ništa ne ide od ruke –
Uska vrata, tesan put.
Ne bulji u mene, Bogo,
Ne drži me zemljina teža,
Nacvrcana sam, gubim korak,
Ulica mi je sve krivlja,
Kuća sve dalja.
Pruži ruku, pruži prst,
K'o luču, ne k'o prut.

Život cvili kao usna harmonika,
Daleko sam zabasala.
Ne razlikujem više vrste ptica,
Biljaka, drveća, strane sveta,
Rečne od morskih riba,
Izvor od ušća.
Snove po kojima gacam
Od ulice kojom njišem kukovima.

Više puta voleh zauvek,
Moje srce beše vrela ringla,
Sad je vrč razbijen.
Seks neuprljan ljubavlju,
Moja je deviza.
Sve druge želje stresoh
K'o kišne kapi sa kaputa.
Gospodi pomiluj!
Pevam o duši utopljenoj,
Koju ne mogu na obalu izvući.
Kao obešena divljač vise moje ruke.
Pomozi! Izbavi!
Daj mi – usta na usta!

Voleh gorka pića, žestoke momke,
I koješta još,
Priznajem Ti Bogo,
Ne mimoiđe me ni jedan greh.
Kao Tvoje telo,
Moje srce je jastučić za igle.

Sorry, Gospode,
Nisam ja ni Marta ni Marija Magdalena.
Tvoj sam ispljuvak, tvoja slina.
Sad, sve stavi na kantar.
Ne priteži i ne zakidaj.
Odreži!
Obnevidi mi srce, liši me vida.
Patiti i platiti.
Gospodi pomiluj!

BRAČNA POSTELJA

Moj se bok uz tvoj ne primiče više.
Niti tvoja krma uranja u moje morske dubine.
Pod mojim okom ti si pokvašena šibica,
Ja sam paketić smrznog mesa u frizu tvojih grudi.

To je dovoljno i preko mere,
Da se ne srećemo više pod ovim krovom,
Da se ne mimoilazimo kao na pešačkom prelazu,
Jer nismo ni sustanari ni rođaci,
Različite su nam krvne grupe duše.

Moje grudi nisu biro za izgubljene stvari,
Da bih te tu držala, čuvala,
Dok te neko ne pronađe,
Raspakuje, složi, po svojoj meri
Kao što ja nekad učinih.

Postelja ova nije raka da ležimo u njoj kao mrci.
Nismo ti ja Romeo i Julija
Da bih nad našim lešom sad lila suze,
A i oplakivanja živih mi je preko glave.

Neću više da naklapam, da se cenjkam
Na temu: voliš – ne voliš.
Moje je srce alfabetsko,
Neću da ga opismenjavam
Za šah-mat, za uzimala-davala.

Svaka prava cura zna šta joj treba
Neko ko će joj gristi usne umesto srca
Ko će joj paliti maštu pod nožnim prstima.

Takvog hoću, takvog trebam.
Za volan sedam i dajem gas.
Ni tebi ne preporučujem rikverc.
Bolji recept nemam.

BIĆU OPAK BABAC

Vidim, biću opak babac,
Mršava kao pljoska,
Kao i sad što sam.
Ne od onih debelguzih
Što valjaju za sobom zadljice,
Kako veli Selin.
Ne od onih dobroćudnih baba-tetaka
Uz čije je meke i punačke mišice
Lepo prisloniti obraz.
Više nalik onim strašilima za ptice
U našim baštama
Punim rumenih paradajza
Kao dečijih obraza.
Ima takvih bakutanera
Živahnih i ljutih kao osice,
Sa očima na vrh čela,
Sve vide, sve čuju i imaju primedbe.
Gundalo od rođenja!
Zvocaću i torokaću po vazdan.
Kokodakaću kao kvočka pilićima
O vremenima kada bejah
Mlada i zgodna cura,
I kada momke vrteh oko malog prsta.
Ždrebce i pastuve dok krotila sam
Sevom oka, sevom suknje.
Prećutkujući sva neverstva
I sve jade,
Kao izgubljene bitke general.
Kao bapcu sve će mi biti dozvoljeno
Od onoga što mogu i želim,

Da igram bridž i da plešem
Okretne igre moga doba.
Okretaću se i saplitati
O sopstvene štapičaste noge,
Udenute u trup kao čačkalice u ćevap.
Bakutaner i po!
Klicaće i aplaudiraće mi,
Mladi pametnjakovići skupljeni oko mene.
Bakuta kao reš kifla sa susamom –
Takva ću biti,
Svakom zapadaću za zube , kao i ranije,
Dok sa velikim šeširod i haljinom do poda
Budem šetala po predelima bivšeg života
Mirišući žutilovku, diveći se vresu,
O svaki čičak zakačinjući podsuknju-dušu.

NEDELJA

Nedeljom obično dugo krmeljam.
Baškarim se u krevetu, brčkam u kadi.
Vučem se po kući po ceo dan u pidžami.
Niti koga primam, niti gde izlazim.

Ne dumam mnogo.
Ne pokušavam da zaboravim,
Ne pokušavam da se setim.
Gledam sebi da ugodim.
Pa čim mi se misao uhvati za neku kvaku
Ja skrstim ruke il zapalim cigaru.
Dimom teram demone u kratkim pantalonama,
Što se unaokolo šunjaju i prikradaju.

Sa mnom u kući sve je u dremežu.
Pospano, lenjo kao i ja:
Sto i stolice, tepisi po kojima gazim,
Saksije s cvećem i cveće u vazi,
Knjige i njihovi junaci –
Svi polegali kao na ladanju.

Dobro se slažemo,
Ničije nam društvo ne fali.
Oni dremaju
A ja se ugnjezdim u stih
Kao vrabac pod strehu.

JA SAM STAROMODNA CURA

Ja sam staromodna cura
Volim kuće prizemljuše krastavih zidova
Sa dvorištima krcatim starudijama,
Umesto oblakodera i apartmana
U kojima se budim i spavam.
Muškatle u prozorima i u loncima na tufne
Više volim od imitacija, od "veštaka".

Ja sam staromodna cura
Što više voli vespe umesto automobila.
Tandrkanje tramvaja i kloparanje parnjače
Više od zvižduka mlaznjaka.
Puteljke umesto avenija i bulevara,
Kojima moje potpetice odzvanjaju.

Ja sam staromodna cura
Što voli miris opranog veša
Koga vetar naduvava
Do moga lica, preko moga nosa.
I sve ono što veje iz prethodnog života.

Ja sam staromodna cura
Još slušam longplejke i tipkam Oliveti,
Govorim hvala, izvinite, molim.
Volim da mi dasa pripali cigaretu,
Otvori vrata, pridrži kaput, primakne stolicu,
Da me svlači krpicu po krpicu.

Ja sam staromodna cura
Što voli kič scene sa zalascima sunca,
Modne žurnale i porodične albume,
Od okretnih igara "stiskavac" jedino razumem.
Nove filmove gledam na stari način,

Iz zadnjeg reda bioskopske polutame,
Vežbajući "francuski poljubac".

Ja sam staromodna cura,
Ne zujim i ne skitaram kojekuda,
U kući dreždim povazdan,
Kao glineni čup sušeći se na promaji
Samoće i zadovoljstava,
Mamurna od snova.

Ja sam staromodna cura
Što se kuva u sopstvenom loncu
Marke hoću-neću.
O ljubavi i strasti malo šta znam.
Devičijeg srca rođena udovica,
Pod mojim nogama život kulja
Kao para iz šahta
Koji zaobilazim brzim koracima.

Ja sam staromodna cura
Ne kupujem po sniženoj ceni
Ni osmehe ni svilu.
Ne nosim mini suknje i dekoltee,
Bilo bi to lako oružje za nekog
Ko je nameran da osvaja bez.

Ja sam staromodna cura
Niti psujem, niti zvocam, niti besnim,
Možete me mazati na hleb.
Al s medom se uvek dobije malo otrova,
Ljubavi u smrtonosnim dozama.

Ja sam staromodna cura
Stari momak žulja me kao nova cipela,
Koji moram izuti, promeniti,
Za jednog udobnog kao patika,
Ili razgaženog kao susetkin muž.

Ja sam staromodna cura,
Dobra prema muškarcima
Kao prema onim koji se plaše mraka,
Lifta i prelaska ulice van pešačkog prelaza.

Ja sam stramodna cura
Drevna kao Kartagina,
Minimalno oštećena zubom vremena.
Muzejski komad koga nema na aukciji.
Pipanje nije dozvoljeno.
Izmi ili ostavi!

ZAŽELEH SE DA KAŽEM VOLIM

Zaželeh se da kažem volim,
Ali kome?
Moje srce razbaštinjeno je.
Postrizeno ili zatravljeno,
Kakva razlika ?!
Ljubav mi je kost i koža,
Kanim da je podgojim.
Bih da kažem volim, ali kome?
Svakome ta reč kao teg na srce padne.
Ni meni do juče ne beše drukčije.

Bilo pa prošlo,
Sad neću više na drugo šta
Vreme da tračim,
Bih da kažem volim.
Srce mi više nije satensko kao ni usne.
Užeglo je.
Usne su mi tuđe.
Brstila sam hladne zvezde
Od njih mi se jezik sledi.
Bih da razvejem ljubavne reči kao polen,
Koliko – odmah.

Da ušetam međ stabljike i stabla
U vrt smrzli kao mesečev zrak
Govoreći volim mraku, noći.
Možda sovi ili slepom mišu,
Nečemu što tamo u žbunju šuška,
Javlja se, možda čulji uši,
Željno da čuje baš ove reči.

Alma Lazarevska

CRVENA PELERINA

Katarini Nugant

Profesor je nešto premetao po ustima. Voćni bonbon. Okus zelene jabuke. Ako je vjerovati načetoj kesici koja je ležala pred njim, na stolu.

Moji papiri su ležali pored kesice. Seminarski rad. Ako je vjerovati naslovnici. Ali, profesor je progovorio i ubrzo je bilo sasvim jasno da on nije povjerovao.

Dvanaest godina poslije grad je bio opkoljen. Povremeno su se na zidu sive zgrade objavljivali spiskovi sa imenima osoba kojima je odobren i omogućen odlazak. Iznemogla lica, stari, bolesni, majke, djeca, ranjenici i oni koji su se takvim predstavljali, pokušavali su izaći iz opkoljenog grada. Uz spiskove je uvijek stajalo makar dvadesetak lica. Stoje u šutnji, nadviruju se, protežu vrat. Kad neko nađe svoje ime, ne povjeruje. Poteže za rukav prvog do sebe. To isto radi i onaj ko se ne uspije pronaći. Ali, profesor nije bio ni od prvih ni drugih. Bio je slaboviđa osoba koja nema naočale. Takve znam prepoznati. Ponudila sam pomoć prije nego se on odlučio da je potraži (htjela sam izbjeći mrsko povlačenje rukava? I u opkoljenom gradu preostanu male nelagode). Onima koje sam prethodno tražila na spisku, ionako nisam obećala da ću brzo stići sa vijestima. Uostalom, bile su loše.

Kada je rekao prezime koje traži, i dva imena, jedno od njih svoje, prepoznala sam i njega. Predstavila mu se kao bivša studentica, ne očekujući da me se sjeti. Rekao je kratko:

– Ah, da.

Nakon što sam pročitala spisak i pronašla njega ali ne i Danicu (nije me molio da opet provjerim), razmijenili smo nekoliko fraza o životu u opkoljenom gradu. Kada je bilo vrijeme za riječi ...*čuvajte se*, naišao je neko ko je kamčio cigaretu. I to je bio čest prizor u opkoljenom gradu. Gledajući za onim što se udaljivao praznih ruku, nakon što je prethodno potegao desetak rukava, rekla sam profesoru:

– Vi ste na vrijeme prestali pušiti.

– Ali, nikad i nisam, odgovorio je.

Zagledao se negdje mimo mene i rekao:

– Da pogodim... kod mene ste pisali rad o Keatsu.

Nije pogodio.

– Byron?

Ni iz drugog puta. Ali, pogođeno je bilo nešto u blizini. Granatom. Rastali smo se bez pozdrava. Trčali smo svako na svoju stranu. On bez Danice. Ja bez imena pjesnika o kome sam, *kod njega*, pisala seminarski rad. Zapravo... priču.

Kad je rekao *priča*, premetnuo je bonbon iz šupljine jednog u šupljinu drugog obraza. I djelovao sit literature koju je predavao, e da bi se još studentskim pokušajima bavio. Radila sam taj... seminarski rad... pokošena godišnjim naletom gripa. Možda je i očeva pisaca mašina imala uticaja. Tipke sa slovima kojih nema u Mendeljejevljevom sistemu, bile su nedirnutе. Čekale su nove elemente, baš kao prazne Mendeljejevljeve *kućice*. U međuvremenu su zavele studenticu književnosti?

Profesor mi je prstom pokazao da pokupim *te papire* sa njegovog stola, premetnuo onaj bonbon, sad u obrnutom smjeru, pa rekao:

– Daću vam i drugu šansu.

Drugu šansu sam iskoristila zdrava. Na pisačkoj mašini (u međuvremenu su mi kupili pisaču mašinu) koja neće služiti očevom iščekivanju. Premda...

Na profesorovom stolu ovaj put nije bila kesica sa bonbonama. Niti je išta valjao po ustima. Ipak je u kabinetu sve podsjećalo na onu zelenu jabuku.

Svoju prvu priču sam poslije negdje zaturila. Trebalo je da nastupe *posljednji dani* (tako je neko u kulturnoj rubrici nazvao vrijeme u opkoljenom gradu) da mi se opet nađe u rukama. Niti jedna priča u opkoljenom gradu nije za potcjenjivanje. U nedostatku plina, uglja, drva, struje, vrijedi sve što može gorjeti.

I ...gorjelo je. Ali, držeći svoju prvu priču u rukama, pomislila sam:

– Možda grad jednom ne bude opkoljen. Možda mi bude žao što sam plamenu predala listove koji me sjećaju očeve pisacе mašine i praznih Mendeljejevljevih kućica što čekaju nove elemente.

Prekoravala sam se:

– Kuham ...čaj. Makar da je za dvoje.

On je još uvijek bio tamo gdje su muškarci u opkoljenom gradu najčešće bili. Dječak je već bio u krevetu. Taj dan nije pitao za druga. Niti sam mu rekla da je otputovao baki, u Splitu. (Tako sam prešutkivala da je njegov drug usmrćen gelerom granate.) Dječak je te večeri požurio da zaspi. Htio je sanjati Vinetua.

... U sobi u kojoj se zgušnjavao mrak meni je preostalo da čekam.

Čekanje se u opkoljenom gradu uvijek protezalo u neizvjesnost ...*hoće li se vratiti* ...mada je bilo razloga i za ...*hoće li nas zateći*. Bili smo figure na šahovskoj tabli u igri u kojoj nije bilo pravila. U svakom trenu te mogao sustići šah-mat. Baš nigdje u opkoljenom gradu nisi bio siguran. Pa ni na broju 9. Tamo je, na sreću, te večeri nastradala tek jedna stara naslovnica. Poderana je na nadvoje, načetvero, na osmero...

Na vrhu prve stranice sam ispisala:

PJESNIK I DUŠA

Prethodno sam uz svjetlost tanke svijeće pročitala:

On ima devetnaest godina. Ona je mlađa. U edinburškoj su dilizansi. London se udaljava. U njemu ... reputacija autora pamfleta *Neophodnost ateizma*. Pripada Pjesniku. Porodični prsten putuje na njegovom domalom prstu. Ona ostavlja lektiru koja se pitomicama Akademije za mlade djevojke propisuje kao moralna profilaksa. Uspjela je da pročita tek nekoliko stranica i zapamti poneku preporuku (...*Očajnička pisma se šalju daleko, najdalje. Nekome za koga čak ne znamo ni da li postoji, da li je živ. U protivnom, to su razgolićavanja iza kojih slijedi ako ne kajanje, onda nelagoda...*) Ramena i dekolte je ogrnula po preporuci mode. Pjesnik pita na šta se, ako ne na augustovsku mjesečinu, spustila njegova ruka. Ona odgovara:

– Na svilu.

Pjesnik takav odgovor ne čuje. Jer je ... eclet. Sutradan, osvojio je još lakoće u prstima. Da ga je neko upitao kani li više ikada išta na njih staviti, odgovorio bi:

– Ne!

Ali zna da osoba koja stoji preko puta pita nešto drugo. Te odgovara:

– Da.

Prsten od tog dana bljeska na njenoj ruci.

Život košta. Život u dvoje još više. Treba provjeriti da li je naslov *Neophodnost ateizma* još uvijek razlog za razbaštinjenje. Ona je za to vrijeme povjerena Prijatelju. Tri dana. Dvije večernje šetnje. Tokom druge rečeno je i ovo:

– Kladam se da ga mogu oduvati. Indijska svila?

– Sad ih izrađuju kod nas. U Paisley-u. Paisley. Niste znali. Vi znate kako bi se to trebalo pisati? Pejzlejski šal.

– I stvarno sam ga uspio oduvati. Sa vaših ramena i ... dekoltea. O, Harriet!

Harriet je svijetla. Figura približna lutkama koje su francuski krojači prije Revolucije, jednom godišnje, ukrcavali u brodove i velike *berline*. Širile su *modes de Paris* Europom, a u Paris su se vraćale nabacane na gomilu, gole.

Pjesnik je vitak, visok. Oči plave. Glava isturena, kao da žuri ispred tijela. Kosa duga i razbarušena. Teško je, kad se gleda ovo lice, reći šta je ateizam. Još manje zašto je neophodan.

Na palubi su. Sa njima, u prtljagu, putuje *Proglas Ircima*. U njemu to da će filozofija, poezija i ljubav promijeniti svijet. Svijet je i u Holandiji, Kini, Finskoj, Italiji. Pjesnik se odlučio za ... Irsku. Ali, nekoliko mjeseci prije predviđenog kraja misije, reći će:

– Sit sam Irske.

Već sutradan, Zeleni Otok se udaljava. Na Pjesniku je sivi vuneni ogrtač. Pored njega crvena pelerina sa uzdignutom kukuljicom. Nalet vjetra je u trenu jači. Kukuljica spada. Harriet!

Hotimično utapanje, zaključak je policijskog inspektora objavljen u londonskom decembarskom **TIME**-u iz 1816. godine. Prepoznavanje su obavili otac i vlasnice kuće u kojoj je utopljenica imala iznajmljenu sobu. Visoki struk utopljeničine haljine je dug modi koja već godinama traje, ne očiglednoj trudnoći koja se procjenjuje na pet mjeseci. Proširenje na dnu je u skladu s modom koja je tek stigla preko Velikog Kanala. Da je živjela još koju godinu, utopljenica bi satenske vrpce zamijenila čipkama ili resama. Ovako, alternativa su bili gajtani.

– U zadnji se tren odlučila, kaže vlasnica kuće sa sobama za samice.

Šivana po uzoru na br. 21 iz izdanja **Le Beau mode** za 1815. godinu. *Walking dress* br. 21. Haljina za šetnju upropaštena hotimičnim utapanjem. Osuđena da ne dočeka čipke i rese.

Presudan u prepoznavanju je bio prsten. Predat je ocu. Rado ga je primio. Preko lica koje se ne da gledati prebačen je džepni rubac policijskog inspektora.

Pjesnik je stigao nakon što se nad tijelom utopljenice sklopila zemlja. Već odavno živi sa Marry, ali je utopljenici još uvijek zakoniti muž. Po sili zakona ... glavni akter ostavinskog postupka.

U kući čija vlasnica pamti brojeve haljina iz žurnala, do samačkih soba vode strme stepenice. Na petom stepeniku se počinje oglašavati crvotočina. Pjesnik je stao kao ukopan. Vlasnica stepenica je za to vrijeme Prijatelju u uho udjenula napomenu o izvjesnom dugu.

– Vidite, nesretnica je ostala dužna za ove ... hm... dane... dok je nije bilo. Dok nije pronađena. Soba je bila zauzeta njenim stvarima... Nisam je mogla izdati. A ovo je dobra lokacija. Najbolja zona. Odavde imate prekrasnu šetnju do... Serpentine.

Pred vratima na vrhu stepenica je rekla:

– Soba male nesretnice. Gospodo, izvolite.

Haljine? Nije ih bilo. Obuća? Nema je. Kao da ih je sve ponijela da tamo, gdje je otišla, širi modu. Šta je ostalo da zauzima sobu? Ispostavilo se ... četiri predmeta! Kartonska kutija u kojoj su zatečeni, je izuzeta.

– Pardon, ovo je kućno. Zgodno, znate, za mačku.

Sudski zapisničar se nakašljao nakon što je zapisao svaki predmet poimenice. Bješe mu sjena melankolije u uglu oba oka. To biva kod osoba čiji se posao iscrpljuje u nabranjanju. U zjenicama mu je, međutim, tinjala pretenzija. Nedostajala su mu još dva, još tri, još mnogo pridjeva. Zamolio je trenutak strpljenja da spisak revidira, prije nego ga vječnosti sudske arhive preporuči svojim potpisom. Krenuo je od kraja:

– Šal?!

Pritekao je advokat koji je nekoć iskazao interes za ženske odjevne predmete i mogućnost njihovog oduvavanja sa golih ramena i dekoltea.

– Pejzlejski šal, moliću. Pejzlejski. Dozvolite... to se piše ... pi, i ... dozvolite...

Unatoč žaru iskaza, onaj je šal ležao... prljav, umašćen.

– Da, pejzlejski šal. Svakako. U pravu ste. Pejzlojski šal. U pravu ste kolega.

Kad mu se, kao zakonskom nasljedniku, šal našao u rukama, Pjesnik se stresao. I pri silasku je stao. Ovaj put na stepenici bez crvotočine. Bio je mjesečar koji se oslobađa suvišnih predmeta, u slutnji najduže šetnje. Iz dugoprstih, golih i lakih, *pejzlejski šal* je prešao u tuste i nakićene ženske ruke. Na svakom prstu po jedna prsten.

– Koliko li je već utopljenica sišlo niz ove stepenice, pomislio je Prijatelj.

– Ah, mila nesretnica, rekla je vlasnica deset prstenova, sad i vlasnica pejzlejskog šala. Znate, i ja sam majka. Imam srce. Imam kćeri. Vi ih morate upoznati. Vitke i ljupke. A i pokojnica je bila ljupka. Samo to stanje... I taj muškarac koji ju je upropastio. Ja sam joj govorila... kao majka... da ga se mane. No.... sad šta je, tu je. I... ne morate platiti za ove dane... ove... znate... I ja sam majka... razumijem. Čak sam joj svoj rubac, sirotici, preko lica, tamo, prebacila. Kad su je izvukli iz... Serpentine.

Pjesnik nije čuo šta govori majka koja ima srce i kćeri (vitke). Ruke su mu opet bile lakoprste. *Neposlano pismo* mu je bilo u džepu. Poslije će se utvrditi da je to tek jedno, doduše posljednje, od desetak jednako adresiranih pisama. Počinju sa *Svako doba ima svoje nevolje i ja imam svoje...* završavaju sa *Zbogom draga prijateljice*. Između je sadržaj nevrijedan citiranja. Prijatelj je nosio

dva ženska časopisa. Nova vlasnica pejzlejskog šala ispratila ih je sa Zbogom, gospodo. Iza zatvorenih vrata čula su se još dva ženska glasa. Ne i mijaukanje.

Sudski zapisničar je vani prozeblo šmrcnuo. Sjena u uglovi-
ma oba oka je pri vanjskoj svjetlosti postala tek vlaga pred kija-
vicu. Inventura je završena. Nabranje okončano. Melankolija
se opet pretvorila u prehladu.

Pravila zdravstvene službe Viareggia su nalagala spaljivanje
utopljenikovog leša. Na obali, tamo gdje ga more izbacila. Od
visokog, koščatog tijela, zlaćanog presijavanja uvojaka, plavih,
sjajnih očiju, Keatsa i Sofokla koji su se zatekli u džepovima, kad
dođe i Pjesnikov čas, ostaće samo poneka kost i pepeo pomiješan
sa obalskim pijeskom. Pjesnikovo ime je već bilo slavno. Zato
podatak da je u hrastovu kutiju obloženu grimiznom kadifom
priloženo i srce koje vatra nije uspjela savladati prije spada u mit
nego faktografiju. Neko pominje jetru. To je već cjenkanje.

Seoska djeca su poslije pričala kako iz onakvih kutija, kada
se odnesu u Englesku, mrtvaci uskravaju. Pjesnikova urna je
položena u Italiji.

Pjesnik je postao najslavniji svjetski utopljenik.

Marry (s njom je živio duže i skladnije, s njom nikad nije
putovao u Irsku) je Pjesnika nadživjela dvadeset devet godina.
Otuda *Pjesnik i Harriet*. Ne... *Pjesnik i Marry*.

...Jer, samo desetak koraka od kuće sa crvotočnim stepenica-
ma, Pjesnik je opet stao kao ukopan. Prinio je ruku ustima, pa ju
je naglo spustio. Iskolačio se. Dotakao rukama džepove. Povukao
ih kao da shvata da čini zaludu radnju. Gubi vrijeme. Djelovao
je kao alhemičar koji je retorti na plamenu okrenuo leđa u pre-
sudnom času. Spustio plemenit metal u kiselinu, a onda se osvi-
jestio. Kasno. Nije bio mjesečar koji se oslobađa suvišnih pred-
meta. Suviše mu je lakoće odjednom bilo u prstima. Strašne
lakoće. Lakoće ničega.

Majka koja je zbog samilosti ostala bez rupčića, mada sklona
virkanju kroz zavjese, bila je posvećena reanimaciji pejzlejskog
šala. Sudski je zapisničar na vrijeme šmugnuo. Ni šetača do
Serpentine nije bilo. Čak ni prosjaka... da naiđe. A ono što se
dešavalo pred Prijateljem bilo je nejasno, luckasto. I... sablasno,
premda bijaše podne.

Pjesnik: A gdje je... Gdje je...

Prijatelj: ?

Pjesnik: Gdje je, zaboga...

Prijatelj: Šta... ko... ko...

Pjesnik: Gdje je ona... ona...

Prijatelj: ?

Pjesnik: Pelerina... crvena...

Prijatelj: ?

Pjesnik: S kukuljicom... s kukuljicom... gdje je...

Kad je izgovorio *gdje je ona... ona?* Pjesnik je počeo izvoditi nešto kao pantomimu. Izraz lica mu se počeo mijenjati, usaglašen sa promjenom pokreta i sa riječima. Odvojivši se od Pjesnikovih džepova, Pjesnikove su se ruke podigle ka Pjesnikovoj glavi, licu. Nešto su nevidljivo pridržavale. Potom je Pjesnik jednom rukom to ... nešto ... smaknuo. Kao nagli nalet vjetra. Lice mu je postalo kao ono koje se otkriva. U završnici pantomime, Pjesnik je zaustavio dah i raširio zjenice. Postao osoba pred kojom se ono lice ukazalo. Osoba koja ono lice nikada više neće vidjeti, nikada osim tada, i osim na tren.

Sve je ovo izvedeno u jednostavnom ritmu jedan-dva-tri. Kratko jedan. Kratko dva. Kratko tri.

Prijatelj je za potrebe biografije često ponavljao ovu scenu. Uvijek iste riječi, pauze, pokrete. Osim jednom. Tad je pokrete ponovio brzo, ali ne brzopleto i površno. Ništa nije izostavio. Samo je sve sažeo. Nijedan pokret nauštrb drugog. Ništa zanemareno i ništa prenaplašeno. S riječima je bilo drugačije. I glas mu je bio naročit. Glas kakav je, kažu, imao Pjesnik u trenucima kada je eksperimentisao sa kiselinom i metalom. Neobično visok, oštar, neprijatan čak. Umjesto da kaže rečenicu sa ponavljanjem i pauzama, Prijatelj je rekao tek:

– A gdje je ona?

Bijaše, ipak, kratka pauza. Prije *ona*. Mogla je stati u dvije tačke. U jednom Pjesnikovom manuskriptu, doduše ... nepotvrđenom, ovakva se interpunkcija koristi pred pomen duše.

* * *

Umjesto moje *prve priče*, u vatri su završila dva stara računa (jedno odgođeno i jedno neodgođeno plaćanje); septembar, oktobar i novembar iz starog kalendara (decembar je spasio Vinetu nacrtan na poleđini), i jedna papuča (druga je prije opsade upala u kantu sa *Jupol* bojom i završila u smeću). Voda u lončiću se sporo mreškala. A ja sam mislila:

Irška bijaše najdalja daljina do koje je stigla. Krojačica jedina osoba s kojom se tamo družila. Pišući očajnička pisma, Harriet bijaše pitomica Akademije za mlade djevojke, uprkos svemu. Nije mogla zamisliti da postoji opkoljeni grad. I ja u njemu.

Spustila sam u lončić nešto što je od tople vode u njemu trebalo napraviti čaj (pomozite očeva hemijo ... ili alhemijo!). Za dvoje...ipak!

* * *

Deset godina poslije, u TV terminu *Fashion show* emitiran je snimak *revije* na kojoj su manekenke predstavile *look 2002* kombiniran sa odjećom *iz posljednjih dana*. Poznati sugrađani su se odazvali molbi redatelja revije:

...Molim vas da za potrebe naše revije izdvojite dio odjeće koji izražava suštinu posljednjih dana i Vas u tim danima.

Gledala sam:

...bijelu svilenu bluzu urednice kulturne rubrike

...zelenu beretku tadašnjeg predsjednika države

...vjenčane cipele nekadašnje voditeljice dječje emisije u kojoj se umjesto pozdrava govorilo *vos-vos*,

...vjenčanu kravatu njenog muža

...kabanicu sad već penzionisanog generala...

...Mogla sam se sjetiti košulje koju sam nosila u ljetnim danima opsade. I trenutka u kom sam na njenom desnom džepu primijetila izvezena slova. U drugoj bih prilici posegnula za makazicama za manikiranje. Ali, bio je to jedan od trenutaka kada se činilo da su se sve boje povukle pred bojom krvi. A na džepu je pisalo **Blue**.

Angora džempera koji sam izvukla iz ormara onoga jutra kada sam ugledala prvo martinje u opsadi... sam se mogla sjetiti. Martinje je prvi snijeg. Padne u poznu jesen. Preko noći. Ujutro, dok stojim pored prozora. I gledam martinje, pomislim na grobove koje još nije pritisnula težina kamena i mermera. Poželim da do njih odem. Da ugledam martinjski pokrov na tim grobovima. Iduće godine ga već neće biti. Tamo će biti mermer i kamen. Samo na zemljanoj humci martinje pravi bolno lijep pokrov. Već oko podneva taj pokrov nestane. Iskopni ... iščezne...

Ovaj sam put, ugledavši martinje, mislila tek na to kako stiže zima. I nema struje, ogrijeva, plina... Drhturila sam u angora džemperu. Tog se drhturenja još mogu sjetiti.

I nevoljno kupljenih cipela koje su u dnu ormara, nedirnite, sačekale opsadu ... kao priliku. I njih sam se mogla sjetiti. Prethodno sam gazeći po srči i šutu upropastila sve druge cipele koje sam imala. Nevoljno kupljenim je, kad su najzad morale doći na red, bilo suđeno da prvi dan ugaze u krvavu lokvu.

Obrisala sam ih o travu. Voda se u opkoljenom gradu čuvala za važnije potrebe.

Rukava koji je stradao od jednog povlačenja ... sam se mogla sjetiti. Nije bila posrijedi nevjerica pred sivim zidom. Niti je kamčenje cigarete bilo... Bilo je nešto... treće.

...Ali najjače od svega sam se sjetila odjeće koju sam na sebi imala dok sam išla prema ulaznim vratima, nakon što su tri kratka udarca po njima, čaj za jedno pretvorila u čaj za dvoje. Ženski lik u takvoj sceni zastane na tren pored ogledala ... ili makar ruku prinese licu i kosi.

Ja sam prolazila kroz neosvijetljen hodnik. Ipak sam ruku mogla prinijeti licu ili kosi. Nisam. Pelerinu, crvenu, sa kukuljicom, sam na sebi imala. Rad dablinske krojačice, Katarine Nugant.

* * *

Za desetogodišnjicu opsade organizirana je i izložba pisama koja su primali stanovnici opkoljenog grada. Niti jedno izloženo pismo nije bilo potpisano Vinetuovim imenom. Tri su takva stigla na broj 9. Zbog njih sam morala koristiti štampana slova. Dječak se sa pisanim još nije snalazio.

Pismo sa žigom Splita, ispisano dječjim rukopisom, na broj 9 nije moglo stići. Ali, moglo je ono u kojem bi profesorskim rukopisom, bilo ispisano tek:

Shelley?

Nije stiglo. Možda stigne. Profesor je živ. (Svugdje postoje godišnjaci u kojima profesori koji su prestali pisati još od svoje doktorske teze objavljuju svoja predavanja. Onaj ko ih je slušao, nema volju da ih pročita. Ali, onom ko je proživio dane opsade, nije mrska prilika kada može reći... *Pazi, molim te, još je živ.*) Umrla je Danica. Desetak dana nakon što je nisam pronašla među imenima izloženim na sivom zidu, pronašla sam je u novinskim osmrtnicama.

Olivera Čorveziroska

(U)PLETENA PRIČA

U lijevom oku, sasvim malo pod zenicom, tamo gdje plavo polako počinje da postaje bijelo, Marija Misleva imala je jedva vidljiv biljeg u neobičnoj formi petlje. Ako bi se neko izbliza unio u njega, mogao je vidjeti cijeli plet priče njene babe Timke i sve o njihovim čuvenim dodacima.

Igle za pletenje u Marijinom djetinjstvu nikad nijesu stajale nigdje, tačnije, skoro su uvijek bile tu negdje blizu, pri ruci; a baba joj je stalno bila uz njih. Veoma, veoma rijetko, u toku vrelih ljetnjih mjeseci, kad je i sam pogled bježao od vunice kao od nečega što bi dodatno moglo da ugrije, igle su stavljali u drugu fioku polirane vitrine, tamo gdje su stajale i igle za šivenje, makaze, platneni metar, lastik i čiode – ali nakratko. Kad god bi došao ko poznat, kakva susjetka ili rođaka s nečim pletenim-nedopletenim, igle bi se odmah odnekud pojavile. Baba Timka je znala da doplete, da dopravi, da doda kao nijedna druga žena ili baba u cijelom gradu. Bila je čuvena po svom umijeću da na tuđim običnim pletivima stvara svoje neobične dodatke koji, na žalost, bez onog običnog nijesu mogli da žive, jer su se njime hranili kao hljebom nasušnim.

Najvažnije je bilo da tuđe pletivo prebaci na svoje igle, petlju po petlju, strpljivošću nekog od čijih bi se nerava slobodno mogla mašna vezati. Zatim je brzo brojala redove, nešto preračunavala i tek je onda pitala posjetiteljku:

– Što hoćeš da uradim? Da dodam ili da oduzmem?

Dodavanje i oduzimanje bili su najčešći zahtjevi. Ali ne i u momentima kad bi došla stasita Elica Đoretova i kad bi svojim nakostriješenim glasom rekla:

– Teta Timka, hoću da mi napraviš neku šaru, neki ukras na pletivu.

– Dodatak, dakle.

– Da, ali šaren ... Evo, donijela sam ti različitu vunicu.

Dodatak je gubio osnovni smisao i pretvarao se u ukras koji je jednostavnost lomio kao običnu grančicu šljive. Ovakvi trenuci toliko su bili važni Mariji Mislevoj da je jedva čekala da šarenilo preplavi njihove jednobojne dane. Ali to se gotovo nikad nije dešavalo zato što su, dok je njena baba Timka dodavala najšarenije šare na svijetu stvarajući boju u tuđim danima, u njihovom domu, petlja po petlju, ostajale samo dlačice i gužve po

podu kao istjerani rođaci boja. Konac prebačen preko vrata njene babe, izgledao joj je kao linija koja je dijelila Ovaj od Onoga svijeta. Mogla je i da skoči na drugu stranu, ali sigurno bi se našla u skutu svoje babe iz kojeg nikad nije ni uspjela da izađe.

Kad je njena baba prestala da pravi dodatke i da plete šare u životu svojih poznanika – ne zato što više nije mogla da vidi ili zato što joj je bilo dosadilo, već zbog toga što je umrla od jed-noličnosti – Mariji su najveći problem predstavljale igle. U dru-goj fioci u poliranoj vitrini – u onoj u kojoj su stajale igle za šivenje, makaze, platneni metar, lastik i čiode – za igle nije bilo mjesta i Marija nikako nije mogla da shvati kako je uopšte u toku ljetnjih mjeseci baba uspijevala da ih strpa tamo. Štrčale su gdje god bi ih stavila; čak i iz dubokog suda za kišobrane iza ulaznih vrata. Najposlije je riješila da ih ne stavi nigdje, da uvi-jek budu tu negdje blizu, pri ruci, kao što su bile i njenoj babi.

Ali Marija Misleva nije znala da plete. U stvari, nije znala da radi ništa drugo osim da čita – da čita, gaseći svoju žeđ za knji-ževnošću u tuđim zdencima. Ipak, negdje duboko u sebi bila je ubijedena u to da, uz pomoć igala, pletenje i pisanje mogu postati jedna stvar, pa je zato i njihovo prisustvo postajalo sve važnije. Uskoro, Marija je shvatila da s iglama u rukama može vrlo lako da uđe u sve knjige, a zatim i da im pravi dodatke. Nije mogla da čita bez igala, isto kao što ni njena baba nije mogla bez njih da plete.

U početku se stidjela svoje čudne navike da čita s iglama u rukama, ali se tokom vremena toliko navikla, da joj se sve to počelo činiti nekako običnim. Došla bi do knjige, uzela bi igle u ruke i sačekala bi da je preplavi šarenilo. Kad su dvije igle počele da joj smetaju u čitanju, jer njima nije mogla lijepo okretati stranice, počela je da čita samo uz pomoć jedne i odmah je osjetila olakšanje. Njen zdenac je počeo da biva sve dublji i da u sebe skuplja i svoju vodu.

Goran, sin stasite Elice i jedini Đoretov unuk, jednog dana ju je zamolio da mu pomogne da uradi domaći zadatak na slo-bodnu temu.

– O čemu treba da pišeš? – pitala ga je Marija, i sama začuđena time što joj Goran traži ovakvu uslugu.

– O proljeću, prirodi, cvijeću ...

– Jesi li napisao nešto, jesi li barem počeo ...

– Ne.

– Što onda hoćeš da uradim? Da dodam ili da oduzmem?

Goran se postidio. Marija – još više. Umekšala je zatim glas i skotrljala jedan osmijeh za mladića pravo iz svojih plavih očiju.

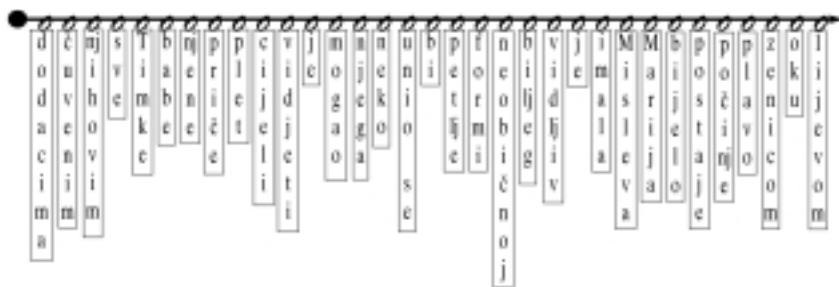
– Dobro. Napiši ti bar malo i dođi. Učinićemo nešto zajedno.

Goran je donio dvije-tri stereotipne rečenice, koje je nastavnica najvjerojatnije bila spomenula kao mogući početak. Marija je trebalo da doda još toliko mnogo stvari, čitav tekst. Shvatila je da joj mogu pomoći samo igle njene babe. Najvažnije je bilo da njegove riječi prebaci na igle, petlju po petlju, stpljivošću nekog od čijih bi se nerava slobodno mogla mašna vezati ...

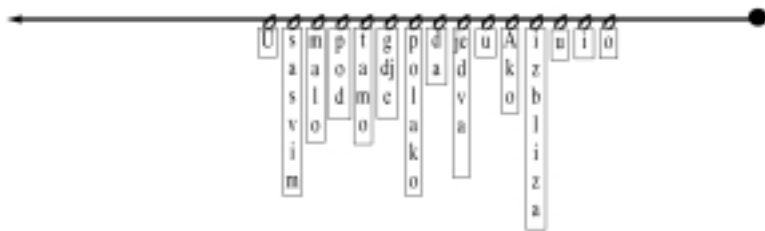
Domaći rad bio je ocijenjen najvećom mogućom peticom u cijelom razredu i od tog trenutka Marija je shvatila da književnost može jednostavno da obuče, kao što može obući i bilo koji džemper koji joj je baba isplela; bez obzira na to što njena baba više nije živa i što, naravno, nije studirala književnost. Zaplivala je kroz vlastitu slobodu neviđenom harmonijom i brzinom, koje su na njenom licu iscrtale mapu istinskog zadovoljstva. Svi su to primjećivali, uostalom, njeno plivanje je i najveće vode pogađalo pravo u srce. Grančica šljive iz njene prošlosti osušila se neosjetno, petlju po petlju, a plet priče o Mislevima izašao je iz Marijinog lijevog oka i rasprostro se po svijetu kao raskošni ogrtač talenta.

To što je prvo uradila s Goranom, počela je, i to vrlo često, činiti i s mnogim drugim poznatim i nepoznatim piscima i prepisivačima koji bi osjetili potrebu za dodacima. Ugrabila bi bilo kakav tuđi tekst i prebacila bi ga na svoje igle, petlju po petlju. Zatim bi brzo brojala, nešto preračunavala. Ali pritom je strogo vodila računa o tome koje će riječi na koju iglu staviti. Zato što nije sve jedno koja vam riječ sa koje strane dolazi. S lakoćom je plivala iz teksta u tekst, ponekad i ponijevši ponešto sa sobom, ali najčešće je, ipak, samu sebe nosila i kao teret i kao hamal - i poslije dugih i iscrpnih pokušaja i testova došla je do zaključka da joj najbolje ide kad promjenljive riječi stavlja na lijevu, a nepromjenljive na desnu iglu. Tako desna igla, kojom se, u stvari, preuzimaju riječi-petlje s lijeve, nikad nije preteška za rad, a i stalno su ti nekako pri ruci pomagala u izražavanju, kakva su prilozi i predlozi, na primjer. Kad je prvi put nanizala priču o Mislevima, početni pasus je rasporedila ovako:

Na lijevu iglu je stavila riječi:

Na desnu:

Prvu riječ s desne igle naglašavala je jednim čvorom na petlji riječi, jer je ova bila inicijalna u rečenici i trebalo je da bude napisana velikim slovom, do nje je uplela prvu i drugu riječ s lijeve igle, pa drugu s desne, treću isto tako s desne i sve tako dok plet od riječi nije počeo da raste i da se čita kao pasus priče. Olivera Ćorveziroska koja je bila počela ovu priču, bila je veoma zadovoljna daljim tokom koji je plela Marija Misleva. Ona je znala da Marijini dodaci nijesu ni imenice, ni pridjevi, ni zamjenice (iako su podsjećali na sve riječi odjednom) – da su iznad riječi, zato što u sebi sadrže sve priče koje su dosad ispričane i one koje tek treba da se ispričaju. Znala je, takođe, da se plet dodataka ne vidi golim okom, jer se besprekorno uklapa u tuđi tekst; a tajnu – da se samo iglom za pletenje, čvrsto stisnutom u jednoj ruci (u bilo kojoj) dodatak može odvojiti od teksta (da bi se vidjelo ko je tu što, u stvari, uradio) – nije nikom govorila.

Sva je sreća što još niko nije doznao kakvu moć ima čitanje s iglom u ruci, inače bi se promijenio kompletan utisak o našoj novijoj književnosti. Marija Misleva neumorno plete i dopliće na tuđim tekstovima, a njen udio niko ne može vidjeti, osim babe Timke, koja je, opet, em umrla, em nepismena; ali, ipak, u slučaju da joj se dopadne plet neke priče, spremna je da bez ikakvog dvoumljenja utisne svoj palac, pristajući na koautorstvo.

Preveo s makedonskog:
Nenad Vujadinović

Горан Петровић

СЛИКЕ СА ИЗЛОЖБЕ

СВЕЧАНО ОТВАРАЊЕ

Гости су брисали кораке од лишћа и месечине. Пред раскриљеним вратима је остало ведро јесење вече. Безброј шушњева. И небеске трошице.

А овде, у галерији, неокласицистичкој двоспратници са елементима романтизма, заправо у бившем здању Магистрата, те Начелства, за овим окупационе, Reichwehr команде, потом Народног одбора, па дуго само напуштеној и оронулој грађевини, све зависно од ћудљивих мена историје прошлог века, однедавно згради прилагођеној новој намени – светлости је било напретек. Сливала се однекуд, са таванице, урешене обновљеном штукатуром, зарила је из беспрекорно млечних зидова, цаклила се углачаним мермерним подом, избијала је из сваког угла, после спајања шест мањих, сада велике, јединствене просторије у приземљу. Ђесак се купио по свечаним осмесима, у очима званица, племенито је сјактао дуж ниски огрлица, по обручима наушница, у скупоценим каменовима прстења и седефним дугмадима за манжетне. Од толике се светлости ништа није могло скрити. Није било ниједне једине сени. Сваки се детаљ могао ваљано сагледати: правилне веђе, уштиркани оковратници, заносне мирисне маглине, суздржане кравате, љупки младежи, свилене марамице у малим џеповима, ружичасте јагодице прстију, до оштрине изведене ивице панталона, припијеност сведених кројева и слапови богатијих вечерњих хаљина, а испод лаганих тканина могли су се назрети узбудљиви обриси – куда се то трачице и обруби финог дамског рубља пружају, па потпуно залазе.

Зидови галерије су били сасвим пусти. Но, растући жамор као да је пркосио тој необичности. Отварање изложбе без слика није никога спречило да покаже што више, за ову прилику сатима и данима спреманог, доброг расположења. Говорило се без јачег разлога. По правилу, уз одобравање. Мада је понеко причао и само да би такнуо ушне увоје саговорнице. Чак и да дрско клизне дуж врата, низ прса, тамо где је изрез деколта наговештавао размеђе. Све смелије, и нежнији део публике се отвореним, звонким

смехом, или обилним трептањем, привијао уз господу званице. Ако је и било оних који су приметили одсуство слика, није било наивних који би се усудили да то наглас тумаче. Нико није био вољан да искаже недоумицу. Свако се, без разлике, понашао као да слути или је већ до танчина упућен у посебност ликовне поставке, многи чак поверљиво тврдећи да им је уметник, још лане, у свом атељеу, лично образложио своје назоре, иако се уистину није знало ко је загонетни аутор.

Биће да се због свега тога – нико није ни осврнуо на неколицину помоћних радника галерије, оних што су са прозора уклонили засторе, бела платна којима је архитекта вешто створио привид ничим узнемирене изложбене површине. Само тренутак доцније, згаснуло је блештаво осветљење.

КАТАЛОГ

Као да се укупан мрак сакупио баш ту. Напољу је, видело се кроз окна, све било као и увек. Само се сада, из ове таме, то све чинило јасније, изразитије. Прозори су заузимали своје видике. Четири на прочељу зграде – ка главној улици града. Њима супротна четири – право у унутрашње двориште галерије. Два десна – ка црквеној порти, са којом се граничило источно крило. Друга два бочна – према падини, што се западно, нешто даље, благо сливала до речне обале.

Са нестанком светла намах је утрнуо и сјај. Тоалете су изгубиле на значењу. Међусобни погледи званица, такође. Жагор се посувратио у ћутање. Дванаест прозора, као дванаест призора, пружало се у ведро, јесење вече. Уоколу таме, зариле су спољне слике. Није било избора, једино се видело пружало кроз разоткривене капке.

ЈУГ

Где се ко затекао – окретао се најближем раму, а заправо прозорском оквиру. Градска врева још није била утихнула, улицом су промицали људи, од неона ужутеле пути, месечина је падала само до висине светиљки, тек би се ретка зрака пробила и до асфалтиране земље. Ниже важних забата државних зграда – милела је поворка. Само мало даље, силуете застале на дебелим стаклима излога у изобиљу.

Кученце, које је на повоцу цимало старицу у ућбаном астраганској бунди. Препродавац цигарета – унезверено пакује своју робу. Наглашено лако обучена, штркљасата девојка, што се сваким кораком, непогрешиво, мимоилазила са сопственом срећом. Неколико прозеблих сезонских радника, двоје загрљених младих, најмање десеторо неких, заклоњених раширеним новинама, студент музике са похабаном виолинском кутијом под мишком и голобради војник у потпуно новој маскирној униформи – на аутобуском стајалишту. Дедица који на оближње дрво прибада умрлицу. Из једног правца, неодлучно, долазила је прилика са картонским коферчетом увезаним канапом. Из другог, са дететом у наручју, брзао је млађи човек. За њим жена, уплашеног израза лица. Пришли су аутомобилу паркираном сучелице здања галерије. Разменили реченицу-две са возачем. Па су наставили да трче. Онај у колима је, очигледно, одбио да их повезе. Одиста, био је то непријатан призор.

СЕВЕР

Публика на сасвим другој страни, она пред прозорима окренутим унутарњем дворишту галерије, имала је да види само једну фигуру, старца запушеног изгледа, приспалог у углу. Овде није владала градска расвета, звезде су несметано зрнеле. Под њиховим утешним капима киснуле су гомиле отпадака, одавно мртва птица, одбачене боце јефтиног вина, употребљени тикети томболе, разјапљена метална постељица конзервиране рибе, пацов крај скореле хрпице измета, опушци, скврчена кошаркашка лопта, на рашавим леђима суседне зграде крупне тетоваже, цртежи, изукрштани графити: “СРБИЈА!”, “Мишутка, љубави, срећан ти рођендан”, “Вратите Краља”, “Што, имаће мању свитицу?!", “Повољно продајем мотке”, “Редно и уредно!", “Немам коментар”, “Пикси, мајсторе!", “КГС”, “Децооо, буши гуме!", “Зорица је спонзоруша”, “I want you to roll me”, “Не лети се све што једе”...

ЈУГ, ПОНОВО

На улици, онај пар са дететом никако, баш никако да одмакне. Не видећи да у галерији има посматрача, крајњем

левом прозору пришла је средовечна жена, ваљда да се огледне. Њено лице је сетно, утисак не могу да поправе ни развучене усне. Пред одразом остаје веома дуго, као да увежбава осмех за саму себе или неког вољеног, а удаљеног за један читав живот. Онај пар, она жена и онај мушкарац са непомичним дететом, оним дететом клонуле главе у наручју, сада не трчи – сада само стоји уз коловоз. Мајка час подиже руке, час их беспомоћно спушта. Нико неће да стане. Нико. Возила јуре. Ужагрени фарови до мучнине јасно расветљавају њен ужас.

ЗАПАД

Званице у западном крилу галерије, крај два прозора наднесена ка речној падини – дрхте. Не, капци нису отворени. Па опет, окупљене подилази језа од тог погледа ка оголелим стаблима топола уз воду, сабласно изукрштаним сенама грана врбака. Људи стрепе од тог тока, који се не види, али мора бити, носећи све и свашта, подмукло ваља времена, хировито размешта утопљенике, рибља јата и спрудове, заобљује каменове, лагано спира обале памћења. Зебу људи од далеке, згрбљене планине, врха већ под ледом, једва обрисом раздвојене од полеглог свода. Страхују пред пространством, што се право из града, несметано, без иједне препреке, шири ка неизвесном, где нема јасних путоказа, где може да се залута у мноштву праваца, где се обично укупан живот иде укруг, где из древне таме, наводно, по предању, мотре пакосни очни прорези јазаваца, беоњаче помакруша и прозируће зенице буљина.

СЕВЕР, ДРУГИ ПУТ

Около слике унутрашњег дворишта здања: мук. Онај се старац, можда пијанац, засигурно бескућник, пробудио. Таман што је устао, нестрпљиво се раскопчао и зијајући у небо – помокрио. Чуло се како млаз дуго шљапори по кесама изједеним лепком.

У локви је, тамо-амо, пливала кружница месеца.

ЈУГ, ИСТО

На улици су догађаји отекали неколико пута. Само она очајна жена и онај млади човек са дететом неприродно кло-нуле главе, само онај пар у невољи – никако није успевао да се одмакне, да се отме од усуда.

ИСТОК

Окна у источном крилу галерије држала су се, међутим, од самог почетка, истог призора – борова и јела, надгробног споменика јерарху из прошлог века и обличја цркве, из чија су три уска, а висока прозорчета, кроз витраже, пропламсавале жиже кандила и воштаница. Овде се од самог отварања изложбе ништа није мењало. Али се зато, пред овим постојаним сликама окупљало све више званица. Спрва неприметно. Па у толиком броју да се створио метеж. А онда и непримерена гужва у којој су јачи одгуркивали слабије, све не би ли се примакли ближе, што ближе. На крају, у општем мраку галерије, пред тим прозорима, тискало се толико света да су се први нашли уз сама стакла, изобличених образа и носева, док су се иза – готово тукли за место до скута оних далеких, топлих пламсаја.

КОКТЕЛ

Изненада, како је нестала, светлост сину. Свих два-наест прозора се намах изгуби у белилу стропа, зидова и мермерног пода. Званнице кренуше да се одмичу од рамова, журно поправљајући тоалете и изразе лица. Једна млада дама знатижељно стаде да одмерава погледе мушкараца, покушавајући да открије ко је то од њих, у оном комешању, положио свој топли длан на њено бедро. Особље галерије готово неприметно намакну засторе. Тишину први прекинуше конобари, дискретно нудећи одабрана пића. Уз коктел се опет стадоше развијати љубазни осмеси и међусобне приче...

FRANCUSKA VEZA

On je bio zaljubljen u moju mamu u vrijeme kad su oboje još bili bezmalo djeca. Nikad nisam pitala da li je i uolikoj mjeri ta ljubav bila uzvraćena, ali joj je on ostao do kraja vjeran. Moglo je od toga nešto i biti, ali je došao rat i sve rasturio.

Nastupilo je doba neimaštine i gladi, hranili su se hljebom i ribom koju bi mamin otac, moj djed, eventualno ulovio u kanalima i u pritokama Ila. Voće nisu vidjeli mjesecima, možda godinama.

Po završetku rata moja mama udala se za moga oca, "srpskog đaka", podanika siromašne savezničke države koji je došao u Francusku da studira. Kad je nagovijestio mome djedu da ima namjeru zatražiti ruku njegove kćeri, ovaj mu je rekao da dođe ujutro u pet na određeno mjesto na obali Ila, gdje je tih dana pecao ribu. Zatim je djed odlučio da pođe u posjetu svojoj kćeri, da vidi tu siromašnu savezničku zemlju u koju se ona iznebuha udala, i kad su u čast njegovog dolaska dovezli pred kuću kola puna lubenica zinuo je od čuda.

Mamin prijatelj se u međuvremenu oženio, dobio dvoje djece, razveo, ponovo oženio, i opet dobio dvoje djece. Pošto se u međuvremenu i bez obzira na lubenice jasno pokazalo ko je siromašan a ko bogat, rekao je mome ocu: "Ti si njen, a to znači da si naš. Počni nešto, a mi ćemo ti u svemu biti od pomoći". Moj otac je bio na putu da se uz njegovu pomoć malo i obogati, ali je došao rat i sve rasturio.

Za vrijeme rata otac je vodio takozvanu "Centralu za humor", što ga je poslije oslobođenja moralo koštati glave, ali je istovremeno radio za partizane o čemu je posvjedočila jedna ženska sa kojom se zatim morao oženiti.

Mama je ostala sa nama i pred prvi poslijeratni Božić jela je šunku koju smo dobili na poklon od tate, koji je bio prestao da slavi ovu vrstu praznika. Pokazalo se međutim da je šunka sadržavala bacil botulinusa; mi djeca smo se izvukli, ali je mama umrla na sam dan Božića. Posljednji put sam je vidjela u mrtvačnici, imala je papirić vezan za nožni palac na kojem je pisao broj 48, a upravo toliko je imala godina.

Mamin prijatelj probio se iz Francuske kolima sa ženom i devetomjesečnom bebom, po nemogućim cestama i uprkos činjenici da je naša zemlja tada još uvijek bila u vrlo lošim odnosima sa

svim zapadnim zemljama. Na povratku su i mene povelj sa sobom u Francusku, bila sam zadužena za čuvanje djeteta koje je međutim u kolima ujela osa za jezik, i ja sam tada prvi put počela da ridam. Oni su mi tada rekli: "To se moglo svakom desiti", i "Zar ti ne shvataš da si sada isto toliko naša koliko i ova beba?"

Kad sam se ja udala, moj muž i ja dobili smo od njih pismo koje je počinjalo riječima: "Draga naša djeco", i otada je njihova kuća bila naša kuća. Gošćenja su bila obilata i rafinirana, mada su, naravno, bila ista takva i kad mi nismo bili u gostima. Naš prijatelj je uvijek bio spreman da dokazuje da su hrana i piće najljepše i najveće stvari u čovjeka. *J'ai bien mange et bien bu* – to je bio rezime jednog dana, nekog mjesta, i čitavog života. Pod pićem je naravno podrazumijevao vino, ali nije imao ništa ni protiv piva. Na našem jeziku znao je da kaže: "Pivo, pivo!", a na ruskom: "Ničevo amerikanskavo!"; taj usklik ponavljao je često, smijući se, sa zadovoljstvom. Vodio nas je na šetnju brodom po Rajni, i tada je govorio: "Pogledajte kako je ona obala preko puta fina i uredna, a vidite kako je ova naša neuredna i lijepa."

Kad sam se razboljela, trebalo je da idem na liječenje u Francusku, o njegovom trošku, ali je došao rat i sve je rasturilo. Javljali su mi se telefonom, brat i kuma, na telefonu se kod njih čulo kako kod nas puca. Brat je rekao: "Skloni se!", ja sam rekla: "Nemam kud da se sklonim", kuma je pitala: "Ko tu puca?", ja sam odgovorila: "Pa Srbi!", ona je rekla: "Kakvi Srbi, to po tebi pucaju muslimani!"

Rekla sam mome mužu da ću nadživjeti svoju mamu za tačno deset godina. Zavjetovala sam ga da nikad više ne ode *tamo*, i da nikad ne prekida vezu sa našim prijateljem u Francuskoj. On mu je kasnije napisao pismo ludo od bola, dao ga je jednom švedskom novinaru koji je putovao u Finsku da ga odande pošalje na njegovu adresu. Odgovor je stigao neočekivano brzo, opet preko nekog novinara, i u njemu je stajalo: "Ako ubuduće želiš živjeti sa nama, odmah dođi. Ti si naš i ova kuća je tvoja kuća dok ima nas."

Kad je rat završio, moj muž je otišao da ga posjeti i da mu čestita devedeset i neki rođendan četvrtog januara, ali ga je dočekala vijest da je umro, i to baš na sam Božić. Dobro je jeo i pio, zatim je rekao da će poći malo ranije u krevet, otišao je u svoju sobu i nije se više vratio.

Beograde, laku noć

Mornari iz Havane što stoje sa strane, sa strane, pitaju: "Kapetane kako se zove vaš brod"? Moj brod zvao se Beograd.

Svojim čvrstim pramcem zariva se u sastave Save i Dunava, ali paluba za razgledanje je ulazni plato na veliki Kalemegdan, odakle se vidi i rijeka i most, i crkva i ljudi.

Plovio sam njime još prije svjetskog rata, ali se toga, naravno, ne sjećam. Sjećam se plovidbe iz četrdeset devete, na koju me je vodila moja baka, moja majkica, koja je pedesete umrla. Ničim nije bila opterećena, ali pretpostavljam da se poslije tri godine života u Sarajevu bojala da ću zaboraviti drugi dio svoga nasljedstva. Išla je da obiđe svoju bolesnu sestru, ali nije morala na taj put mene voditi. Sjećam se ulaska u voz na staroj sarajevskoj željezničkoj stanici, i toga kako sam, prije nego što ću na visoki stepenik zakoračiti, valjda od uzbuđenja, ispustio iz ruku dragocjeni termos, koji se rasprsnuo u hiljade sjajnih komadića. Stvarno sam plovio nekoliko puta od Beograda do Kladova na Dunavu, dakle do mjesta gdje čitava naša rijeka, sa obje svoje obale, prelazi u Rumuniju.

Bilo je ovako: oko deset izjutra približili smo se Kladovu, od kog nisam mnogo očekivao. Bio sam već izmoren palankama, nijedna ulica i dvadeset kuća na obali Dunava, zaključio sam da je pametnije izvaliti se u naslonjaču i predati se suncu i ljuljanju parobroda, ali zbog nedostatka treninga nepokretnost mi je brzo dosadila, počeo sam se vrtjeti na stolici kao zdravo dijete na časovima muzike ili jezika, digao sam glavu i ugledao tankove od benzina ili nečeg drugog kakvi se nalaze samo po pravim lukama, željezničke vagone na slijepim kolosijecima i kuće koje se prema centru sve više razmnožavaju i povećavaju broj spratova. Od tog iznenadnog susreta odmah je proradio mehanizam iluzija, sličan mehanizma starih satova, koji na isti način, naoko bez razloga, stavlja u pokret neobične ličnosti i podneblja. Brod je pristao uz pocrnjeli debarkader, blago ispupčenje obale sakrilo je i ono što se sa rijeke moglo vidjeti, a ni varošica nije imala isturenih položaja zgodnih za osmatranje – pa ipak sam vjerovao da vidim na drugoj obali aleju drevnih brijestova i parove što lagano prolaze njenim vlažnim stazama, starinsku crnu kočiju i u njoj ljepoticu pod velom koja nekog čeka, iza zamagljenih prozora. Povremeno, u talasima, nailazi gradska vreva, glasovi pijanih mornara i nakaznih prodavaca novina, zvonjava plavih tramvaja i sirene teških autobusa, ali nemoguće je doći do njenog izvora: svuda se prostiru samo tihe sjenovite ulice bez prolaznika s lijepim kandelabrima, s turobnim starim kućama, sa tamnim baštama ukrašenim staklenim kuglama i keramičkim patuljcima koje će tamošnja djeca zauvijek ponijeti u srcima. Grad ima oblik kvadrata, pravilno podijeljenog na kvadrate, pa na još manje kvadrate. Zove se Turnu Severin.

Ali plovidba je jedno a život na brodu drugo: bogojavljen-sko lutanje beogradskim ulicama, u kome nailaziš na imena kao što je ulica Čarli Čaplina (Šarla Šaplina), na mjesta kao što je Galerija fresaka koja upravo ugošćava izložbu "Ravenski mozaici", i, naravno, Kalemegdansku terasu, na kojoj te, kao vjetar iz daljine, upija pogled na dvostruki život, riječni i suvozemni. Zatim hram, templum, koji romantičan mladić traži u svakom gradu i na svakom brodu, mada je na brodu najbolji hram njegova okolina, pučina. I danas susrećem ljude kojima praštam sve ako su spadali u društvo koje je u ono doba pohodilo Kinoteku.

Bili smo umorni, bez kuće i kućišta, zažagrenih očiju, po cio dan na nogama i u vrtlozima života (tako smo zvali, životom, zapuštene kafane kraj željezničke stanice u kojima su se mogle vidjeti kurve i tuče, i obale rijeka nastanjene alasima i skitnicama), ne propuštajući ni jednu od kulturnih manifestacija (tako nazivam, vrlo smiješno za ovu priliku, izložbe, koncerte, generalne probe po pozorištima i predavanja i diskusije po raznim bibliotekama i univerzitetima); snage su nam naročito uveče bile na izmaku i trudili smo se da ne uhvatimo sebe kako na kraju uspješno probdjevenog dana spavamo na najsvetijem od svih mjesta, koje je bilo Kinoteka. Živjeli smo za film, drogirali se "kinesetikom", s prezirom govorili o "literaturi" i "snimljenim predstavama" i u mraku za vrijeme projekcija pucali prstima i s odo-bravanjem klimali glavom kad bi se platnom pronijela neka bravura "filmskog jezika". Jer koja je knjiga u stanju da u nas unese, kao dinamit, onaj uzdržani pokret koji unosi usporeni marš kadeta u "Čapajevu", ili nas umori onim bremenitim mirom kojim umara kiša koja pada u "Rašomonu".

Zatim, susreti sa ljudima: nigdje nije bilo ljudi koji su bili tako vrijedni upoznavanja kao u tadašnjem Beogradu. Evo dva uzorka sa dva vremenska kraja, povezana zvučnošću, Branka Šušić i Stevan Pešić. Mi smo bili studenti pretendenti, a Branka već gotova pjesnikinja, objavljivala je kod Daviča u "Delu". Bio sam veoma sklon modernizmu, ali sam pjesmom ipak najviše smatrao ono "Stojte galijske carske, sputajte krme moćne, gazite tihim hodom", a kod nje je bilo, "porodilja širokih bedara": "Zemlja". Pritom nije znala ni za Lautreamonta, pa čak ni za Preverta, nije posjećivala ni Kinoteku, to je iz nje tako, jednostavno vrcalo. Vrcalo. Ili joj je Davičo u tome pomagao. Bila je zgodna, pomalo prijeka, nimalo *Twigy*, plavokosa. Udvarao sam joj se, bezbeli, a ona nije branila, ali nije ni pripuštala. Učila je portugalski i govorila da će ići u Brazil. Onaj čudesni zaliv Sao Paula, sa glavom šećera, san svih romantičnih mladaca. Nije

govorila da će tamo da se uda, pomišljao sam da me je time pomalo štedila, mada, osim običajnih primjera, nisam imao drugih argumenata da mislim da je tako. Jedino sam znao da je Oskar već tamo bio, gledao sam film koji je snimio na karnevalu u Riu, to jesam povezivao. U svakom slučaju jeste ubrzo iščezla, otplovila, i ostala samo u sjećanju.

Stevu P. sam, naprotiv, upoznao mnogo kasnije, kad sam se vratio iz Indije, pa je i od tog povratka još dosta vremena proteklo. Kad sam u izlogu neke knjižare vidio knjigu “Katmandu” Stevana Pešića. Čudesna knjiga. Pa opet su prošle godine prije nego što sam pisca i čovjeka upoznao. Prepoznao sam neke stvari i ispostavilo se da sam kao pozorišni dramaturg pripremio za izvođenje njegovu “Smrt Omera i Merime”. Pa sam pročitao njegove čudesne dječije komade u knjizi “Grad sa zečjim ušima”. Moj brat, koga smo zvali Zeko, dojurio je kao bez duše da mu Stevo potpiše tu knjigu, pa je usput pao i poderao pantalone. Stevo je rekao: “On je božiji čovjek”.

Ne znam kad smo se upoznali. Prije sam čuo za njegove teške i dugotrajne glavobolje nego što sam njega sreo. On mi ih je kasnije detaljnije objasnio: kako je na jednom od svojih mnogobrojnih kontinentalnih putovanja u Indiju zamalo zaglavio – u Turskoj su ga stavili u bolnicu gdje mu je krv linula na nos kao luda i to ga je spasilo. Govorio je: “Dobro je da si predveče sa mnom. Predveče me odvlače”. Zaustio sam da pitam *ko*, ali sam se sjetio da se to ne smije pitati čovjeka u čijoj knjizi životinje govore ljudskim jezikom, hrane se mjesečinom i ptice izlijeću iz čaše pune vina. Takođe ja govorio: “Hoće li i sutra neko od ovih velikih Srba biti veliki srpski pisac ili je to samo privremeno tako?” Rekao sam: “Po mom sudu, uz svakog pravog pisca ide kao pratilac, makar jednim krilom, jedan anđeo. Ja jedino za tebe znam da ga imaš”. Njegov veliki prijatelj nije bio niko sličan Daviču, nego mali i čudesni čovjek Duško Radović. Kapetan Džon Pipfoks. Mornari iz Havane, što stoje sa strane, sa strane. “Beograde, dobro jutro”: “Iz malog tela i velike duše lakše izrastu krila nego kad je, kao kod nas, obrnuto”. Steva je bio tijelom nevelik, ali kad sam jednom namještao bojler, a on naišao, potegao je bolje od mene, ja sam se začudio, a on se osmjehivao.

Posljednji susret sa Stevom odigrao se na tijesnom i uskom prostoru pred kafanom “Plavi Jadran” ili “Grčka kraljica”. Za jednim stolićem sjedili smo mi, a odmah do nas uparađen stariji gospodin u svijetlosmeđem odijelu sa ulaštenim cipelama, u društvu jedne mlađe dame. Stevo je neumorno pušio i otesao pepeo gospodinu na nogavicu i ulaštenu cipelu. Gospodin je

pozvao konobara i zamolio ga da donese jednu pepeljaru. Kad je konobar došao, gospodin je prstom pokazao da pepeljara ide za naš sto. Konobar nam je dao pepeljaru, a Stevo je upravo u tom trenutku sasuo golem grumen pepela gospodinu na cipelu.

Otkako je balkanski užas počeo, nismo se više čuli ni vidjeli. Bio je puki siromah, ali sam siguran da bi me ipak nazvao telefonom, samo ga je bilo sramota. Zvali su drugi:

- *To kod vas puca!*
- *Odjutros stalno, a pomalo svaki dan*
- *Što se ne sklonite?*
- *Nemamo gdje da se sklonimo.*
- *Pa ko puca?*
- *Pucaju Srbi sa brda.*
- *Ma kakvi Srbi, na vas pucaju muslimani.*

Kad je pala granata u ulici Vase Miskina na ljude koji su stajali u redu za hljeb i djecu koja su stajala u redu za sladoled, rekli su: “Ne zna se čija je to granata”. Tada sam zaurlao.

“Ako vam je hladno kao u grobu, proverite da li vam je i mračno kao u grobu. Ako jeste, svako dalje pitanje je suvišno. Neka vam je laka zemlja”, kaže Duško Radović. Beograde, laku noć!

Rajski proplanci

Naša zemlja puna je bajkovitih planina iza kojih je azurno more, kao i svuda na Mediteranu. Neke od tih planina nisu oštre i kamenite, nego su zelene gromade pune rajskih proplanaka oivičenih ljubičastim šumama.

Na jednom od tih proplanaka moja žena učiteljica čuva ovce, jer jedino na taj način može sebi da zaradi za život. Moji drugovi iz jedinice kažu da je to vrlo lijepo i zdravo, ali da, iskreno rečeno, jedino ovcama trava služi kao hrana. Ljudi travu koriste za druge slasne stvari, na njoj se najljepše obavlja ona krasna fiskultura koju je Bog dao čovjeku i koja je bolja od svih sportova koje je on sam izmislio.

I mi sami crkavamo od dosade u ovoj planinskoj selendri kojoj je Bog rekao laku noć; mogu da zamislim kako je tek njoj koja od sve civilizacije jedino ima na raspolaganju kolibe koje pastiri napuštaju kada zimi silaze sa stadima u ravnicu.

Jedinu vezu sa svijetom održavam preko moje mame, koja uredno skuplja rijetku poštu koja mi dolazi; zato mi je uredno šalje u rijetkim prilikama kad naši kuriri silaze u grad.

Međutim, kad nešto hoće, onda nađe načina da to lako i brzo ostvari: tako mi je za tren oka poslala otvorenu dopisnicu koju je neki gulanfer uputio mojoj dragoj, a koja je nekako njoj dopala ruku.

Dotični hvali seosku učiteljicu kao ženu svojih snova, naziva je "divnim inteligentom" i "rajskom dušom", ali me zbunjuje završnom napomenom koja glasi: "U subotu u dva." Još iste noći sanjao sam kako je o tome ispitujem, da mi kaže šta je bilo, a ona mirno odgovara da nije bilo ništa. "Onolika ljudina, bivši košarkaš, asistent na fakultetu, a ne može ništa. Stavio je do pola, ali mu je ispalo."

Sutradan sam pošao svome komandiru da zatražim četiri dana odsustva u svrhu rješavanja porodičnih problema. Sve sam mu potanko ispričao, bili smo dugogodišnji prijatelji i naše prijateljstvo se sa ovom sadašnjom promijenjenom situacijom nije nimalo promijenilo. Rekao sam: "Znaš da se uveliko govori da sam najbolji borac u jedinici, i niko ti neće zamjeriti što si mi dao ono što sam pošteno zaradio."

Rekao je: "Čovječe, ovdje se živi prema komunističkim idealima – svako prema svojim mogućnostima, a svakome prema njegovim potrebama. A svačija je žestoka potreba da ode da se malo promuha po gradu."

"Znam ja da si ti najbolji borac, ali i ti znaš da si predviđen za moje mjesto ako se meni nešto dogodi, kako mogu da te pustim? Četiri dana iz ove vukojobine i četiri dana u nju znači osam dana, a nisam siguran ni da ćeš se uopšte vratiti. Ne mislim da ti ne bi htio, nego jednostavno da nećeš, znam kakve su te stvari. Čovjek je tu kao životinja koju mrežom hvataju, kud god zakorači njen kavez ide jedan korak ispred nje."

"A ti si već uhvaćen u mrežu narodnih priča o zloj svekri i dobroj snahi, ili obratno. Jasno je da se ne trpe, jer bi inače makar u ovom neljudskom vremenu živjele zajedno. Što se tvoje žene tiče, ništa nije dokazano, a sve je u ovom neljudskom ne-vremenu lakše oprostivo. Ali ta poštarska aktivnost tvoje majke mi se ne sviđa. Jedan moj omiljeni pjesnik je davno napisao: "Svoju majku treba tući dok je mlada."

U unutrašnjem džepu uniforme imao sam mali pištolj sa posebnom drškom na kojoj je krupnim slovima pisalo: "ŠERIFU". Ne znam ko je, ili ko je bio taj Šerif,¹ ali meni je pištolj poklonio lično on, moj prijatelj, moj brat, moj komandir.

Prihvatio sam pištolj sa obje ruke, naslonio oba lakta na njegov radni sto i iz blizine mu ispalio dva metka pravo u glavu. Da li sam time htio da osvetim uvrjedu nanesenu mami ili sam mislio

¹ Ja, pisac, znam ko je bio čovjek pod nadimkom Šerif: strastan i vrstan lovac i moj prijatelj; donosio mi je na poklon ulovljene zečeve, divlje patke i fazane. Čim je počeo rat, uzeli su ga u snajperiste, ali se njemu ta prekvalifikacija izgleda nije dopala. Nastradao je u prvom okršaju, pod nerazjašnjenim okolnostima.

da ću se sada dići i otići kuda hoću, i ostati koliko hoću, da ni za koga i ni za šta ovdje nikakvim vezama nisam više vezan. To ne znam. Znam da sam jedva stigao do kraja sela, a već više nisam mogao podnijeti misao da sam ubio druga, brata, komadanta, a da se meni samom ništa nije dogodilo, živ sam.

Istina, ne za dugo. Predaću se svojim drugovima i oni će me jednostavno strijeljati, vezavši mi oči maramom da me ne straše. Strijeljaće me bez žurbe, bez zlobe, čak i bez mržnje, ali sa osjećanjem da vrše nezaustavljivu pravdu.

Moliću ih da mi izvade srce i da ga uviju u bijelu servijetu, koju će zatim načetvoro presaviti, i da taj paket pošalju mojoj dragoj na njen proplanak, sa porukom: "Šaljemo vam srce vašeg vjernog sluge." Mami ne smiju reći šta je bilo, nego će joj javiti da sam zarobljen u boju i da sam dopao neprijateljske tamnice, pa me u svom ovozemaljskom životu sigurno više neće vidjeti.

Oblaci nad Tarom

Knjiga počinje opisom četničkog vojvode: "Četnički komandant Čelebića, Spasoje Dakić, bivši žandarmerijski narednik (njemu su Italijani, odlazeći za Pljevlja, predali komandu), sa prilično opljačkanog muslimanskog zlata u turskim lirama i napoleonima izbjegao je, pred dolazak proletera, u još gušće gudure, put Meštrovca."

Zanimljivo je da se je bezmalo isto tako zvao jedan partizanski junak, Radoje Dakić. Stanovao sam u ulici pod njegovim imenom, u Zemunu, u stanu penzionisanog podoficira koji se mnogo brinuo za školski uspjeh svoje kćeri. Doveo bih djevojku, ili prijatelja, to su bili jedini trenuci kad sam boravio u kući, a iz susjedne sobe čulo se bučno listanje atlasa i povik: "Ajde, bogati ne prdi, kakvo Jadransko more!"

U susjednom stanu, balkon do balkona, stanovao je aktivni oficir Albanac, tada Šiptar, sa ženom na čije ponašanje sam, od strane moje gazdarice, bio upozoren. Stajali smo na balkonu, lakat do lakta kroz tanko pregradno staklo i Advija, tako se zvala, govorila je: "Ti si naš" i ubrzo zatim, znajući za probleme koje sam imao u redu za kupatilo: "Dođi kod nas da se kupaš. Da se zajedno kupamo."

Moja gazdarica bila je Vojvođanka širokog tijela i duše kojoj su opterećenja ove vrste bila davno prošla, ali su zato druga sve više dolazila u prvi plan. Bila je sa sela, ali iz bogate porodice i sva bivša seksualna i slična problematika skoncentrisala se u negativnu opsesiju da se udala za golju podoficira, na što ju je uostalom

porodica upozoravala kad je tome bilo vrijeme. Sa ponosom mi je pokazivala pisma svojih rođaka i predaka koji su iselili u Ameriku: "U našem hotelu na četrdesetom spratu stanuje naš čovek Nikola Tesla. Sutra ćemo ići da ga posetimo."

Nisam pitao otkud Vojvođani kao iseljenici u Americi, ne volim čakati po prošlosti ljudi, iz toga se ispovite neobične stvari koje te na kraju udare u glavu, kao u grčkoj tragediji. Nisam je pitao ni o njenim glavoboljama, niti sam otišao da je posjetim u zemunskoj bolnici, gdje je na kraju i umrla od moždanog udara. Na sličan način umro je moj prijatelj Vojvođanin Stevan Pešić, koga je jednom ranije jako krvarenje iz nosa spasilo od smrti, ali kad se glavoboljama pridružio ovaj miris raspadanja na našim prostorima, ništa više nije moglo da ga spasi.

Ne pitam se ni otkud tim našim muslimanima to toliko zlato. Stalno su im ga pljačkali i nakon nedugog vremena dolazili po novo. Ili možda u ovom posljednjem ratu i nije više bilo toliko zlata, jer sad su im odnosili i vrata s kuća, zatim kuće spaljivali, zatim njih ubijali, a žene i kćerke silovali.

Bilo je toga, istina, i ranije. "Bilo je podne kad je Spasoje Dakić izlazio iz Čelebića, praćen petnaesticom četnika, od kojih su samo šestorica bili Čelebićani. Išao je peške, prkosno uzdignute glave – niz desno rame visila mu je dugačka kićanka od crne svile, duža od svih. Svojim žutim korbačem, ovijenim oko ruke, nervozno je šibao desnu čizmu – činio je to samo kad je radio četnički sud, kad su pred njim batinali nepokorne seljake i seljanke iz ove proklete pustinje što ne zna ni za boga, ni za kralja, ni za red!. Odmah za njim koračao je još uzdignutije glave seiz Mita, kome je bivši narednik dopuštao silovanje čelebićkih devojaka, preko reda, čak i u petak, kad je inače silovanja strogo zabranjivao, pa čak i kažnjavao trodnevnim okovima."

Ovo je nešto strahotno i nevjerovatno. Bilo je i u ovom našem ratu gestova prijateljstva prema pripadnicima drugog naroda za koje su počinio bili surovo kažnjavani, bilo je požrtvovanja, ljubavi i, uprkos sveopštem protivljenju, mješovitih brakova, ali za ovakvo makar groteskno poštovanje tuđe vjere, zakona i reda – do kojeg je bivšem policijskom naredniku bilo stalo nema primjera, to jeste nešto nevjerovatno.

Odmah po odlasku četnika na ove prostore došli su proleter i odmah zatim bili napadnuti. "Na momente čuje se kako meci, dolazeći iz daljine, meko, kao šljive, padaju na zemlju, nedaleko iza njih.

– Ovo su najgori! Ovi ostaju u mesu! – opet se čuje mirni Cvjetinov glas."

Kad se sve smiri, proleter i sanjaju. "Samo hujanje vetra, šum talasa, smeh, radosni dozivi, prelistavanje knjiga.

U daljini hukte lokomotive preko velikih belih mostova. Odnekud, blizu, udaranje lopte o zemlju, poklici dece, i tihi, lagani koraci".

Zatim pjevaju. "Usamljen, taman, dubok glas – Dejan u krugu nije mogao da uoči ko je to bio – otpočinjao je pesmu. Poznata ruska melodija nosila je reči – slivene toplim ljudskim glasom u jedno, i melodija i reči, polako, široko, plovile su u mračnu, potmulu noć unaokolo tugom, hladnom pustoši gole daljine, prigušenim jaukom u kome se budio nepokorni, buntovni ton dubokog ljudskog revolta:

"Konjuh – planinom

Vetar šumi, bruji

Lišće peva

Žalovite pesme..."

Tačno je da su mnoge naše partizanske ratne i poratne pjesme bile zasnovane na ruskim melodijama. Jedna od najpopularnijih, najrasprostranjenijih, "Po šumama i gorama..." zapravo je prilagođeni prijevod odgovarajuće ruske pjesme, a "Što to huči Sutjeska" o Savi Kovačeviću preuzela je melodiju od "Pjesme o Ščorsu", čuvenom ukrajinskom komandantu iz doba građanskog rata u Rusiji. Ali "Konjuh planinom" nije zgodan primjer, nije tačan, ali je oprostiv, u ono vrijeme, našem autoru, koji je svoju knjigu nazvao "povešću", jer je to bio uobičajeni bratski ruski oblik u književnosti, kao što bi danas svaki autor koji drži do sebe svoju knjigu nazvao romanom oslanjajući se na definiciju poznatog engleskog pisca E. M. Forstera, po kojoj je roman svaki prozni tekst koji sadrži više od 50.000 riječi.

Knjiga nije mala, ne bi trebalo reći ni da je tanka, jer ima jake, pune, kartonske korice koje svojim ivicama uveliko prevazilaze ivice unutrašnjih listova pružajući im zaštitu, kao što i treba da bude kod starinskih knjiga. Na naslovnoj strani su slova, riječi, ime pisca i naslov knjige "Oblaci nad Tarom", uokvireni sa tri stroga koncentrična pravougaonika, podvrgnuti strogoj simetriji kao da se spremamo za život u klasičnoj Grčkoj.

A jesmo se spremali za život, uvijek spremali pogleda usmjerena u budućnost, za sadašnjost je ostajalo malo prostora i vremena. Djeca i većina odraslih željeli su bar jedan manji dio unaprijed, ali za to je trebalo biti dovitljivac, lukavac, lopov, a naš pisac nije bio ni jedno od toga, bio je sutonski pjesnik.

"U suton se k'o močvara širi trulež s Grosovih slika

U suton su velike i tužne oči bolesnika"

Znao sam za francuskog slikara koji se zvao Gros ili Grez, koji je slikao Napoleona podmećući mu lik svoje žene. Kasnije sam saznao da postoji njemački napredni slikar ekspresionista Gros, koji je drastičnim bojama slikao sramni i truli život tadašnje buržoazije, pa je dakle o toj truleži riječ. Još kasnije sam sve shvatio i skupa uvezao kad sam pročitao stih iz njegove pjesme posvećene borbi za pravdu i slobodu u Španskom građanskom ratu:

“Reka Mauzanares što celim svetom teče.”

Jedna od onih velikih rijeka koje veličaju budućnost i potiru sadašnjost. Ali u vrijeme kad sam to saznao i shvatio, moje unutarnje iščitavanje onih stihova bilo je već završeno, i njihov pjesnik ostao je u mom srcu onakav kakav je u njega ušao, sutonski pjesnik.

Zbližila nas je Indija. Pošao sam mu po savjet i uputstvo, a očekivao sam nastup koji će bar negdje u prikrajku sadržavati ime, položaj, slavu. Posjetio sam ga u Biblioteci, u njegovoj direktorskoj sobi. “Pogledajte ovu sobu”, rekao je. “To je najbolja soba u čitavoj Biblioteci. A fudbalski stadioni niču na sve strane oko nas kao atomske pečurke.”

“Sustižemo Južnu Ameriku”, rekao je sa sarkazmom koji nisam od njega očekivao. “Sustižemo Južnu Ameriku, ali ne i Indiju. Indijska je beda strašna, a njena istorija je takođe krvava. Krvari i danas, ali njen duh se tom ludilu istorije protivi. A mi ćemo još mnogo krvi proliti pre nego što tu vrstu znanja, tu vrstu pameti usvojimo.”

On je taj nauk u Indiji prihvatio, ali to ga je natjeralo da vlastiti život proveden u borbi i vezan za politiku smatra proćerdanim.

“Reka Mauzanares što celim svetom teče.”

I nosi leševe. Kao i naše rijeke. Zato je htio mene, mladog prijatelja koji je imao još dugog života pred sobom, uputiti u drugačijem pravcu. “Obratite pažnju na ta božanstva koja igraju, ili se igraju, raduju, ljube, tucaju, nigde nema tog pretećeg prsta u ime kojeg čovek ubija druge ljude.”

Kad sam se vratio s jednog putovanja, zatekao sam novine sa njegovom slikom i opširnom viješću o smrti našeg književnika, velikog prijatelja Indije. Saznao sam za njegovu bolest tek prilikom našeg posljednjeg susreta, u onoj poluraspadnutoj kancelariji direktora Biblioteke. Razgovarao je s nekim telefonom i rekao: “Znaš kako ti ja živim, stalno sa vodicama i pilulama.” Ali ni poslije toga nije ličio na bolesnog čovjeka. Na umornog da, ali iza umora ima još toliko mjesta za život. I slika koju su objavile novine, zar prikazuje lik bolesnog čovjeka? A ipak, sve što je sada ostalo to su knjige, to je ova knjiga o oblacima, oblacima nad Tarom.

U vrijeme našeg velikog kulturnog prevrata pedesetih godina, kojem moj kasnije veliki prijatelj nije bio sklon, ja balavac, zaneseno sam pratio događaje i pokušavao da se negdje u njih udjenem, mada sam dolazio direktno iz njedara Maksima Gorkog i onog njegovog "Čovjek, kako to gordo zvuči!" i nisam uspijevaao da svarim Kafku. Dopala mi je ruku prelijepa mala knjiga Baudelairevih pjesama u prozi i u njoj pjesma o oblacima, u kojoj čovjek-stranac na kraju dugog i mišlju bogatog poetskog dijaloga kaže da najviše, ili jedino na svijetu voli oblake. Ne znam je li ona inspirisala Camusa da u drugom dijelu *Stranca* stavi Mersaultu u usta onu slavnu misao o nebu iznad šuplje bukve, znam da je mene inspirisala da napišem nešto njoj slično, ali gorkijevski obojeno. Bila je to pjesma u prozi odistinski napisana a ne tek prepisana (u to vrijeme nisam se još bavio prepisivanjem, jer mi još nisu bila poznata teorijska opravdanja za takav književni postupak) i završavala se sličnom konstatacijom da voli ljude. Baudelairevi oblaci nisu se nigdje spominjali, ali se iz konteksta podrazumijevalo da je u pitanju odgovor: "Kakvi oblaci! Ljude treba voljeti." Poslao sam je dvjema književnim revijama koje su nosile najveći teret naše književne i umjetničke prekretnice, "Mladoj Kulturi", koja je promovisala Kafku, i "Mladosti", koja nam je otkrila jednog drugačijeg Majakovskog. Duže od šest mjeseci čekao sam odgovor, ali on nikad nije došao.

Nina Kokelj

DEBELJUŠKA

Preveo Edo Fičor

U svom je selu Debeljuška tog dana napisala sedam pisama. Sedam pisama ljubavi. Otišla je u susjedno selo, stazom, s grana drveća čuo se cvrkut. Išla je. Bila je najdeblja djevojka u selu. Oko pupka je imala čarobne bijele vjenčiće sala. I blijede kolute oko članaka. I velike, radosne usnice. Hodala je stazom, ozarena, tiha, i došla u susjedno selo. Tamo je poslala svih sedam pisama. Pisma su bila velika, u omotu od jute. Povezana sjajnom vrpcom. U njima su bila zmijolika slova. I smokve. Na omotu je pisalo: Debeljuška.

Vraćala se kući i ljudi su zurili u nju.

– Kako debela žena!

govorili su.

A ona je išla kući i čekala pisma. Pisma ljubavi. Tri dana ih je čekala. Sjedeći u krevetu. Gladila se po bokovima i pila čaj. Trećeg su dana pisma stigla. Otišla je u drvarnicu, sjela na košnicu, na oslikanu košnicu. I čitala. To su bila najljepša pisma što ih je u životu primila. Znala je da je njena sestra već odavno među zvijezdama. Da će biti vječno među zvijezdama. Da sestriño zlatokoso dijete raste, raste, raste. Ništa nije mogla učiniti. Moglo se, ali ona nije mogla. Salo na njoj bilo je preteško. Čitala je:

Debeljuška!

Ti si najdeblja djevojka na selu. Ti si sočna i ljupka. Noću vidim tvoje lice na prozorskom staklu. Debelo je i ljubazno. Onda zaspim. Vidim te pod stablom. Vidim te kako sjediš na svojoj suknji. Vidim te голу. Plivamo po tvom salu. Plivamo i ništa nam se ne može dogoditi. Bio sam na Crnom moru, jedrio oko grčkih otoka, bio sam u Indiji. Tamo sam kupio zmiju. Koja mi je pobjegla. Ali još nikad nisam tako plivao. Još nikad. Još nikad nisam plivao tako kao što plivamo nas dvoje. Daleko i duboko. Svakog se trenutka možemo utopiti. Ali ničeg se ne bojimo. Danas sam kupio pticu. Naučio sam je izgovarati tvoje ime. Čitave dane pletem rogozine i slušam:

Debeljuška, Debeljuška, Debeljuška.

Onda rogozine prodam. Onda kupim konja i kola.

Onda, Debeljuška, odemo.

Hoćeš li?

Reci da hoćeš.

Otići ćemo odavde. Kola će čarobno kloparati. Kupit ću ti velik zemljovid i ti ćeš birati gradove koje ćemo posjetiti. Gradovi će biti

veliki i lijepi. Sa zlatnim kupolama. S dugačkim tržnicama. S tihim rijekama. S čamcima na njima. Onda ću ti kupiti svjetiljku. Dok se noću budemo kolima truckali po cestama, svjetiljka će nam svijetliti. Pokupit ćemo ljude uz cestu. Muškarce u sivim ogrtačima. S okovanim cipelama. Pušit ćemo cigare. Vidjet će da se volimo. U svakom ću ti gradu kupiti prsten. Onda ćeš imati toliko prstenja da više nećeš moći držati olovku u ruci. Ništa više nećeš moći napisati. A to ti neće ni trebati. Sve ćemo ispričati jedno drugome. Reći ćemo kako je tužno to da tako putujemo. Kako tužne oči ima konj. Kako smo sretni. Kako o večerima jedva čekamo da dođe novo jutro. I dođe. Veliko, bijelo, svilen. Držim tvoju ruku. Tvoju prekrasnu debeljuškastu ruku. Pitam te:

– Jesi li sanjala svoju sestru?

– Da, da.

– Jesi li je sanjala kako iz drvarnice nosi drva?

– Jesam.

– Kako pase koze i pjeva tako moćno da joj iz očiju teku velike suze?

– Aha.

– Jesi li sanjala veliku ženu?

– Jesam.

– Ženu koja je bila tako velika da je hodala po koljenima, ali se ipak morala sagnuti kad bi išla kroz vrata?

– Ženu, da.

– Ženu koja je stajala ispred kuće. I gledala muža na konju. I kad je rekla: Gledajte, ljudi, past će. I ona je gledala u njega. I on je pao. Skočio je ponovno na konja i jahao dalje. Trave su bile visoke i plemenite. Čarobne trave. I ona je rekla: Gledajte, ljudi, past će. I ona je gledala u njega. I on je pao. Skočio je ponovno na konja i jahao dalje. Trave su bile visoke i plemenite. Čarobne trave. I ona je rekla: Gledajte, ljudi, past će. I on je pao. I nikad više nije ustao.

– Nikad više nije ustao, da...

– Nikad više ustao.

– Jesi li je sanjala?

– Jesam.

– Kako je išla u šumu. I vratila se. Navečer. Na jednom je ramenu nosila drvo. Na drugom dojenče. Položila ga je na krevet. Muž je zurio u nju. Rekla mu je: Što buljiš? Tu imaš dijete. Danas popodne sam ga rodila. I drvo treba rascijepati. Zima će biti duga.

Krenuo je i rascijepao ga.

– Rascijepao, da.

– Rascijepao.

– U kuću su došli ljudi. I vidjeli dijete. Klicali su: Ohohohohohoho!

– Ohoho...

– Radovali su mu se. Pozdravljali su ga.

– Pozdravljali.

– Dijete je naraslo. Onda je u kuću došao gost. Bio je posve običan gost. Ali bio je gost. Muž mu je oprao noge. Ona ga je poslužila češnjakom. I jogurtom.

– Ali njega su lovili...

– Lovili, da.

– Došli su...

– Došli su i pokucali na vrata. Muž je išao otvoriti. Rekli su mu: Samo ga pošalji van da ga ubijemo. Sve će biti u redu. Samo ga pošalji van. Moramo ga ubiti. A on na to: Ne, ne mogu. Nipošto. On je moj gost. Oni: Onda ćemo ti srušiti kuću. Ne, nećete je srušiti. Krenuo je i preobukao sina. U odjeću gosta. Gost je i dalje jeo češnjak i jogurt. Tada je poslao sina van. Nikad više nije ušao u kuću. Otišli su. Gost je pojeo češnjak i jogurt i navukao čarape. I otišao. Rekao je: Hvala. Otišao je i više nikad nije došao u kuću.

– Ali ta kuća...

– Ta je kuća postala najveća kuća u brdima. Ljudi su prolazeći kraj nje skidali kape. Žene su jecale.

Vidiš, Debeljuška, tako ću te pitati.

– Jesi li sanjala?

– Jesam,

reći ćeš,

– Sanjala sam.

Bit ćeš velika i debela. Svako jutro ću nabirati tvoje snove. Napisat ću knjigu. Kupit ću naočale. Tako ću biti pravi pisac. Napisat ću veliku, debelu knjigu. Tebi ću je posvetiti, tebi, moja Debeljuška. Onda ćemo prodati kola i živjet ćemo u gradu. U kući s balkonom. Ti ćeš stajati na balkonu, okružena cvijećem. Cvijeće će biti veliko, s cvjetovima koji se vrte. Gledat ćeš dolje na ulicu. Ulica će biti dugačka. Kuće će biti obrasle povijušama. Gledat ćeš dolje na ulicu a ljudi će tuda prolaziti i gledati gore.

– Tu živi pisac,

tako će govoriti.

– Pogledajte kako divnu ženu ima. Kako je debela, kako divno debela, kako divno debela!

A ti ćeš stajati na balkonu, među cvijećem, i gledati dolje na ulicu.

Debeljuška je plakala. Pohranila je pismo u svoje grudi.

– Kako tankoćutno pismo,

rekla je.

Oko nje je mrmorilo. Bilo je dobro ljeto. Zaboravila je na to kako mala i žalosna je njena drvarnica. Kako debela je ona sama.

Kako je pojela svu ljubav svoje mame, tako da ništa nije preostalo za njezinu sestru.

Koja je morala među zvijezde.

Čitala je:

Debeljuška!

Ti, Debeljuška, Debeljuška moja debeljuškasta, ti si me cijelog obuzela. Više ne znam gdje da se skrijem. Zavlačim se u krevet, pokrivam se preko glave, navlačim kapice i kape, a ti si mi i dalje mila.

Debeljuška, sjećaš li se kako je tvoja majka tukla sestru? Tukla ju je, tukla, a ona je vrištala.

Sve dok između njih nije skočila mačka.

Sjećaš li se te mačke, Debeljuška, sjećaš li se kako je skočila između njih?

Ti pak nisi nikad skočila. Samo si sjedila na krevetu, s teškim lancem oko vrata.

Puno mislim na tu mačku, Debeljuška. Ležim na podu na hodniku, moje tijelo je veliko i tamno. Na zidu tvoja slika. Izgledaš tako prozirna. Tako prozirna da vidim kroz tebe. Vidim da se bojiš.

Bojiš se da će ti zauvijek ostati sjećanje na tu mačku. Zauvijek. Da će iza tebe ostati samo slika na mojem hodniku. Da se nećemo nikada pomilovati po kosi.

Ali hoćemo, Debeljuška, milovat ćemo se po kosi i naša će ljubav biti velika. Iz ruke ću ti jesti. Budeš li željela, češljat ću te. Lagano i tiho ću te češljati.

Zaključat ću te u krletku koja će visjeti pod stropom, i ti se nećeš protiviti, nećeš se protiviti. Hodat ćeš u krugovima, četveronoške, i bit će ti dobro.

Debeljuška je plakala zbog mačke. Mačka je bila velika i dlakava. Tada je otvorila treće pismo. U njemu je pisalo:

Debeljuška!

Molim te, udaj se za me. Obećajem ti da će svadba trajati tri dana. Ti ćeš stajati na stolu, u bijeloj haljini, i pjevati. Onda ćemo plesati po stolu. Razbit ćemo sve čaše. Na raznju će se okretati veliko tužno prase. I tvoje srce će biti veliko i tužno.

– Da,

prošaputala je Debeljuška.

– Da, da...

Ruku je gurnula među dojke. Tako je sjedila. Čitala je:

Išao sam do vode. Bio sam sam. Bio sam tako sam da sam se uplašio za svijet oko sebe. Ali taj svijet je živio. Jutro je bilo glatko i tiho. Išao sam do vode. Sve je teklo. Šumilo je. Kapljica je bilo bezbroj. Ispod površine mirno kamenje. Svukao sam se, do gola sam se svukao. I skočio sam.

Još sam skakao. I voda je bila svaki put drugačija.

I ti si, Debeljuška, svaki put drugačija. Kad budemo zajedno,

svaki put će biti drugačije. Ja ću govoriti prije nego što ćemo se dodirnuti, i ti ćeš govoriti poslije. Do jutra ćeš moći govoriti, budeš li tako željela.

– Ah,

izustila je Debeljuška. Pila je vodu iz vrča. Igrala se s kapljicama.

– *Svaki put drugačija. Sve je svaki put drugačije.*

Pismo:

Debeljuška!

Nikad ne smiješ napustiti naše selo.

Ti, zvjezdice prevelika tijela. Što to radiš u drvarnici?

Znaš, Baba Lijepa je danas vidjela svoju baku. Znaš koja, Baba Lijepa. Žena koja noću hoda poljima riže. Koja u svojoj sobi ugošćuje prognanice. Koje gase svoje cigarete u njenim divovskim mesnatim vazama za cvijeće.

Danas je išla mesaru po odreske. Za Djeda. Djed je već star. Kad puši, pepeo mu pada na hlače. Ni cigarete mu se ne da otresti.

A nekad je hodao okolo s visokim crnim cilindrom. Kod svake kuće bi se zaustavio i kod svake kuće je govorio. Govorio je o ratovima. Bez prestanka. O dva rata. Prvom i drugom. O tome kako je išao na sjever dok su svi išli na jug. Navodno je tamo na sjeveru radio u kovačnici.

U ruci je imao crnu torbu i iz nje je virila boca rakije. Išao je u grad. Bilježniku. Zajedno su pili rakiju. Vratio se s naelektriziranim crnim cilindrom na glavi. Na njemu se njihalo veliko plavo pero.

Pero ptice koju je ulovio na jezeru. Iz čamca. Goloruk.

Baba Lijepa je išla po odreske i srela svoju baku. Njezina je baka već odavno mrtva. Stajala je pod stablom i pogledala Babu Lijepu u obraz. Gledale su se u oči. Jedna drugoj su se nasmiješile. Baba Lijepa je nastavila stazom, kupiti odreske. Na povratku bake više nije bilo. Otišla je do zdenca i pogledala u njega. U zdencu je bila voda. Onda je ispekla odreske. Za Djeda. Narezala ih je na komadiće i njima ga hranila. Pitala ga je kako to izgleda ako se udaš iz ljubavi.

On joj se smješкао velikim staračkim osmjehom.

– *To je lijepo,*
rekao je.

– *Lijepo.*

Samo to sam ti želio reći, Debeljuška. Da je naše selo najljepše selo na svijetu. Da ga nikad ne smiješ ostaviti. Da je to selo u kojem žena može sresti svoju baku, nasmiješiti joj se i krenuti dalje.

Da je lijepo kad se udaje iz ljubavi.

– Ne,

zaječala je Debeljuška,

– *neću ga ostaviti, ovo selo.*

I stvarno nije. Nikada.

Otišla je gore u kuću. Išla je na balkon. Na balkonu je ispekla veliku papriku te je pojela. Pročitala je šesto pismo.

Veliki bijeli kristali – maglovit dan. U magli magla. U magli ničeg. U magli smo.

pisalo je u njemu.

Ostala je sjediti na balkonu. Sunce je lizalo ogradu. Ispod balkona bile su stare, siromašne, uboge kokoši. I debela svinja. I dvije koze. Sjedila je u krvi sunčevih zraka znajući da nikad neće ostaviti taj balkon, sobu, krevet na kojem je sjedila i čitala sedmo pismo. Cijelog života ga je čitala. Ljudi su je vidjeli kako je sjedila na balkonu, u močvari ljudskih osjećaja.

– Debeljuška,
mahali su joj,

– Dođi. Došli su Bugari. S velikim kolima. Prodaju boju za kosu. I jedna od prodavačica ima kosu do poda. Po njoj hoda, stvarno. Svi mi kupujemo kod nje. Tako možemo na tren stati na prostirku njene kose. Divno je.

Ili:

– Debeljuška, dođi. Danas će se sve žene u selu skupiti kod Babe Nate. Pa danas je dan kada izrađujemo papirnato cvijeće. Sjedit ćemo na podu i raditi papirnate cvjetove, Debeljuška, znaš kako su lijepi papirnati cvjetovi, kako šušti, šššš, napraviti ćemo im stapke i Baba Nata će pjevati, a ujutro ćemo ih pustiti po jezeru.

Plivale su dugo dugo.

Ili:

– Debeljuška, dođi, pustiti ćemo lampione po jezeru, svi ćemo biti tamo, Debeljuška, Djed će doći, Lijepa će ga dovesti, donijet će jastuk da na njemu sjedi, a on će sjediti i gledati u svjetlost, u lampione, jezero će biti tiho i toplo, i nitko neće znati što on misli, starac, nitko.

Njegove su se oči opsjednuto sjajile.

A ona je sjedila na balkonu. Kraj nje je bila mačka. Mačka je bila stara i umorna. Na balkonu je sjedila, Debeljuška, debela i tiha.

Rusmir Mahmutćehajić

ISLAM, KATOLIČANSTVO I PRAVOSLAVLJE

O MATRICAMA POJMOVNIH PRESLIKAVANJA

1. Mimo modernog vidika

I danas, jednako kao i vazda prije, ljudske slike Zbilje i ona sama zahtijevaju usklađivanje. Za taj pothvat nikada prije nije postojalo veće iskustvo od ovog današnjeg. U njemu bi se ponovno mogla pronaći potvrda za stav o izvedivosti ljudskog oslobođenja od strahova i mržnji preko mijenjanja tumačenja Zbilje i njezine slike. Jer, sama Zbilja ostaje suštinski neizmjenjiva i, kao takva, neovisna o svakoj svojoj slici. Tek pristajanjem na ljudsku otvorenost prema Potpunosti svaka slika svijeta pokazuje se kao uvjetna, a čovjek, njezin imatelj, kao biće čiju izvornu i konačnu narav mogu jamčiti samo skromnost i darežljivost preko kojih je ono u stalnom primicanju boljem i udaljavanju od lošijeg. Ako slika bude usvojena za Potpunost, čovjek se uzdiže iznad nje i nužno djeluje kao nasilnik prema sebi, svijetu i Bogu. Te dvije oprečne mogućnosti zahtijevaju razlučenje, kako bi uvid u uzroke i učinke strahova postao sigurnije polazište u ljudskom traganju za izvornom i konačnom savršenošću.

Ako se danas ocrtavaju identiteti balkanskog prostora koji su u sukobu, moguće je, kao u svim sličnim slučajevima u svijetu, odabrati različite pristupe u tumačenju njihovih odnosa. Jedan od njih je preko određenja etničkih zasebnosti. Ti etnički identiteti razgraničavaju se uzduž političkih, kulturnih i ekonomskih suprotstavljenosti. Napetosti na granicama, koje se pokazuju kao strahovi i mržnje, nisu stalne. Moderni vidik tog stanja ljudskih pojedinačnosti i društava preovlađuje u tumačenjima tih napetosti. I čini se da su ona jedino sposobna da objasne ljudske prilike. Većini savremenih proučavatelja nije poznato da postoji i počelno drukčija mogućnost slike čovjeka i svijeta. Ako ona bude čak i priznata, dodjeljuju joj se manja valjanost i potčinjeno mjesto u apsolutizirajućim slikama nastalim i podržanim u dobu modernosti. A razumijevanja naravi tih slika ne mogu jednostavno

ⁱ Imenicom "učenje" ovdje je prevedena arapska riječ al-Kur'an, koja izvorno znači "učenje", "čitanje", "kazivanje" itd. To je i ime za cjelinu Božije Objave vjesniku Muhammedu. Učenje je uobličeno u cjelinu knjige sa znakovima (*ajetima*) i slikama (*surama*).

ⁱⁱ Postanak 1,27.

ⁱⁱⁱ Sura 95, 4.

^{iv} Za ovo razmatranje važno je napomenuti perenijalno religijsko učenje o Božijem stvaranju Riječu. Stvaralačkoj Riječi u Učenju *kun* odgovara biblijski *fiat*. To nije *flatus vocis*. Ona izvodi bivstvo u istini. Stvaranje ima svrhu iako Bog mimo Sebe nema nikakvu potrebu: *Kada On hoće da nešto bude, samo mu rekne: "Budi!" – i to jest* (Sura 2, 117); *I tog dana kada On rekne: "Budi!" – pa Njegova riječ je Istina* (Sura 6, 73). Tome odgovaraju riječi na početku Tore: *Bog reče: "Neka bude svjetlost!" – i bi svjetlost* (Postanak 1, 3). To isto sabrano je u Psalmu (33, 6): *Gospodnjom Riječu sazdana su nebesa, i sva njihova vojska dahom Njegovih usta.* Tako, stvaranje je objavljivanje u kojem Bog govori o Sebi.

biti prenošena iz jednog u drugo razdoblje, niti postavljena u neizmjenjivi odnos ili prenošena iz jednog u drugi vidik. Za svako jastvo moguće je reći da je ono druga strana ili pokazanje Jastva koje je korijen svemu. Tumačenje te razlučenosti jastvo /Jastvo moguće je na dva posve oprečna načina. U prvome Jastvo jest počelo svemu. To znači da nema jastva bez Jastva. Razum je niža razina mogućnosti jastva da se usmjerava prema Jastvu. To usmjeravanje dovodi do krajnje granice mjerljivog svijeta na kojoj ne prestaje njegova mogućnost uspravljanja prema Jastvu kao temelju. Prema drugoj mogućnosti, počelo jastva jeste u njegovom najnižem sadržaju – kaplji tmaste tvari. Razum je njegova najviša mogućnost u kojoj jastvo dostiže sebe kao krajnju razinu ukupnog postojanja. U tome je ono dovoljno sebi za usmjeravanje prema najboljoj mogućnosti u neizbrojivom mnoštvu ciljeva prema kojim teče historija. Tim vidicima moguće je pridružiti pojmove tradicija i modernost s obzirom na njihove preovlađujuće sadržaje. Ukupnost postojanja raspoređuje se, prema ta dva vidika, od Najvišeg prema najnižem, i obrnuto. Budući da je čovjek na toj okomici, njegovo postojanje uključuje spuštanje na niže i uzdizanje na više razine. Njegovo porijeklo, također, može biti izvedeno odozgor ili odozdo – iz riječi ili tvari. Izvedenosti odozgor odgovara stvaranje, a odozdo evolucija. Ako je jastvo stvoreno ili izvedeno, tada ono odražava Stvoritelja ili Riječ. Toj izvedenosti odozgor odgovaraju iskazi u Tori i Učenju: *Tako, Bog stvori čovjeka u Svojoj slici, u Božijoj slici On ga stvoriⁱⁱ; čovjeka doista stvorismo u najljepšoj uspravnostiⁱⁱⁱ*. Tu je Riječ stvaralačko počelo. Ona je i početak i kraj svega.^{iv}

Pitanje o toj razlučenosti, koja proizvodi napetost u svijesti i usmjeravanju prema Potpunosti, uključuje u oba slučaja prisutnost zla. Ako je temelj vidika u tome što je niže i manje, ljudski razvoj ili uspinjanje od tmastog početka trebalo bi da znači udaljavanje od zla. Međutim, zbilja čovjeka, društva i svijeta to ne svjedoči. Zagonetka o zlu postaje s razvojem sve zamršenija, tako da se od odgovora na nju odustaje u većini modernih ideologija. U vidiku koji se raspoređuje u silaznom slijedu, od Istine – a to znači od potpunog dobra – prema uvjetnim načinima pokazanja i postojanja, ljudska mogućnost slobodne volje ostaje upletena u neizbježnost dobra i zla. Ali, zlo je svojstvo mjerljivog svijeta, a to znači i čovjeka sa svim njegovim tumačenjima. Tako, zlo ne može biti prevladano samo time što je ograničeno i zatvoreno u svijet i čovjeka.

Razgraničenja i napetosti među etničkim zasebnostima, koja neizbježno uključuju pitanje o dobru i zlu, mogu biti odnosi

između etničkih zasebnosti – Srba, Hrvata, Bošnjaka i drugih, naprimjer. Budu li ti pojmovi uzeti u značenju nacionalnih razgraničenja, valja istaknuti da su im najvažniji sadržaji učitani iz modernosti. To su prisutnosti i utjecaji nacionalnih ideologija. U njima se konstruiraju početak nacionalne svijesti, utemeljenje države i usmjerenost prema njezinom budućem ozbiljenju u skladu sa zadanom ideologijskom slikom. Početna vizija, njezini nositelji i njihova prva postignuća nailaze, prema takvom gledanju, na otpore drugih koji su redovito ili stranci ili izdajnici. Povijesni tok biva prekinut u nekoj pometnji ili katastrofi. Tu započinju stradanja, lutanja i očekivanja. Trajanje propadanja prekida nova čista jezgra, koja poduzima obećavanje i oblikovanje novog početka u kojem bi bile shvaćene i osnažene sve vrednote davnog uzora. Ta jezgra, prema njezinom tumačenju sebe, najbolji je iskaz neshvaćenog i zaboravljenog u nacionalnoj ukupnosti. Njezino "mi" je posve isključivo. Svi koji ne prihvaćaju njezina tumačenja i poziv ostaju s druge strane zadane homogenosti. Oni su zapreka koju treba otkloniti. Njihova drugost nije prevodiva preko jednosti transcendentnog autoriteta ili Jastva. Religija i sveta predaja bivaju dozivane i korištene u modernim ideologijama, ali vazda su potčinjene. U tome se nikad ne priznaju ni Riječ ni Ime koji i prožimaju i nadlaze svaku pojedinačnu cjelinu jezika, značenja i simbola.

Moderno tumačenje čovjeka, društva i svijeta jeste viđenje koje se razlikuje od jednog do drugog doba i područja. Ako su, naprimjer, u modernim bosanskim identitetima historija i religija i s njom povezane naracije zadobile razgovijetne i različite slike u ideologijskim ukupnostima, njihova uspoređivanja sa zbiljnim ili izmišljenim predstavama u ranijim dobima mogu doprinijeti otkrivanju razloga za toleranciju. Uz organizirano društvo, koje je doživljavano kao zbilja, postoje i druga iskustva. To su duhovna iskustva poretka kakva su iskazana u vjesništvu, metastatskoj vjeri, apokalipsi i gnozi; "dubinska razlučenja temelja bića misticizmom na kojem su osnovani tolerancija i uravnoteživanje simbolizma poretka neizrecivošću; te i iskustva pobune s odgovarajućim 'filozofijama historije' i njihovim masovnim pokretima, i tako dalje."^v

U postojeće ideologijske napetosti, s modernom civilizacijom kao njihovim okvirom, uključeni su religijski nauci, obredi i vrline sa značenjima koja su bila znatno drukčija u predmodernim vremenima. Razumijevanje te različitosti uvjetuje preoblikovanje vladajućih napetosti pojedinca, društva i historije. Savremeni strahovi od drugog, te iz njih proistekle mržnje uključuju

^v Eric Voegelin, *Anamnesis*, prev. i ur. Gerhart Niemeyer, Columbia: University of Missouri Press, 1990., str. 207.

^{vi} Pojmom *kristologija* ovdje je označeno teološko tumačenje o Isusu Kristu (Hristosu, Mesiji, Mesihu ili Pomazanom), naročito o njegovoj osobnosti. Iako evanđelja opisuju Isusa Krista na različite načine, ni Kristovo objavljenje sebe ni propovijedanja njegovih sljedbenika o njemu ne bi trebalo smatrati kristološkim, jer se crkveno razmišljanje o naravi osobe Isusa Krista nije pojavilo sve do prvih stoljeća rane crkve.

I evanđelja i Pavlove poslanice ističu i ljudsku i božansku narav Isusa Krista. Rana crkva je uskoro uvučena u žestoku i temeljnu raspravu o naravi Kristove osobnosti.

Pred kraj prvog stoljeća doketisti, koji su, kao i Grci, grijeh poistovjećivali s tjelesnošću, smatrahu da je Krist samo prividno uzeo ljudsko tijelo.

Također su vjerovali da su Isusovi zemaljski život, muka i smrt bili gotovo posve prividni. Ebioniti su poricali Kristovu božanstvenost, tvrdeći da je Isus bio samo ljudsko biće. Tako, rana crkva je bila suočena s dva oprečna stanovišta.

Rasprava je raspaljena Arijevim tumačenjem u 4. stoljeću da Isus Krist nije ni vječan ni božanske naravi. Crkveni oci su obznaniili božanstvenost Isusa Krista i njegovu jednakost s Ocem na saboru u Nicei 325. godine. Ali, rasprava o dvojnoj naravi Isusa Krista nastavljena je u

jezike, značenja i simbole tradicije u moderne ideologije. Time tradicija biva izvrnuta i preinačena u svoju suprotnost. Strahovi jednog doba jednostavno se prenose u vremena kada su tradicijski jezici, značenja i simboli imali bitno drukčiji ontološki slijed. Tako nastaju tumačenja historije kao neprekinutog rasta mržnje. Savremenost s njezinom ideologijom i svim posljedicama u prilikama pojedinca i društva biva opravdana njezinom vezom s davnim korijenom. Međutim, ostaje čvor pitanja: na koji način je modernost povezana s tradicijom; kako je nastala zamisao o autonomnom jastvu i dovoljnosti razuma za gradnju društvenog poretka bez potrebe za transcendentnim temeljem?

Iznijeta pitanja nisu odvojiva od zamršenosti dva jezika, modernog i tradicijskog. Nerazgovijetnost njihovih različitosti priječi uspostavljanje odnosa koji bi mogao biti pokrenut u prevođenje jednog i istog perenijalnog nauka u mnoštvo jezika, značenja i simbola, jer tek na taj način bilo bi moguće ustvrditi uskraćenosti tumačenja preuzetih i nastajućih slika čovjeka, društva i svijeta. Povijesni slučaj Bosne nudi paradigmatična iskustva za tako pretpostavljenu mogućnost. U toj zemlji kroz ukupnost njezine povijesti susreću se i sukobljavaju različite kristologije^{vi}, koje su uključene u tradicijske vidike kao njihov bitan sadržaj, ali i moderne kao potpora ideološkim nacrtima.

2. Neprekinutost

Svaki ideološki identitet nastoji se opravdati u historiji i pokazati se u neprekinutom razvoju od neke arhetipske jezgre koju čuva, prenosi i potvrđuje. To je redovita i preovlađujuća zamisao ili utvara moderne ideologije. U njezinom središtu su usvajanje i tumačenje jastva kao posve samostalnog i dovoljnog graditelja društvenog poretka. Prosvjetiteljstvo i racionalizam su oslonac i okvir takvog pothvata. Neprekinuti slijed moguće je prikazati, u takvoj zamisli, na dva načina. Jasno razlučenje tih dvaju načina moglo bi doprinijeti boljem razumijevanju starih i novih napetosti identitetskog ja/mi prema drugom/drugim. Tolerancija je mjera napetosti na granici te identitetske dvojine.

Prvi način je preko fundamentalističkog vidika. U njemu se određuju arhetipna pojava osobe i/ili društva. Njima pripadaju vazda neki prostor i vrijeme u kojima je Riječ imala moguću jednakost sa Zbiljom. Od tada se Zbilja dijelila od Riječi i postajala sve više njezino poricanje i iznevjerenje. Ali, Riječ tu više ne postoji kao jedna i ista prisutnost. Ona "ponire" u historiju. Čuvari

i tumači te Riječi znaju, prema njihovoj tvrdnji i vjerovanju mnogih, način otklanjanja te pukotine koju su napravili vanjski neprijatelji i unutarnje nedosljednosti. To znanje, prema ponudi njegovih vlasnika, ozbiljivo je u društvenom preoblikovanju oko "čistog središta". Njegovu modernu i ideologijsku narav određuje ta ponuda društvene promjene kao krajnje i potpune oblikovateljice ljudske sudbine. Njome bi se preko društvenog djelovanja, prema ideologijskom nacrtu, bilo moguće "vratiti" u "zlatno doba", a to znači dosegnuti društvo bez napetosti ili posve usmjereno njezinom otklanjanju. U takvoj vezi s prauzorom, u kojem ili preko kojeg se Istina objavljuje u ljudskom govoru, poriče se slijed prijenosa od jednog do drugog naraštaja. To što se zbilo između uzornog početka i neprihvatljive savremenosti biva porečeno i odbačeno kao "iznevjerenje". "Čista jezgra" se predstavlja kao vlasnik znanja i veze s uzornom zajednicom u davnini. Svojim "mi" ona potčinjava sve koji joj se pridružuju, a ostale isključuje. Nad njom nema ničeg prema čemu bi samu sebe svjedočila poniznošću.

Drugi način je domišljanje i ozbiljenje nacionalne države. I ta ponuda prihvaća historijski tok od konstruiranog početka do novog obrata. Historijske okolnosti onemogućavale su, prema takvom tumačenju, puni razvoj do društvene i državne moći. Ali, početni obrazac je preživio sva iskušenja. Taj uzor preuzima nova nacionalna elita i postavlja ga u središte svoje ideologije koja usvaja, razvija ili pretpostavlja odgovarajuću filozofiju historije. I tu je gradnja novog društvenog poretka promaknuta na razinu koja nadlazi pojedinca. Obećani poredak postaje bog kojem se pojedinac potčinjava. Za taj odnos zadanog poretka u historiji i pojedinca koji ga ozbiljuje ne postoji nikakva vanjska zabrana. Ideologijska elita proglašava sebe i sebi potčinjene sljedbenike vlasnikom znanja. Oni premošćuju vremenski prekid između davnog arhetipa i nesređene sadašnjosti čije preoblikovanje u poredak obećavaju. To je oblikovanje društva i države u mjerljivom svijetu. Granice i sadržaj koje one obuhvaćaju određuje razumni nacrt za koji su dopuštena sva raspoloživa i održiva sredstva.

U oba slučaja – i fundamentalističkom i nacionalističkom – "mi" označava to "čisto središte". Sve što je izvan njega, u takvom tumačenju, biva predstavljeno kao nedorasli ili neprijateljski sadržaj u povijesti čije otklanjanje ili uništavanje pravda poistovjećenost ideologijskog "mi" i neumitnosti povijesnog toka ili same istine. U oba slučaja moguće je preinačiti i znanstvene i religijske slike čovjeka, društva i svijeta u tumačenja iz

narednim stoljećima. Nudenja i zagovaranja različitih rješenja i tumačenja postali su otvoreni i granajući tok. U to razgranato raspravljanje smješta se i srednjovjekovno iskustvo bosanskih krstjana.

tog čistog središta. Iskaz "ja" u odnosu prema višoj razini bivstva ne može premašiti to ideologijsko "mi". Time jastvo biva zatvoreno a njegov temelj sveden na društvo, odnosno njegovu sliku kakvu nudi ideologijsko tumačenje. Otvorenost jastva prema Jastvu biva poreknuta zarad postavke o oblikovanju društva prema obrascima koji su usporedivi s razumskim odnosom prema prirodi i njezinoj tvari.

vii Sura 7, 23.

viii Sura 7, 16.

Tradicijska ima sebi nametnuta ograničenja koja prosvjetiteljstvo nema. Tu razliku valja prepoznati i uobličiti u jasnost. Sve dok Božija zabrana ima smisao, ostaje mogućnost i preispitivanja u jastvu i njegove otvorenosti prema Temelju u kojem je i usmjeriteljski zov prema dobru. Priznati zabranu znači prihvatiti da Dobro ne ovisi o pojedincu, te da je ono njegova stalna i neiscrpna mogućnost. Ako je zabrana porečena, nestaje i mogućnost ograničavanja unutar tradicijske cjeline. Tome odgovaraju dva različita uzvrata na presudnost Božije odluke – ljudski i satanski. Nakon prekršenja Božije zabrane i iskušenja pada s izvornog položaja, čovjek priznaje: *Naš Gospode, učinili smo nepravdu sebi!*^{vii} Satana uzvrata na suprotan način: *A Ti si me naveo da zalutam!*^{viii} U ta dva obrasca osvješćivanja odnosa uvjetnog i Potpunog, te stvorenog i Vječnog sadržana su i dva vidika ili glasa u ljudskoj srijedi.^{ix} Prvi vidik ili glas prihvaća svoje postojanje kao dug pokoravanja prema Potpunosti. Ta potpunost je vanjska, ali i takva da nema unutarnjosti koju ne obuhvaća. Drugi vidik ili glas poriče Potpunost, te u svojoj unutarnjosti poznaje dovoljnost za upravljanje sobom. U prvome vidiku čovjek je svugdje i vazda naspram Istine. U drugom on je naspram ukupnosti tvarnog svijeta. Pokornost i poniznost su narav prve naspramnosti, a oholost i moć druge. Tradicija odgovara prvom, a modernost drugom od ta dva vidika.^x U njima su pitanja o zlu i dobru, te pravu i dužnosti odgovarana na drukčije načine. Njihovi izvori i svrha su, također, različiti.

Zapriječenosti razvoja izvorne jezgre u modernom vidiku tumačene su kao vanjske i objektivne okolnosti. U takvom gledanju zlo dolazi izvana. Ono je čovjeku predmetna činjenica, a ne odraz prilika u njegovom jastvu. Rascjep pojave na bivanje i znanje preinačuje se, kada izgubi vezu s Logosom, u dvojину zasebnih i prividno sebi dovoljnih oblika postojanja. Svako od njih može se nametati drugom kao više i veće. Što je snaga tog nametanja veća, rascjep postaje širi a razorne posljedice u čovjeku i svijetu sve brojnije. Utjecanjem na te okolnosti i njihovim mijenjanjem moguće je, prema ideologijskoj slici čovjeka, društva i svijeta, toj jezgri društvenog razvoja osigurati puno pokazanje.

^{ix} U modernom značenju pojmova *satana* i *pakao* teško je pronaći išta od njihovog smisla u tradicijskom govoru. Ovdje zagovarano razlučenje modernog i tradicijskog vidika pretpostavlja mogućnost čitateljeva shvaćanja da su i satana i pakao u čovjeku. Vidjeti, npr., Ananda K.

Coomaraswamy, "Who is 'Satan' and Where is 'Hell'?" u *Coomaraswamy: Selected Papers, Metaphysics*, ur. Roger Lipsey, Princeton: Princeton University Press, 1977., str.23-33.

^x Pojmu *tradicija* odgovaraju, manje ili više, ar. *din* i lat. *religio*. To je slijed odozgor prema dolje ili potpuna obrnutost prema modernom evolucionističkom prikazu razvoja od manjeg prema većem. Vidjeti, npr., Huston Smith, *Forgotten Truth: The Common Vision of the World's Religions*, San Francisco: HarperCollins, 1992.

Prirodne i društvene okolnosti oblikuju svaku pojedinačnost. Tako, promjene u prirodi i društvu proizvode otklanjanje zapreka u ljudskoj pojedinačnosti.

Tradicijski vidik je obrnut. Nikakve vanjske okolnosti ne priječe jastvo da izobličí svoju izvornu uspravnost ili da se u njoj ponovno pronade. Različite razine ljudske mogućnosti, koje se ozbiljuju preko stupnjeva volje, ljubavi i znanja, zadržavaju i zaborav i sjećanje. Izobličavanje ili propadanje je iskaz zaborava, a pronalaženje i uspravljanje proistječu iz sjećanja koje nije ništa do stalna otvorenost jastva za Jastvo. Temelj svem stvaranju, u njegovoj cjelini i svim njezinim sadržajima, jest jedna i ista riječ. To da je ona vazda jedna i ista može biti potvrđeno mnoštvom njezinih iskaza ili tradicija. Čim neka tradicija, koja je *per se* i isključiva i uključiva, porekne tu vezu s jednošću i istošću stvaralačke ili izvorne riječi, ona se ne može prevesti u drukčiji tradicijski jezik, niti u sebe, zadržavajući svoju puninu, primiti i poznati počelno istu uključivost i isključivost svake druge tradicije. A kada tradicija bude svedena na tu neprevodivost, njezino poricanje drugih i nasilno poništavanje postaju jedini način njezinog potvrđivanja, koje nije ništa do fantazija prednosti i moći. Tada se isključivost i uključivost s Logosom svodi na poricanje drugog i njegovo uništavanje zarad kumira kojim je otvorenost prema Istini preinačena u *ideologiju*.

U različitim dobima postoje drukčije prisutnosti i utjecaji tih vidika. Moderni je sâm sebi dodijelio nadmoć nad tradicijskim. Ali, njegova iskustva u uređivanju svijeta oslabila su njegovu fantaziju nadmoći. A to olakšava raspravu o tradicijskom tumačenju čovjeka, društva i svijeta čiji nauk, obred i vrlinu modernost u cijelosti poriče. S obzirom na preovlađujuće moderne pometenosti, nasilja i razaranja, postavlja se pitanje: da li je moguće obnoviti intelektualnost u kojoj bi različite tradicije bile prepoznate kao drukčiji iskazi jednog i istog Logosa, te tako preko njega postale i prevodive, pri čemu bi drugi prestao *a priori* biti i neizmjenjiva strana nepoznatog koja potiče strah i održava mržnje?

3. Strah i znanje

Napetosti među društvima i zajednicama odražavaju stanja u pojedinačnim jastvima njihovih članova. Strah od drugog ovisi o propusnosti granice prema njemu i znanju o tom što je iza granice. Moguće je reći da odnos "mi" i "oni" kao napetost

sabire pojedinačne strahove članova jedne skupnosti od druge. Ustrajavanje tih strahova pokazuje se kao mržnja. Tako, granica pojedinačnog ili skupnog jastva u odnosu na drugost uzrokuje strah ili mržnju. Izvor straha su prisutnost i narav drugog kao nepoznatog ili stranca. Ako je jastvo saznavatelj, znanje je odnos između njega i saznavanog. Saznavano je sve u jastvu i izvan njega. To je proces koji svojim mijenjanjem prima od Zbilje i njoj daje od sebe. U znanju postoji, prema tome, napetost u kojoj su dvije strane. Ako su i jedna i druga mjerljive, njihovo uspoređivanje ne može biti bez ostatka. Vazda postoji razlika među njima. Ako je jedna strana Potpunost, druga je samo njezin znak ili pokazanje. Iza granice pojedinačnosti ostaju, tako, dvije mogućnosti. Prva je konačnost, a druga Potpunost. U prvoj sve ima svoju dvojину ili usporedivost. U drugoj potpunost jest jedna i jedina, ničem slična i ni sa čime usporediva. Ako nema svijeta mimo mjerljivog, uspoređivanje ili prevođenje nikad nije bez ostatka. Neznanje o drugosti, u skladu s tim, nije razrješivo. Svako uzdanje u drugost uključuje i nerazrješivi strah.

Ali, ako je odnos među pojavama mjerljivog svijeta samo izvedeni iskaz voljnog pokoravanja Potpunosti, strah od drugog kao mjerljivog iskaza biva premješten od Nemjerljivog u razlučenje svijesti sa svjedočenjem da nema jastva osim Jastva. Tada je i iza granice jastva prisutno jedno i isto Jastvo, jedna i ista Riječ, i jedna i ista Istina. Tome Jastvu okreće se svaka pojedinačnost s mogućnošću da Je doziva Njezinim Imenom, ustrajavajući u različitim naucima i obredima.

Što je neznanje o tome iza granice dodira veće, snažniji je i strah od njega. Strah i znanje su, prema tome, ovisni jedno o drugom i odsustvu svijesti o jastvu koje vazda i svugdje može biti svjedočeno i dozivano. Granica između jastva i njegove drugosti može biti propusna ili savladiva nasilnim prodorom u drugost radi njegovog potčinjavanja i/ili saznavanja. Odnos prema drugosti može imati različite oblike – saznavanje ili prevođenje u vlastiti jezik, uključivanje u njega uz mijenjanje ili gubljenje ranije posebnosti, trpljenje drugog i drukčijeg, usvajanje svega što je iza granice, ili razaranje i uništavanje drugosti. Bilo kako bilo, ustvrdljive su uzajamnosti straha, granične propusnosti i znanja. To simbolički može biti iskazano jednadžbom:

$$S = F(Z),$$

gdje S označava strah, Z znanje, a F način njihove uzajamnosti.

S obzirom na to da je savremeni strah na neki način protegnuće ranijeg i, prema tome, uvijek i neizbrisani otisak ranijih trauma u ukupnosti ljudskog bića, te da njegovo trajanje u prošlom

mileniju određuju dva važna razmeđa – prvo u 15. stoljeću, kada se u bosanska jastva i drugosti uključuju i muslimani; i drugo u 17. i 18. stoljeću, kada započinje moderno ideologijsko ocrtavanje i preuređivanje čovjeka, društva i svijeta – uvidi u promjene znanja o sebi i drugima zahtijevaju određivanje i uspoređivanje bitnih sadržaja današnjih i davnih strahova od drugih. Ovo razmatranje smjera razviti postupak uspoređivanja današnjih/modernih (S^m) i predajskih/tradicijskih (S^t) strahova u bosanskom društvu, i to na odabranim primjerima modernog tumačenja odnosa među različitim identitetima i njihovog nametanja predmodernim pojavama. Očekuje se da bi time bilo olakšano razumijevanje dolazećih promjena od modernih ideologija prema novoj prisutnosti intelektualnosti koja je suština perenijalne mudrosti.

Ako se s pouzdanošću može tvrditi da su strahovi i mržnje među Bošnjacima, Hrvatima i Srbima uzrok opasnih i neuravnoteženih napetosti među njima, njihovo slabljenje moguće je smanjivanjem neznanja o sebi i drugima i nepropusnosti na granici prema nepoznatom. S obzirom na učinke trajućih napetosti o kojima je ovdje riječ, njihovo slabljenje i/ili otklanjanje jest potreba svih sudionika društvene različitosti.

Čini se da glavno neznanje u modernim etno-nacionalnim ideologijama predstavljaju tumačenja mjesta i uloge religijskih razlika. Uzrok tome jeste svedenost religije u moderni vidik, te nastojanje da se ona, kao takva, pozna u razdobljima koja su epistemski određena posve drukčijim gledanjima na čovjeka, društvo i svijet. Budući da je stanje pojedinačnog jastva u modernom vidiku potčinjeno pothvatu preoblikovanja društva, valjalo bi strahove u katolika, muslimana i pravoslavaca^{xi} dovesti u razgovjetniju vezu s njihovim saznanjima jednog o drugim. Ovdje će biti uvedena kakoćna uzajamnost među tim pojmovima u sadašnjem/modernom i predajskom/tradicijskom dobu bosanskog društva:

$$\begin{bmatrix} S_k^m \\ S_m^m \\ S_p^m \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} K^m K^m & K^m M^m & K^m P^m \\ M^m K^m & M^m M^m & M^m P^m \\ P^m K^m & P^m M^m & P^m P^m \end{bmatrix} \begin{bmatrix} N_k^m \\ N_m^m \\ N_p^m \end{bmatrix}$$

gdje su S_k^m , S_m^m i S_p^m strahovi katolika, muslimana i pravoslavca u današnjem/modernom dobu; $K^m K^m$, $K^m M^m$, $K^m P^m$ odnosi katolika prema sebi, muslimanu i pravoslavcu, odnosno nepropusnosti granica jednog jastva prema vlastitoj otvorenosti i prema drugima, u svim ovdje razmatranim uzajamnostima;

a N_k^m , N_m^m i N_p^m neznanje katolika, muslimana i pravoslavaca u tom istom dobu.

^{xi}Iako je ovo razmatranje govornički ograničeno na odnose kršćana i muslimana, s posebnim osvrtanjem na bosansko iskustvo, ono je suštinski neodvojivo od izravne i neizravne prisutnosti i uključenosti jevrejskog sadržaja u svakoj pojavi kojom se ovo istraživanje bavi.

^{xii} Bosanski krstjani i krstjanice su članovi strogo ustrojene Bosanske crkve čije trajanje je neodvojivo od različitih oblika bosanskog društva i države od 12. do 15. stoljeća. Oni su sebe smatrali "pravom apostolskom crkvom" i odlučno su se suprotstavljali katoličkoj i pravoslavnoj crkvi. Cjelinu te pojave čine zasebnost nauka, obreda i ustrojstva, koji su svoje pravdanje i tumačenje smatrali neprekinutim i vjernim tokom predaje od Hristosa do njihovih duhovnih prvaka. Svoju zajednicu nazivali su "Bosanskom crkvom", a sebe "krstjanima i krstjanicama". Drugi su ih, suprotno njihovoj volji, nazivali "patarenima", "hereticima", "manihejcima", "bogomilima", "babunima", itd.

^{xiii} Za ovo razmatranje uputna je uvodna tvrdnja u Učenju (Sura 2,1-3): *To je knjiga – neka nema sumnje! – uputa svjesnim, koji vjeruju u Neizrecivo (...)*

Ako se taj isti odnos postavi za posebnosti religijskih zajednica u bosanskom društvu 15. stoljeća u prethodnu kakvoćnu matričnu jednadžbu za određeno tradicijsko doba, valja uvesti bosanske krstjane^{xii} umjesto bosanskih muslimana.

Nepropusnost na granici između različitih jastava može biti predstavljena i neprevodivošću njihovih jezika, značenja i simbola. Tako, ako jednom jastvu odgovaraju, naprimjer, nauk, obred i vrlina uobličeni u katoličanstvu, njegova granica prema muslimanskom i/ili pravoslavnom jastvu jest nepropusna toliko koliko su neprevodivi njihovi naukovni i obredni jezici, značenja i simboli. Prevodivost znači da različiti sveti jezici, značenja i simboli vazda iskazuju, i pored cjelovite posebnosti, jednu i istu Neizrecivost, koja im je i korijen i plod, i početak i kraj, i unutarjnost i vanjskost. Pristajanje uz neizrecivost koju potvrđuje jednota, a nju, potom, mnoštvo jest sadržaj svake tradicije u izvornom značenju tog pojma. To je odnos u kojem pokazano dug ima prema Nepokazanom ili rečeno prema Šutnji.^{xiii}

I upravo tu je mjesto razlučenja između mogućnosti promjene straha u modernom i tradicijskom vidiku. U tradicijskom vidiku krajnji razlog straha jeste potpunost: strah od nje i prema njoj oslobađa od svakog drugog. Tada Se Jastvo pokazuje kao potpuna drugost ukupnom bivstvu koje pojave obznajuju i svjedoče. Tako, svaka pojedinačnost bez obzira na svoju različitost, a to znači i svaki jezik, zadržava vezu s Potpunošću, preko koje je prevodiva na svaku drugu pojedinačnost, uz očuvanje i snaženje svoje posebnosti. Ta ukupnost postojanja obznajuje Istinu: čovjek je sabranost sveg postojanja i on je zgusnuta ukupnost kozmosa. Oni su poput dva ogledala u kojima se Jastvo objavljuje u jastvima i obzorjima postojanja. Jezik, značenja i simboli mogu biti različiti, kako su to, naprimjer, manastiri, crkve, sinagoge i mesdžidi, ali u njima je spominjanjem Božijeg Imena prisutna jedna i ista Riječ koja nadlazi njihovo prostorno i vremensko odmjeravanje. Preko te Riječi oni su međusobno prevodivi i ne mogu biti svedeni samo na odnose količina i moći.

Ako su i čovjek, i društvo, i svijet posve u dosegu razumskih mogućnosti, oni su mjerljivi. Neizrecivost i nemjerljivost moraju biti ili zanemarene ili porečene. Oslobođenje od straha pretpostavlja znanje svega što je izvan i naspram pojedinačnosti. Ali, to je istodobno i pretpostavka da sve postojeće može biti naspram i protiv čovjeka koji će to savladati. U takvome vidiku kozmos nije istodobno i čovjek. Njegovi znakovi ne kazuju o istini na jednak način kako to može čovjek koji se sjeća svoje izvorne i konačne savršenosti.

4. Nemogućnost jednostavnog prijenosa

Današnje bosansko društvo jeste paradigmatičan slučaj za svijet kao cjelinu. Iako je povijesno, prostorno i jezički jedinstveno, ono je razdijeljeno u suprotstavljene etničke, religijske i političke zasebnosti. Njihova današnja imena su Bošnjaci, Hrvati i Srbi. To nisu religijske zajednice. Ali, u njihovim etno-nacionalnim i političkim ideologijama religija čini sadržaj bez kojeg, izgleda, cjelina zasebnosti ne bi bila moguća. Religija zadržava svijest o historijskom trajanju. Ali, njezini nauk, obred i vrlina bivaju potčinjeni i preoblikovani zarad uključenja u ideologijski nacrt. Ključni pojmovi religije gube značenja koja imaju u tradicijskoj intelektualnosti. Njihova značenja su najčešće izvrnuta u odnosu na izvorni smisao. Nastojanje da ta promijenjena značenja budu korištena u opisivanju i proučavanju minulih historijskih pojava neizbježno dovodi do krivih slika. Današnji kršćanstvo – i pravoslavno i rimokatoličko – i islam nisu i ne mogu biti pojmovi i pojave sa značenjem koje je jednako s onim u bilo kojem ranijem razdoblju. Jednostavno preslikavanje današnjih značenja u neka druga vremena ne može biti ništa do nasilje u postupku prikazivanja i tumačenja povijesnih pojava. Posljedice tog su gubljenje religijske intelektualnosti u njezinome izvornome smislu. Jezik, značenja i simboli religijskog nauka i obreda gube svoju povezanost s vrlinom. Njihovo uključivanje u ideologijsku naraciju i društvene pothvate oduzima im vezu s natpojedinlačnošću. Tako, oni zadobivaju postojanje koje je odvojeno od Temelja, te se tumače kao sama zbilja. Iz tog proistječe izobličenje svijesti koje proizvodi groteskne društvene pojave čiji su najgori oblici masovna nasilja i razaranja u dvadesetom stoljeću. Jednost pokazana u prividnoj dvojini jastva i Jastva biva raskoljena. Svijest o čovjeku, društvu i svijetu biva zamrznuta u nekoj od njezinih slika. Pri tome se poriče njezina promjenljivost. Nema više zbilje jastva. Tako, uvjetna slika koju je jastvo prihvatilo biva proglašena potpunom. Čovjek, društvo i svijet, koji su u neporecivom neskladu s tom slikom, moraju biti preinačeni. Takav sukob ljudskog preoblikovanja svijeta radi njegovog usklađivanja s apsolutiziranom slikom, na jednoj, i vazda neuhvatljivom zbiljom, na drugoj strani, pokazuje se kao groteska u kojoj politička moć neizbježno proizvodi patnju, ubijanje i razaranje.

Ova rasprava kani ukazati na taj odnos između savremene slike Bosne – u modernome i tradicijskom vidiku – i načina njezinog preslikavanja u prijelazno razdoblje petnaestoga stoljeća.

Savremene pojave ili proširena moć modernih ustrojstava ne mimoilaze nijedan dio svijeta. Ali, one se u bosanskoj pojedinačnoj i društvenoj zbilji pokazuju, možda, na paradigmatičniji način nego igdje na drugom mjestu. To društvo u svojoj ukupnosti čuvalo je – intuitivno ili svjesno – težnju da se uravnoteže različitosti i prava na njih. Njegova moderna sudbina ogleđa prilike svijeta kao cjeline. Zato se u njegovom jeziku, značenjima i simbolima, koji su povezani s religijskim različitostima, mogu prepoznati i razmatrati najvažniji slučajevi izobličavanja religijskog u modernom i obrnuto.

Ključni pojmovi Religije mogu imati različite oblike i značenja, ali ne mogu, sve dok pripadaju njoj, izgubiti vezu s Temeljem. Kada se to, ipak, dogodi, tada se oni uključuju u ideologijski govor, u kojem zabrana u središtu ljudske otvorenosti zadobiva oblik neupitne ideologijske postavke. Tome odgovara pouka o zaboravu kao neznanju, u kojem se čovjek udaljava od svog jastva koliko je velik njegov zaborav Jastva: *Ne budite poput tih koji zaboraviše Boga, pa On dade da oni zaborave i svoja jastva; ti – oni su pokvareni.*^{xiv} Tako religijski pojmovi imaju dva bitno različita značenja – jedno u njihovom izvornom tradicijskom obzoru i drugo u modernosti. Ovisno o usvajanju jednog ili drugog od ta dva značenja, dobivaju se posve drukčiji vidici o čovjeku, društvu i svijetu. Ako je zabrana s transcendentnim razlogom uvedena samo s razumskim utemeljenjem u razočarani svijet, ona ne može biti ništa do prihvatanje neizbježnosti pogreške ili laži u ideologijskoj mapi kretanja od nižeg prema višem. I svijet i čovjek počinju, prema takvom tumačenju, od ne-uma, te nekako dostižu razvijenost tog *ne* u razum. To *ne* postaje nenadmašiva pogreška sveg razvoja, budući da je ono počelno i kao takvo porećeno ili prikrito. Jedno od razrješenja te suprotstavljenosti smislu jest prihvatanje da je Istina jednom bila s čovjekom i svijetom, te ih poslije ostavila u samoći i dovoljnosti njima samim.

Ustvrđljivi su različiti odnosi zbilje i njezinog imena. Promjene tumačenja zbilje mogu dosegnuti takve razmjere da početna stanja budu temeljito preoblikovana. Zbilja ostaje vazda jedna i ista, i pored toga što se njezine slike i tumačenja neprestano mijenjaju. Imena koja priliče zbilji i njezinim slikama mogu ostajati u cijelom tom toku promjene s istim oblikom, ali s drukčijim značenjem. Mogu biti i zamijenjena posve novim. To što danas označavaju pojmovi katoličanstvo, pravoslavlje i islam, čemu odgovaraju simboličke kristalizacije njihovih nauka, obreda i vrlina u samostanima, crkvama, sinagogama i mesdžidima,

^{xiv} Sura 59, 19.

nije izvan te promjene slika i tumačenja zbilje. Da je to tako, jasno može pokazati ispitivanje značenja pojmova *molitva, mes-džid, crkva, hvaljenje, pomazanje* itd, i to u dva vidika – modernom i tradicijskom.

Pojmu *religija* odgovara u njegovom izvornom značenju povezivanje preko znanja i bivanja, i to s uključenošću svjesnosti, jastva s Jastvom. Ponovno uspostavljanje te veze znači prepoznavanje istine u njezinoj slici ili uspravljanje prema izvornoj savršenosti. Religijski nauk i obred nisu proistekli ni iz čega drugog nego iz tog prema čemu je usmjereno uspostavljanje veze ili uspravljanja. Oni su objavljeni ili spušteni, kako bi u jastvu bili prepoznati i prihvaćeni preko slobodne volje ili preuzimanja tog što mu povjerava sama istina. Njihovi jezik, značenja i simboli prevode iz mnoštva prema jednosti. A budući da jednota potvrđuje neizrecivo, mnoštvo jezika značenja i simbola, što znači i svetih nauka i obreda, zadržava punu prevodivost preko te jednote, koja se i spušta i uzdiže kao Riječ. Ona je i dostupna i odsutna u svakoj pojedinačnosti, neovisno o jeziku, preko prisutnosti njezinog imena bez kojeg svijet, stvari i vremena ne mogu biti ništa do smrt pokrivena prividom života i moći. Samo na taj način različiti religijski jezici su međusobno prevedivi, što jeste uvjet njihove mogućnosti usmjeravanja jastva prema njegovom temelju. Slobodna volja kao zbilja jastva prepoznaje se u mogućnosti otklona od Volje Jastva. Tek s takvom mogućnošću preuzimanja tog što Ta Volja nudi pokazuje se ljudska zbilja: sjećanje ili zaboravljanje, prihvaćanje ili odbijanje, te gubljenje ili pronalaženje. Ako je ta mogućnost razlike volje i Volje svedena na mjerljivi svijet, pri čemu isti oblici jezika, značenja i simbola zadobivaju drukčije sadržaje, njihov prijenos iz jednog u drugo doba nije moguć bez uzimanja u obzir suštinskog preoblikovanja kroz koje oni prolaze iz jednog u drugi vidik. Modernost ne raskida svoju vezu s tradicijom odbacivanjem slijeda i trajanja jezika, značenja i simbola kao govornih oblika. Ona ih zadržava, ali ih suštinski preobličava. To što im se daje uvođenjem u novi vidik nije moguće jednostavno prenijeti u njihovo izvorno obzorje u nasljeđivanju jezika, značenja i simbola. Čini se da bi, u skladu s tim, bilo ispravnije govoriti o obrtanju ili izobličavanju tradicijskog vidika u modernome negoli o raskidu među njima. Prepoznavanje tog moglo bi doprinijeti shvaćanju izvora i razloga moderne groteske kojom su pojedinačne i skupne usmjerenosti prema Jastvu zamijenjene zamrznutim slikama ili tumačenjima Zbilje.

PREŠEREN, U JEDNOM DAHU

Prešeren i Mozart

I o Prešernu se – kao i o Mozartu – sve zna. Tako izgleda. Mozartolozi i prešernolozi su dve porodice znalaca koji su, svaki na svoj način, ali ponekad i zajednički – jer postoje izvesne tačke oko kojih bi bilo besmisleno sporiti se – ušli u sve pore njihovih dela. Uzmemo li, u srazmeri sa prostorom i vremenom koje zahvataju, i podrazumevajući izražajne mogućnosti jezika njihovih tako različitih umetnosti, mogli bismo reći da je Prešeren po fascinaciji koju izaziva sasvim ravnopravan sa velikim Mozartom. Zajedničko im je to što su obojica postali slavni tek nekoliko godina posle smrti, a to je izgleda i jedina stvarna slava za koju možemo pretpostaviti da će trajati do kraja sveta. Mozartov pohod na taj svet započeo je objavljivanjem njegove prve biografije iz pera Niklausa fon Nisena, a Prešernov u trenutku kad su Josip Jurčič i Štritar objavili njegove pesme, 1866.

Sličan je i način na koji su umrli: u mukama, iscrpljeni borbom protiv iste sile, sa sličnom bolešću, boreći se do poslednjeg trenutka; Mozart, dajući uputstva svom učeniku Franzu Xaveru Süssmayru kako da privede kraju Rekvijem; Prešeren, savetujući svoju sestru Lenku šta od onoga što ostaje neobjavljeno za njim treba uništiti a šta ne. Uostalom, povodom tog uputstva treba ipak naglasiti da još uvek postoji nesporazum i zagonetka koja verovatno nikada neće biti razrešena.

Obojica iscrpljeni borbom protiv iste nimalo metafizičke sile. Koje iste sile? Bila je to austrijska administracija dovedena do savršenstva tokom vladavine Marije Terezije, i čiji je odličan nastavljac bila ona koju je sprovodio Meternih. Jer, obojica su se, i Mozart i Prešeren, grubo ogrešili o tu administraciju još u svojim mladostima. Nema sumnje da je nadimak “freigeist” bio prilepljen Prešernu još dok je studirao u Beču; jer je i on, poput Mozarta, imao “odrešen” jezik, kao što je Mozart izopćen iz Terezijinog carstva još mlađi, u četrnaestoj godini, kada ga je prosvetljena carica “giljotinirala” jednim pismom-dekretom kojim je delikatno i utoliko okrutnije zabranila svom sinu Ferdinandu, da uzme u službu tog “prosjaka”, “vagabunda”, ne udostojivši se da ga u tom pismu – koje Mozartolozi nisu smeli da tumače onako

kako to pismo zahteva, inače bi vratili Mozartologiju na polaznu tačku – imenuje!

A koja je bila Mozartova greška? Ta što je, na “muzičkom dvo-boju” u Milanu, 1772, svojom operom-serenadom “Ascanio in Alba” pobedio Terezijinog zvaničnog i milog kompozitora Johanna Hasea, odnosno njegovu operu “Ruggerio”! Međutim, ono što je već ostareli Hase primio s potpunom svešću da ga je pobedio bolji, pred kojim stoji zvezdana budućnost, carica, u neobuzdanoj moći i besna kao da je izgubila kakvu bitku greškom kakvog nespretnog generala, nije mogla da oprosti. Pismom sinu Ferdinandu, koje je imalo vrednost opšteg dekreta, ona je unapred zatvorila sva vrata na koja će Mozart kucati sledećih dvadesetak godina u nadi da će iza njih pronaći pokrovitelja koji će mu omogućiti da na miru razvija svoju umetnost zvukova, ali mu se nijedna neće otvoriti!

Ne znam da li je ijedan prešernolog ispitivao podrobnije Prešernov bečki dosije, koji verovatno još uvek postoji. Činjenica, često podvlačena, da mu je administracija u nekoliko navrata onemogućila da otvori vlastitu advokaturu samo je činjenica. Mnogo bi značajnije bilo doći do teksta tih odluka koje mora da su još uvek pohranjene u kakvom od sumračnih uglova kakvih administracijskih sobica, pod zemljom, kako ne bi zauzimale bit-niji prostor! Kada su policijski doušnici utvrdili da je Prešeren već pri kraju, izmučen kao mučenik na točku, Beč se najzad smilovao i, dve godine pred smrt, pesnik je mogao da postane advokat, advokat pesnik, ali u rodnom Kranju... Istim datumom, 23 juni ?? 1847, označena je i cenzorska odluka s odobrenjem da Dr. Prešeren može štampati svoju pripremljenu zbirku pesama! Isti dan, kakva izopačena podrugljivost i kakva mračna odluka kakvog administratora sklonog morbidnim igrama zaumnih podu-darnosti. Jer ta prividna milost – dodela advokature i dozvola za štampanje stihova, uz zahtev da Zdravica bude “okrnjena” za jednu strofu – u stvari je bila poslednji čin okrutnosti jedne sile čije je konce, užad i mreže Prešeren tako pronicljivo raskrinkao u poslednja dva soneta iz *Soneta nesreće*.

Sagledani tako, kao žrtve jedne iste sile, austrijske administra-cije, Mozart i Prešeren su izvanredno bliski i na izvestan način se nadovezuju u nama. Ako se dogodi da zaista pokrenem proces protiv Marije Terezije zato što je ubila već u povoju svoga najboljega čoveka, a to je osnovna tema mog nedavno štampanog romana *MOZART, zločin Marije Terezije*, Prešeren će na tom procesu biti veoma bitan “dokazni” slučaj, na kome će se još vidljivije razotkriti taj zločin protiv čovečnosti – upravo zbog toga što je Prešeren pripadao vremenu koje je još uvek naše, koje još nismo u potpunosti

shvatili. Ali, ne treba zaboraviti da je i Mozart naš savremenik, više nego što je to bio za one koji su, samo slučajno, živeli uporedo s njim i koji, sve u svemu, nisu razumeli ono što mi danas razumemo u njegovoj umetnosti. I što za sva vremena volimo.

Svakako, porediti Mozartovu muziku s Prešernovom poezijom bilo bi ne samo nategnuto, nego i nepotrebno. Pre bismo mogli, na osnovu njihovih tako različitih dela, da uspostavljamo sve moguće razlike u postupku, što nas takođe ne bi dovelo do značajnijih zaključaka. Ali, činjenica da su, svaki u svome vremenu, živeli pod nebom jedne iste i slobodnim umetnicima nimalo sklone sile, Mozart i Prešeren – bez obzira na sve tako očigledne razlike u njihovim prirodama, ili možda upravo zbog toga – zaista su veoma bliski i čak se, ako tako mogu da kažem, sjedinjuju u našem duhu; jer slučaj jednog pomaže nam da bolje shvatimo slučaj drugog, iako ne raspolažemo nikakvim dokazom da je Prešeren ikada čuo ijednu Mozartovu notu!

Prešeren i Beethoven

Nekome se ova muzička poređenja s Prešernom mogu učiniti preteranim i neodrživim. Zaista, kao pesnik, Prešeren i nije imao nikakav kompleks muzike; u njegovim stihovima ne nalazimo pojedina mesta koja bi nas upućivala na to da izvesna “zvučna vrela” dolaze od nekih od kompozitora s kojima ga poredim, ukoliko je ovde uopšte reč o poređenjima. Takođe, u njegovim pismima ne nailazimo ne samo na bilo kakve ozbiljnije napomene o velikim stvaraocima, njegovim savremenikima, kao što su Beethoven, Schumann, Chopin, Schubert... i još mnogi drugi, nego ni o klasičnoj muzici njegovog vremena uopšte.

Čuvena Mallarméova rečenica, “došlo je vreme da poezija preuzme carstvo koje joj je muzika bila preotela...”, nije mogla zalebdeti na Prešernovim usnama, niti zaškripati na vrhu njegovoga pera. Zaista, bez velikog kruženja oko te teme, možemo zaključiti da je Prešeren suštinski i bez ikakve nostalgije razdvajao muziku od poezije i da je potpuno izbegao opasnosti da traži između te dve umetnosti bilo kakva tesnija prožimanja. Prešeren, kao pesnik, nije zavideo muzičaru, i po tome je takođe jedan od najizvornijih koje je Evropa posedovala.

Čak i Goethe, koji nikada nije saslušao nijedan od brojnih *lieder* koje je Schubert napisao na njegove stihove, često osrednje; koji je – nakon što mu je mladi Mendelssohn odsvirao klavirsku varijantu Beethovenove “Pete simfonije” – izjavio kako

mu nije jasna sva ta grmljavina – čak ni takav Goethe nije bio “bez uha” i možemo smatrati izvanrednom njegovu izjavu da je muzika prestala s Mozartom!

Prema nekim svedočanstvima koja su doprla do nas, izgleda da Prešeren nije imao lep glas, niti je pokazivao posebno zanimanje za muziku, u svojim razgovorima, po ljubljanskim krčmama, ili u Čopovom kabinetu. Taj nedostatak – ukoliko možemo tako reći – u stvari mi se čini jednim posebnim kvalitetom; nečim što je omogućilo da se njegova verba razvija samostalno i da se bistra voda njegovog jezika uopšte ne замуćuje zvučnim kristalima palim u nju sa strane. Njegova otpornost prema “zvučnom zvuku” imala je presudan uticaj na razvoj Prešernovog “pesničkog zvuka”, odnosno ritma, svih ritmova, i to ne samo onih koje je on sam izmislio – vrhunac tog traganja je pesma “Pesniku” – tim isključivo verbalnim konstrukcijama, nego i onih koje je preuzeo iz slovenačkog, i čak austrijskog folklora, u prvom redu “alpske podonkice” koji su iskonski usađeni u duh tih naroda. Ti ritmovi su nesumnjivo opsedali i kompozitore, od baroknih do Mozarta, i posebno od Haydna, Beethovena sve do Brucknera; i pored svega toga, kod Prešerna s lakoćom uočavamo i ustanovljujemo svest i svesnost o mogućnostima različitih razvijanja i jasno razgraničavanje na zvučnu, tj. muzičku i jezičku, tj. pesničku suštinu.

Među savremenicima kojima se mogao približiti, naročito poslednjih godina boravka u Beču, bio je i Beethoven. Jer nije bilo moguće živeti u tom gradu oko 1825, a ne čuti za tog kompozitora koga je već slavio sav evropski svet, ili ne čuti, makar u prolazu, kakvu njegovu melodiju, ili refren, u kakvom vrtu nedeljom ujutru; ili u kakvoj krčmi – gde je Prešeren, još stidljivo, zalazio – u vinskom dimu, uveče! Da li je dokazano da je Prešeren prisustvovao nekom koncertu u nekoj od bečkih koncertnih dvorana, jer ne verujem da je ikad bio pozvan u kakav bečki salon gde je izvođena, u prvom redu, muzika majstorâ savremenikâ.

Beethovenova “horska” simfonija izvedena je tokom 1824. godine; Prešeren je u tom trenutku još uvek student u Beču. Ipak, nikakvog traga u njegovoj sačuvanoj prepisci, ili kakvom drugom zapisu, o tom prvorazrednom događaju! Čak ni činjenica da je Beethoven, već ovenčan oreolom mitskoga muzičara, u tome delu genijalno povezo muziku i poeziju, odnosno Schillerov tekst masonske ode, nije izgleda posebno privukla Prešernovo uho! Ali, mi o tome ipak ne znamo ništa pouzdano i iz opreznosti treba da se zadržimo na tome “izgleda”.

Prešeren je posedovao vlastitu logiku – koju je studiranje prava samo srećno pojačavalo, u to sam ubeđen – najličnija zapažanja i

povezivanja. Budući onirični advokat i pesnik ne toliko složenog koliko promišljenog “lirskog” kontrapunkta koji je ikad izgrađen u ijednom evropskom jeziku, imao je prava da na potki tih refrena čutih u prolazu, pa makar oni dolazili od Mozarta, Haydna ili Beethovena, izgrađuje svoju viziju o muzici znajući da sve to nema posebne veze s onim što ona namerava da učini; i da čak postoji opasnost da potpuno predavanje zavodljivoj muzici donekle “otupi” njegovu strelu. Jer, Prešeren je, kao i veliki Nemac ustoličen u Beču, bio Strelac; to je astrološka činjenica kojom bi se mogla objašnjavati njegova hirovitost, njegovo “sve ili ništa” u odnosima sa večnom muzikom; ali hirovitost dignuta do stepena metafizičke otpornosti.

Zaključak je prilično paradoksalan: da bi se “odbranio” od te Velike Muzike, od koje je sve brujalo oko njega dok je boravio u Beču, i u onim životnim godinama kad je gotovo svako biće veoma osetljivo na njenu magiju i energiju, Prešeren se možda zadovoljavao tim usputnim napevima i skromnim, prigodnim ostvarenjima – tim zvučnim drobižem – poput one slavne Beethovenove bagatele WoO. 59, poznatije pod naslovom “Pismo za Elizetu”, poput Mozartovog “Turskog marša” ili Schubertove “Mađarske melodije”; prepuštajući da upravo ta takva, opšta i kao bezopasna dela, pokrenu u njemu izvesnu uspavanu muzičku energiju. Možda je upravo zbog tog “otpornog” odnosa s muzikom Prešeren uspeo izbeći svome vremenu i ne postati, kako su neki znali da kažu, bidermajerski pesnik. Naprotiv, Prešernov bidermajerski muzički ukus, onaj koji čini da se raznežimo na nekoliko slatkih akorda, u potpunosti ga je zaštitio od te opasnosti.

Ali, Prešeren je i zagonetan pesnik. On kao da je očevidnu sažetost svog dela nadgradio asocijacijama i aluzijama, dubljim nego što se to može učiniti na prvi pogled. Možda u tom smislu treba čitati i jedan stih iz “Krštenja na Savici”, koji bi nakon svega mogao biti i utisak-odjek preostao u Prešernu posle čitanja Schillerove ode, ili možda u znak sećanja na slušanje (ali gde? i kada?) pomenute Beethovenove “Devete simfonije”, izvedene u Beču u godini kad je on napuštao taj grad s diplomom budućeg oniričnog advokata u svome skromnom prtljagu:

Ljudje vsi bratje, bratje vsi narodi.

Prešeren je taj stih stavio na usta Sveštenika, a to je bio samo jedan od načina da se uguši bilo kakva deklarativnost, i da nam ne omogući da odmah prepoznamo ono Schillerovo-Beethovenovo:

Alle Menschen werden Brudher.

Ovako “preveden” iz note u slovo, taj betovenovski savet i zavet deluje mnogo jače i trajnije od bilo kakvog zapisa ili usputnoga svedočanstva.

Beethoven je blizak Prešernu i po zanimanju za poeziju tragičnog pesnika Gotfrida Augusta Bürgerera; veliki majstor iz Bona, koji je najveći deo života proveo u Beču, napisao je melodije za nekoliko Bürgerovih pesama od kojih je za nas posebno zanimljiva ona pod naslovom “Uzajamna ljubav”, *Gegenliebe*, koju je Beethoven komponovao 1795, pet godina pre Prešernovog rođenja.

Ali, Beethoven nije zaboravio ni tekst ni melodiju i, mnogo kasnije upotrebio ih je u pisanju svoje čuvene “Horske fantazije” koja je neka vrsta klavirskog koncerta u jednom dahu, s horom i solistima u završnom stavku. Kad znamo da je ta privlačna Fantazija bila za Beethovena kao jedna pripremna vežba za komponovanje grandiozne “Devete simfonije”, onda i Bürgerovo prisustvo u svemu tome dobija jednu posebnu važnost.

Beethoven je lično izveo tu Horskú fantaziju u Beču, 1808., i to je postalo jedno od njegovih najpopularnijih dela; lako pevljivo, postalo je predmet najraznovrsnijih aranžmana, koji najverovatnije nisu usrećivali Beethovena, ali to je možda bio najjednostavniji način da ga i Prešeren, u svojim lutanjima Bečom i njegovim krčmama, čuje u prolazu, i zauvek upamti.

Prešeren i Paganini

Paganini je jedini kompozitor čije se ime pojavljuje u Prešernovim stihovima. I, treba odmah naglasiti, u najsrećnije izabranome trenutku. Kada njegov “ludi godec” ostane na poslednjoj žici, neizbežno se pred nama pojavljuje lik “đavoljeg violiniste”, onog iz Đenove. Ko zna, možda je Prešeren ideju za “Žensku vernost”, odnosno o muzičaru koji postupno i neodoljivo ostaje veran svome instrumentu, “izvukao” iz podatka koji je mogao, tokom 1839. pročitati u *Illyrisches Blatt*, da Niccolò Paganini svira samo na jednoj žici. Paganini je umro godinu dana kasnije. Ta duga pesma je, naročito u svojim poslednjim distisima, gde se i pojavljuje njegovo ime, nekakav Prešernov memento mori velikom virtuozu.

Paganini je umro 27. maja 1840., tačno godinu dana nakon Julijinih zaruka, 28. maja 1839.! Neobična podudarnost, koja je za Prešerna imala utoliko više (simboličnog) značaja jer je povezivala veoma intimni trenutak sa smrću jednog umetnika koga

je, bar po imenu, dobro poznao i koga je možda – iako to nikada nećemo pouzdano saznati – slušao u vreme dok je studirao u Beču, oko 1826-28, pošto je Paganini više puta svirao u tom gradu. Nije uopšte preterana legenda po kojoj je Paganini zasenio Franza Schuberta u trenutku kada je ovome bilo potrebno najviše svetla i razumevanja! U Groveovom *Muzičkom rečniku*, koji Paganinija naziva “free artist”, isto kao što je Prešeren bio “Freigeis”, čitamo ovu rečenicu: “Nakon što je 1828. osvojio Beč...” A Prešeren je te iste godine doktorirao pravo u tom gradu.

Prešeren je u Ljubljani, još kao gimnazijalac, ali i kasnije, kad se konačno vratio iz Beča, mogao slušati od svojih starijih prijatelja odjeke koncerta koji je Veliki Virtuoz održao u tom gradu, 1802., kao dvadesetogodišnjak, kojom prilikom mu je Filharmonijsko društvo uručilo diplomu počasnog člana, 27. juna iste godine. Nema sumnje da su o Paganinijevom sviranju pričali razna čuda; ali Prešerna je verovatno najviše zanimala ta “poslednja žica” – “la plus haute corde”, kako ju je nazvao Charles Baudelaire u jednoj svojoj pesmi – koja je za njega bila slika konačnog stanja umetnika koji je odbacio sve suvišno na svome instrumentu, u svome delu. Za Prešerna je taj umetnik u prvom redu pesnik koji, tako, čini isto što i istinski muzičar, ili slikar: oslobađa svoju umetnost, samoga sebe. Ali takvi su veoma retki, pošto postoji velika opasnost da ta sposobnost virtuoznog izraza obesmisli sadržaj. Prešeren, ljubitelj ravnoteže, čovek halucinantne simetrije, dobro je osetio “dušu virtuozu”. On je imao takvu dušu. I ma koliko se u prvi mah može učiniti da to nije tačno, ipak jeste. Jer Prešernova virtuoznost ne sastoji se u nagomilavanju svih ukrasa oko glavne metafore pesme, nego naprotiv u otklanjanju svakog od tih takvih suvišnih ukrasa, bili oni ritmički, versifikacijski ili neki drugi. Umetnost se sastoji u odbacivanju svega suvišnog, ne u dodavanju nepotrebnog. Između te dve krajnosti postoje večne sumnje, dorade i prerade...

Prešeren je kušao sve ritmove koji su “lebdeli” u vazduhu njegove epohe; uspostavio je, kao kakav neumoljivi i blagonakloni zakonodavac, jasna pravila versifikacije-ritmovanja koja su pre njega, od Stefana Modričeka do Vodnika, bila bliže improvizaciji nego jednom srećno uspostavljenom i primenjenom sistemu. Jer, kod Prešerna se, bolje nego kod većine pesnika njegovoga vremena i onih koji su mu neposredno prethodili, pa i onih koji su došli neposredno za njim, oseća ta briga da između onoga o čemu se govori i onoga kako se o tome govori postoji ravnoteža u kojoj pomanjkanje najmanje čestice, u potrebnom trenutku, uništava celinu. Takvu napetost i ravnotežu može

istovremeno ostvariti samo istinski virtuoz, onaj koji svira zatvorenih očiju ili piše pesmu u hodu, i već gotovo završenu prenosi je na hartiju.

Prešeren je bio takav. I pored priličnog broja prepravki – moglo bi se povremeno govoriti o varijantama, kao povodom početka “Sonetnog venca” – koje je činio na vlastitim pesmama, ili prevodima – “Lenoru” je usavršavao punih pet godina pre nego što ju je štampao – ipak možemo tvrditi da se njegova glavna pesnička laboratorija nalazila u njegovom duhu, u njegovom mozgu. Kad znamo da je Prešeren, u prilikama kad ga je u društvu ponekad znala uhvatiti istinska životna radost, bio u stanju da se izražava direktno u stihovima – pripremljenim? ili improvizovanim na licu mesta zavisno od okolnosti i prisutnih? – takav se zaključak nameće kao sam od sebe.

To znači da je Prešernova pesnička tehnika bila neka vrsta nevidljivoga rada, što svakako nije bilo bezrazložno: čovek koji – iz razloga koje svako može lako zamisliti – nikada, na primer, nije dozvolio da bude portretisan, čak ni u tim trenucima radosti, najčešće u kavani, kroz vinski plamen, svakako je imao jakih razloga da “zaštiti” svoju umetnost. U toj tački slovenački pesnik opet se susreće s virtuosnim Talijanom koji najčešće nije zapisivao svoje kompozicije, iz straha da ih osrednji muzičari ne bi zloupotrebili banalizovanjem i pojednostavljivanjem njegove umetnosti. Veći broj Paganinijevih rukopisa pronađen je nakon njegove smrti, a naslednici i muzikolozi su imali dosta problema dok nisu uneli konačniji red u njihov nastanak. Na primer, niz od dvanaest violinskih sonata koje je Paganini napisao vrlo mlad, od 1805. do 1809., za vreme boravka u gradu Lucca, otkriven je i snimljen pre samo nekoliko godina, 1999!

Prešeren je za života doživeo ne baš da ga potkradaju, pošto je oprezno i pomalo objavljivao, ali je zato imao priliku da se “brani” od tekstova koji su mu bili pripisivani, što je isto tako opasno. Posle njegove smrti, mnogi su hteli – iz različitih razloga – da dopune njegovo delo i ličnost, kroz dopisane stihove ili manje-više istinite anegdote. U tu skupinu spada i Prešernov katren koji je kasnije dobio naslov “Prešernova vera” i koji niko nikada nije video zapisan pesnikovom rukom. Jedini nepobitni dokaz da je on Prešernov nije poštenje onoga koji je taj katren sačuvao u svojim sećanjima i saopštio ga mnogo godina posle pesnikove smrti, nego filozofska misao – koju treba uzeti s puno ozbiljnosti – i razigrana virtuosnost kojom je ta misao izrečena. Jedan redak, drugde nepostojeći spoj. Poput kakvog savršenog (a koji nije?) Paganinijevoga kaprica!

Prešeren je nepobitno dobro znao kako se zvao Veliki italijanski virtuoz čije se prezime ipak nalazi “okrnjeno” u pesmi “Ženska vernost”: Paganin umesto Paganini! U prvom trenutku učini nam se da je to isključivo zbog sile ritma kojim je Prešeren “vodio” svoju pesmu, ili ona njega, sve do kraja. I to je tačno. Ali, taj čisto tehnički potez – koji bi ostao prazan, neplodan, dakle ne neophodan, da nije opravdan kakvim višim razlogom: jer ne “krnji” se jedno takvo ime tek zbog potreba ritma, nego bi pre trebalo prilagoditi ritam tom imenu – taj čisto tehnički potez nadgrađen je slikom kojom Prešeren sugerise celu ideju pesme: oduzimajući Paganiniju poslednje slovo-slog njegovog prezimena, on upravo sažima čitavu ideju pesme tako što tim oduzimanjem jednog sloga-slova u nama stvara utisak – koji osećamo gotovo fizički, kao da smo i sami prisutni u pesmi – pucanja jedne žice za drugom, dok se ne ostane na poslednjoj, najvišoj, onoj najizražajnijoj.

Ovim izvanrednim efektom, sprovedenim s toliko prisnoga sklada, Prešeren se pridružuje talijanskoj virtuoornoj školi čiji su najbolji predstavnici Arcangelo Corelli, Domenico Scarlatti i Niccolò Paganini, koji su svi izišli – činjenica koju do sada nije ustanovio nijedan talijanski dantolog – iz beskrajinih preplitanja Danteovih terca-rima. A kao što znamo, Prešeren je naučio mnogo toga krećući se njihovim beskrajinim lavirintom.

Susret u Krčmi “Kod Srebrnog Zmijca”

France Prešeren sedeo je za stolom, sam, ali kao da očekuje nekoga. Pred njim je stajala čaša neodređenog pića, ispijena dopola. Moglo bi se, s ove udaljenosti, reći da je bilo oko pet sati popodne. Vani je padala kiša, grane visokih stabala gotovo su udarale o okna krčme njihana vrtložnim vetrom kakav zna da nas ponese krajem oktobra. Ni leto, ni jesen, a ponekad se čini da je već počela zima, ali bez snega. Takvo je bilo raspoloženje prirode kad je nepoznati slovenački pesnik France Prešeren odlučio da prekorači prag prilično čuvene bečke krčme “Kod Srebrnog Zmijca”. Iako se već pripremao da položi svoj doktorski ispit, iako je već dobro poznao Beč, Prešeren je još uvek osećao u sebi snažni pritisak nekakve, ne bismo rekli provincijalne, stidljivosti koja ga je sprečavala da slobodnije ulazi u prostore gde ljudi kroz žamor, u dimu cigara i mirisu raznih pića, raspravljaju o stvarima koje su njega privlačile najviše zbog toga što su mu se činile kao zabranjene. Upravo zato je izabrao ovaj

“prelazni” trenutak dana, ni podne ni več, kad su kafane kao u predahu, a poslužitelji sanovni i lišeni one ponekad napadne uslužnosti. Svu tu posebnu atmosferu osećao je u sebi i oko sebe, sedeći sam za tim stolom, s pogledom uperenim u dalj, tog dana krajem oktobra 1825. godine, kad se vrata prilično iznenadno i naglo otvoriše i u prostoriju nahrupi, upravo bi se tako moglo reći, jedan mladi čovek, koju godinu stariji od Prešerna, umotan u nekakav sivi plašt koji je njegovom pomalo bucmastom licu uokvirenom kovrdžavom i neurednom kosom – bar sudeći prema čupercima koji su virili ispod cilindra koji novodošli gost skide i nespretnim i hitrim pokretom spusti na prvi sto koji mu je bio pod rukom, a zatim pogleda vrlo odlučno po sali, kao da traži nekoga, blago zadrža pogled na Prešernu i gotovo mu se neosetno nakloni, kao da ga pozdravlja, pokret koji bi verovatno učinio i da je krčma bila dupke puna. Tek što je učinio taj pokret, pored njega se nađe jedan od kelnera koji prihvati njegov plašt i rukavice, i naklonivši se, pozdravi ga s osmehom koji je odavao i poštovanje i prisnost:

“Dobardan, gospodine Schuberte! Mozartov klavir vas čeka!”

Prešeren je čuo i video sve što se upravo dogodilo pred njim, ali je tek nakon kelnerovih nekoliko reči shvatio, a ubrzo i ugledao, kako se u samom uglu prilično izdužene prostorije – iako pokriven crnim velom – nalazi jedan klavir, bolje reći pijanino, tako diskretno prisutan da se Prešeren i nije začudio što ga pre toga nije primetio. I zaista, umesto da sedne za jedan od brojnih stolova, mladić koga je kelner oslovio sa “gospodine Schuberte” trapavim ali odlučnim korakom uputi se prema instrumentu, i već je sedeo na nekakvom tabureu koji mu je jedan drugi kelner prethodno pripremio.

Schubert poče da prebire po klaviru, čije su dirke ponekad očigledno bile raštimane, ali što njega izgleda ni najmanje nije ometalo da sa puno poleta preleće svojim prstima ne samo od jedne do druge, nego od čitavog buketa belih ili crnih, kao da je iz svih zajedno izvlačio najvedrije i najpunije skladove.

Prešeren oseti nekakvu magiju koja ga je doticala zahvaljujući tom zdepastom telu, koje je video tek s leđa, pred kojim je nastajala muzika kakvu pre toga u svome životu nije nikada čuo. Čarolija je trajala i trajala, a Schubert je samo povremeno ispružao ruku prema peharu s pivom koji je s neverovatnom veštinom – i kao ličeći na one koji listaju partiture pijanisti za vreme koncerta – ispijao ne gubeći ni najmanji delić muzike koju je svirao. U jednom trenutku zasta, osećalo se da o nečemu napeto razmišlja i onda, kao krunu svega, odsvira kratku kompoziciju

(Prešeren pomisli u sebi: ova je trajala oko tridesetak sekundi) i naglo se diže uz pljesak kelnera i gazde gostioničara koji je izgleda celo to vreme kunjao negde u uglu ili je neosetno ušao u prostoriju, s druge strane, i, da ne bi remetio svirača, ostao da stoji iza vrata. I Prešeren, gotovo nesvestan šta čini, zapljeska. Ali, udarajući rukom o ruku, dlanom o dlan, oseti u sebi nekakvu toplinu i prijatnost kakve dotad još nikad nije osetio. Gospodin Schubert, nakon što je izmenjao nekoliko reči sa poslugom, nađe se munjevito pred Prešernovim stolom i, dok je ovaj nespretno i nespremno ustajao, pruži mu ruku, uz osmeh i ovih nekoliko reči: "Franz Schubert, bečki kompozitor, ali se o tome još ne zna toliko koliko bi trebalo da se zna i koliko će se jednoga dana svakako znati!"

Prešeren stisnu Schubertovu meku ruku, još vrelu od muzike koju mu je ponudila, i reče svoje ime.

"Retko se događa, dragi prijatelju, da se u jednoj ovakvoj gostionici nađu dva Franca nasamo; hajde da nazdravimo za taj susret!"

Prešeren tek tada primeti da je jedna kelnerica, gotovo leteći kroz vazduh, napunila njegovu čašu istim pićem koje je on, dok je slušao muziku, neosetno bio ispio do dna! Već su im se pehari zvonko sudarali u vazduhu, a pogledi se svetlucavi ukrštali uz obostrano nazdravljanje.

"Dakle, vi ste Slovenac, ako me uho ne vara, sudeći po vašem naglasku. Ni tu nismo daleko, moja majka je bila Poljakinja, razumem pomalo i slovenački. Pre desetak godina napisao sam lied na tekst jednog vašeg zemljaka, kako se ono zvaše? Urban, Urban... Jarnik, da! ali u prevodu na nemački, 'Die Sternewelten'. Vrlo lepa stvar, mada nisam imao prilike da vidim slovenački original. Nadam se da ga je Fellingner dobro preveo! Nemam pojma gde mi se taj rukopis zagubio... Ako ga tražim, neću ga ni naći, a verovatno će se jednom pojaviti, možda kad mene više ne bude ovde..."

I Schubert baci prilično tugaljiv i odsutan pogled po praznoj sali. Zatim se trgnu, kao iz sna, i nastavi, čineći se da odgovara na neko pitanje koje je možda bio postavio Prešernu u tom kratkom trenutku sanjarije:

"Kažete da ste student prava i filosofije. Kako vas samo lepa budućnost čeka ! Hoćete li ostatu u Beču ili se vratiti u Lajbah ? Zamislite, pre neki mesec bio sam podneo kandidaturu za direktora opere u tom gradu, a preporuku mi je potpisao lično moj štovani učitelj kontrapunkta Antonio Salieri! Ja sam njegov učenik!"

“Ukoliko uspešno završim svoje studije, kao što sam ih započeo, obavezno ću se vratiti u Ljubljanu. Šta bih radio celoga života u Beču, gde ionako ne bih nikada uspeo da dobijem odgovarajući posao? Ali, što se tiče vas, iskreno vam moram reći da je dobro što niste dobili to traženo mesto u operi! Ljubljana je mračna i crna pećina, u njenim gostionicama nema čak ni raštimanih klavira na kojima vi očigledno znate da proizvodite najčarobniju muziku, čak i kad su veoma raštimani. Nema sumnje da su vas odstranili kakvom smicalicom koja je u tom slučaju bar bila dobra za vas. Iako bih ja lično voleo da vas sretnem ponekad, makar u prolazu... da mi odsvirate ovaj poslednji komad koji ste izveli na samom kraju i koji ne traje ni punih tridesetak sekundi!”

“Ah, mislite na *cotillon*! Drago mi je što vam se dopada, upravo sam ga komponovao, na licu mesta!”

“Zar se ne plašite da ćete ga zaboraviti... sve te note...!”

“Bez bojazni ! jer ono što se iz moga mozga jednom preko mojih prsta prelije na klavijaturu zauvek ostaje tu (i Schubert do tače blago svoje čelo kažiprstom desne ruke), a ne bi bilo ni neka velika šteta da se negde zagubi. Moj prijatelju, koliko je sličnih *cotillons* ostalo iza mene po bečkim i nekim drugim austrijskim krčmama! Moram priznati da mi je ovaj mio i sačuvaću ga, pomalo i zbog vas! Istina je da mi se ta mala tema motala po glavi već nekoliko godina, ali danas popodne sam joj dao najkonačniji oblik.”

“Oprostite mi moje neznanje, ali kakav je tačno taj ples *cotillon*, možete li me podučiti!”

“*Cotillon* je prilično sličan, čisto po glavnom ritmu, *quadrilleu*, ali dok je kadril nešto otmeniji, gotovo militaristički, jer se igra u velikim salama i najčešće u posebnim trenucima, dotle je *cotillon* predviđen za one trenutke kada se gospoda, već pomalo pod dejstvom popijenih pića, polako opušta, tad se obično otvaraju flaše šampanjca, dok se kadril igra gotovo redovito u treznom stanju. A što se tiče ritma, *cotillon* je daleko slobodniji upravo zbog toga što se može ‘podešavati’ prema atmosferi, odnosno njegova brzina i trajanje uveliko zavise od toga kako onaj koji ga izvodi sudi da je raspoloženje društva za koje svira. Ima tu pravih čuda, kad se svi raspojasaju i kad se ne zna ko pije a ko plaća. Tada je *cotillon* najpodesniji, jer možeš da ga sviraš u nedogled, da ga ponavljaš kao na kakvom mehaničkom instrumentu ili da ga variraš do mile volje. Ja sam na jednoj sličnoj zabavi svirao jedan, još kraći od ovoga, nekoliko sati i niko nije ni primetio da celo vreme sviram u stvari jednu te istu muziku! Ni sad se ne

sećam ko mi je za to vreme ukrao moju dragu... *Cotillon* je pravi đavo od plesova, a životi mnogih ljudi su ponekad označeni onim što se dešava prilikom njegovog sviranja i plesanja. Pa čak ni oni koji posmatraju nisu pošteđeni njegovog demonskog uticaja i posledica koje može ostaviti u našim srcima. Oni koji ih komponuju to najbolje znaju, zato su možda malo pošteđeniji od ostalih! Ali sve je u iskustvu..."

Nakon kratke stanke, u kojoj je još nekoliko puta odjeknuo sudar pehara i prijatni šum dosipanja u čaše, Franz Schubert doda:

"Uveren sam da su prvi *cotilloni* nastali upravo u ovoj gostionici, pre tridesetak i više godina, u vreme kad je veliki Mozart ovde dolazio i kad je prebirao na ovom istom klaviru na kome sam ja – nedostojni muzičar – upravo izveo taj *cotillon*! Mozart je ovde zalazio, dragi prijatelju, bolan i osiromašen, ali kažu da je upravo u tim trenucima svirao i komponovao tu muziku – koju je kasnije možda zabeležavao kad bi se vratio kući – čiji smo mi samo jedan bleđi, prezrenja dostojan odjek! Da li ste ikada čuli nešto od Mozartove muzike? Pitam vas, jer me ne bi iznenadilo da niste, pošto je on danas poluzaboravljen u ovom gradu kome je dao celoga sebe!"

"Na moju veliku žalost i sramotu, nisam, ali sam čuo za njegovo ime. Kažu da je bio otrovan!"

"Nikad to nemojte ponoviti, dragi prijatelju, jer je ta prljava legenda – koja na nesreću čovečanstva uzima sve više maha – jedna bedna izmišljotina o kojoj ja lično ne volim da pričam jer mi naviru reči koje se ne bih usudio da izgovorim, da prošapućem ni u najvećoj osamljenosti! Vi ste budući advokat, nadam se da ćete biti pravedan i uporan, jer ovaj je svet jedna velika parnica. Verujte mi, što se tiče legende o otrovu, da bi bilo dosta posla za vas i vaše bratstvo, i da bi se došlo do neverovatnih saznanja kad bi se samo malo zavirilo u neke dobro čuvane dosijee ili podigao veo s nekih lica koja su drmala našom istorijom, a drmaju i sada, čak iz svojih velelepni grobova. Evo me, brbljam! Morate zaboraviti sve ovo. A najbolji način za to jeste da vam za koji tren odsviram nešto veliko i lepo od Mozarta, da to zapamtite za sva vremena kad se budete vratili tamo u tu vašu Ljubljanu kako je vi nazivate!"

Schubert odskoči kao loptica i u nekoliko koraka nađe se za instrumentom. Muzika koju je počeo da proizvodi i ličila je i nije ličila na onu koju je malopre izvodio gotovo neobavezno. Sada se osećalo da su celo njegovo telo i biće bili u stanju izvanredne napetosti, ali napetosti koja iz nas izvlači one niti koje često

ostanu zanemarene i nikad probuđene na našim dnima. Prešeren je slušao ozbiljan, kao i još nekoliko pridošlih gostiju, a Mozartova muzika je lebdela i pričala veliku nikad dopričanu priču o svemu onom što svakodnevno sanjamo i uvek otpočinjemo sledećeg dana, uporno, beznadežno, toliko ljudski...

Nakon što je završio sa sviranjem – a mi sa ovog rastojanja ne možemo nikako i ničim izmeriti vreme trajanja tog koncerta u bečkoj krčmi “Kod Srebrnog Zmijca” – Franz Schubert, još okrenut klaviru, stojeći, pognute glave, prošapta samo za sebe: “Mozarte, Mozarte!” Zatim se hitro okrenu prema prisutnima i potraži očima slovenačkog imenjaka s kojim je do malopre sedeo za jednim od stolova.

Ali ga njegove oči ne nađoše.

* Ovi odlomci rukopisa **PREŠEREN, U JEDNOM DAHU**, pokušaj da se veliki Slovenac sagleda i “kroz” nekoliko kompozitora, zasnovani su na sasvim mogućnim činjenicama (Prešeren je objektivno mogao “okrznuti” Beethovena u kakvom bečkom sokaku) ili “ubedljivim” fikcijama (na primer, potpuno izmišljeni susret sa Schubertom u jednoj bečkoj krčmi koja možda postoji danas). K. M.

BALKAN

Aleš Debeljak
Andrew Wachtel
Krzysztof Czyzewski
Snežana Bukal

Rubrika BALKAN

Balkan, kako je na prvi pogled jednostavno nazvana ova rubrika, sasvim pouzdano nije samo brdoviti poluotok na jugoistoku europskog kontinenta, nejasnih granica prema zapadu Europe i imena koje je prema turskom kartografu preuzeo njemački geograf August Zeune na početku devetnaestog stoljeća. U zadnjih dvjesto godina ratova i nasilnog premještanja granica pod pritiskom raznih imperija – habsburškog, otomanskog i jugoslavenskog – i, dakako, uz obilnu geostratešku i kulturno-hegemonijsku asistenciju zapadnih velesila, Balkan je postao prikladna metafora za neku *forma mentis*, za necivilizirani i divljački, ne sasvim racionalizirani i s modernim mitovima znanosti neusklađeni mentalitet, koji je svojim metastazama sposoban brzo zaraziti “zdrave” duhove u svijetu globalnog kapitalizma.

Balkanizacija neke države ili zajednice danas je prvenstveno pogrdna i negativna metafora. Na općoj razini jezika masovnih medija i u svijesti ljudi na ulicama razvijenog svijeta ta metafora sugerira ponajprije egoističko drobljenje većih cjelina na sve manje jedinice, koje se kroz prelijevanje krvi i svirepu mržnju, kroz prefrigani moralizam “čistoće” i ritualno zazivanje predaka i ognjišta nameće kao izrazito moderan, dakle destruktivan proces. Stoga se nema smisla pretvarati da je riječ “samo” o procesu koje su zapadnoeuropske nacionalne države već sprovele u devetnaestom stoljeću. Desetljeće ratova u bivšoj Jugoslaviji nije donijelo kraj uništavanju u tim prostorima. Još su svježi grobovi najnovijeg vala nasilja i preduboki su tragovi srpske etničke grandomanije i korumpiranih lokalnih elita u novonastalim državama koje su nacionalistički fundamentalizam promaknule u ključni kriterij pripadnosti, da bismo se uljuljali u iluziju kako je već samim prikazivanjem te katastrofe kao prijenosom eminentno europskih ideja prosvjetiteljskog i romantičkog nasljeđa u balkanski društveni, kulturni i politički okoliš, taj neugodni problem ujedno i intelektualno iskritiziran pa time i nekako sređen, postavljen *ad acta*, već zbog same neumitnosti povijesna tijeka.

Zato će ova rubrika imati prvenstveno sljedeći skromni cilj: ponajprije će pokušati naći zaštitu pred licemjerjem samodovoljne zagledanosti u vlastiti pupak, što vodi u drndanje po jednoj struni, najčešće struni mističke kolektivne biti. Također će se boriti protiv paralizirajućeg razočaranja nad time što europski

načini života i mišljenja nisu u cijelosti prisutni i na raspolaganju tu i sad, na Balkanu. I napokon, gdje je taj "tu"? Na južnoj strani terase hotela Esplanade u Zagrebu, kako je ironično poentirao premještanje simboličnih razgraničavanja Miroslav Krleža? Zar je Balkan kod kuće u gastarbajterskim krčmama na Goethe i Schillerstrasse oko Münchenskog kolodvora, kako tvrdi žuti žurnalizam paranoične njemačke malograđanštine? Ili Balkan započinje na južnoj obali Kolpe ili Kupe, koja Sloveniju dijeli od Hrvatske, kako vjeruje dobar dio Slovenaca? *Cordon sanitaire* koji razdvaja stabilnu i uređenu državu od kaosa plemenskih strasti je imaginativni znak. Može se premještatati po želji, no posljedice tih premještanja ne pogađaju samo one koji se nađu na "nepravoj" strani. Kao što se moderna predodžba o Balkanu oblikovala kroz raznovrsne mutacije, kod kojih su zapadni načini konstrukcije stranog, drugog i drugačijeg aktivno surađivali s nastojanjima pronalaženja native, etnogenetski izvorne i superiorne "barbarogenijske" kulture, tako i ova rubrika nastoji obuhvatiti istodobnost pogleda izvana i iznutra. U njoj će svoje poglede na Balkan predstaviti pisci, kulturni kritičari koji sami nisu bili neposredno zahvaćeni raspadom Jugoslavije, rijekama prognanika i valovima nestabilnosti. Vjerujemo da će kozmopolitska perspektiva takvih pisaca omogućiti za kompetentnu analizu prijeko potrebnu distancu, premda to ne znači da će u njoj automatski biti isključena čuvstvena i etička senzibilnost. Lokalna perspektiva u ovoj rubrici nastojat će ponuditi zrelu samorefleksiju koja u svojim najboljim izdanjima ide ruku pod ruku sa zavjetom izabranoj zajednici.

Uistinu se pri tome radi o izboru, a ne samo o automatskoj biološkoj "urođenosti". Izbor je to one neuhvatljive zajednice u kojoj dominira ideja da biti čovjek nije samo pravo, nego i odgovornost. I to nalaže svakom časopisu, rubrici i piscu imperativ razumijevanja činjenice da odgovornost za počinjeno djelo raste usporedo sa smanjivanjem vitalnih segmenata javnosti, u kojima kritična analiza djela i postupaka uopće i može biti primjereno shvaćena. Ono što sve nas koji bismo željeli imati udjela u zajednici u kojoj ideja zajedništva i ljudskosti još nije zamrla, uopće još može zaštititi, možda je doista samo krhka nada da analitičko razmišljanje i sumnja u modne trendove i ideologije već samim svojim postojanjem predstavljaju otpor prihvaćanju kako *statusa quo* tako i nužnosti raznih lica zla kao sastojaka svakodnevice. Na ovom se naizgled starom humanističkom, no uistinu duboko angažiranom intelektualnom habitusu, temelji i ova rubrika.

Krzystof Cyszewski, jedan od dvojice pisaca u ovoj rubrici, negdje je zapisao da smo mi, pisci rođeni oko 1960, "bosanska generacija", obilježena ne samo krajem hladnog rata i smrću komunizma nego i raspadom svih iluzija o nužnosti u traganju za dobrim. U to nas je za visoku cijenu brutalne zornosti uvjerila opsada Sarajeva i komadanje Bosne i Hercegovine, koja je možda na najspontaniji i zato najranjiviji način utjelovljivala onu transnacionalnu ideju, o čijem raspadu piše Andrew Wachtel. Stoga me ne čudi da mi je tako živo ostalo u sjećanju, kad je približno dvije godine prije daytonskog sporazuma – koji je vojno stanje u žarištu Balkana zamrznuo, ne otklonivši strukturne uzroke za takvo stanje – Josip Osti, bosanski i slovenski pjesnik, recitirao pjesmu Izeta Sarajlića (1930-2002), vjerojatno najpopularnijeg pjesnika bivše Jugoslavije. Recitirao ju je u egzilu, u Ljubljani, pred publikom mladih bosanskih prognanika. Stara pjesma je dobila nov ton. Legendarna elegija opisuje patnju mladih talaca, palih pod fašističkim hicima u Drugom svjetskom ratu: uvijek mi se oči napune suzama kad pjesnik toplinom zrelog sentimenta svraća pozornost na to da su mladići bili najprije ljubavnici a tek potom vojnici. Da su vojnicima postali zbog ugrožene domovine. Elegija *Rođeni dvadeset treće, streljani četrdeset druge* predstavlja potresni "memento mori" iz prošloga svijeta, za koji je Sarajlićeva generacija vjerovala da se ne može ponoviti. Zato je strasnim pacifizmom, humanističkom lirikom i karakterističnim *education sentimentale* pisala neslužbenu povijest doba nakon poraza nacizma, kad su aleje lipa u Sarajevu, ruske romance i ljubavnici na Ilidži upućivali na to da ljudska potreba za smislom i životom u zajednici ne može umrijeti. Pisati o Balkanu danas, na početku dvadeset i prvog stoljeća, koje obnovljenim manihejskim jezikom simpfliciranog dobra (Europa, Zapad, Amerika) i zla (islamski svijet) donosi nove prijetnje za ljudsko dostojanstvo, znači pisati o ljubavi i ratu istodobno. No to ne znači pisati samo o razdoblju nakon pada nacizma i fašizma nego i o njihovom oživljavanju, čemu je doprinijelo i kozmetičko preživljavanje komunizma prurušenog u nacionalističko ruho. S tog vidika je vjerojatno posve jasno zašto moramo sačuvati u sjećanju nedavne pokušaje da se značajni dio identiteta balkanskog kulturnog mozaika topovima izbriše s obličja Balkana. To je po mojem mišljenju nužno. Također je nužno da budu upravo one zajednice kojima prijeti fizičko uništenje svjesne značenja tiskane riječi – potrebe za dokumentiranjem i analizom individualne i kolektivne prezencije koja je naporima bosanskih nakladnika pod opsadom Sarajeva dala herojski pečat: *tu i sad* očuvati,

osnažiti i u novim pravcima razviti vlastite intelektualne i stvaralačke snage. Jačanjem tih snaga neće “profitirati” samo Bosanci kod kuće i u egzilu, nego ćemo i svi mi ostali, koji smo živo zainteresirani za sudbinu višestrukih identiteta i umnoženih lojalnosti, dobiti mogućnost da u oblikovanju uvjeta za dijalog obnovimo i tradiciju međusobnih upoznavanja, informiranja i diskusije. Premda je ta tradicija bila u zadnjih deset godina okrutno iskušavana i gurana u razne slijepe ulice ignorancije i arogancije, *Sarajevske sveske* i rubriku Balkan vodi čvrsto uvjerenje da je ona nužna.

Krzysztof Czyzewski

BOSNA POSTAJE NAŠA – DO BOLA

“Objektivnost u Bosni nije mogla biti neutralnost, a glava u Bosni nije značila ništa bez srca”. (Cohen)

1

Čitam knjigu Roberta Cohena, *Hearts Grown Brutal: Sagas of Sarajevo /Srca koja su postala okrutna: Sage o Sarajevu/*, u Gracu u Austriji, na jednom starom posjedu, odakle se pogled proteže do granica s Mađarskom i Slovenijom. Ispod mene, na 18 Sackstrasse, nalazi se zgrada koju su nazivali Conradovom kućom i u kojoj je 13. marta 1863. godine nasljednik habzburškog prijestolja, Franz Ferdinand, došao na svijet. Danas je u toj zgradi smješten muzej s fotografijama iz nadvojvodinog života. 28. juni 1914. godine – ubistvo u Sarajevu. Gomila ljudi odvodi zarobljenog Srbina, Gavrila Principa. Dan nakon toga, tijela Franza Ferdinanda i njegove supruge leže u otvorenim kovčezima u jednoj sarajevskoj pogrebnoj kapeli. Tada počinje njihovo putešestvije kroz srednju Evropu. Oni plove niz Neretvu, preko Mostara, do Jadrana. Onda jedre do Trsta, putuju Dunavom, do dvorca u Artstettenu i Beča. Gomile ožalošćenih su posvuda. Car Franjo Josip, star i nemoćan, uhvaćen je kako u fijakeru ide na sahranu. U međuvremenu, u Sarajevu je metež. Muslimani se najviše ističu u antisrpskim demonstracijama. Fotografije sa suđenja “Mladoj Bosni”, organizaciji kojoj su pripadali Princip i Nedeljko Čabrinović, momak koji je postavio bombu. U njihovim očima je misija, izrazi lica su im tvrdoglavi, očito su spremni da se bore i umru. Zapis urezbaren na Kosovskom polju kao da probija na licima tih mladih ljudi: “Ko je Srbin i srpskoga roda, / i od srpske krvi i kolena, / a ne došo na boj na Kosovu, / ne imao od srca poroda, / ni muškoga ni devojčakoga! / Od ruke mu ništa ne rodilo, / rujno vino ni šenica bela! / Rđom kapo dok mu je kolena”.

Kroz sve godine postojanja Jugoslavije, pored Mosta Gavrila Principa stajala je jedna ploča obješena radi sjećanja na njegovo djelo koje se smatralo herojskim. Danas taj mladi srpski nacionalista više nije heroj Sarajeva, a na mjestu ploče sada je samo praznina. “Ovdje historija neće da je ostave na miru”, piše Cohen. Dan kada je nadvojvoda ubijen, dan kada je zapaljen žar Prvog svjetskog rata, jeste dan na koji se obilježava godišnjica Kosovske bitke.

28. juni 1989. godine – gomila od milion ljudi se okupila na mjestu poraza, koje se pretvorilo u mjesto slave. Lider nacije, Milošević, govorio je o narodu, “jednom od rijetkih koji je u porazu ostao neporažen”. Bilo je već očito da su ljudi, koji su “u samoubistvu našli spas”, kako ih određuje Cohen, “bili spremni da se sahrane u slomu Jugoslavije ne bi li se oslobodili nekog jarma, pravog ili zamišljenog, nije važno”.

Među pismima i komentarima što podsjećaju na ubistvo u Sarajevu, pažnju mi privlači nešto što je napisao jedan drugi mladi nacionalist, Mussolini, a objavljeno je u *Popolo d'Italia* 10. jula 1915. godine: “Heil dem Revolver des Princip und der Bombe des Cabranovic!”

Historija je krenula bržim korakom. S moje kule u Gracu moglo se posmatrati nekoliko neobičnih događaja. Našao sam staru razglednicu koja prikazuje let cepelina 1931. godine. Čini se potpuno nestvarnim, kao što bi neko dijete zamislilo posjetioci s druge planete. Uskoro, međutim, zapanjene oči se okreću prema nepobitno stvarnoj figuri. Sačuvani dokumentarci bilježe trijumfalni marš Hitlera u Grac i zaglušujući aplauz gradskih stanovnika. Razglednica iz 1938. godine pokazuje zastave sa kukastim krstovima što se vijore s moje kule i ljude što trče za vođom. Ko je živio u ovoj kuli prije mene?

Bliži se ručak. Osjetim miris kog se dobro sjećam iz Bosne, miris povrća i mesa koji se peku. To vjerovatno moja susjeda gospođa Šarić kuha bosanski lonac. Ona i njen muž se nemaju gdje vratiti. Grac im je pružio privremeno utočište. Moj prijatelj iz Sarajeva Dževad Karahasan također živi ovdje sa svojom suprugom. On se vraća tamo. Pitao sam ga hoće li me povesti sa sobom. “Znaš”, odgovorio je, “neko vrijeme, za vrijeme rata, želio sam da tamo povedem razne ljude. Stvari su se dešavale, bili su potrebni. Ondje je bio život i borba. Sada, ne želim nikoga da povedem u Sarajevo. Sada je ondje gore nego što je bilo za vrijeme rata”. Pomislio sam na sinagogu spaljenu za vrijeme Kristalne noći. Trebala bi uskoro biti obnovljena: u mirnom Gracu, ono što je uništeno u slijepoj mržnji moralo je čekati više od šezdeset godina kako bi nanovo oživjelo. Smrkava se. Kroz prozor gledam gospodina Šarića koji kreće u šetnju. O čemu razmišlja taj tihi logoraš iz Bosne? Mjesec je februar 1999. godine. Počinjem čitati *Hearts Grown Brutal*.

2

Vrijedi li vratiti se u Bosnu nekoliko godina nakon što je mirovni sporazum potpisan u novembru 1995. godine u Daytonu?

Poslije svega što smo gledali na televizijskim ekranima, poslije svega što smo pročitali u novinama – ima li šta novo da se kaže o Bosni? Ostavili smo Bosnu iza sebe, već smo riješili to pitanje, dosta je. Život ide dalje, postoje druga, važnija pitanja. Zašto se Robert Cohen vraća u Bosnu? Ta knjiga je debela, kao da kaže: ‘ajmo još jednom ispričati priču ispočetka. Hronologija u predgovoru počinje s 395. godinom – s podjelom Rimskog carstva na Istočno i Zapadno duž rijeke Drine. Činjenice i datumi počinju se nagomilavati 1918. godine: stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja se 1929. godine pretvara u Jugoslaviju. Tu, po Cohenovom mišljenju, leži korijen drame – ne u stoljećima starih, krvavih sukoba, kako su to pokušavali da imputiraju zapadnjački političari poput američkog državnog sekretara Warrena Christophera. Christopher je 1993. godine izjavio: “Mržnja između sve tri grupe – Bosanaca, Srba i Hrvata – gotovo je nevjerovatna. Ona je skoro zatrašujuća i stara je više stoljeća. To je uistinu problem iz pakla”. Ne. Problem je u samoj Jugoslaviji, u njenoj sedamdesettrogodišnjoj iskrivljenoj historiji koja je od početka izazivala nacionalne i vjerske tenzije što su morale biti skršene silom, bilo pod kraljevskom diktaturom ili pod komunističkim režimom.

Tako, “ispričati historiju od početka” za Cohena znači ispričati je od trenutka kad je nastala prva Jugoslavija. Od trenutka kad je počeo rat u Hrvatskoj 1991. godine, a onda u Bosni 1992. godine, datumi u hronologiji se počinju nagomilavati. Gotovo svaki mjesec je posebno označen. Moramo još jednom preći kroz sve faze rata kako bismo stigli do mjesta čija imena radije zaboravljam: Jasenovac, Omarska, Srebrenica... Podnaslov knjige, *Sagas of Sarajevo*, simboličan je, jer su tu i događanja u Beogradu, na Kosovu, u Tuzli, Bihaću, Kninu, Zagrebu...

Cohen, međutim, ne želi da nas vrati u Bosnu za vrijeme rata kako bi nas natjerao da ponovo proživimo historiju. Ova nas knjiga dovodi u položaj “licem u lice” s današnjom Bosnom. Rana nastavlja da se gnoji. Ne samo zato što Dayton nije postigao konačno rješenje za Bosnu. To nije bio samo jedan rat već i ogledalo podignuto prema zapadnom svijetu koje je odražavalo odraz istine na kraju 20. stoljeća. “Htio sam da doznam dalje od samog rata”, piše Cohen u svom predgovoru, “jer sam osjećao da bol koju Bosna trpi leži dublje od prolivene krvi. Na licima što su mi neprekidno bljeskala pred očima, licima s modricama, licima što ne mogu vidjeti, bila je rana koja se činila da doseže dno našeg doba”.

Cohen nas postavlja u položaj “licem u lice” s današnjom Bosnom i zaustavlja nas u pokušaju da pobjegnemo. Nakon čitanja ove knjige, Bosna ponovo postaje naša – dok ne zaboli.

Prije rata, gotovo da se kamenom moglo dobaciti od Sarajeva do mora – bilo je udaljeno tri sata vožnje autom. Tokom rata za taj put je trebalo mnogo duže. Srušeni mostovi, zaobilaznice uslovljene tekućim linijama fronta, kontrolni punktovi.

Na cesti vlada izuzetan nedostatak prostora. Neki voze traktore kako bi obrađivali zemlju, drugi oklopna vozila kako bi očuvali mir na mjestima gdje ga nije bilo veoma dugo, a neki drugi opet kako bi se opskrbili zalihama oružja ili municije. Kamioni s humanitarnom pomoći, autobusi zatamnjenih prozora što prevoze još jednu turu međunarodnih pregovarača, Mercedes s lokalnim mafiozom i kola hitne pomoći Crvenog krsta... Ovdje srećete ljude koje trampa održava u životu, one što traže svoje porodice i one što traže novi dom, one što žive od rata i one što umiru od njega, prosjake, bogalje, ranjenike i političke turiste s kamerama, one što napadno ukazuju na svoju nacionalnost i one što bi je željeli zaboraviti. Proći ćete pored ruševina muslimanskih, katoličkih i starih slovenskih svetišta, spaljenih domova, razbijenih prozora, balkona natrpanih drvima sakupljenim za zimu, nacionalnih zastava: bosanska, hrvatska, srpska (nikad nećete vidjeti dvije kako se vijore s iste kuće). I grobovi, grobovi svuda, svježi, blještavo bijeli. Neka tišina što ošamućuje visi u prašini i galami, tišina što pada na dušu i oči zamagljuje prazninom.

Granični prijelaz između Bosne i Hrvatske u Metkovićima – i odjednom, bukvalno nekoliko stotina metara dalje, sasvim drugi svijet: bezbrižna razvratnost svjetala iz jadranske luke Split. Voda za koju se ondje gubi život, ovdje šiba iz fontana; tiha, skladna ljepota Dioklecijanove palače oprane valovima mora, neuništive kroz vijekove; ljubavnici, ljubavnici posvuda; dobro opskrbljene prodavnice i bezbrižnost na licima.

Ko god je proveo neko vrijeme u Bosni za vrijeme rata, a kasnije se probio do Splita, ne zaboravlja sukob pakla i raja, težine i lakoće, sumraka i svijetla, složenosti i očite jednostavnosti, iskušenja da se umre i iskušenja da se živi. To je iznad svega čulni utisak što ostaje s vama do kraja života: mirišete slobodu, tako je, sloboda miriše, sloboda je more za kojim žude svi ljudi iz Sarajeva, Tuzle, Banja Luke, Mostara.

Međutim – a to je dojam što uslijedi nešto kasnije, dojam što uspijeva potisnuti onaj prvi – teško je duže se radovati ovom ponovnom rođenju kada uz njega ide osjećaj šizofrenije i čudnog nespokoja. Šta je onda stvarno? Sa svakim trenutkom što

mine, Bosna u koju smo bili uronjeni počinje se udaljavati od nas da bi na kraju postala nestvarna. Da li se sve ono uistinu desilo? Tu je nadmoćno, gotovo tjelesno iskušenje da sebi dopustimo da nas zavede zamka nekog drugog svijeta što krije ne miris već jednostavno tumačenje činjenica iz medija, životnih interesa, konsenzusa i drugih "objektivnih okolnosti". Šta nas može odvratiti od ovog iskušenja i vratiti nas onome što je mračno, bolno i teško?

U takvom trenutku, lica ljudi koje ste sreli u Bosni mogu vam se obratiti i srce vam se stegne pri pomisli kako su usamljeni oni koje ste ostavili za sobom. Nema nikog da bude svjedok njihovoj istini, njihovoj tragediji, njihovom neizgovorenom jadanju. Dok ste bili s njima, ponekad ste imali utisak da ono što ih najviše muči nije glad, poniženje, nepravedno postupanje prema njima, već to što ih niko nimalo ne razumije. Kako se neko može pomiriti s činjenicom da je ta složena, višeglasna drama mogla dovesti do plemenskog klanja? Da li ostaviti te ljude ili se boriti za pravdu u njihovo ime? To nije pitanje borbe za pravdu za jednu stranu u sukobu, jednu državu, kako je to shvatio jedan austrijski pisac, nego pravdu za ljude, stanovnike bivše Jugoslavije.

4

"Moje razumijevanje ratova je proizašlo iz porodica". Robert Cohen je napisao sagu o jugoslovenskim porodicama čiji raspadi i patnje najdublje izražavaju dramu rata. Jer, Jugoslavija nije bila samo vještačka tvorevina napravljena u salonima političara. Ta zajednica ljudi različitih nacionalnosti bila je stvarnost u životu, kulturi, jeziku, i više od svega, u porodicama koje nisu prepoznavale nacionalne podjele. "Nema Hrvata koji može reći da je čisti Hrvat, nema Srbina koji može reći da je čisti Srbin, a ni Muslimana da je čisti Musliman ... Mi smo izmiješani", kaže Vojna Adamović - njen muž je Slovenac, čiji je djed bio Srbin, a baka Austrijanka. To je bila osnova za dugo održavano uvjerenje da oružanog sukoba ne može izbiti. Opsada bilo kog grada u Bosni i napadi na njega značili bi ubijanje "vlastitog naroda". A ipak, gradovi su opsjedani, pucalo se po njima, a "njihov vlastiti narod" je nestajao od ruku "svojih". Teorija Radovana Karadžića da Srbi ne mogu živjeti zajedno s Hrvatima i Muslimanima, kao što se voda ne može mješati s uljem, ispostavila se jačom od života. Međunarodna zajednica je prihvatila tu shvatljivu logiku bosanskih Srba i krenula da crta tačne linije razdvajanja na krvavom

organizmu zajedničkih gradova i porodica. Ono što je bilo nacrtano na mapama počelo se uvlačiti u život sve dok, kako Vojna kaže, “na kraju ljudi nisu stvorili granice u svojim glavama”. Muslimanska vlada u Sarajevu pokrenula je kampanju protiv miješanih brakova smatrajući ih “većinom propalim brakovima”. Rat u Bosni je postao “rat prisnih izdajstava”, kako ga je Cohen nazvao u jednom dijelu svoje knjige.

Porodične pripovijesti opisane u knjizi *Hearts Grown Brutal* s takvim književnim savršenstvom postaju metafore fenomena širih razmjera nego što su sudbine pojedinaca. Pripovijest o Seadu Mehmedoviću koji traga za svojim ocem – što ga dovodi to toga da spozna okolnosti vezane za stvaranje Jugoslavije i tragične događaje iz Drugog svjetskog rata – to putovanje sina ka vlastitom ocu simbolizira želju da se ponovno stekne vlastiti identitet, da se iznad vlastite glave podigne krov u jednom svijetu koji po prirodi čupa ljude iz korijena. Upečatljiv simbol evropske moralnosti i prisustva međunarodnih sila u Bosni postaje, pod Cohenovim perom, sudbina Bisere Zečević, čija muslimansko-srpska porodica živi u Sarajevu i Beogradu. Nakon što je izgubila sina koji se borio u bosanskoj vojsci, Bisera odlučuje da napusti opsjednuto Sarajevo. U ljeto 1993. godine, jedini pravac bijega bio je preko slobodnog aerodroma. Ta pedesetsedmogodišnja žena trčala je preko piste noću, s prijateljem svog sina, koji je pristao da joj pomogne. Onda je sa one strane aerodroma koju su kontrolirale snage Ujedinjenih nacija snažan bljesak svjetla obasjao par u trku, a sa strane koju je držala Karadžićeva vojska odjeknuli su pucnji koji su pogodili svoj cilj. Sve se odvijalo prema utvrđenim pravilima: vojnici Ujedinjenih nacija su, u skladu sa svojim statusom “neutralnosti”, ispunili svoju ritualnu dužnost, jer bi svaki drugačiji postupak – kako su to objasnili njihovi lideri – predstavljao narušavanje nepristrasnosti i stajanje na Karadžićevu stranu. Što se tiče srpskih vojnika, oni su ispunili svetu dužnost odbrane svoje zemlje kojoj je prijeto islamski fundamentalizam. “Kada je Bisera Zečević pala kao žrtva kojoj je očajnički bila potrebna humanitarna pomoć, UN je došao da joj pomogne”. Oklopno transportno vozilo ju je odvezlo u bolnicu. Narednog dana, njen suprug Asim je više nije mogao naći u bolnici. “Zamotana u plastičnu vreću stigla je u mrtvačnicu bez odjeće, prstenja i ostalog nakita – ništa od svega toga nikad nije pronađeno. Na vreći je pisala samo jedna riječ: NEPOZNATA”.

Robert Cohen posmatra krvavu dramu što se odvija u srcu Evrope kroz prizmu pojedinaca i njihovih porodica. No to ne

znači da je njegova knjiga intimna porodična saga, saga malih drama što se odvijaju pred jedva ocrtanom pozadinom historije. Cohen uopšte ne želi da svijet politike udalji od nas, jer bi on onda postao neshvatljiv, poništen, gotovo neljudski. U stvari, on želi upravo suprotno. Htio bi ga ogoliti, otkriti čitav mehanizam jugoslovenske tragedije. Imenom prozvani predsjednici zapadnih sila, lideri svjetskih organizacija, vođe vojski, pregovarači, političari, kolovođe sukobljenih strana – to su žive *dramatis personae* ove knjige.

Budući da Cohen uvijek pred sobom ima lica žrtava, on je nemilosrdan u traganju za istinom, a neosjetljiv na svako “objektivno obrazloženje”. Kako kažu Bosanci, “Drvo ne raste s neba”. Svako donošenje odluke, svako izbjegavanje da se odluka donese, sve što odlučuje o sudbini ljudi ima svoje ime u ovoj knjizi, svaki događaj ima svoj uzrok. Koliko izdaje, kukavičluka, licemjerja, prevare... Bosna nam otvara oči kako bismo shvatili šta su Evropa i Amerika danas. Nije bilo nužde, nije bilo slijepe moći nezavisne od ljudskih napora u onome što se desilo. Cohen pokazuje koliko se toga moglo promijeniti hrabrošću, ljudskom čašću i odlučnošću pojedinih zvaničnika i pregovarača poput generala Phillippea Morillona ili Richarda Holbrookea. Ali oni su ili opozvani s dužnosti ili su na scenu stigli prekasno.

5

Teško je pronaći knjigu o Bosni ili bivšoj Jugoslaviji u knjižarama Graca. Knjigu Petera Handkea je lako naći. Taj album s fotografijama Lisl Ponger i Handkeovim tekstom, naslovljen *Ein Wortland. Eine Reise durch Kartnen /Karantanija/, Slovenien, Friaul, Istrien und Dalmatien* objavljen je prošle godine. Tiha razmišljanja o svakodnevnom životu, ugodnoj prirodi, o običnom, ako ne i dosadnom. Kao da se ništa nije desilo. I stvarno, da tačno prenesemo atmosferu te knjige: “Ništa se nije desilo. Tiho, dragi moji. Živite normalno i ne slušajte one što govore o tragediji historije”. Handke je postao poznat po tome što je rekao da za njega srednja Evropa “predstavlja isključivo meteorološko značenje”. On se tako ogradio od tragičnog pečata na tom dijelu Evrope. Slovenački književnik Drago Jančar ga je u jednoj opreznoj polemici 1987. godine upozorio na činjenicu da je “dobro gledati gore, u oblake što plove nebom, ali je dobro i zagledati se ispod stopala, barem dok god postoje minska polja, bodljikava žica i Berlinski zid u ovoj srednjoj

Evropi". Nakon tog predgovora došlo je vrijeme da iskuša riječi što zacrnjuju papir protiv historijske stvarnosti, protiv Bosne. Jančar piše čuveni esej pod naslovom "Augsburg". "Radio se svim silama trudi da uvjeri strane turista kako je Slovenija mirna zemlja. Rat je negdje drugdje. Rat je na televizijskoj kutiji u uglu. U toj rupi u svijet, odakle vam novi leševi neprekidno upadaju u dnevnu sobu". I on je otišao u Sarajevo, nakon čega je napisao potresni "Kratki izvještaj iz grada koji je odavno pod opsadom". Tako se i Handke odlučuje na put, samo što je rat u Bosni već završen. Početkom 1996. godine on objavljuje svoj izvještaj, svoju "Pravdu za Srbiju". Handke postaje heroj. Milorad Pavić, srpski nacionalista koji ga je pratio na putovanju po Kosovu, piše: "...dobro je imati Petera Handkea. Ali samo velike nacije mogu imati Petera Handkea". Zaobiđimo ovu nacionalističku nit. Handkea zanima da baci sumnju na stvarnost bosanske tragedije koju smo mi vidjeli, o kojoj smo čitali, i koju smo iskusili. Sve je to nestvarno, posljedica međunarodne zavjere sredstava informiranja. Postoji li uistinu alternativa? Pisac ne odgovara, pisac mrlja sliku, kaže da nije jasno ko je napao koga, pita kako je stvarno bilo u Dubrovniku i mogu li se Muslimani koji su nastali od Srba smatrati nacijom? Odgovor je nije bitan. Ono što je bitno jeste zaborav, poništavanje stvarnosti. To je evropski lijek za one što možda osjećaju grižu savjesti zbog ravnodušnosti prema tragediji koja se dogodila tako blizu da je bilo nemoguće začepiti uši pred njom. "Tiho, dragi moji", čini se da naš "meteorolog" ponavlja. "Budući da je ovdje sve tako nejasno i sumnjivo, zašto se uopšte gnjaviti s uplitanjem? Ne dopustite da vam se novinari uvuku u savjest, jer su oni u službi svjetske zavjere".

Jedan od tog "novinarskog čopora", kako ih Handke naziva, jeste Robert Cohen, dopisnik *New York Timesa*. Više od pedeset njegovih kolega ubijeno je tokom rata u bivšoj Jugoslaviji. Cohen ne ostavlja naše savjesti na miru, on ne briše sliku, on nudi odgovor. "Pravda za Srbiju" nastoji da ode dalje od činjenica "ne bi li dosegla duboko unutra" i napala barbarizam "političke književnosti". *Hearts Grown Brutal* predstavlja realističnu, angažiranu književnost utemeljenu na činjenicama. Dovoljno je pročitati samo naslove obje knjige kako bi se uvidjela razlika.

Možda se Robert Cohen ne udubljuje u duhovnu suštinu stvari, na što je pozivao Handke, ali on zasigurno doseže "dno našeg doba". Vrijeme je da pogledamo slike zapadnog svijeta umrljane iskustvom iz Bosne. "To nije bio samo rat; bili su to licemjerje i moralni pad vezani za njega".

Profesorica Marija Todorova, koja predaje na Institutu za historiju pri Univerzitetu u Floridi, bavi se stereotipom "balkanizacije". Knjiga koju je objavila 1998. godine pod naslovom *Zamišljanje Balkana* jedna je od najzanimljivijih o Balkanu. U intervjuu koji je dala Jdrzeju Morawieckom u Crnoj Gori (*Tygodnik Powszechny*, od 13. IX 1998. godine) ona zauzima stav objektivnog učenjaka i kritizira američke novinare i sredstva informiranja zbog antisrpskih predrasuda i proizvodnje i eksploatacije stereotipa. Kada prof. Todorova na to nadovezuje priču o Srpkinja koja živi u Bostonu i sklapa prijateljstvo s jednom Njemicom i o tome kako njih dvije počinju sumnjati da čudni pogledi drugih studenata proizlaze iz pretpostavki da su one nacisti, onda svi suosjećamo s nedužnim žrtvama stereotipa (no jesu li sredstva informiranja kriva za to?). Naše sumnje porastu kad prof. Todorova izjavi kako je način na koji su američka sredstva informiranja komentirala rat u bivšoj Jugoslaviji bio prilagođen potrebama društva, a novinarima je vlastita inteligencija dozvolila da utvrde "s koje strane vjetar puše". To znači kako bismo, da je "smjer vjetra" bio drugačiji – a o tome u nekom salonu odluku donosi skupina sumnjivih likova što na svjetskoj šahovskoj tabli igraju igre za vlastiti interes – na televiziji, na primjer, mogli posmatrati dugogodišnju opsadu Beograda bez islamskih fundamentalista kršćanske krvi. Jesam li pretjerao? Ali sredstva informiranja su u stanju da sve učine, a posebno neki genije kao što je režiser sjajnog popularnog filma "Trumanova priča". Tako nema ničeg jednostavnijeg nego prikazati junačkog Radovana Karadžića koji vodi odbrambenu borbu u ime svog naroda, kome prijeti bosanska armija naoružana do zuba. U svakom slučaju, po mišljenju prof. Todorove, slika ovog rata u američkim medijima nije bila objektivna (čitaj: bila je antisrpska). To je perspektiva historičarke koja hladnim (čitaj: objektivnim) okom gleda televizijski ekran i vidi vjekovima stare stereotipe. "Uvijek sam smatrala", kaže prof. Todorova u tom intervjuu, "da novinarstvo treba tretirati kao akademsku djelatnost".

A kakva je perspektiva onih na ekranu, kao što su Amerikanci koji se bore u Sarajevu? Nakon što je slušao vijesti na CNN-u o građanskom ratu i svog predsjednika koji je izrazio zadovoljstvo zbog poboljšanja situacije u Bosni – jer je manje ljudi umrlo 1994. nego 1992. godine – nakon takve "doze sredstava informiranja", vatrogasac s Rhode Islanda John Jordan (kog citira Robert Cohen), eksplodirao je: "Mislim da nas zezaju. Kažem vam, to mi

je stvarno otvorilo oči kad je riječ o tome za šta se Amerika bori... To je evropski grad sa blatnjavim rovovima uokolo i naoružanim ljudima koji svakodnevno ubijaju djecu. I to bi trebalo da bude u redu? ... To nije građanski rat, to je Miloševićev zločin”.

Ali nije pitanje sredstava informiranja najvažnije u razmišljanjima prof. Todorove. Na kraju, niko ne sumnja da oni sebi dozvoljavaju stereotype i ja sam ubijeđen da će lovački pas koji među novinarima traga za antisrpskim stavovima naći više od jednog primjera što proizlaze iz ispravnosti ove učenjačke teze. (Handke je, na primjer, upratio da su muslimanske žrtve češće prikazane u krupnom planu nego srpske.) Važnije je nešto drugo. Ovo se dešava na kraju dvadesetog stoljeća, dakle u doba kad nauka više nije tako duboko uronjena u istraživanja o nadmoći jedne nacionalnosti nad drugima. Već za prethodna pokoljenja učenjaka pitanje je li nešto antisrpsko ili prosrpsko moglo je biti od suštinskog značaja. Za prof. Todorovu, savremenog učenjaka, teret ovog pitanja leži drugdje. U svijetu u kom vrijednost predstavljaju objektivnost, neutralnost, teorija pojednake udaljenosti, višestrukost istina, relativnost vrijednosti, u takvom svijetu je nečuveno da ono što u književnosti predstavlja angažovanost, u novinarstvu predrasuda, a i u ratu podjela na krivce i nedužne neko prozove moralnim pravom.

Maria Todorova, koje je istraživala tu problematiku iz raznih uglova, pročitala je više od jedne knjige, istražila sredstva informiranja objektivnim okom, i zna jedno: “Istina je takva”, kaže ona u intervjuu, “da nema ‘crnog’ i ‘bijelog’”. To je vjerovanje učenjačke nepristrasnosti koje se preporučuje novinarima.

Robert Cohen, koji je tokom rata bio u Bosni, koji je razgovarao sa svim sukobljenim stranama, koji je iskusio tragedije ljudi sa svih strana fronta, zna jedno: postoji crno i bijelo. Štaviše, od početka rata političari, a po uzoru na njih i neka sredstva informiranja, uložili su znatan napor kako bi se zbrisala istina o postojanju crnog i bijelog. Izjava, “Istina je takva da nema ‘crnog’ i bijelog” postala je najveći stereotip što opterećuje Bosnu, ili prije će biti Bosnu s koje je uklonjena maska jednog od najrasprostranjenijih, neimenovanih stereotipa na kraju ovog stoljeća. Kao stručnjak za ova pitanja, prof. Todorova će sa sigurnošću potvrditi da stereotipi pojednostavljaju, oslobađaju ljude odgovornosti, olakšavaju život onima što ovjekovjećuju, a u slučaju Bosne, ništa ne može tome više doprinijeti od izreke, “Istina je takva da nema ‘crnog’ i bijelog”.

U ljeto 1995. godine, nakon trogodišnje opsade Sarajeva, neka žena je povukla Roberta Cohena u stranu i zagledala mu se

duboko u oči: “Ovdje su stvari crne i bijele”, rekla je. “Stvarno jesu. Postoji zlo i postoji dobro. Zlo je gore na brdima. Tako, kada kažete da ste novinar i stoga morate biti objektivni, pa nešto od onog što pišete neće biti pozitivno za nas već za one zle ljude gore, ja vas razumijem, ali vas i dalje mrzim. Da, mrzim vas. Svi pitaju, kakvo je uistinu ovo mjesto. Pitaju nas, kako je biti bez struje, ili bez plina, ili bez plate, ili bez života? Kako je stajati u redu za vodu? Kako je biti pokusni kunić? Pitaju nas, i pitaju, i pitaju. Ali da biste razumjeli, možda biste trebali otići na drugu stranu. Tamo će vam dati pušku, pa ćete moći pogledati sa zgrade kroz nišan i vidjećete nekog čovjeka. Onda ćete znati šta znači biti *lovac*. I povući ćete obarač i vidjeti tog čovjeka kako pada i steći ćete spoznaju o tome da ste ga ubili. To je činjenica. Činjenica. Onda vam možda i neće trebati da znate mnogo o nama, nećete trebati znati odakle smo potekli, ili zašto smo postali Muslimani, i jesu li Muslimani nacija, ili da li Bosna postoji, ili bilo šta drugo uopće.”

7

Brisanje razlike između crnog i bijelog, poistovjećenje objektivnosti s neutralnošću, nedostatak odgovornosti i ravnodušnost prema tragediji – to je samo nekoliko simptoma našeg duhovnog stanja koje Robert Cohen izvlači sa “dna našeg doba”. Bosna se također pokazala kao nemilosrdan test humanitarizma, možda posljednje duhovne iluzije zapadnog svijeta na kraju dvadesetog stoljeća. Prakticiranje humanitarizma poprimilo je značenje u Evropi nakon pada Berlinskog zida. Konac hladnog rata, raspad sovjetske imperije, stvaranje novih nacionalnih država – sve je to sa sobom nosilo prijetnju novim sukobima koje je u mnogim slučajevima samo zamrzнула komunistička diktatura. Odgovor na te prijetnje trebao je biti humanitarizam, koji je bio privlačan iz nekoliko razloga. Cohen: “...nema sumnje da je dostavljanje u prosjeku hiljadu metričkih tona hrane dnevno za dva i po miliona korisnika u Bosni spasilo živote. To ostavlja utisak da se nešto radilo dok se izbjegavala opasnost od vojne intervencije. To uveliko odgovara ‘multilateralizmu’, još jednom izvrsnom mehanizmu za rastvaranje rizika... Žrtve privlače emocije i otupljuju inteligenciju. Kao i vremenske prilike, taj nepogrešivi izvor savremene drame lako utječe na gledaoce televizije”.

Tako se “meteorologija” ponovo propinje na noge, ovog puta ne u nekoj publikaciji pisca koji se bori s činjenicama, nego

u doktrinama međunarodne zajednice. I tako, kao i onda kad se gledalo u nebo i oblake što plove kako bi se skrenula pažnja sa bolne stvarnosti, sada imamo "hranjenje žrtava kao nadomjestak obuzdavanju mesara".

Ono što se dogodilo u Bosni u očima svjetskih donosilaca odluka nije bio rat već "humanitarna katastrofa", ili čak "elementarna nepogoda", dok su korijeni toga bili u neprijateljstvu između različitih plemena – "izdanci pakla". Te su teorije dovele do stvaranja "sigurnosnih zona" i embarga na nabavku oružja u situaciji u kojoj je jedna strana posjedovala silno oružje, dok druga nije posjedovala skoro ništa. Margaret Thatcher je nazvala Evropsku uniju "saučesnicima u pokolju". Humanitarizam također ima "dvostruko značenje", ako se sjetimo retorike s Kosovskog polja, gdje je poraz postao pobjeda i napad u odbrani. Na primjer, istovremeno se govorilo o braniocima barbarske Bosne i o neangažovanim agentima humanitarizma; opsada Sarajeva nije bila prava opsada već "vojno okruženje koje je davalo prednost" Srbima i "u taktičkom pogledu nepovoljan položaj" za Bosance. Posmatrajući žestoku artiljerijsku vatru na Sarajevo, oficiri UNPROFOR-a bi rekli: "Ne možemo kontrolirati situaciju, ali je nadgledamo". Preporuka da se "odvrate napadi" u slučaju "zaštićenih zona" prvo je protumačena kao "odbrana u slučaju napada", a potom kao "humanitarna pomoć" u trenutku kad je vojska generala Mladića zauzimala Srebrenicu, a da jedinice Ujedinjenih nacija nisu ispalile niti jedan metak. Nije se mnogo promijenilo otkako je nekadašnji generalni sekretar U Thant prokomentirao da Ujedinjene nacije predstavljaju "kišobran koji se sklapa kad počne padati kiša".

Među brojnim glasovima ljudi zgranutih nad moralnim padom zapadne elite, koji je Bosna razotkrila, Robert Cohen navodi mišljenje američkog diplomate Charlesa Thomasa: "Vanjska politika je kao stara formula za poljubac: Budalo, potrudi se da ne kompliciraš! Kad je počeo rat, trebali smo im reći: Nagodite se, prekinite s granatiranjem Sarajeva, inače ćemo vas pobiti". Na početku rata u bivšoj Jugoslaviji ova izjava nije mogla doći iz usta nijednog diplomate, političara, ili lidera. Ona bi predstavljala grubo kršenje retorike o humanitarizmu, a njen barbarizam bi išao na živce civiliziranom sluhu naviknutom na izjave o ljudskim pravima i očuvanju ljudskih života. Nakon masovnog zračnog napada na Karadžićevu i Mladićevu vojsku 1995. godine, postalo je jasno da se jedino silom mogu zaustaviti zločinci i uspostaviti mir. U međuvremenu, 200.000 ljudi je poginulo. Pitanje zašto su trebale tri godine za intervenciju u Bosni visi nad nama poput crnog oblaka.

Mirovni sporazum je potpisan u Daytonu 21. novembra 1995. godine. Kada je Robert Cohen upitao Asima, supruga žene koja je ubijena na aerodromu, šta osjeća, njegov odgovor je zvučao otprilike: "Ništa. U Sarajevu te zime nije bilo radosti. Čudan kraj rata: neprijatelj nije poražen, zlo nije pobijedilo." Otišao sam u Sarajevo sljedeće zime, kada je Papa Ivan Pavao II bio ondje. Papu je, na otvorenom stadionu i po snijegu, zamalo odnio nalet vjetra. Je li iko čuo njegove riječi: "Niste sami. Bog je sa vama"? Ponovo je zima. Ovdje traže radnike koji bi počistili cigle iz jedne zgrade gestapoa srušene prije mnogo vremena. Cigle potječu od spaljene sinagoge. Zemlja je već iskopana i temelji postavljeni na mjestu gdje je nekad stajala sinagoga. Dževad je otišao iz grada. Ja sam ostao u Gracu sa Bosnom.

Prevela: Nika Karadinović

Snežana Bukal

IKONOKLAST I IKONOBORAC

Sve to nije važno, jer je prošlo.

Miloš Crnjanski

To je večito, jer se desilo.

Ivo Andrić

And finally, I was in a very small street in the Hague when I saw a sign, 'Icons, come in and see'. So I went in. Not that I am crazy about icons. No. I have seen many of them. My Serbian grandfather was a priest. I grew up playing alone on the church porch or in church and surrounded by icons. I saw workshops where they are made. I knew people who earned their bread by painting them. I can tell Greek from Russian or Balkan schools. Besides, my 'Byzantium period' is far behind me. And, finally, except for nuances often seen only by experts, the icons are stereotyped and hence boring because they give the impression that they are all alike, which they mostly are.

Now, when I am watching icons, I search only for profane elements in them – how people are dressed, what is on the table, which kind of shoes they have... Their sacral element does not excite me any more. So, that was what I was doing in Ogidia, the small icon museum in the Hague. And then, that icon I want to tell you about, the reason for this awfully long letter, appeared. I was immediately caught. I knew immediately that in front of me was something special, different from anything else in the museum. The title said 'Trinity', 51 x 73, 15th Century, Northern Transylvania. No gold. Just simple ochre of earth. Bit of brown. Bit of green. Three simple figures sitting around the table, like three relaxed farmers late on a sunny afternoon, in front of some village church, somewhere in the mountains, when good work is done and they feel good. O, Bob, what a beautiful painting that is! I do not know how long I was standing there, but at some point the old gentlemen was suddenly behind me and he told me: Beautiful, isn't it! I said: Indeed, beautiful. Then he told me the story about this icon. It was bought in the 70s from some Russian emigrant. The expert who bought it got it cheap. It had some 20-century stupid pink-blue angels. So, he bought it, removed that first layer and underneath found the Trinity. Expertise

¹ Naposletku, zatekla sam se u jednoj sasvim maloj ulici u Hagu, u kojoj sam opazila natpis: Ikone – udite i razgledajte". Tako sam ušla. Nisam baš nešto luda za ikonama. Dosta sam ih se nagledala. Moj deda sa moje srpske strane bio je sveštenik. Odrasla sam igrajući se sama u crkvenom dvorištu ili u crkvi, okružena ikonama. Gledala sam radionice u kojima ih prave. Poznavala sam ljude koji su zarađivali hleb slikanjem ikona. U stanju sam da razlikujem grčku školu od ruske ili balkanske. Osim toga, moj "vizantijski period" je daleko iza mene. I konačno, osim nijansi koje često samo stručnjaci zapažaju, ikone su streatipske te stoga dosadne, pošto ostavljaju utisak da sve su nalik jedna drugoj, što je uglavnom tačno. Sada, kad posmatram ikone, tragam samo za profanim elementima u njima – kako su ljudi odeveni, šta je na stolu, kakve cipele nose... Njihov sakralni element više me ne uzbuđuje. I tako sam upravo to radila u Ogidiji, malom muzeju ikona u Hagu. A onda se pojavila ta ikona o kojoj hoću da ti pričam – razlog što je ovo pismo ovako dugo. Istog časa me uzela pod svoje. Smesta mi je bilo jasno da stojim pred nečim posebnim, različitim od svega drugog u muzeju. Naziv ikone bio je 'Sveto trojstvo', 51 x 73, petnaesti vek, severna

Transilvanija.

Bez ikakve pozlate. Samo najjednostavniji zemljani oker. Nešto malo smeđe boje. Malo zelene.

Tri jednostavna lika što sede za stolom, poput tri opuštena seljaka u kasno sunčano popodne, pred nekom seoskom crkvom, negde u planinama, i

nakon uspešno

obavljanog posla i oni se osećaju dobro.

O, Bobe, kako je to bila

krasna slika! Ne znam koliko sam dugo onde

stajala, ali u jednom trenutku onaj stari

gospodin odjednom se

pojavo iza mene i rekao mi: Prekrasna, zar ne?

Odgovorila sam: Stvarno je krasna. Onda mi je on

ispripovedao priču o toj ikoni. Kupljena je

sedamdesetih godina od nekog ruskog emigranta.

Stručnjak koji ju je kupio dobio ju je jeftino. Na njoj

su bili neki blesavi

ružičasto-plavi andeli iz dvadesetog veka. On je

ikonu kupio, uklonio je prvi sloj i ispod njega

otkrio Trojstvo.

Ekspertizom je ustanovljeno da je ikona iz 15. veka, ali

je još uvek neizvesno

njeno poreklo – ko ju je naslikao i gde. Natpis na

vrhu je slovenski. Postoji nekakav konsenzus da

potiče iz severne

Transilvanije (današnje Rumunije), pošto je taj

kraj čuven po dobroj školi lokalnih živopisaca.

Možda. Onda me je stari gospodin upitao: 'Šta vi

mislite, odakle je?' Ne razmišljajući, i sama

začudena svojim hitrim

proved that it was from the 15th century, but the origin, where and by whom it was made, is still disputed.

The inscription at the top is Slavic. There is some sort of consensus that it originated in northern Transylvania (nowadays Romania) since that region is well known for its good native school of icons. Maybe. Then the old gentleman asked me: 'What do you think, where it comes from?' And without thinking, surprising myself with my prompt answer, absolutely sure, I said: 'The Balkans'. Some monastery in the mountains of Bosnia, Serbia or Bulgaria, far away from any censorship, some monk nicely and freely painting what his eyes saw, transcending his inner peace and unity, free of any worry that some stupid patriarch will punish him for not respecting dogma & the canon.

What I now find interesting is that in that moment I expressed my idea about the Balkans instantaneously, while for days I had been struggling to define it for myself. On the way back, in the train, again nicely alone in a luxurious compartment, I wrote the draft of my /essay?/ text on the Balkans with only one idea in my mind: not to add to that mountainous subject, but to subtract something from the mountain of stereotypes and dubious histories attached to it. But, it will have to wait till I am back from Belgrade, to revisit it and make it final.

This morning I woke up and figured out that, finally, I am in the mood to go to Belgrade. That I am less afraid. And that is Bob – good and proper. What is the purpose of journey if you do not enjoy it in advance?! Besides, I hate it when I am afraid. It is a humiliating state of mind...¹

Nakon ovog pisma otputavala sam doista u Beograd. Iz Beograda sam se vratila u Mastriht, kući, glave pune misli koje se nisu dale tako lako dovesti u red. Moj rodni grad učinio mi se nalik staroj knjizi, mnogo puta čitanoj a nikada do kraja pročitanoj, a ja nalik nekome ko uporno lista stranice te knjige, nemoćan da joj prozre sadržaj i smisao. Sem možda u snu u kome sam odsanjala Behemota, dvostruko čudovište od koga sam se spasla u zadnji čas, bacivši se u nekakvu reku koja me odnela dalje...

Moja poseta Beogradu dovela je u sumnju i moje sopstvene reči o Balkanu. Draft teksta koji sam pomenula u pismu dragom prijatelju iz Oklahome učinio mi se samo delimično tačnim, samo polovinom istine, onom ugodnijom, onom koja smiruje i prošlosti daje nekakav smisao. Tekst o Balkanu je govorio o kilometrima i kilometrima oslikanih zidova, izvezenih platana, o

arhitekturi koja nas fascinira i danas, o kovačima i kujundžijama, tesarima i o zidarima, o graditeljima mostova, o piscima bajki, legendi, pesmi i poema koje i danas uzbuđuju nekakvom svojom zaumnom snagom i lepotom. O nomadima. O čuvarima stada. O karavanskim putevima. O kamilama i mulama. O zemljoradnicima, o hiljadama i hiljadama kilometara ponovo i ponovo obrađene zemlje. O krčenju šuma. O planinama – da razdvajaju. O rekama – da spajaju. O putevima “uvek nadole”. O “carskim” putevima koji uvek donose nekakvu nesreću. O pečalbarima. O putnicima koji su se s Balkana rasuli na sve strane sveta, do najudaljenijih tačaka. O putnicima koji su prolazili Balkanom, poreklom iz nekakvih boljih, udobnijih svetova, i ostavili za sobom zapise o čemernom, bednom i teškom životu, projektujući pri tom i sopstveno nerazumevanje sveta kroz koji su prolazili. O hajducima, o lopovima, o planinskim razbojnicima. Bilo je u tom tekstu *svega* što volim i što se nikada ne *opire* pamćenju:

...kamenih mostova, belih iluminisanih crkava, polutame pod arkadama, sjaja koji kamenu daje kiša, oleandara, agava kraj mora s koga hući bura, kosih livada i paperjastih ovčica, duvana koji se suši nanizan u vence, ogrlica smokva koje se suše na krovu kraj pospanih mačaka; reke koja se kovitla strmo, potoka kraj koga se suši svilena marama okačena o grm, bučnih pijaca, brda paprika, cimetastih amajlija, bočnih ulica, veša na kanapu, glasa koji doziva ooooj! s brega; bademovog drveta kraj puta, lavande i ruzmarina što se cede u podne tečnog zlata; gradskih trgova, platana, sunčevih mrlja, tkane odeće i opanaka pletenih od jareće kože; lisca koji lebdi nad palačom; buradi od borovog drveta, rakije od klekovih bobica, vina od sitnog grožđa smed-erevka; plavih pera zadnutih u čohane kape, crvenih masni od krep-papira, crvenih licitarskih srca, ogledalaca, devojačkih kika, zastava, truba, prašine, vašara, šećerne vate, kuća pojedjenih kišom i vetrom u puzavica; bosiljka, kamilavki, epitrahilja; hodžinih zapisa; ravničarskih reka, belog blata, šarana, grgeča, somova, kukuruzove svilice, macinih glavica, crnih dudova, nevena, spomenka, turskih karanfila; u bojama perčina od vučjih repova, krivih štapova punih čvorova, zovinih svirala, sukna, teške vune, orahovih plodova u zelenoj ljusci, lanenog platna, dunja, čokanjčića, gunjeva, sena, bunara, đermova, splavova; vatri u noći, sovinog huka, trka divlje svinje, topota jelenovih kopita, krličnjaka, pirgavih kokošaka, belih mekih gusaka, svinjskih čekinja, sedefa petlova, ćilibara pastrmki; lenti, potamnelog ordenja, kubura, krivih noževa, vradžbina, bajalica, vukodlaka, uroka, vila kraj gumna, vodeničnih točkova, pšenice, crnih marama, crnih

odgovorom, potpuno sigurna, rekla sam: ‘Sa Balkana!’ Iz nekog manastira u planinama Bosne, Srbije ili Bugarske, daleko od ma kakve cenzure, neki monah je lepo i slobodno naslikao ono što su mu oči videle, uzdigao se iznad sopstvenog unutrašnjeg spokoja i sklada, oslobođen svih briga o tome da li će ga neki glupi patrijarh kazniti zbog nepoštovanja dogme i kanona. Ono što mi je sada zanimljivo jeste činjenica da sam u tom trenutku izrazila svoju ideju o Balkanu u jednom trenutku, a danima pre toga mučila sam se da je sebi definišem. Dok sam se vraćala, u vozu, ponovo prijatno usamljena u luksuznom kupeu, napisala sam skicu svog /eseja?/ teksta o Balkanu imajući jednu jedinu misao u glavi: da ne dodajem ništa toj gorostasnoj temi, već da oduzmem nešto od planine stereotipa i neizvesnih kazivanja koje se za nju vezuju. Ali to će morati da sačeka dok se vratim iz Beograda kako bih ga ponovo posetila i sve učinila konačnim. Jutros sam se probudila i odlučila da mi, konačno, raspoloženje dopušta da odem u Beograd. Da se manje bojim. A to je, Bobe, dobro i ispravno. Kakva je svrha putovanja ukoliko u njemu ne uživaš unapred? Osim toga, mrzim kad me je strah. Takvo stanje duha je ponižavajuće...

barjaka, crvenih marama, crvenih barjaka, metli od pruća; dugih čunova, belih brodova; polutki hleba, košara punih paradajza, bašti u gradini, pasulja u vrežama; čergarskih šatri, svilenih šalvara, dugih čibuka, दौरа, svilenih papučа, ćemana, usnih harmonika, ispucalih dlanova; gugutki i crkvenih zvona; autobuskih stanica, konduktera, smeđih kartonskih kartica, drvenih klupa, zelenih vozova, emajliranih natpisa na nekoliko jezika...

Svejedno, učinio mi se moj tekst nepodnošljivo "romantičnim", pomislila sam: te reči zapisalo je pero nostalgije a ne pero ikonoborca. Odložila sam tekst u fasciklu *Priče* i ponovo počela da listam mnogo puta iščitane knjige iz kojih sam učila o Balkanu.

"Šta su zapravo planine?" pita Fernand Braudel u knjizi *Sredozemno more, predeli i ljudi*. Nekoliko rečenica dalje, Braudel citira reči Raoula Blancharda: "Potpuno je nemoguće dati jasan i razumljiv opis planina." "Brdoviti Balkan" sintagma je zauvek utisnuta, nekada davno, još u detinjstvu, u moju svest. Šta je zapravo Balkan? parafrazirala sam nedeljama za sebe Braudelovo pitanje meandrirajući između konstruktivističkog pokušaja paralelne istorije Balkana Barbare Jelavich i dekonstruktivističkog pokušaja Marije Todorove da na osnovu engleskih, francuskih, nemačkih, albanskih, rumunskih, ruskih i južnoslovenskih izvora postulira jedan novi model pristupa razumevanju Balkana. Ja sam pokušala da definišem sopstveni Balkan ne bih li došla do tačke u kojoj Balkan prestaje da bude opšta geografska odrednica ili skup pukih istorijskih činjenica vezanih za region koji prati linije osmanlijskih osvajanja i osmanlijskih legata. Shvativši da ne postoji nikakav konsenzus po pitanju "Šta je zapravo Balkan?" ja sam ga smestila tamo gde sam ga sretala, tamo gde sam živela, tamo gde sam ga iskusila i konačno, gde mi se ponekad učini da ga poznajem i razumem.

Predeli i duše oblikuju jedno drugo, pisala je, zapravo i ne tako davno, uoči drugog rata, Anica Savić Rebac u "Helenskim vidicima". Ako je tako, nestaju li, Anice, duše kada se brišu predeli, da li razorene duše razaraju predele i, konačno, kako razoreni predeli i razorene duše oblikuju jedno drugo? pitanje je koje sam 1999. zapisala u jednoj priči a pred kojim i u ovom času stojim i ćutim.

II

Nakon decenije neprekidnog govorenja o ratu, o raspadu zemlje, o političkim oligarhijama, o istorijatu i evoluciji sukoba, o izbeglištvu, o sopstvenom životu uhvaćenom u mrežu događaja, pošto se iz mene izlilo čitavo jedno Panonsko more reči,

priča o poslednjim jugoslovenskim ratovima na Balkanu² se začudo, slepila u nekakva opšta mesta i svela na nekoliko rečenica. Prostih, i u gramatičkom i u filozofskom i bilo kom drugom smislu. Negde se na tom putu zagubila strast govorenja o tome, svest o važnosti da se ne otčuti i da doživljeno i viđeno ne sklizne u zaborav. Kada sam to razumela, pomislila sam da je vreme da se uzme pero u ruke i sve po prvi put zapiše, sistematičnije, disciplinovanije no što su pisma prijateljima.

No, pisanje je u jednom trenutku preraslo u agoniju i opsesiju istovremeno. Agoniju, jer se viđeno nije dalo zapisati, opsesiju jer mi se činilo da ako ne zapišem bivam jednom i zauvek progutana, apsorbovana prošlošću. Događaji razumljivi i u tom smislu jednostavni u vreme kada su se dešavali, porasli su u međuvremenu, neprimetno, do volumena egipatskih piramida i dobili, kao i piramide, pored svojih geometrijskih, apstraktnih, numeričkih, kvantitativnih svojstava i svoje simboličke slojeve, idiomatske slojeve, svoje diskurzivne slojeve, pa i slojeve u kojima je učitano i mojih deset godina govorenja, deset godina ambivalentne potrebe da se nešto shvati, da se nešto objasni.

Zašto se onda toliko puta rečeno i izrečeno tako strasno opire da bude zapisano? Zašto me je ispunila duboka i istinska tuga i potpuni, parališući strah dok sam zapisivala ove priče koje i jesu i nisu priče? Nisu priče samo utoliko jer komade sopstvenog života pokušavam da stavim u sam život, precizno u vreme i prostor, kao da vraćam kamenčiće u udubljenja iz koga ih je jednom otkinula i oduvala realna sila određenih događaja koja je doživljena gotovo mitološki, u punoj snazi biblijskih apokaliptičnih nepogoda. No, i pored toga, ja znam da se radi o događajima koji imaju svoj početak, sredinu i kraj, koji su se desili na jednom određenom mestu, u nekom datom času, sa punom svešću da njihova mitičnost proizlazi iz mog osećanja sveta, a njihova metafizičnost iz puke činjenice da su iz sveta realija prenesene u svet relikvija.

Kako se talio *Bodež*³? Kad sam u jednom času poželela da odustanem od *Bodeža* a nekako i od same sebe, isplivali su niotkuda zaboravljeni i davno zagubljeni "Filozofski eseji" Leszeka Kolakowskog. Pročitala sam ponovo "Svet kao predmet pristanaka" i prisetila se onoga što sam, pretpostavljam, jednom već znala. Da se neke radnje ne mogu delimično izvršiti. Da se može popušiti cigareta do pola, ali da se ne može na pola umreti. Da prihvatajući život mi prihvatamo svet u totalitetu, prihvatamo i rat i smrt i nestanak grada koji smo voleli i sopstveno starenje i smrt onih koje volimo. Da je tako i sa pisanjem i da je ono, zapravo,

² Ratovi su "jugoslovenski" a ne balkanski.

Jugoslovenski ratovi su pokazatelj zrelosti Balkana. Nijedna od balkanskih zemalja se nije umešala u sukob. Nazvati poslednje jugoslovenske ratove balkanskim znači samo podgrevati stare priče koje se preporučavaju još od Prvog izveštaja Carnegiejeve komisije iz 1913.

³ *Bodež-za-ubiti-Sebe*, zbirka eseja o istoriji, sećanju i identitetu, pisana 1999/2001.

“nasleđe” koje mi je dato. Da je na meni da ga “prihvatim” ili “ne prihvatim”. Te da se stoga *Bodež* ne može do pola napisati.

I tek tada je *Bodež* zaista počeo da se piše. A desio se pri čeonom sudaru dva sazvežđa: istorije i mita. Između istorijskih knjiga i narodnih bajki. Između dokumenata i legendi. Između diplomatskih prepiski i hagiografija. Između monografija i knjiga starostavnih. Između svedoka i slepih pesnika. Između aoda i rapsoda. Između mene i mene. Sudarila se istorija s mitom i razbile su se obe u paramparčad. A s njima sam se i ja razbila u paramparčad. Jer su to bile ne samo nacionalna istorija i nacionalni mit, već i moja istorija i moj mit. Zahvaćena tom rušilačkom strašću, ja sam i ne primetivši više razliku između sopstvene prošlosti i svih drugih prošlosti, porazbijala i nacionalne i sopstvene idole, samozvane careve i vladare ali i sopstvenog oca, majku, dede i babe, sve svoje “okamenjene slike” po kojima je rađena litografija od reči, ne bih li nešto sačuvala, ne bih li ih popisala, menjajući ih pritom, oduzimajući im sopstvenost, previđajući prostu činjenicu da ih nema i da ih nikada više neće biti.

Razbili su se istorija i mitovi na kojima sam rasla, koji su se u mene utiskivali, koji su me oblikovali a da i nisam znala da su me oblikovali. Ali se zato prošlom vratila transparentnost. I ja sam ne samo videla ponovo sebe kako na primer recitujem na nekoj školskoj ekskurziji Rakićeve *rodoljubive* stihove pred freskom Simonide u manastiru Gračanica na Kosovu. Već sam napokon i razumela šta se u tom času zapravo dešavalo. Preko mojih usana je prolazila laž o našem srednjem veku. Jer nije Simonidu oskrnavio Arbanas, kako pesma tvrdi, nevernik, poturica, koji joj je nožem iskopao dijamantske oči sa freske, već njen pedesetogodišnji muž, srpski kralj Stefan Milutin kome je postala ženom u svojoj petoj godini.

Pa se i sećanju na trideset tri godine života u mojoj bivšoj zemlji vratila transparentnost. Ne kao moja priča o sećanju. Već pravo sećanje na sva lica uz koja sam rasla, na njihovu nesavršenosti, na njihovu glupost, na njihovu uskogrudost, na njihove kompromise i konformizme, na njihove agresije i verbalne i stvarne, na njihovu pohlepu i gramzivosti, na njihove odnos prema Ciganima, Jevrejima, Šiptarima, crncima, deci, ženama, životinjama ili drveću, svejedno. I nisam se smirila dok ih sve nisam iz sveta relikvija vratila u svet realija i tako se, napokon, “starinskom metodom puštanja krvi tamo gde je pritisak najjači” oslobodila *sopstvenog* totalitarizma.

U tom rušenju, u tom psihosomatskom ambisu pred kojim sam stajala, povraćajući, ne spavajući, budeći se iz migrene u

migrenu, ne dišući ako ne mislim da moram da dišem, napisano je moje svedočanstvo pod naslovom "Slike".

Prošlo je nekoliko svetlosnih godina pre no što mi se dogodio *quantum leap* i ja shvatila da na jedno od najčešće postavljenih mi pitanja: Odakle si? ja uopšte ne moram da kažem istinu. Tako sam vratila sebi jedno davno, u detinjstvu zaboravljeno znanje. Naučila sam ponovo da veselo lažem. Ponekad odgovorim: Iz Warszawe i provedem ugodnih pola sata pričajući o Poljskoj u kojoj nikada nisam bila. Ako su Schulz, Gombrowicz ili Andrzejewski iz Poljske, onda sigurno nije loše biti Poljakinja. Ponekad odgovorim: Iz Praga, u kome nikada nisam bila, ali mi je pesnik Gustav Krklec jednog prepodneva pre mnogo godina, na terasi beogradskog hotela "Prag", rekao da je jednom sedeo u nekoj kafani u Pragu i da je neko ko je sedeo naspram njega rekao, pokazavši na čovečuljka u crnom odelu i sa šeširom na glavi: "To je Franc Kafka, pisac..." Da sam iz Litve, u kojoj takođe nikada nisam bila, ne kažem više nikada, pošto sam jednom naletela na amsterdamskog taksistu Litvanca i bila spektakularno i vrlo ponižavajuće raskrinkana. Pa mi ni mala tajna koju sam odmah, da se iskupim, podelila s njim, da se u Vilniusu nalazi spomenik Franku Zappi nije uopšte pomogla, zato što mi više ni reč nije verovao. Kada procenim da je znanje engleskog mog sagovornika lošije od mog, onda je lako. Eto meni nikada videne Irske, čiju mi je tajnu mapu odao W. B. Yeats. Svojoj irskoj biografiji onda hitro dodam nekoliko detalja na kojima bi mi i Fernando Pessoa pozavideo. Kada me mrzi da izmišljam, kažem ime zemlje, malog dela Gallije uveličanog pod lupom: Armorica. Armorica? kaže tada moj potencijalni sagovornik i lepo vidim da u glavi lista imena svih tih novih zemalja koje se pojaviše u poslednjoj deceniji. Da, kažem i dodam, iz Barbaoruma i na tome se cela priča najčešće završava. No ponekad, kada sam umorna preko mojih usana ponovo pređe, "Beograd, bivša Jugoslavija". I tada, dok strpljivo slušam svog sagovornika, jer na tom odgovoru priča se nikada ne završava, u meni se ponekad dešava nešto teško izrecivo. Obuzme me jako i neobično osećanje, zapravo mešavina bar dva osećanja: nevere i jeze i osetim se istovremeno nestvarnom i potpuno izgubljenom.

No, svest o gubitku središta mene sve ređe potresa, sve manje ranjava. Moguće zato jer ovladavam jednom ništa manje zanimljivom i uzbudljivom veštinom zahvaljujući kojoj središte i ja, neodvojivi jedno od drugog, zajedno putujemo svetom.

Bio je jedan period u mom životu kada je moj bordo-pasoš sa zlatnim slovima postao muzejska vrednost jer više nije bilo

SFRJ zemlje. Putovala sam sa “traveling document” izdatim od strane UN, a po konvenciji iz 1951. Tada, zvanično, formalno i legalno-pravno ničija, ja sam se osećala dobro. U rubrici: nacionalnost, mogla sam mirne savesti da napišem: *non* ili udarim jednu veselu dijagonalnu crticu. Osećala sam se pri tom bolje nego recimo P. P. Pasolini, koji je ipak morao da upiše “Italijan, nažalost”. Mene danas zabavlja činjenica da kad sam umesto pasoša imala “putnu ispravu” i kada sam se zarad toga *quod erat demonstrandum* dobro osećala, da sam baš u to vreme morila sebe nostalgijom za svakim pedljom zemlje koju ja jesam volela i koja je nestajala na najužasniji meni zamisliv način: ratom. A da pak sada, kada imam holandski pasoš, koji mi je jednog sivog i nesppektakularnog amsterdamskog prepodneva uručila ljubazna službenica u gradskoj većnici i kad uz to, pride, imam i pravo da uložim zahtev za novi pasoš bar dve a možda čak i tri od šest bivših republika te moje nepostojeće zemlje; i kad me od tih mogućih i nikad traženih pasoša deli samo jedna mala molba koja bi trebalo da sadrži i detalje iz moje biografije kao i biografije mojih roditelja i deda i baba; te kad se ta moja bivša zemlja s mukom i polako ipak nekako, mak po mak, oporavlja i ponovo uspostavlja, po zakonu samog života koji vezuje razvezano, spaja razdvojeno i sam od sebe hrli dalje; eto, danas, kad sve to stoji tako kako stoji – meni više ne pada na pamet da bilo kome bilo kakve molbe i dopisnice šaljem.

Mene nacionalni identitet više ne uzbuđuje i smatram ga temom otežalom od sadržine koja, nažalost, meni o bilo čemu pa i o samoj sebi ništa ne može da saopšti.

No, iako mene ovaj polinom posebno ne uzbuđuje, ja nažalost više ne mogu da udarim onu lepu dijagonalnu crticu u rubrici, diskursu, naučnoj temi, literarnoj temi, temi naše svakodnevice, identifikacionom poenteru, ideološkom kurzivu, mogućoj spisateljskoj poetici, a da to *non* ne bude samo metafora. Odnosno, mogu ali neću. A kad ja nešto neću, onda i ne mogu. A ne mogu zato jer neću da budem član posade svemirskog broda “Enterprise”, gde različiti a tolerantni i dobri, putuju svetom začudo i dalje punim Klingonaca, Borgova ili Romulanaca. Jer znam da gde god moja noga po ovoj lepoj planeti kročila, naći će se uvek u nekoj zemlji i naciji, u nekoj genealogiji nacionalnog ili usred neke etnogeneze, svejedno. A svaka od tih država, nacija, etnija, imaće za vrhonaravni cilj, za svoj imperativ i *raison d’etre* “sebe, veru, narodnost i dinastije”, ono što je čak i Njegoš – pisac junačkog epa o *ethnic cleansingu* – umeo da prepoznati kao glavni uzrok “nespokojstva i nesreće čovečanstva”.

Nikada nisam sreća narod koji je više voleo drugi narod no sebe, nikada nisam sreća veru koja je više verovala u drugu veru no u samu sebe, nikad nisam bila u državi koja je više sile i moći poželela drugoj državi a ne sebi, niti sam videla “dinastiju”, političku oligarhiju, politički centar odlučivanja koji je više moći želeo nekom drugom političkom centru no sebi. Možda zato jer se pomaci, veliki, bitni, dešavaju u vremenskim periodima koji prevazilaze moje skromne, pomena nevredne, životne mogućnosti. Od otkrića zašiljenog kamena do otkrića sekire, kažu antropolozi, prošlo je milion i po godina. Zar se ništa u međuvremenu nije ubrzalo? Zar moje pismo bratu koje iz Maastrichta u Toronto stiglo je u trenu zaista ništa ne znači?

Ja nisam zaboravila blisku prošlost. Vreme kada su se raskopavale pedeset godina zabetonirane masovne grobnice i zahvaljujući mediju koji ima moć i slike i zvuka pred pukom nikle dečje lobanje razbijene maljem Drugog. Osvećuju se kosti, pale kandila, metaniše, a pandemonijumu glasova živih priključuje se i pandemonijum glasova mrtvih. Proširuju se granice i na svet mrtvih. Meša se istorija i mit, koncept i pohlepa, Sava i Leta, Drina i Aheront u *rakki* od šljive sa drveta lazi, jači od “duple ljute”, nazdravlja se i ispija do dna.

Šta je popijeno?

Oko toga se toliko mastila i reči prolilo ne samo u deceniji što je iza nas – mastilo se proliva već dva i po veka – no odgovor-konsenzus još uvek nije pronađen. Taj napitak dobro poznat u istoriji ljudi predmetom je intenzivne naučne i intelektualne rasprave. Uključujući se u raspravu ja unapred priznajem da ne znam šta je formula napitka. Ali zato o efektu napitka znam *sve* jer sam sve svojim očima gledala, *from bellow*. Za mene nacionalizam nije gramatička kategorija, niti apstraktna geometrija očišćena od naslaga iskustva i oslobođena morala. Rizikujući da mi je viša istina promakla zarad zaključivanja zasnovanog na teroru sopstvenog iskustva koje se doduše ne da uvek apstrahovati ali je u stanju da razlikuje *učesnika* od *žrtve*, tvrdim da je to bila jedna abra-kadabra državna rabota kojom se ljudsko biće pretvara u nacionalno biće: ljuto, destruktivno, opsednuto fantomima iz prošlosti i okruženo Drugima sa nezasićenom potrebom da prema Drugom isijava jedno elementarno osećanje – mržnju. To je mržnja kolektiva, dakle suma sumarum i kongruencija mnogih koji mrze. Mrzi se Drugi i nad njima se svakodnevno verbalno izražava krvožedna potreba za namirivanjem nekakvog vekovima akumuliranog i napokon osvešćenog besa i prećutanog, jednom velikodušno oprosteno, a nenamireno istorijskog računa.

Sve se to dešavalo ne u Musilovom romanu već u mojoj stvarnosti: na ulici, u tramvaju, u autobusu, na radnom mestu, u super-marketu. U virtuelnoj stvarnosti televizora, novina, radija. I u ništa manje važnoj stvarnosti ljudskih glava. Napušta svoje ontološko postojanje nacionalno biće i eto teledirigovanog pira koji počinje kobnom lakoćom urlanja, a završava se negde drugde, za nekog drugog, Hugoovom kobnom lakoćom umiranja.

U južnoslovenskoj narodnoj priči o strašnom Baš-Čeliku, priči o raskovanom, oslobođenom zlu, nesumnjivo je sublimirano *nečije* znanje da je zlo lako osloboditi i da je jednom oslobođeno zlo teško uništiti jer ono poprima mnoge oblike i lica. Tako je bilo i u stvarnosti kraja osamdesetih. Lisica je bila čas komunist, čas socijalista, čas demokrata, čas nacionalista, čas liberal, čas radikal, čas član pokreta kvazi-obnova, čas partizan, ustaša, čas četnik, čas vojnik, čas policajac. Prelivala se iz jedne forme u drugu i ponovo nicala tamo gde je čovek ni najmanje ne bi očekivao. Ali njena snaga nije bila samo u tome. Ležala je i u kolektivnoj demenciji, u zaboravu sopstvenih kroz vreme sublimiranih znanja, u nemogućnosti da se lisica vidi kao lisica ma koji "bajkoliki" oblik na sebe uzela i u odbijanju da se prizna da je u *toj* lisici srce u kome Baš Čelik krije svoju snagu i svoj kraj.

Sve je u nacionalnom zanosu – pseudo. Jer je njegov početak u laži. Nacionalista je pre svega lažov. Nacionalista je psihički fenomen kompulzivnog lašca i logički fenomen zaključivanja na osnovu lažnih premisa.

Instrumentalizovani nacionalizam, nacionalizam koji postaje instrumentom države ili instrumentom centara moći u uspostavljanju ili održanju vlasti *nije* ideologija. To je tehnika kojom se realizuju određeni *politički* ciljevi. Element strasti kao bitni deo *technea* proističe iz same *potentie* u kojoj "nacionalizam" prebiva: iz jezika, iz kulture, iz religije, iz mitoloških slojeva, iz istorije i iz *totalnosti* našeg pripadanja njima. Arhetip o pojedincu neodvojivom od određene zajednice u izvesnom obliku uvek postoji, jer živeći, umirući i rađajući se mi prenosimo i delimo jezik, zajednička sećanja, zajedničke rituale, verovanja, navike, običaje koji su neodvojivi od nas i nama važni, jer su delovi i vreme naših života. Što čovek dublje tone u arhetip, to je više otvoren za političku manipulaciju, to se više izlaže mogućnosti da izgubi smisao za razlikovanje političke laži od istine kao interesa sopstvenog života.

Država, centar moći, alijansa, vladar koja sa masom uspostavlja "nacionalnu" komunikaciju, nalazi se u misaonom kadru totalne idolatrije, a ne totalne ili bilo kakve druge ideologije.

Instrumentalizovani nacionalizam karakteriše upravo suprotno: potpuno odsustvo ideološkog ili bilo kog klasnog koncepta. Jednom raskrinkani njihovi “koncepti” napokon oslobođeni slojeva “nacionalnih interesa” i napokon viđeni u svojoj punoj ogođenosti, zapanjuju nas svojom banalnošću. Hanna Arendt je u pravu: zlo jeste banalno. No možda treba dodati i: banalno je po život opasno...

U pesmi “Granate nad Sarajevom” sarajevska pesnikinja Ferida Duraković sublimirala je jednu drugu istinu o zlu: svako zlo, ako se dovoljno često ponavlja, postane na kraju dosadno ko jesenja kiša. Ako se meni baš u ovom sada času čini da ta “prošlost” što me opsega postaje dosadna ko jesenja kiša, te da i ja sama, pišući o njoj, samo udvostručujem dosadu, ponavljajući po ko zna koji put iste misli i reči.

III

Iza mene je loše prespavana noć i nervozno jutro od koga se branim najbolje što umem: uzimam grabulje u ruke, izlazim pred kuću i počinjem da čistim debelu naslagu lišća koje, uzgred, postoji samo pred mojom kućom. Posao je smirujući, no ja mu se predajem automatski, mašem grabuljama, zapravo nesvesna svog činjenja, jer ruke doduše nešto rade, ali misli i dalje idu svojim tokom. Razmišljam o vremenu, o prošlosti i o istoriji i na tom i spekulativnom i analitičkom putu sudaram se ponovo sa samom sobom, spotičem se o samu sebe tamo gde prošlost i istorija prestaju da budu kategorije i postaju na jedan eksplicitan način moje: neanalitične, nespekulativne, u onoj meri, a to znači potpuno, u kojoj sam ja nesposobna da svom životu pridem kritički i posmatram ga ravnodušno, kao nešto što postoji van mene.

“Imam pravo da ne zaboravim”, ponavljam u sebi i to me ljuti sve više i više. A šta sa onime što bih da zaboravim? I više od toga. Da otčinim. Da zaboravim tako temeljito da prestane da okupirala moje sadašnje vreme. I ne samo ja. Da zaborave i svi moji prijatelji, i svi oni koje znam i ne znam i da ih kolektivnim zaboravom jednom i zauvek ukinemo. Zašto? Zato jer se ponekad, prošle noći na primer, osetim kao vrh kupe izvrnute naopak, kao tačka na kojoj počiva ogromna težina atomske gustine sećanja. Sećanja prve generacije, druge generacije, treće generacije, svih generacija koja su na ovaj ili onaj način stigla do mene. Možda bi umesto reči koje zapisujem rečitiji bio spisak oružanih konflikta u poslednjem veku u kome nije bilo godine

da neko s nekim nije ratovao. Samo u 1999. bilo je 27 ratova, u Afganistanu, Alžiru, Angoli, Kolumbiji, Zairu, Etiopiji, Eritreji, Indiji, Pakistanu, Rusiji, Siera Leoneu, Sri Lanki, Sudanu i u Jugoslaviji. Samo u poslednjoj dekadi veka odigralo se 259 ratova koje Stockholm International Peace Research Institute ovako definisao: *Major arm conflict is defined as the use of arm force between the military forces of two or more governments or one government and one organized arm group resulting in battle relating death of at least 1000 people in single year and in which the source of conflict is control of government or territory.*⁴ Ne, "The State, War and the State of War" Kalevija J. Holstija definitivno nije knjiga koju bih preporučila za čitanje pre spavanja.

⁴ Veći ratni sukob predstavlja korišćenje oružane sile između vojnih snaga dve ili više vlada ili jedne vlade i jedne organizovane skupine, čija je posledica bitka koja odnosi najmanje 1.000 ljudskih života u godini dana, a uzrok sukoba je kontrola nad upravom ili teritorijom.

Ja sam juče utonula u san s ponižavajućom mišlju da je to što mene muči već deceniju samo epizoda u seriji ratova i sukoba kojima nema kraja. Ja bih da se razrešim tog pritiska. Da se poput Kubrickovog Halla oslobodim, sloj po sloj, naslaga svega suvišnog u glavi i da se vratim u stanje lakoće kada sam učila napamet pesmicu "Leptiricu, šareniću, hodi meni amo"...

Eto, tu kupu ja bih rado da prevrnem. Da spirale dešenog budu podamnom, a ne nadamnom, da ja pridodam njihovoj težini, a ne da mi njihova težina oduzima dah. Da te spirale napokon počnu da rade za mene, a ne protiv mene i da me, doista, kao u Kubrickovoj "Odiseji" otisnu u nekakvo novorođeno stanje koje istovremeno sve zna i ne zna ništa i koje počinje na nekim potpuno drugačijim i nehomerovskim postulatima. Samo tako bi se fraza "Vreme sve leči" doista pokazala tačnom. Kada bi vreme uspelo da izrodi čudo. Jer vreme ne leči ništa. Čudo koje bi nas razvezalo od nas samih, od sopstvene sociopatologije.

Eto, takvim mračnim i detinjastim mislima sam se bavila prevrćući lišće s jedne gomile na drugu, svađajući se sa samom sobom i sa upravo pročitanim tekstom pod naslovom "Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit", izlaganjem održanim pri Društvu za hrišćansko-jevrejsku saradnju u Wiesbadenu 1959, od strane čoveka imenom Theodor Adorno. Svađam se sa Adornom tačku po tačku, svađam se tako da lišće pršti na sve strane oko mene. I baš na tački kada Adorno parafrazira Goetheovo "i baš kao da se nikada nije zbililo" – reči koje đavo upućuje Faustu "otkrivajući svoj unutarnji princip – razaranje sećanja" – na tački iz koje bih se teško iskobeljala, ugledam nešto neobično: limunžute, srcolike listove ginka bilobe među gomilom mrkog lišća platana. Otkud listovi ginka pred mojom kućom? Pokupim listove pažljivo, stavim ih u džep jakne, privedem čišćenje kraju i vratim se u kuću. Sednem za radni sto, rasporedim listove oko

sebe i krenem da razmišljam o ovom misterioznom događaju u ulici platana. Što me vrati u sećanju u devedesete godine, u Beograd, kada sam u Šulekovoju "Istoriji bilja", koja mi je otkrila uz mnogo drugih čuda i ginka, najstarijeg nepromenjenog stanovnika planete, pokušavala da nađem antidot za svoju novu boljku: sudar sa svetom čim bih izašla iz svoje glave. I sećanje na jedno drveće ginka koje sam u jesen '91. posadila na proplanku u četereškoj šumi, da obeležim mesto gde sam mnoge sate provela u razgovoru sa osobom čije su poslednje reči upućene meni, dan uoči smrti, oktobra '91, bile: "Ja ti garantujem svojim životom da se zemlja neće raspasti." Sećanje je preživelo devedesete, ali drveće ginka nije preživelo uzburkane političke strasti. Išćupao ga je iz zemlje, prelomio i izgazio neko koga je podsećalo na nepopularni deminutiv kojim je pokojnik igrao po živcima svojih sagovornika. Naime, govoreći o tekućim političkim događajima, a obraćajući se onima koji su u sebi upravo otkrivali mogućnosti mišljenja samo u grandioznim granicama, on bi uvek rekao: "Srbijica". I tako, piljeći u prozor pred kojim sedim već godinu dana, u drugu stranu ulice koju znam napamet i koju sam sto puta opisala u neakvim pismima prijateljima, ugledam, tačno naspram radnog stola, tačno u tački na kojoj mi je pogled morao počivati bezbroj puta, do tada neviđeno drvo ginka bilobe. Eto, toliko o gledanju u isti prizor i mogućnosti da kao u Poeovoj priči o sakrivenom pismu ne vidimo upravo ono što nam je pred nosom. I o mogućnosti da se misleći o prošlosti koju smo jednom nekako preživeli, nađemo u jednoj drugoj Poeovoj priči, ispod klatna – sećiva sećanja.

Šta sam ovog puta previdela misleći o prošlosti? Liniju razdvajanja. Liniju koja razdvaja *moju* prošlost od nekakve kolektivne prošlosti u kojoj sam učestvovala i bila joj svedokom. I previdevši ponovo, po ko zna koji put, tu liniju, ja sam ponovo izgubila svoj ugao gledanja, pa su prošli događaji i ja u njima postali kao durbin koji prevrćem u rukama: čas tako daleki da se lako "pretvaraju u puku uobrazilju" one "koja se njome oseća pogođenom", čas "nestvarno blizu, preuveličani, svedeni na detalj pred kojim se gubi svest o bilo kakvoj celini". Pa je ponovo trebalo preći lavirintom bivšeg kao da se on ne zna napamet, ponovo naći svoje mesto u toj grupnoj storiji, ponovo ovladati optikom u odnosu na svoj život i ponovo se dosetiti jednostavne istine, da su meni u "radu na prošlosti" dovoljne unutarnje terazije i olovka i da je u senci *te* prošlosti sasvim moguće živeti.

Adorno kaže: "Ljudi žele da se oslobode prošlosti: opravdano, jer se u njenoj senci ne može živeti". To je samo delimično

tačno, jer se odnosi samo na *živu* prošlost. Drugačija prošlost je: ono što više nije sadašnjost svesti, što ne stoji živo i u nekakvoj emotivno-sentimentalnoj vezi spram mene, sve što je potpuno odvojeno od mene ne vremenom već emocijom, odsustvo bilo kakvog emotivnog refleksa.

Na primer, knez Lazar nije i jeste prošlost u mom jeziku, jer sam imala vrlo jaku i vrlo emotivnu vezu s njim, doduše ne nacionalne već lične prirode. Naime, u mojoj svesti neizbrisana je slika nekog nedeljnog jutra u detinjstvu, u Beogradu, u Sabornoj crkvi, gde me napokon, nakon silnog moljakanja, odvodi mama u vreme kada je kovčeg u kome leže mošti kneza Lazara otvoren za publikum. Trenutak u crkvi kad ispuštam maminu ruku i potpuno sama se naginjem nad kovčegom, trenutak susreta sa knezom: purpur, zlato i šaka kao koren, od mrke kože, od obrisa kostiju. Saginjem se i udišem, ne nosom deteta nekrofilčara, već nosom neke buduće mene kojoj vreme postaje strast, udišem vreme, udišem najstarije živo što sam do tada videla. Unosim ga u sebe, utiskujem ga u sebe i time nekako otimam od prošlosti. Mnogo godina kasnije, u vreme ritualnih igara kojima ratnici sebe spremaju za rat, mošti tog istog kneza prošetane su “po svim srpskim zemljama” pre no što su vraćene u prvi od svojih nekoliko grobova. No to je već druga priča, o tome kako ne samo pojedinac već i država može da istoriju prevedu iz stanja pluskvamperfekta u stanje prezenta, da je instrumentalizuje tako da jedna epizoda iz nacionalne istorije ima “dovoljno snage da upregne milione ljudi za svrhe koje oni ne mogu smatrati neposredno svojim”. No, ne radi se tu o “paranoidnom sistemu sumanutih ideja”. Odnosno, kolektiv jeste u stanju paranoje, ideja jeste sumanuta, ali nema tu nikakvog sistema ideja, već samo nekoliko suprotstavljenih političkih elita koje posežu za onim što je uvek pri ruci: za varljivim mitološkim naslagama sećanja koje u svakoj kolektivnoj svesti žive kao prijatnija alternativa *realisu* istorije. Mircea Eliade je razvezao *šaku* od kneza, ukazavši mi da magija relikvije ne leži u knezu već u ktioničnom aspektu moje svesti koju privlači i uzbuđuje sve što plaši. A zahvaljujući jednom po mene zemljotresnom eseju Miroslava Krleža, uspela sam zauvek da razvežem knezove i kneginje od manastira i fresaka uz koje su uvek kao ktitori pominjani. Naime, Krleža je uspeo da mi pokaže, prstom kao detetu, da se meni manastiri i freske danas dopadaju upravo zato jer se onda ktitorima nisu mogli dopadati i time je od zaborava sačuvao anonimne majstore sa mistrijom i viskom, sa malterom i bojom u ruci. Zato, zbog načina na koji sam udahnula mit i načina na

koji sam sebe oslobodila mita, već pomenuti knez prešao je iz carstva prošlosti u carstvo moje sadašnjosti da bi napokon bio vraćen u istoriju.

Adorno je pisao “prošlost” ali je mislio “sadašnjost” koju tek treba da odgurnemo u prošlost. Prevladati prošlost znači ukinuti emotivnu vezu između sebe i prošlog. Tek kada više nema emocije, prošlost je prevladana. I samo zato je bitka kod Poitiersa prošlost, a bitka kod Srebrenice sadašnjost.

Nešto neobično doživela sam nedavno u Aachenu. U nekoj od uličica oko katedrale, hodajući po kamenu uglačanom vremenu, ja sam po prvi put u životu videla dramu Drugog svetskog rata u njenom potpunom smislu. To je bio doživljaj koji ne znam kako da imenujem, blizak otkrovenju ako otkrovenje može da postoji bez ikakvih religijskih ili metafizičkih konotacija, ja sam videla *nedostatak* svega onoga što su saveznici zbrisali bombardovanjem Nemačke potpuno van priče o onome što su Nemci učinili i time to *brisanje* uzrokovali. Ne, nije nedostatak viđen kao nekakav protubalans užasnim zločinima počinjenim pod Trećim rajhom, ne pričam o tome; samo mi se u jednom neizrecivo kratkom trenutku ukazala jedna istina u svojoj punoći, na način koji je van “krvnika i žrtve”, koji sadrži u sebi Adornovu punu svest o krvniku i žrtvi, ali i još nešto. U tom času zaokružio se spisak gubitaka, ne za Nemce i onda, ne govorim o tome, već za mene i danas i za trenutak je Drugi svetski rat bio prevladana prošlost.

IV

Istorija se dešava stalno i svuda. Ne samo na Balkanu.

Površni pregled načina kako smo se u prošlom veku suočavali sa prošlošću pokazuje žilavu raznovrsnost u pristupu. Ljudi su stavljali druge ljude u koncentracione i radne logore ne bi li im izbili prošlost iz glave; ljudi su izvodili ljude pred revolucionarne i preke sudove da im po kratkom postupku sude “prošlost”; ljudi su masovno vršili ritualna samoubistva da bi time oslobodili novo pokoljenje pogrešne prošlosti. Imamo tribunale, komisije za očišćenje, komisije za utvrđivanje istine i komisije za pomirenje, međunarodne sudove, nacionalne sudove; sudi se ponekad samo političkom i vojnom vrhu, ponekad i poštarima i šoferima koji su na ovaj ili onaj način doprineli prošlosti; sude sudije i sude amateri; ponekad se kolektivno peva i igra sa vrhovnim sveštenikom a cilj te psihodrame nije presuda

već priznanje i pomirenje; sude sudovi, mediji, parlamenti i raznovrsne komisije; ponekad se sudi, ponekad se ne sudi; ponekad se arhive otvaraju, ponekad uništavaju; ponekad suđenje zločincima izazove spirale novih nasilja; ponekad se prošlosti prilazi "politikom sistematskog i razumnog istraživanja"; češće je prate vulkani emocija. No i pored svega ovoga, i nakon svega ovoga, ostaje osećaj da posao nije urađen kako valja i da je dvadeseti vek možda ishitreno proglašen – kratkim.

Raditi na prošlosti prethodnog veka koja se velikodušno izlila u ovaj, znači suočiti se sa tri sociopatologije: nacionalsocijalizam, komunizam i kolonijalizam. Kad se spisku od 259 neprevladanih prošlosti iz poslednje dekade dvadesetog veka, doda spisak miliona ubijenih, raseljenih, osakaćenih, poludelih itd., onda se sav taj naš rad na prošlosti i pokušaj da joj sudimo učini potpuno neproporcionalnim počinjenim zločinima pa se i sama "pravda učini kao nekakva elementarna nepogoda" koja se s vremena na vreme, bez zakona i reda, obruši na nekog dželata dok milioni i milioni dželata i dalje, neometani, svakodnevno egzerciraju svoj krvavi posao.

U Etiopiji je, nakon pada Mengistuovog režima, pred sud izvedeno 3000 zvaničnika. U evropskim komunističkim zemljama je, pak, nakon 1989. godine zvanična politika bila ne gonjenje već diskvalifikacija (lustracija) bivših elita uz poneko krivično gonjenje čiji je krajnji rezultat gubitak građanskih prava. U Urugvaju je vlada koja je nasledila vojni režim 1986. donela zakon o amnestiji. Slično je bilo i u Španiji nakon Franka, gde su se "sve demokratske snage složile u nekažnjavanju onih pojedinaца koji su počinili zločine braneci ili napadajući Franka". U Čileu (1990) i El Salvadoru (1992) elite su se odlučile za pristup "amnestija ali ne i amnezija" i formirale komisije za pomirenje i za istinu pod okriljem UN. U Poljskoj se premijer Tadeusz Mazowiecki zalagao za politiku "debele crte" koju treba podvući u odnosu na prošlost. No, 1992. ministar unutarnjih poslova je upoznao Parlament sa spiskom osoba koje su saradivale sa tajnom policijom. Na spisku se našao jedan broj uglednih političara. Spisak je procureo u javnost i rezultirao padom vlade. Taj događaj nazvan je "*noc teczek*, noć dugih dokumenata", i njime su otvorena pitanja koja i danas uzbuđuju poljsku javnost, a moguće i da je njime pitanje komunističke prošlosti promenjeno u neprijatno pitanje "Šta su Poljaci učinili Poljacima?" umesto ugodnijeg i bezbednijeg "Šta su Rusi učinili Poljacima?"

Sličnu politiku "preventivnog zaboravljanja" vodio je i Václav Havel u prvim godinama svog predsednikovanja.

U Mađarskoj je donesen zakon kojim se tretiraju zločini počinjeni u vreme revolucije iz 1956. godine. Mađarski tužiocu su zastupali stav da se neki zločini počinjeni pod komunizmom mogu odrediti kao “ratni zločini” ili “zločini protiv čovečanstva”.

U vreme pada Berlinskog zida Nemačka se duže od pola veka već suočavala sa svojom prošlošću. No, to je nije našalost pose-delo da suočivši se po drugi put sa prošlošću izbegne napetost između politike i morala.

Ovaj nepotpuni i površni pregled načina na koji se institu-cionalizovano suočavamo sa prošlošću ukazuje i na neumerenost “prošlosti” koju smo proizveli. Pitanje nacionalističke prošlosti i dalje je živo u Nemačkoj, pitanje fašističke prošlosti tinja u Italiji, pitanje svih naših komunističkih i kolonijalnih prošlosti i dalje je živo, otvoreno i samo delimično odgovoreno ili neodgovoreno. Adornov tekst manje govori o radu na prošlosti a više o tome kako se o *prošlosti* krajem pedesetih mislilo u Nemačkoj. Gorčina koja izbija iz teksta u kome sam se prepoznala kao u ogledalu go-vori samo koliko je pitanje jedne prošlosti bilo u tom času nere-šeno. Sličnu gorčinu, kojoj je vreme oduzelo samo povišenu tem-peraturu, našla sam u tekstu jednog drugog Nemca, napisanom 22 godine nakon Adornovog govora, u Fasbinderovom tekstu povodom priprema za rad na filmu “Treća generacija”. Pri tom moramo imati na umu da se radi o zemlji koja ima najveće iskus-tvo u smislu teorijskih pristupa i sistematskog institucionalizova-nog rada na dokumentaciji, arhivama, izjavama svedoka. Toliko iskustvo da Timothy Garton Ash bez ikakve ironije i uz nešto veselog čuđenja primećuje, 1999. godine, da upravo Nemačka može poslužiti “istočnim susedima” kao primer kako se radi na prošlosti. Fasbinder 1978. godine zapisuje ove reči: “Međutim, taj fenomen (terorizam, *prim.aut*) (...) ima zaista zapanjujuće mnogo veze sa ovom zemljom, sa njenim greškama, njenim propustima, njenom na poklon primljenom demokratijom (...) demokratijom čije se osnovne vrednosti sve odlučnije degradiraju u tabue, koje država slepo brani od svojih građana, i to sa slepom saglasnošću građanina koji (...) više uopšte nije u stanju da primeti kako tvorevina oko njega, ova država, iz dana u dan postaje malčice tolerantnija. A ‘sledeći put’, prijatelji, neće biti samo dečjih hi-ljadu godina, ‘sledeći put’ je već počelo, tajanstveno tiho i bez-glasno i ‘sledeći put’ biće dugo (...) Kakav je božji dar ovoj državi terorizam koji se dešava bez motivacija i tako u sebi ne krije nikakvu opasnost da bude razumljiv čak i kao negacija”.

Nije na meni da zaboravim, našalost. Zločinima se mora suditi i nikakav pravni *nulla poena sine lege*, ili tekuće-politički

“još je rano” nije valjan razlog da se zločinu ne sudi. Pojedinačno i prema zakonu.

Komisije za istinu i pomirenje samo su pomoćna sredstva. Možda se njima doista katarzički leče postojeći i kolektivni osećaji krivice. No, iako mene može da zasmeje kad zamislim patrijarha Pavla, zagrebačkog nadbiskupa Brozančića ili sarajevskog efendiju reis-ulemu Cerića, kako slede primer sveštenika Tutua, i igrajući i pevajući sa *svojima* zalećuju najsvežije istorijske rane, ta slika ne zadovoljava moj osećaj pravde. Moguće zato jer sam činjenja kolektiva u poslednjem jugoslovenskom ratu videla kao psihološke fenomene instrumentalizovane rukama političkih elita sastavljenih od pojedinaca s imenom i prezimenom.

Moj “dečji totalitarizam” po pitanju pravde i nestabilni optimistički racionalizam bi rado čuo sudske izjave i narodnih i međunarodnih aktera koji su u poslednjoj deceniji bili delom jugoslovenskih ratova. Ne samo zato što je moj “dečji totalitarizam” gladan osvete, već i zato što veruje da je u goloj istini ključ uspešnog rada na prošlosti. Drugim rečima, moj dečji totalitarizam veruje u postojanje – istine.

V

Ostaje na nama da se sačini sumorna statistika koja će popisati broj uništenih života, broj osakaćenih života, broj zalud utrošenih godina ljudskog rada, broj samoubica, broj depresivnih, broj poludelih, broj radno nesposobnih, broj godina ukradenih iz naših života, broj prekrojenih porodičnih sudbina, broj narkomana, broj alkoholičara, broj silovanih, broj ratnih zločinaca. I da se iscrtaju grafikoni na kojima će se izvlačiti linije pada.

“Zašto se sve to desilo? Kako je bilo moguće da se desi? Zašto je bilo moguće da se desi?” Ne znam. Ali znam da vreme u kome je ljudski život kao raljama ščepan nekakvom višom silom slučaja i dešavanja ne dosuđuju nikakve Parke, već ljudi, ljudi s imenom i prezimenom, a kroz institucije i u ime države od koje funkcionišu kao u vreme okivanja Prometeja, samo dve – Sila i Vlast.

Škripi rasklimatani karusel. Raspada se slika, fantom, idol, u svesti naroda koji je u *sliku* verovao trinaest godina.

Među srpskim intelektualcima (Mirjana Miočinović, Latinka Perović, Drinka Gojković, itd.) često se pominje potreba za kolektivnim samoosvećenjem, potreba za direktnim suočenjem sa sopstvenom novom i novijom istorijom, te neophodne kolektivne katarze koja bi tek nakon toga usledila. Da li će do nekakvog

kolektivnog saznanja i pomaka zaista i doći, ja ne znam. Ako do toga dođe, hoće li "kolektiv" umeti da živi sa svešću o učinjenom? Ne znam. Poznajući sopstvenu sklonost ka zaboravu kada se radi o neprijatnim sećanjima ili činovima, pre bih rekla da će i kolektivna svest težiti da sopstveno kolektivno činjenje ostavi za sobom, negde na periferiji, u magmi prošlog, poludefinisano, nedefinisano, nerazlučeno, mitologizovano. Hoće li biti snage da se toj težnji suprotstavi? Da li će u novo akademsko mišljenje, u novo pisanje istorije biti ugrađeno bar nešto od onoga što je Krleža smatrao po život i budućnost ljudi i zemlje bitnim: revizija "mutnih pojmova i krivih vrednosti kao dela akademskog i univerzitetskog rada", odnosno potreba da se "kodificira i formulira ono što su pokoljenja iz mnogih fatalnih razloga propustila"? Hoće li se mnogim "tektonskim slojevima mržnje" o kojima piše Andrić ponovo dodati još jedan sloj, ne znam. Hoće li se mitologizovanoj masi haotičnih događanja i samoj bližoj i daljoj prošlosti ikada vratiti prvobitna transparentnost u obliku uspostavljanja svesti o uzroku i posledici, ne znam takođe.

No znam da sam '92. uz nešto prtljaga ponela i svoj razlog odlaska na koji sam utrošila u potonjim godinama trideset hiljada palimpsestskih reči, a koji u skraćenoj verziji glasi ovako: mene je oterala nepromišljenost kojom se masovno podržavalo zlo; odsustvo logičnog, zdravorazumskog rasuđivanja; način na koji je pozdravljena banalnost i ispraznost; lakoća kojom je progutana laž da sreća "nas" leži u uništenju "njih"; kolektivna demencija; ubistva; masovna ubistva; silovanja; razoreni gradovi; vladavina šljivovičnih isparenja; vladavina šljama; vladavina ubica i lopova; vladavina lažova i mizantropa; bestijarium proglašen državom i *magnum crimen* nazvan nacionalnom politikom. Ovim činovima prekrojen je i moj život i život moje dece, a u tom prekrajanju nas tri smo danas možda žive samo zato jer smo imale puku sreću da nismo bile rođene ili živele na nekom od onih mesta gde su smrt i glad i strah i poniženje i ogoljenje i svedenost života na najelementarnije bili danima, nedeljama, mesecima i godinama Dobro jutro, Laku noć i Gospodi pomiluj. Ja nemam pravo da to zaboravim. To pravo nije nigde zapisano i nije nikakav uzvišeni moralni imperativ. To je moj imperativ, naporan i amoralan.

Maastricht, 15. 01. 2001.

FOKUS

Velimir Visković
Enver Kazaz
Boris A. Novak
Nenad Milošević
Branimir Donat
Ivo Brešan
Tonko Maroević
Igor Isakovski
Balša Brković

Velimir Visković

JESU LI NAM DRUŠTVA KNJIŽEVNIKA JOŠ POTREBNA?

Prva su društva književnika u jugoslavenskim zemljama osnovana prije stotinjak godina. Ona su imala sindikalno-cehovsku ulogu obrane zajedničkih staleških interesa pisaca, ali u našim uvjetima ona se pojavljuju i kao nacionalnokulturne institucije prvog reda, po prestižu izjednačene s akademijama znanosti i umjetnosti, ili s maticama. Književničke organizacije postaju simbolima nacionalnoga kulturnoga identiteta i integriteta.

Nakon drugoga svjetskoga rata društva književnika osnivaju se u svim teritorijalnim jedinicama, republikama i pokrajinama, a djeluje i zajednički Savez književnika Jugoslavije. Mnogi tvrde da je cjelokupno ustrojstvo književne organizacije modelirano po uzoru na Sovjetski Savez. Društva književnika doista u uvjetima opće oskudice uživaju poprilične privilegije: reprezentanti književnih organizacija pozivani su kao prominentni gosti na sve javne manifestacije, uključujući i partijske kongrese, književnici preko svojih organizacija dobivaju društvene stanove, putuju na gostovanja i stipendije u inozemstvo; društva književnika obično izdaju novine i časopise koje dotira država...

U prvim godinama nakon rata cjelokupna je djelatnost društava književnika izravno kontrolirana preko Agitpropa, ideoloških komisija pri centralnim komitetima, ali ponajviše interno – preko književnika članova KPJ, odnosno SKJ koji djeluju u sklopu partijskih organizacija, odnosno komunističkih aktiva pri društvima književnika.

Unatoč partijskom nadzoru, pri društvima književnika, najčešće preko književnih glasila koja izdaju društva, javljaju se i glasovi koji traže liberalizaciju društva. Skrivajući se iza svojstva književnosti da se služi višeznačnostima, jezikom punim aluzija, zaklanjajući se iza načela prava umjetnosti na autonomiju, književnost općenito (pa i književnička društva) postaju utočišta onim intelektualcima koji propituju, pa i osporavaju dominantne ideologeme.

Osamdesetih godina književničke organizacije imaju važnu ulogu u konstrukciji pluralističke platforme i razaranju političkog monopola Saveza komunista. Članovi društava književnika preko svojih tribina, novina i glasila podvrgavaju nemilosrdnoj

kritici ideološke postulate na kojima se temeljio tadašnji politički sistem nagovješćujući skore promjene. U rukovodstvima prvih političkih stranaka bio je niz istaknutih književnika, a neke su od stranaka imale i inicijalne sastanke u prostorijama društava književnika.

Međutim, već potkraj osamdesetih može se zamijetiti da su vodstva većine književničkih organizacija više zaokupljena sastavljanjem programa nacionalne obnove, radikalizacije nacionalnih programa (koji podrazumijevaju nacionalno osamostaljivanje i teritorijalno proširivanje) nego liberalizacijom i demokratizacijom društva. Početkom devedesetih i početkom ratova na području Jugoslavije društva književnika popuno su identificirana s nacionalnim programima političkih režima.

Devedesetih godina dolazi i do krize postojećih društava književnika. Pluralistički politički sustav i tržišna ekonomija čine upitnim dotadašnju profiliranost društava književnika kao prestižnih državnih institucija bogato sponzoriranih državnim novcem. Smjenjivost vlasti, osobito pad nacionalističkih režima, ostavio je nacionalističke, "državotvorne" ekipe, koje su dominirale u upravama društava književnika, na brisanom prostoru; te ekipe su se našle u za njih nezamislivoj situaciji da nemaju izravnu vezu s vlašću i državnim fondovima. Javlja se i reakcija onih koji osporavaju dotadašnju praksu i traže reformiranje književnih društava, stvaraju se alternativna udruženja. Očito dolazi do urušavanja tradicionalne organizacijske strukture društava književnika; mijenja se i njihova društvena pozicija.

Kako će izgledati nova društva? Hoće li ona biti depolitizirana, koncentrirana na estetska i sindikalno-cehovska pitanja, hoće li se ona baviti prije svega zaštitom autorskih prava? Vidjet ćemo, transformacija je u toku. Zamolili smo, zbog svega toga, nekolicinu pisaca da komentiraju za *Sarajevske sveske* stanje u organizacijama književnika na području nekadašnje Jugoslavije.

Enver Kazaz

“SVECI BLAGO DIJELE”

TAMNIČARI NACIJA

U Bosni i Hercegovini postoje tri paralelna udruženja pisaca: sarajevsko, banjalučko i zapadnomostarsko. Već sama činjenica da su tako teritorijalno raspoređena upućuje na zaključak da su bosanska književnička udruženja tijesno povezana sa centrima političke moći. Banjalučko i zapadnomostarsko književničko udruženje okupljaju pisce na jednonacionalnoj osnovi, u prvom su sve sami Srbi, u drugom sami Hrvati, dok sarajevsko društvo pisaca, barem prema svome imenu – *Društvo pisaca BiH*, nastoji biti višenacionalno. Ali, i u djelovanju ovog društva, preciznije rečeno njegovih rukovodilaca, od zadnjeg bosanskog krvavog rata na ovamo počesto se nalazila puka politička djelatnost i rigidna ideologija. U takvom stanju stvari objelodanjuje se sva perverznost mehanizama kojima su totalitarne nacionalne ideologije usisale bosanska književnička udruženja i pretvorile ih u svoje političke ekspoziture.

Zapadnomostarska i banjalučka spisateljska organizacija zatvorene u svoj autizam, porobljene rigidnom nacionalnom ideologijom, servilno uslužne političkim moćnicima, koji u postratnoj Bosni i nisu ništa drugo do kriminogene vladajuće elite, pretvorile su se, kako u *Savetima mladom piscu* kaže Danilo Kiš – u političarevog vratara prema gomili. Stavljajući književnost u službu izgradnje redukcionističke, desno ideološke interpretacije nacionalnog identiteta, svodeći time beskraj njenih svjetova na jednu jedinu dimenziju, ove su organizacije literaturu iz suvremenog vratile u predmoderno doba, na prelaz iz 20. u 19. stoljeće i onaj duh ovdašnjeg nacionalno borbenog romantizma koji je pero metaforizirao sabljom, topom, puškom videći književnost isključivo u funkciji emancipiranja i homogeniziranja balkanske verzije nacije. U ovačkoj funkcionalizaciji književnosti tim se spisateljskim udruženjima dogodio krajnji oblik pervezije, jer njihov poetički sistem u konačnom zbiru računa ne dozvoljava literaturi čak ni to da bude u službi obogotvorene Nacije, nego kriminogene politike, koja se u svom sistemu parola javlja i kao potpuni vlasnik nacije.

Ako su balkanski romantičari svojim ideologijama u 19. vijeku i nudili nadu da će literaturom emancipirati nacije, onda današnja spisteljska udruženja svojim rigidnim ideološkim povratkom u

prošlost nude samo puki očaj, namiču omču na vrat obogotvorenjoj Naciji i na koncu postaju njeni tamničari.

Kada se trebalo suočiti sa užasom nedavne prošlosti, ova udruženja su svojim mukom taj užas podržala, čak svojim stavom ovjerila, legitimirala kao kulturološko-ideološku činjenicu. A potom su i užas i strašne ratne zločine u ideološkoj manipulativnoj igri proglasila za *oslobodilačku borbu svojih nacija*, trudeći se da tu laž učine jednom od temeljnih vrijednosti nacionalnog identiteta.

Na drugoj strani, sarajevsko Društvo pisaca BiH gotovo je potpuno pod donedavnim vođstvom Nedžada Ibrišimovića ličilo na politiku Alije Izetbegovića, pogotovu na onu njegovu poznatu izjavu kako dopodne misli jedno, a od podne drugo. Privatizirano od svoga rukovodstva, ovo društvo čiji su članovi neki od uglednih srpskih i hrvatskih pisaca iz BiH, nerijetko je znalo napustiti svoju bosansku platformu i u konkretnoj djelatnosti ispoljiti se kao čisto bošnjačko spisateljsko udruženje. I ne samo to, nego je znalo i da se prikloni desnoj ideološkoj interpretaciji bošnjačkog nacionalnog identiteta.

Otud njegov donedavni sekretar u jednom svom tekstu objavljenom u političkom sedmičniku *Ljiljan* u ljeto 1998. izvodi podjelu bošnjačkih pisaca na tzv. tvrde i tzv. mehke Bošnjake. Optužujući *mehke Bošnjake* da su *omekšali svoje Bošnjaštvo* kako bi lakše svoje književno djelo prodali svjetskom tržištu, sekretar je na račun estetskih kriterija vrijednosti uveo čisto ideološko-političke. Iste one kriterije što ih je kao osnovna programska načela u praktičnom djelovanju ovog društva kontinuirano zastupao Nedžad Ibrišimović, donedavni predsjednik. Upravo zbog tih kriterija, Ibrišimović prije nekoliko godina onemogućuje izbor Nenada Veličkovića u Društvo pisaca BiH, proglašivši njegovu prozu i roman *Konačari* – četničkom. Na takvu političku diskvalifikaciju nije uopće reagiralo pasivno članstvo, kao ni na mnoge druge Ibrišimovićeve *ispade* kojima je ovom društvu davan desni ideološki predznak.

Taj prvi u nizu skandaloznih poteza uprave sarajevskog društva pisaca i nespремnost sedamdesetak njegovih članova da se suprotstave Ibrišimovićevoj manipulaciji ovim društvom otvorio je prostor za kasnije sve jače i sve sramotnije njegove političke manipulacije. Tako će npr. Ibrišimović u povodu polemike Vešović – Latić, ponoviti u ime književničke udruge riječi predsjednika svoje političke partije Alije Izetbegovića. Polemika u kojoj Latić prijeti Vešoviću stotinama hiljada svojih istomišljenika, za Izetbegovića je bila svađa između “dvojice dobrih

Bosanaca", kako je političar što do podne misli jedno, od podne drugo, po noći snuje treće, a planira četvrto, okvalificirao ovu polemiku u intervjuu sarajevskoj televiziji. Isto značenje ovaj polemici, u kojoj je Latić kao profesionalni Izetbegovićev savjetnik u Predsjedništvu BiH pozvao stotinu hiljada svojih istomišljenika da Vešoviću argumentom *prijetnje* odgovore na argument slobode mišljenja, daće i Upravni odbor sarajevskog društva pisaca. Samo što će on riječ *Bosanaca* zamijeniti riječju *pisaca*, da bi u ovoj manipulativnoj perverznoj igri polemiku principijelne naravi sveo na privatni sukob. Time su predsjednik Ibrišimović i Upravni odbor ovo spisateljsko udruženje učinili taocem Izetbegovićeve politike, do kraja demaskirajući svoju ulogu. To je bio razlog nekolicini pisaca (Vešović, Sarajlić, Slavko Šantić itd.) da napuste ovo udruženje, kao što je na drugoj strani takvo djelovanje bilo razlogom da neki od najznačajnijih bosanskih pisaca nikad ne postanu njegovi članovi.

Spisak Ibrišimovićevih ideoloških manipulacija ovim se ne iscrpljuje. U borbi za redukcionističku interpretaciju bošnjačkog nacionalnog identiteta, on će preformulirati ideološku podjelu na *mehke* i *tvrde Bošnjake*, što ju je izvršio njegov sekretar, u još mutniju, crnju ideološku igru. Ibrišimović pisce dijeli na one sa *ruhani* i one sa *šejtani* inspiracijom, uvodeći na toj osnovi inkvizitorske metode u čitanje literature. Tako npr. on Sidranovu dramu *U zborniku ja sam ostavio srce svoje* određuje kao dramu *šejtanske, sotonske inspiracije*, a članove nezavisnog udruženja intelektualaca *Krug 99* proglašava u svojoj drami *Woland u Sarajevu* slugama Sotoninim. Torkvemadin mač time je i definitivno ovjeren kao kriterij kritičkog vrednovanja.

Zastupajući tobože tezu o autonomnosti umjetnika u odnosu na društvenu praksu, oni koji su vodili sarajevsko društvo pisaca kameleonski su ga pretvorili u političku ekspozituru Izetbegovićeve SDA. Na toj osnovi su i spisateljsko udruženje, i pisac, i literatura gurnuti na marginu društvenog interesa, stjerani u zapećak ideologije, porobljeni ovdašnjom polupismenom vizijom pisca kao barbarogenija koji u svojoj neobrazovanosti bunca o nadvremenoj ljepoti i univerzalnim suštinama. U takvom kontekstu sarajevsko društvo pisaca i definitivno je umrlo, a kad bi se, kako reče jedan prijatelj, i sjetilo da postoji – obavezno bi se obrukalo. Namjesto borbe za literaturu, društvene vrijednosti, etičku odgovornost, dostojanstvo spisateljske profesije, ovim udruženjem dominira sitnošćardžijski mentalitet uslovljen sjećanjem na lagodnu poziciju pisca u socijalističkom samoupravnom sistemu. Zaboravljajući da samo totalitarne ideologije posvećuju

književnosti pažnju koju ona zaslužuje, kako bi je lakše zauzdale i učinile svojom sluškinjom, sarajevsko udruženje pisaca usrdno se nudilo tim ideologijama, čak i onda kad se htjelo tobože depolitizirati pokušavajući da se pretvori u sindikalnu spisateljsku organizaciju.

U situaciji u kojoj je predsjednik društva pisaca, uistinu vrstan prozaist i romansijer, uveo u literaturu Torkvemadine metode čitanja, za očekivati je bilo kakvu takvu vrstu polemičkog dijaloga. Dominirajući spisateljski sitnošićardžijski mentalitet, međutim, ostao je nijem.

Nijem je bio i onda kada su velikosrpski fašisti, Karadžić i drugi ratni zločinci, članovi predratnog društva pisaca BiH pripremali stravični zločin.

U buci i bijesu politikanstva, u amoralnom lakejstvu političkim moćnicima tavor bosanska književnička udruženja, pogotovu ono zapadnomostarsko i banjalučko. Srećom, bosanska ratna i postratna književnost većim svojim dijelom ne liči na književničke udruge. To znači da su se pisci znali izdici iznad bijede svojih profesionalnih udruga, bez kojih se očito ne može riješiti kriza izdavača, kriza čitaoca, kriza književne kritike, što je unutarliterarni kontekst koji obilježava ovdašnju književnu praksu. Ostaje da se vidi hoće li novo rukovodstvo sarajevskog *Društva pisaca BiH* na čelu sa Sidranom pozabaviti tim gorućim pitanjima, ili će se i ono brukati onda kad se sjeti da postoji.

Na našu anketu o društvima pisaca BiH Amir Brka odgovorio je zanimljivom pjesmom, napisanom 1996. godine, na vrhuncu Izetbegovićeve vladavine, Marko Vešović svega jednom rečenicom, a Ivan Lovrenović potrudio se da razjasni suštinu *apsurdistana*.

Amir Brka

PRIZOR SA NAŠE TV

Predsjednik naše države
i pjesnik naš najvažniji
osmijesi i stisak srdačni

Njegove pjesme su najbolji
sublimat duha našega

On je predsjednik
našega društva pisaca
urednik našeg časopisa

O mi smo sretni što ga imamo
jer on je simbol istinski
našeg stradalništva

Ali ko će da nas izbavi
od naše sreće prevelike
na koju nismo navikli
nakon krajnjega patništva

jer nisu dobre krajnosti
budući da se dodiruju
u krugu što ga zatvaraju

(1996)

Ivan Lovrenović

GLOSA O APSURDISTANU

Jedina funkcija koju bi književna društva trebala imati, i koja bi mogla opravdati njihovo postojanje, jest – zaštita vlastitih članova: egzistencijalna, materijalna, statusna, profesionalna, moralna. U historiji naših književnih društava toga je uvijek bilo najmanje. A znalo je, bogami, biti i obratno: vrlo je obilat i živopisan ljetopis stradanja pisaca, koje je bilo organizirano i vođeno od vlastitoga udruženja! Takvih milih uspomena imam i sam.

Današnja situacija s književnim udrugama je slika čistoga apsurda. Svaka zamisliva fragmentacija i pluralizam na tom polju jesu dobri i poželjni, osim one koju imamo na djelu. Naime, ništa ne bi škodilo kada bismo imali stotinu različitih spisateljskih esnafa, sindikata, udruženja, koji bi u temelju imali zdrav i racionalno obrazloživ interesni motiv i razlog. No, u nas toga nema, ali ima – entitetsko-etničkoga pluralizma, koji je samo jedna preslika općega ideološko-nacionalnog “pluralizma”, koji nam je izgleda definitivno pamet popio. Ali, ako se u nas može misliti i gorljivo zastupati ideja o trima (nacionalnim) književnostima i o trima (nacionalnim) jezicima, zašto onda ne bi bilo i takve podjele među piscima.

Spasonosno je jedino to što čovjeka ama baš ništa ne može prisiliti da sudjeluje u tom veselom apsurdistanu.

Marko Vešović

O tome ne mogu da mislim.

Boris A. Novak

POLOŽAJ KNJIŽEVNOSTI, KNJIŽEVNIKA I KNJIŽEVNIH UDRUŽENJA U SLOVENIJI

Položaj književnosti i književnika u Sloveniji u posljednjih deset godina u osnovi je isti kao i u svim drugim zemljama srednje i istočne Evrope koje su iz socijalizma stupile u kapitalizam, iz totalitarizma u parlamentarnu demokraciju: mada ta politička promjena predstavlja povijesni korak naprijed, kultura, uključujući i literaturu, izložena je sada radikalnoj društvenoj marginalizaciji.

Zbog činjenice da se radi o malom narodu, književnost je u povijesti Slovenaca igrala nerazmjerno veliku ulogu: budući da se nisu mogli boriti za svoj jezični i kulturni identitet oružjem, Slovenci su se za svoj opstanak među jačim i gramzljivim susjedima borili riječju, prije svega poezijom. U tom smislu Prešeren i Cankar nisu samo najveći slovenski pisci, nego i temeljni tvorci slovenskog narodnog programa. Jak Oslobođilački front za vrijeme drugoga svjetskog rata predstavlja jasan znak da su se uloge mača i pera razdvojile, mada većina brigada slovenskih partizana još uvijek nosi imena pjesnika i pisaca. Poslije rata književnost je obnovila svoj društveni značaj, prije svega kao kritička svijest o tragičnom položaju pojedinca u svesatirućem mehanizmu totalitarne političke moći, što je karakteristika disidentskih grupa od pedesetih i šezdesetih godina (književni časopisi *Beseda*, *Revija 57* i *Perspektive* bili su zabranjeni, s ozbiljnim posljedicama po pisce i urednike) do osamdesetih godina (*Nova revija*). U drugoj polovini šezdesetih i na početku sedamdesetih godina tadašnja mlada generacija (časopis *Problemi*) s avangardističkom poetikom zauzimala se za autonomiju fantazije i pjesničkog jezika. Kriza jugoslavenskog društva u osamdesetim godinama imala je za posljedicu direktni politički angažman književnika koji su činili jezgru pokreta za demokratizaciju društva, što se vidi i po neobičnoj činjenici da su prvi ustav samostalne Slovenije formulirali pisci i zato se on zove *književni ustav*. Mada je nezavisnost Slovenije bila proglašena baš u ime zaštite jezičnog i kulturnog identiteta, novokomponirani "demokratski" slovenski političari (koji su, uzgred rečeno, bili potpuno anonimni u vrijeme kad je bilo opasno boriti se za demokraciju)

potisnuli su kulturu na rub društva u ime ekonomije slobodnog tržišta. Na tako malom tržištu knjiga se našla u nezavidnom položaju: subvencije Ministarstva za kulturu su se smanjile, izdavačke kuće su se komercijalizirale, a knjige su tako poskupjele da su postale teško dostupne ljubiteljima književnosti. Uprkos tom negativnom trendu čitalačka publika ostala je vjerna knjizi: iznajmljivanje knjiga u bibliotekama u posljednjih deset godina naraslo je četiri puta, što znači da čitalačka kultura u Sloveniji na svu sreću nije opala.

Opisani odnos između književnosti i društva odražava se i u prirodi slovenskih književnih udruženja. Udruženje slovenskih književnika je jedna od najstarijih kulturnih ustanova u Sloveniji: bilo je formirano već u drugoj polovici 19. stoljeća kako bi organiziralo pisce kao svećenike u hramu slovenskog jezika. Poslije drugog svjetskog rata komunističke su vlasti podvrgle Udruženje strogoj političkoj i policijskoj kontroli, ali je ono polako povratilo moć svoje kritične svijesti, pa je u osamdesetim godinama funkcioniralo kao moralni glas slovenskog naroda. Slovenski PEN bio je formiran 1927. godine; njegovu djelatnost prekinuo je drugi svjetski rat, a obnovljen je u šezdesetim godinama, kada je Slovenski PEN organizirao svjetski kongres Međunarodnog PEN-a na Bledu 1965. godine. Moramo priznati da je bogata međunarodna djelatnost jedna od kvaliteta slovenskih književnih udruženja: Slovenski PEN već 35 godina organizira međunarodne književne konferencije na Bledu, dok je Udruženje slovenskih književnika sredinom osamdesetih godina ustanovilo međunarodni festival *Vilenica*. Vrhunac kritičkog političkoga angažmana te dvije književne organizacije doživjele su krajem osamdesetih godina, kada je predsjednik Udruženja slovenskih književnika bio Rudi Šeligo, a Slovenskog PEN-a Drago Jančar (obojujica izvrsni prozni i dramski pisci). U prvoj polovici devedesetih godina, u razdoblju obilježenom tragičnim ratovima na tlu nekadašnje Jugoslavije, pjesnik Boris A. Novak kao predsjednik Slovenskog PEN-a organizirao je razgranatu humanitarnu pomoć za izbjeglice i pisce u opsjednutom Sarajevu. Predsjednici poslije njega također su pjesnici – Marko Kravos (iz slovenske manjine u Trstu) i Veno Taufer. U devedesetim godinama Udruženje slovenskih književnika suočilo sa pogoršanim položajem književnosti i književnika u slovenskom društvu: pjesnik Dane Zajc je kao predsjednik pokušavao slijediti “tradicionalnu” ulogu udruženja kao moralnog glasa društva, a njegov nasljednik, dramatičar Evald Flisar, koncentrirao je svoju djelatnost na ekonomske uvjete književnog rada. Novoizabrani predsjednik

Tone Peršak očigledno pokušava kombinirati oboje: s jedne strane boriti se za bolji ekonomski položaj književnosti i književnika, a s druge strane s etičkom sviješću artikulirati osnovne probleme slovenskog društva. Poslednji skandal kojim se udruženje bavi u ovom je smislu veoma karakterističan: sud je osudio na visoku novčanu kaznu Matjaža Pikala, jer se neki policajac prepoznao u jednom od njegovih romana. U pedesetim godinama pisac bi bio osuđen na zatvor, u osamdesetim godinama protesti kulturnih krugova bi vjerovatno uspjeli postići njegovo oslobađanje, a danas sudski i politički sistem to uopće ne smatra represijom već slučajem osobne uvrede. Izvan svake sumnje tu se radi o represiji, maskiranoj demokratskim ljudskim pravima (pravima policajca, dakako, a ne pisca). Udruženje slovenskih književnika se, naravno, veoma trudi da pomogne svom članu. Uz to ne možemo a da se ne sjetimo proročkih stihova srpskog pjesnika Branka Miljkovića:

Preveo autor

*Hoće li sloboda umeti da peva
Kao što su sužnji pevali o njoj?*

Nenad Milošević

LUSTRACIJA ZA KNJIŽEVNIKE?

**Udruženja pisaca u Srbiji
posle 5. oktobra 2000.**

Uzurpatori statusa

Nastanak više umetničkih udruženja cepanjem do tada jednog i jedinstvenog postao je fenomen tranzicionih kultura Istočne i Jugoistočne Evrope i pored toga što status umetnika, naročito književnika ni izdaleka nije onako visoko vrednovan kao ranije, u doba socijalizma. Paradoksalno je da se ljudi bore za ispražnjeni status. Jednima je stalo do toga da zadrže ranije stečene, iako umanjene privilegije, a drugima (bar javno) da se odvoje upravo od takvih i da pozivu pisca vrate bar deo društvenog značaja koji on objektivno i na Zapadu ima, bar kod intelektualaca.

U Srbiji taj proces u kulturi odvija se naporedo sa ekonomskom i političkom tranzicijom dok je u drugim zemljama bivšeg socijalizma taj proces započeo pre jedne decenije.

U Srbiji posle 5. oktobra nije izvršena institucionalna reforma, a lustracija se čini kao preveliki zalogaj za novu demokratsku vlast. Stara udruženja iz vremena socijalizma i balkanskog postkomunizma ispraznila su sadržaje statusa, kako u materijalnom tako i u moralnom smislu, prodajući se po sve manjoj ceni na političkoj pijaci tokom poslednjih petnaestak godina. Ali stari, nekada skrivenim i zakamufliranim a sada razotkrivenim "uzurpatorima statusa", nije više važno što je on ispražnjen već to, da se oni za državu i za "kandidate za prazne statute" (društveni status nikada ne može postati toliko prazan da ga niko više ne želi) i dalje nalaze na istim adresama na kojima su bili i ranije. Oni poručuju da se sa tog mesta neće pomerati, čak i kada su dokumenti koji uređuju odnose udruženja i zakoni prekršeni a odluke vlasti postale izvršne, to jest i kada im policija zakuca na vrata. Nadaju se da će država u tako "sitnim" stvarima (sitnim, jer postoje zaista mnogo krupnije, egzistencijalne) odustati, da neće ići do kraja, i da se uostalom demokratska država u principu ne meša u poslove profesionalnih udruženja. Stare garniture pomoću svojih javnih i tajnih veza koriste takvu situaciju i ostaju tamo gde su i bili pod izgovorom očuvanja institucija,

odnosno esnafa, zadržavajući stari način rada. One su tako potvrdile i istakle svoju političku cenu i pored pobjede demokratije u Srbiji. Potencijal koji je 5. oktobar imao u sebi nije dovoljno iskorišćen.

Vlast ne može da se odluči kome da se privoli. Intimno je na strani novih udruženja, koja su koliko-toliko moralno i profesionalno osvežena, ali s druge strane formalno, u odlučivanju teško može da se okrene protiv starih, čiji nazivi simbolizuju malo ili ništa (osim lova u mutnom i izneveravanja interesa esnafa), ali u javnosti gde još uvek deluje "mistika autoriteta" niko ne želi da regrutuje nove neprijatelje, pa ni država, dok se svi javno zalažu za reforme koje podrazumevaju smenu starih garnitura upravljanja.

Malo podsećanje na sukob u UKS potvrdiće iznete teze.

Pobuna pisaca protiv uzurpacije ovlašćenja Uprave UKS-a

Neposredno posle 5. oktobra 2000. godine u redakciji *Književnih novina* formiran je *Inicijativni odbor* za zakazivanje vanredne skupštine UKS-a i ostavku Uprave. Članovi redakcije *Književnih novina* poslednjih desetak godina bili su u prilici da prate gotovo sve radnje Uprave UKS-a i da se neprekidno bore za opstanak jedinog književnog lista u Srbiji, pa je i prirodno što je inicijativa potekla odatle, iako je uključila i ljude van redakcije.

U skoro svim domenima delovanja Uprava UKS-a je izneverila mandat članstva. Izuzetno su sniženi kriterijumi učlanjivanja. Sindikalno-esnafska aktivnost gotovo da je zamrla. Programi koji su se odvijali na Tribini Francuska 7 i na *Međunarodnim susretima pisaca* bili su na nedopustivo niskom nivou (antisemitski referati, osude demokratije itd). U *Srpskom književnom magazinu* na engleskom jeziku prevedeni su mnogi, po opštem mišljenju slabi ili slabiji pisci. Knjige, najčešće antologije srpske poezije na raznim jezicima nedopustivo su loše sastavljene. U jednoj od antologija posleratne poezije nema Jovana Hristića, u drugoj Ljubomira Simovića, itd. Književne nagrade koje dodeljuje Uprava UKS-a, naročito nagrada *Milan Rakić* i *Nagrada za životno delo*, izgubile su prestiž.

Uprava UKS-a je tokom poslednjih nekoliko godina politički i intelektualno kasnila za burnim društvenim događajima, ili se nije oglašavala u nekim bitnim momentima, kada je bivši režim bio izuzetno represivan prema građanima, njihovim slobodama,

institucijama i vrednostima (Univerzitet, štampa, građanski pokreti, 5. oktobar itd.).

Dugo rabljena nacionalistička retorika u Francuskoj 7 izgubila je smisao i više nije odgovarala političkim i životnim činjenicama. Uprava se primivši odlikovanje od bivšeg visokog državnog i vojnog zvaničnika Aleksandra Bakočevića dodatno kompromitovala. Neki književnici iz sastava Uprave bili su kandidati na izborima partija bivše nedemokratske vlasti koja je neistomišljenike žestoko proganjala.

Poslednjih nekoliko godina Uprava UKS-a kao izdavač uopšte nije dostavljala sredstva za izlaženje *Književnih novina*, lista Udruženja, iako je znala da su sredstva od Ministarstva kulture više nego nedovoljna za redovno izlaženje lista. Tokom NATO intervencije Uprava je ponizila i etiketirala članove redakcije *Književnih novina* imenovanjem ratnih urednika iz svojih redova.

I pored toga što je Uprava tokom 90-tih kršila pojedine odredbe Statuta, nijednom se nije oglasio *Nadzorni odbor* i *Sud časti* Udruženja. To se nije dogodilo ni kada je Upravi UKS-a istekao mandat, ni kada je tokom ratnog stanja zakazala redovnu skupštinu. Veoma mali broj članova UKS-a imao je predstavu o materijalno-finansijskom poslovanju Udruženja i raspodeli budžeta i donacija. Uopšte, rad Uprave tokom 90-tih bio je u potpunosti nedostupan i javnosti i članovima UKS-a. Tokom devedesetih članstvo UKS-a premašilo je broj od hiljadu članova, da bi u 2000. članstvo UKS brojalo skoro hiljadu i pet stotina članova.

Na nelegalnoj skupštini održanoj 18. novembra 2000. posle obraćanja članova *Inicijativnog odbora za zakazivanje vanredne skupštine UKS-a i ostavku Uprave* došlo je do fizičkog nasrtaja pripadnika pokreta *Obraz* na njih. Usledila je intervencija policije. Uprava UKS-a je 2. decembra 2000. zakatančila kapiju na ulazu zgrade u Francuskoj 7, gde je trebalo da se održi vanredna skupština UKS-a. Zatim su nekoliko narednih meseci trajali medijski dueli između *Uprave* i članova *Inicijativnog odbora*. Članovi *Uprave* gotovo su redovno izostajali sa takvih duela i optuživali medije da su pristrasni. Dva puta su obijane prostorije redakcije *Književnih novina*. Pesnikinji Radmili Lazić lepljene su nalepnice *Obraza* na vrata stana, što sve govori o metodama zastrašivanja koje su jasno ukazivale na spregu Uprave UKS-a i ultradesnog pokreta *Obraz*. Od samog početka prikupljanja potpisa za smenu *Uprave* došlo je do kolebanja pre svega starijih pisaca, među kojima je bilo i članova SANU-u, dok je podrška PEN-kluba izostala. Sukob među književnicima, možda prvi put posle Drugog svetskog rata,

nije bio ni pod čijom kontrolom, i pretio je, čini se iz današnje perspektive, da u konfrontaciju uvuče i pojedine *nedodirljive* pisce i da ih izloži, po njihovom shvatanju, preteranom riziku.

Okončanje sukoba. Novo udruženje pisaca

Najzad, jedna grupa pisaca koja je bila među potpisnicima peticije pristupila je formiranju *Srpskog književnog društva* (u daljem tekstu SKD). Na osnivačku skupštinu SKD-a pozvani su svi članovi *Inicijativnog odbora* sem Ljiljane Đurđić. Motiv za izostavljanje ove književnice verovatno je jedan njen tekst objavljen u listu *Danas* (gde je gđa Đurđić kolumnistkinja) u kojem se ona kritički osvrće na javno delovanje nekih uglednih pisaca, među njima i na neke od visokih funkcionera u novoj vlasti (Vladeta Janković, Miodrag Perišić, Duško Kovačević i dr.). Nekoliko članova Inicijativnog odbora solidarisalo se sa Ljiljanom Đurđić i nije pristupilo SKD-u. (U međuvremenu nekoliko članova *Inicijativnog odbora* pristupilo je novoosnovanom udruženju).

Već pri samom osnivanju, smatrali su pojedini članovi *Inicijativnog odbora*, SKD- je prekršilo povelju PEN-a i same principe na kojima se osniva. U javnom obraćanju *Upravni odbor SKD-a* obavezao se da će ovo udruženje pisaca (...) pružati svaku vrstu zaštite piscima članovima, ali i piscima uopšte – kao važnoj društvenoj kategoriji i profesiji koja je poslednjih deset godina na razne načine kompromitovana. Dalje, Uprava SKD-a je obećala da će saradivati sa svim drugim udruženjima pisaca, pa i sa UKS-om, ukoliko to bude obostrano. Nije se postavljalo pitanje odgovornosti za napade na pisce koji su bili u *Inicijativnom odboru* za smenu *Uprave UKS-a*, niti pitanje njihove moralne i pravne satisfakcije. SKD se već na osnivačkoj skupštini ogradilo od delovanja *Inicijativnog odbora* rečima da: ... osnivanje SKD-a nema nikakve veze sa sukobom unutar UKS-a... Očigledno je da je osnivanje SKD-a bilo sinhronizovano sa “zakopavanjima ratnih sekira” na “višim nivoima” – SANU, PEN i dr, gde su se i ranije završavali slični sukobi. To sve indicira na nepostojanje spremnosti da se srpski pisci suoče sa aktivnostima pojedinih svojih kolega tokom devedesetih.

Nešto se ipak u književnom životu Srbije promenilo sa osnivanjem SKD-a, ali se malo toga pomerilo. Mnogi su sigurno zamišljali SKD kao organizaciju koja će svoje principe formirati i braniti u kritičkom odnosu prema fenomenu i nasleđu UKS-a, da će na primer, formirati telo koje će istražiti *figuru pisca* u našoj

kulturi posle Drugog svetskog rata, i koje će raditi na stvaranju koncepta prošlosti javnog književnog života u Srbiji u poslednjih stotinak godina.

Iako umetnička udruženja nemaju nekadašnji ugled, očito je da SKD ne koristi dovoljno svoj autoritet, kao organizacija umetnika koja više ne želi da deli sudbinu sa kompromitovanim UKS-om. Veoma je indikativno da ovo udruženje ni do danas nije dobilo svoje prostorije, a da se spor oko Francuske 7 posle odluke gradskih vlasti da se zgrada da na korišćenje trima udruženjima (UKS,SKD i Udruženju prevodilaca Srbije) nije završio i da mu se ne nazire kraj. SKD je na svojoj poslednjoj konferenciji za novinare apelovalo da se društvu dodeli alternativni prostor, jer je do sada promenilo nekoliko adresa. To su sigurno mala sredstva za Ministarstvo kulture Srbije, koje u milionskim sumama dotira film i pozorište. Čini se da je mentalitet preživljavanja stvaran u prethodnom režimu, gde je bilo tolerisano ponižavanje zarad opstanka, preživeo, i da se on i dalje podrazumeva. Oklevanje koje se u SKD-u oseća šteti srpskoj književnosti. Na jednoj od skupština nije prihvaćen predlog (Leona Kojena) da se članovi SKD-a kolektivno iščlane iz UKS-a. Zbog svega navedenog u kulturnoj javnosti se dovoljno ne oseća identitet SKD-a.

Ostala udruženja

Udruženje književnika Kosova i Metohije, kao i Društvo književnika Vojvodine postali su kolektivni članovi UKS-a još pre nekoliko godina. Do danas nije poznat odnos koje DKV ima prema UKS-u i prema SKD-u, iako su neki od uglednih članova pristupili SKD već na osnivačkoj skupštini. Čini se da je u DKV ipak, sudeći po poslednjoj skupštini (za predsednika izabran Jovan Zivlak), prevagnula ona struja koja je za čvršće veze sa UKS-om nego sa SKD-om. To u književnoj javnosti Vojvodine (u kontekstu neminovne regionalizacije i straha od iste kod mnogih intelektualaca) dobija i političku konotaciju i neke pisce drži neodlučne između principa i interesa. Mnogi pisci zamišljaju svoju organizaciju kao apolitičnu i usko profesionalnu. Ali kako izbeći politizaciju kada su mnoge kvalifikacije, na primer članova Uprave UKS-a na račun SKD-a političke, odnosno politikantske?

Pedesetak nekadašnjih saradnika *Književnih novina* osnovalo je *Klub saradnika Književnih novina* i glasilo pod nazivom *Književni list*, čiji se prvi broj upravo očekuje. I pored toga što su *Književne novine* poslednjih desetak godina davale, nekada više

nekada manje, prostor različitim poetičkim (ali i političkim) opredeljenjima, pitanje je kakva će biti njihova recepcija u novom književnom i kulturnom ambijentu postoktobarske, tranzicione Srbije.

Perspektive

Poslednjih nekoliko meseci akteri proteklih događaja u Srbiji u svim sferama života nastupaju kao da se ništa nije dogodilo, i kao da oni sa serijama tragedija koje su se odigrale nemaju nikave veze. Novinari im itekako idu na ruku dajući im prostor, naročito u tiražnim dnevnim listovima: *Politika*, *Glas javnosti*, *Večernje novosti* i dr. Ako sami ovde želite da odbranite ili pogurate stvar, onda će vam leđa okrenuti (događaji oko UKS-a u proteklih dve godine to potvrđuju) i vaši dojučerašnji saveznici, jer su u Srbiji gotovo svi skeptici u pogledu individualnog nastupa. Svako udruženje zapravo bi trebalo da okuplja pisce koji su, po samoj prirodi poziva, individualci. Pisci se prirodno zanimaju za istinu i pravdu. Udruženja pisaca štiteći i zastupajući pojedinačne pisce brane i same principe koji su se prirodno tokom vremena nametnuli književnom pozivu. Književnost se obraća svakom ko je pismen, ne određenim licima ili grupama ljudi. Ili bi tako trebalo da bude.

Branimir Donat

DRUŠTVO KNJIŽEVNIKA – KNJIŽEVNIČKA DRUŠTVA

Ima mnogo nepotrebnih stvari, a ipak one uporno postoje i dalje. Ima takvih koje se gledane iz neke perspektive čine posve nepotrebnim, a ipak promijeni li se motrište, počinje se pomalovati ipak i neka jasnija svrha njihova postojanja.

Stoga nije nimalo neobično ako ove dvije mogućnosti povežemo i s razlozima postojanja DRUŠTVA KNJIŽEVNIKA.

Teško je naći prave motive pa i razloge daljeg postojanja postojećih, u stvari nekadašnjih republičkih društava književnika, koja su u Jugoslaviji bila četrdeset i nešto godina asocirana u Savez književnika Jugoslavije, no činjenica da se tradicija tek djelomice modificirana ipak nastavlja mora se uvažiti.

Gledano očima prakse i stvarnih iskustava, tadašnji Savez književnika Jugoslavije u prvom je redu bilo tijelo koje je služilo koordinaciji rada republičkih društava.

Što tako nije uvijek bilo i u praksi nećemo sada raspravljati, jer se bavimo projekcijama, a ne analizom nečeg prošlog.

Raspadom Jugoslavije postojeća društva su se gotovo bezbolno preobrazila ostajući slična sebi samima.

Književnici novouspostavljenih država koje su naslijedila postojeći organizacioni model nastavili su samozadovoljno polastoljetnu praksu modela preuzetog iz Sovjetskog saveza.

Pitanje buduće sudbine tih društava je nejasnije ako se pouzdano zna da su u njima započeti mnogi procesi koji nisu logično doveli u pitanje samo postojanje Saveza književnika Jugoslavije nego su mnogo radikalnije postavili pitanje smisla daljeg postojanja Jugoslavije same.

I tako, dok su prava pitanja o smislu postojanja bivše državne zajednice, odnosno Saveza postavljena upravo u tadašnjem Društvu književnika Hrvatske ili pak u Društvu slovenskih pisateljev, raspadom Jugoslavije, iako je mnogo toga ostalo neriješeno, razlozi ustrojstva književničkih organizacija nisu se suviše prilagodili novonastaloj situaciji. Razloga je mnogo, a jedan je (osim mentaliteta) način njihova financiranja.

Društva su se i nadalje ponašala kao paradržavne organizacije ne samo zato jer su ostala distributeri sredstava koja primaju

od države nego i zato jer i pritom brižno osluškuju što se govori “gore” kako bi lakše predvidjeli želje financijera.

Hrvatsko društvo književnika funkcioniralo je dobro kao recidiv bivšeg Saveza sve tamo do 1995. Centralizirano i okupljajući oko sebe doista pisce koji su ranijih godina svojom djelatnošću pokazivali razumijevanje i stvarnu angažiranost u ratnoj situaciji zbog mnogih razloga poslije tog datuma predvidjeli su nužnost demokracije i mehanizme s kojima se ona ostvaruje.

U to sam vrijeme izrazito jasno zagovarao ideju da Društvo u svojoj biti mora postati staleška organizacija, u čijem se središtu nalaze pitanja koja su sindikalne naravi.

Ti prijedlozi nisu prihvaćeni jer je vlast tada, a i danas smatrala da je efikasnije nekoliko pojedinaca “politički” korumpirati nego osigurati neke instrumente koji će omogućivati uspostavu slobodnih fondova ili tome slično.

Nekoliko hrvatskih pisaca koji su bili tijekom ovih godina narodni zastupnici u Saboru nikada nisu ni zucnuli o potrebi i mogućnostima jednog drugačijeg ustroja ne samo književničke organizacije nego i položaja intelektualnih radnika.

Ovdje nije riječ o klasičnoj “izdaji intelektualaca” nego o brižno njegovanoj praksi po kojoj se sustav nacionalnih vrijednosti uspostavlja negdje drugdje, ali svakako izvan javnosti.

KNJIŽEVNIČKE UDRUGE

Jednom je pokojni pjesnik Drago Ivanišević, prigodom razgovora o nekom piscu koga on nije cijenio, na nečiju primjedbu da je taj član Društva hrvatskih književnika, odgovorio: "Svako društvo nastaje iz slabosti pojedinaca, pa tako i Društvo hrvatskih književnika." Makar je to bilo izgovoreno kao obična dosjetka, u tim riječima ima i neko zrnce istine. Pravi umjetnik je individualist, koji je svojim svjetonazorom i stilom toliko osoben i subjektivan da ne može imati ništa zajedničkog s drugima, pa tako ni potrebe za udruživanjem s njima. Društvo književnika je, prema tome, jednako *contradictio in adjecto* kao i, primjerice, sintagma "udruga individualista". Samo piscima koji još nisu izgradili svoj svijet, svjetonazor i stil, početnicima koji su objavili svoje prve knjige, primanje u Društvo može biti poticajno u smislu da im pruži stanovitu sigurnost i samopouzdanje. Pod pretpostavkom, naravno, da su kriteriji kod prijema ozbiljni i rigorozni, što nažalost nisu. Jer, komisije često ni ne pročitaju ono što je kandidat objavio i dostatne su im samo preporuke, pa se zato kod nas u Društvu nakupio enorman broj članova u odnosu na broj stanovnika.

U svakom slučaju, udruživanje pisaca po crti stvaralaštva je potpuna besmislica, koja podsjeća na koncept "socijalističkog realizma", kad su u književnosti postojala neka pravila kojih su se svi pisci morali držati. Ali to ne znači da se ne bi moglo naći drugih razloga za postojanje Društva. Nekad su preko njega "slobodnjaci" ostvarivali radni staž, potreban za mirovinu; sad se i ta uloga izgubila. O tome da bi svojim članovima Društvo moglo osigurati, primjerice, stan ili pružiti bilo koji oblik materijalne pomoći, ne može biti ni govora. Tako se sve svodi na organiziranje tribina i rad Naklade DHK, čime se može baviti i bilo koji Centar za kulturu u nekom manjem mjestu. Uostalom, Naklada DHK neće objaviti nekome bilo što samo zato što je član, kao što neće ni odbiti nekog nečlana, ako je napisao nešto doista vrijedno.

Ne želim time reći da bi DHK trebalo ukinuti. U zemlji gdje je mali postotak ljudi koji uopće čitaju knjige, pogotovo one domaćih pisaca, gdje su i neka važna imena hrvatske književnosti posve nepoznata čak i visoko školovanim ljudima (pogledajte kviz "Milijunaš"!), Društvo ima barem tu ulogu da se preko njega zna za naše postojanje.

PJEVIDRUZI U ZBOR!

Idealističke pripomene u nedostatku idealnog Društva pisaca

Nikad nije bilo lako okupiti individualce, a pisci, književnici, pjesnici, dramatici, prozaici, kritici uglavnom su jako svojeglava čeljad, često izrazite osobnosti ukoliko ne i pravi osobenjaci. Pa ipak, razni oblici druženja i udruživanja stari su gotovo koliko i sama literatura. Naravno, ne smijemo pritom miješati generacijske grupacije s estetsko-stilskim povezivanjima, nacionalno-jezične aglomeracije s političko-partijskim afinitetima. Ali veze i obaveze ulančavale su također pisce, bilo iz mentorsko-mece-natskih motiva bilo pak iz pragmatično-funkcionalnih razloga boljeg preživljavanja.

U postsocijalističkom razdoblju dovedeni su u pitanje svi oblici ranijih društvenih odnosa, a posebno oni zasnovani na određenim povlasticama ili na specifičnom statusu "općedruštvene važnosti". Ne zavaravajmo se, stanoviti autoritet i obavezu javne podrške nekadašnja društva (ili udruženja) književnika u Jugoslaviji temeljila su još na baštini (sorealističke) uloge pisca kao "inženjera ljudskih duša". I kad je srećom dokinuta takva izravna funkcionalnost, nije sasvim izgubljena aura književnosti kao medija od općeg interesa niti zanijekana proročko-svjedočka narav pisca kao jamca dugoga pamćenja kolektiva ili kao senzora novih, budućnosnih projekcija. Dapače, pod kišobranom povijesne misije ("Specijalnih izaslanika") književne su organizacije prve stekle alibi slobodarskih tendencija i nimalo slučajno su poslužile kao – više ili manje sretni – zametci pluralizma, žarišta višestranačja, gnijezda nacionalnog okupljanja – i već prema tome.

Kriza tradicionalnih modela književnog organiziranja uzrokovana je ponajprije gubitkom spomenutih funkcija, koje su ili nadmašene ili izvršene. S obzirom da su društva bila često privilegirana i posebno stimulirana iz navedenih vanknjiževnih motiva (prvo indoktrinacije, a zatim simuliranja demokracije), jasno je da su danas u tom smislu nepotrebna i nedovoljno od vlasti vrednovana, što pak dekuražira veći broj članova i umanjuje želju za angažmanom na njihovu održavanju. Izloženoj situaciji usprkos, mislim da je Društvo književnika sada potrebno

kao možda nikada prije, odnosno da je nakon dugo vremena opet moguće kao okupljanje lišeno bilo kakvih ideoloških (ili anti-ideoloških) premisa, a temeljeno isključivo na sindikalnim, ce-hovskim i najšire literarnim pretpostavkama.

Ne zaboravljamo da je Društvo hrvatskih književnika osno-vano prije više od jednoga stoljeća, te da je preživjelo već razne državne formacije i socijalne poretke. U ne uvijek slavnoj tradi-ciji postoje ipak i značajni svjetionici i epohe volje za razumije-vanjem različitosti. Nešto od priželjkivanih građanskih i slobodarskih načina ponašanja ugrađeno je – čak i nehotice – u nje-govu praksu i dijakroniju. U vremenima jakih partijskih pola-rizacija (“između dva rata” ili još u austrougarskom kontekstu) u tom su Društvu djelovali mnogi pojedinci spremni da se zauzmu za drugačije mislećega ili ugroženoga, odnosno Društvu su se obraćali mnogi da zaštiti njihovo pravo na rad i riječ. U vre-menima totalitarnijih opcija takva je uloga prirodnije pripadala PEN-u, ali ni Društvo književnika nikad nije bilo bez stanovitoga utjecaja na javno mnijenje. Te bi se aktive bilo šteta lišiti, a pogotovo prtljaga intelektualne i kreativne solidarnosti.

Nadajući se da grubih presizanja na književno djelovanje neće biti, ne možemo se nadati da književnost neće biti sve više marginalizirana i potcjenjivana. (Da budemo cinični, upravo iz perspektive umanjene recepcije i difuzije i smijemo vjerovati kako pisanje više neće biti izloženo proganjanju). Kao korektiv umanjenoga društvenog značenja i protuotrov banalizaciji lite-rature neophodna je veća svijest samih pisaca o meritumu vlasti-tog medija i o vrijednostima koje se isplati afirmirati. Književno društvo, dakako, ne smije propisivati norme, ali može pomoći održavanju kriterija, časti, ozbiljnosti.

Dakle, aktualnu funkciju Društva književnika vidim ponaj-prije na sindikalnoj i na kolegijalnoj razini. U prvom aspektu riječ je o autorskim pravima, o brizi za otkup knjiga, o tiskanju časopisa, o socijalnoj zaštiti, o konstituiranju fondova za pomoć (uz korištenje tzv. minulih prava i eventualnih ostavština), o sud-jelovanju u svim strukturama gdje je pisac kao neposredni proiz-vođač knjige ili teksta nemimoilazan. U drugom aspektu riječ je o poštivanju tuđega rada i različitoga stava, o uvažavanju stanovi-tog minimuma strukovne verifikacije (dara, imaginacije, pisme-nosti, civilizacijskih tekovina, poetičke otvorenosti). Upravo u trenutku kad nam Društvo književnika više ne treba kao zamjena za saborsku govornicu, kad se pisac kao *zoon politicon* može realizirati u nekoj od stranaka (bilo kao običan glasač, kao simpatizer, kao član ili čak kao funkcioner), sudjelovanje u književnoj organizaciji

izrazitih neistomišljenika (jakih individualnosti) može poslužiti kao ispit demokratičnosti, provjera tolerantnosti, jamstvo pluralizma – zasnovanog na spoznaji o potrebi višeglasja (da ne kažemo “cvjetanja tisuću cvjetova”).

Razumije se da cehovska solidarnost ne isključuje plodnu polarizaciju. Unutar samoga Društva književnika logične su podjele po različitim “interesnim sferama”, kako po horizontali (dramatičari, romanopisci, esejisti) tako i po vertikali (estetski ideali, ideološki rezidui, naraštajni i klapski afiniteti). Čak sam uvjeren da konfrontacija stajališta nudi dijalektičku platformu koja može značiti realnost spisateljskog ceha i aktualnost književnog života.

Naivnu projekciju lijepog suživljenja naizgled ruši autoritet stvarnih hrvatskih književnih veličina kojima nije bilo do suradnje s Društvom hrvatskih književnika. Doista, od Matoša koji je ratovao s ondašnjom upravom, preko A. B. Šimića, koji je polemizirao sa svim etabliranim funkcionerima i inima, preko Krleže, koji je organizaciju ironično nazvao “Društvom hromih klokana” (slično Tinu koji se hiperironično izjašnjavao o PEN-u), pa do Gotovca i Dragojevića (da uzmemo najemblematičnije i međusobno daleke pojave iz niza onih koji su istupili iz sadašnjega društva) imamo čitavu antologiju više no nespokojnih i bilo kakvoj “uravnolovci” logično neprilagođenih pisaca.

Ali o svođenju na zajednički nazivnik i ne bi smjela biti riječ. Zlobnici mogu kazati kako se slabi udružuju da bi bili jači (nešto nalik pozivu: “Le vkup, uboga gmajna!”). Ljubitelji velikih gesta mogu smatrati da slijede presedane spomenutih velikana kad se suprotstavljaju književnom udruživanju. Urođeni samostalci logično zaziru od svakoga okupljanja koje im naliči na četu ili jato (da ne kažemo nešto gore). Naravno da ne može za sve postojati obaveza učlanjivanja (kao što ne vrijedi ni odveć liberalna mogućnost učlanjivanja), ali stogodišnja zbilja Društva hrvatskih književnika obavezuje one koji su voljni raditi na dobrobit književnosti i za jači, konkretniji i dublji odjek knjige, protiv erozije i inflacije, mimo poruge i obezvređivanja. Dapače, uvjeren sam da je naše Društvo baštinilo i matoševsku grabancijašku žicu (svjedoči Šoljan) i tinovski unanimitizam (“Nisi sam. Ima i drugih kao ti”) i krležijansku invektivnost (a ne samo faktično materijalno nasljedstvo), te da je i na taj način cijepljeno da odoli dječjim bolestima, ako već protiv starenja nema lijeka. “Pjevidruzi u zbor!” – završimo samopodrugljivo, kao znak da ne gajimo pretjeranih iluzija, ali sasvim bez iluzija ne znamo i ne možemo.

DRUŠTVA PISACA U MAKEDONIJI

Slično mnogim zemljama u tranziciji, i u Makedoniji je došlo do razilaženja unutar oficijalnog Društva pisaca Makedonije. Marta meseca 1994. šesnaest članova DPM je zvanično istupilo iz ovog društva i rešilo da osnuje udruženje Nezavisni pisci Makedonije (NPM). NPM u svojoj Povelji insistira na zapažanju kulturnih i literarnih vrednosti, slobodi izražavanja, afirmaciji individualnog stvaralaštva i mišljenja, slobodi odabira jezika i njegovom usavršavanju, a protiv je bilo kakve izolacije, totalitarizma i nacionalizma, primitivizma i provincijalizma. Vredi ovde napomenuti da je istupanje iz DPM bilo uzrokovano i samovoljom tadašnjeg predsednika i njegovim pokušajima da zloupotrebi Društvo za političke i, pre svega, lične ciljeve. Nasleđe instrumentarijuma "glasačke mašine" nekako nije bilo lako iskoreniti; nakon "lakog i brzog" "odlučivanja" u osamdesetim godinama prošlog veka, devedesete su, uz pluralizam, donele i mogućnost drugačijeg mišljenja. Instrumentarijum "glasačke mašine" je bio na snazi čak i nakon istupanja Nezavisnih iz Društva pisaca Makedonije. To je, svakako, bio razlog za istupanje još nekih članova DPM i njihovo priključivanje NPM. Tako je 1996. društvo Nezavisnih pisaca brojalo gotovo trideset članova. Ideja o nezavisnosti, o slobodi, o mogućnosti slobodnijeg izražavanja privukla je nove članove u NPM. Ovo, svakako, nije išlo u korist DPM, ali ljudi u njemu su to shvatili tek nekoliko godina kasnije... U međuvremenu, NPM je osvojilo simpatije i kod nekih pisaca članova DPM, pre svega, svojim nepretencioznim nastupima u javnosti i promovisanju ideje nezavisnosti intelektualaca.

Časopisi

Od samog osnivanja, NPM je počelo sa publikovanjem svog književnog časopisa – *Naše pismo*. Tadašnji glavni i odgovorni urednik Bogomil Đuzel postavio je koncept koji i dan-danas traje: prevodi sa stranih jezika i objavljivanje kvalitetnih rukopisa domaćih autora. Ovde вреди napomenuti da se makedonski autori u *Našem pismu* nikad nisu delili prema članstvu po društvima; naprotiv, objavljivani su prevodi i autorski tekstovi koji su bili kvalitetni, bez obzira na to da li je prevodilac/autor član ovog ili onog udruženja.

Ovaj princip oko domaćih autora polako je počeo da prihvata i časopis DPM *Stožer*, koji je pokrenut dve godine posle *Našeg pisma*. Ovaj časopis uglavnom objavljuje domaće autore, a prevodi su zaista retki. Akcent kod domaćih autora je još uvek na članovima DPM. Oba časopisa izlaze svaka dva meseca, a od prodaje gotovo da ništa i ne zarađuju: *Naše pismo* se prodaje po ceni od 30 mkd (0,5 EUR), a *Stožer* za 40 mkd (0,65 EUR). Uzimajući u obzir male tiraže (oko 500 primeraka po broju), jasno je da oba udruženja pisaca ne mogu opstati ukoliko ne bi dobili pomoć sa strane. Tu na red dolazi Ministarstvo kulture. Tako, na jedvite jade, *Naše pismo* i *Stožer* izlaze iz godine u godinu, a honorari su postali nedosanjan san autora. Nijedan časopis nema drugih prihoda osim donacija i njihova budućnost je posve nesigurna.

Osipanje NPM

Iako, sudeći po kredibilitetu članova (neki od najpoznatijih i najslavnijih pisaca Makedonije) niko nije mogao da pretpostavi da će do toga doći, društvo NPM je počelo da se osipa. Najpre je Petre M. Andreevski u intervjuu za domaće novine izjavio da je “kolač bio lep, ali su jaja bila pokvarena”, a onda je Radovan Pavlovski pokazao da se vraća u DPM tako što se kandidovao za predsednika. Ubrzo je društvo NPM napustila i Gordana Mihailova Bošnjakoska. Tako je počelo osipanje društva NPM. Iako je većina članova ostala u društvu, pozicije NPM su bile opasno ugrožene. Nekoliko je razloga tome: najpre, tu je nezadovoljstvo upravljanja finansijama NPM i netransparentnost u radu. Mnogi u društvu NPM za ovo optužuju Danila Kocevskog, koji je potpisnik računa. Zatim, tu je veliki peh pri izboru drugog predsednika NPM, nakon što je Srbo Ivanovski završio svoj mandat. Tada je novi predsednik Blagoja Risteski – Platnar članstvu obećavao mnogo toga. Između ostalog, bar jednu kancelariju za obavljanje najosnovnijih administrativnih poslova, velike donacije, itd. Od toga, nažalost, ništa nije ispalo. Novi predsednik još uvek nije izabran. Tako društvo NPM, sazdana od ideje za slobodu kreativnosti, doživljava najveću krizu od osnivanja naovamo.

DPM danas

Čini se da je DPM naučilo lekcije iz prošle decenije i sada grabi napred u osvajanju kako javnog mnjenja tako i novih

članova. Članstvo ovog društva raste u poslednjih nekoliko godina i sada broji oko 400 članova. Tu spadaju i počasni i premirani.

Pre nekoliko meseci DPM je proslavilo 55 godina od osnivanja i tu je prilikom iskoristilo da podeli zahvalnice nekim svojim članovima. Između ostalih, zahvalnice su dobili i članovi NPM, Kole Čašule, Dimitar Solev i Srbo Ivanovski. U drugom delu svečanosti podeljene su i tradicionalne godišnje nagrade. Nagrađeni, osim plaketa, dobijaju i novčani deo nagrada, koji obezbeđuje Ministarstvo kulture.

Ako se povuče paralela između DPM i NPM videće se da potonji nemaju svoje kancelarije, niti plaćene administratore. Isto tako, NPM nije u mogućnosti da deli nagrade, a još manje da za njih plaća autorima.

Sindikati?!

U poslednjih nekoliko godina čuju se sve glasnjiji predlozi za osnivanje književnog sindikata, koji bi obuhvatio sve pisce i vodio računa o zaštiti autorskih prava. Imajući u vidu nejedinstvo makedonskih pisaca, ova ideja teško da će se ostvariti.

Balša Brković

FATALNA PRIVLAČNOST IZMEĐU SVAKE VLASTI I DILETANATA

Književničke asocijacije u Crnoj Gori

Književničke asocijacije kao relativno frekventna javna tema? Takvo što je vjerovatno nemoguće zamisliti u uređenim društvima. To (trivijalno pitanje – kako se pisci organizuju; nije li literatura, nepopravljivo – individualno pregnuće) postaje temom tek tamo gdje stvari temeljno ne funkcionišu, gdje vam cijeli život pojedu mutni, maskirajući termini – od stabilizacije (ko se još toga sjeća?) do tranzicije... Decenije koje su pojedene od ispraznih riječi...

Istovremeno, sve što se desi, prvo se desi u prostoru kulture. Podsjećam: najprije se raspao Savez književnika Jugoslavije, pa tek onda Partija (Savez komunista Jugoslavije, simptomatično: ista skraćunica), a tek onda i sama SFRJ. Nasrtaji koji su sredinom osamdesetih krenuli iz Srbije na Crnu Goru prvo su funkcionisali u prostoru kulture, pa tek onda u prostoru jasne politike... Dakle, onaj dio socijalnog profila jednog društva koji amblematično prikazuju i književničke asocijacije, vještom čitaču pruža određen spektar korisnih informacija.

Paradoks koji možda na najubjedljiviji način odražava neveselu sliku crnogorske kulture danas – tužno odusutvo sluha za stvarnost onih koji vode ovu kulturu, ali i ogromno opterećenje diletantizmom – zove se Udruženje književnika Crne Gore.

Ova književnička asocijacija samo je jedna od postojećih u Crnoj Gori. I nedvosmisleno sa najmanjim javnim i književnim kredibilitetom. Naime, ovo Udruženje ostatak je višedecenijske prakse kopiranja sovjetskog kulturnog modela. Koji je u Crnoj Gori neočekivano žilav, sudeći po načinu na koji ova asocijacija i dalje ima drugačiju poziciju od Crnogorskog PEN centra (dio najuglednije međunarodne književničke asocijacije) ili Crnogorskog društva nezavisnih književnika, čiji književni sastav je nesumnjivo najrepresentativniji u Crnoj Gori.

Po aktuelnom zakonu – ovo Udruženje je samo jedna od brojnih nevladinih organizacija u Crnoj Gori. No, zašto nije tako i u stvarnosti?

UKCG ima profesionalce koji su plaćeni novcem crnogorskih poreskih obveznika. Prostor koji takođe plaća država, i jedan, svoj, koji izdaju kao ugostiteljski objekat.

Istovremeno – PEN i CDNK nemaju ništa od toga. Čak ni pomoć za najugledniji crnogorski književni časopis *Ars*, koji se pretprošle godine umalo ugasio. Zapravo, to je izbjegnuto zahvaljujući oštroj javnoj akciji ovdašnjih intelektualaca (*Vijesti i Monitor*), nakon koje su u Ministarstvu kulture “našli” i neke pare za ovaj časopis. Pritom je Ministarstvo godinama glavni finansijer časopisa koje niko ne čita, i koji su, ne tako davno, djelovali kao četnički frontovski bilteni – čak i bukvalno: “Stvaranje” je redovno publikovalo pjesnička *sočinjenija* vukovarskih ili sarajevskih satrapa.

No, pogledajmo kakav je goli fakticitet:

UKCG (predsjednik **Čedomir Vukićević** – ne tragajte po memoriji, sigurno nikada nijeste čuli to ime) ima najbrojnije članstvo. Preko pet stotina (ljuta) književnika. Mada niko ne zna tačan broj. Ni učlanjenih, ni pismenih. I to – impozantna brojnost – jedino je što imaju. Gotovo nijedno ozbiljno ime ovdašnje aktuelne književnosti ne nalazi se na spisku članstva ove asocijacije. Ne izdaju nikakav časopis, list, nemaju svoju izdavačku djelatnost, premda su, po nekoj inerciji tako tipičnoj za Crnu Goru, i dalje uticajni u nekim redakcijama časopisa... Članovi UKCG oglašavaju se jedino kada treba braniti interese “ugroženog srpstva” ili pisati izjave odanosti i iskrene podrške **Slobodanu Miloševiću**. Od Gazimestana do Haga. I ne misle odustati. Jedino to doživljavaju kao pitanje intelektualne dosljednosti. Od 1991. do danas ovu asocijaciju napustilo je gotovo stotinu pisaca.

Crnogorski PEN (predsjednik – akademik **Sreten Perović**) je, uz Crveni krst, tokom dijela devedesetih bio jedina međunarodno priznata adresa u Crnoj Gori. U članstvu se nalazi šezdesetak ljudi, ali pored značajnih pisaca tu se nalazi i nekoliko slikara, novinara i intelektualaca koji su, tokom devedesetih, bili progonjeni ili onemogućavani zbog delikta mišljenja i jasnih antiratnih istupa. Ova književnička organizacija ima prilične mogućnosti za saradnju sa inostranim književnim scenama i to je strateška prednost, koja se, čini se, još uvijek ne koristi u pravoj mjeri. Kao da se javlja zamor dugom i neravnopravnom borbom za normalan status u matičnoj državi. U skladu sa Međunarodnom poveljom ove organizacije, Crnogorski PEN se svim važnim prilikama oglašava saopštenjima, precizno iskazanim javnim stavom.

Crnogorsko društvo nezavisnih književnika (CDNK, predsjednik **Milorad Popović**) nastalo je 1991, prvim talasom ostavki

na članstvo u UKCG. Ovo Društvo izdaje časopis *Ars* koji je postao najpouzdaniji promotor nove crnogorske književnosti u okruženju, u prostoru jednog jezika sa četiri imena. Organizuje i interesantne okrugle stolove, diskusije, predavanja, književne večeri i saraduje sa Grupom 99 i sličnim organizacijama u regionu.

Naravno, država Crna Gora, i njena vlast, ignorišu ovakvo faktičko stanje. UKCG, vođeno od grupe frustriranih spisateljskih diletanata – bez ikakvog prepoznatljivog znaka, ova država smatra – najreprezentativnijim. To je ona DPS-partijska logika: oni imaju najbrojnije članstvo – tu je najviše glasova. A proklamovana DPS-borba za svoju državu među tom populacijom prihvatljiva je kao, recimo, **Arafat** među najkonzervativnijim Izraelcima.

Ovakav manir samo beskrajno proizvodi jednu potemkinovsku kulturu privida, i golih fasada. Koja, što je najvažnije, daje potpuno krivu sliku o duhovnoj profilaciji današnje Crne Gore.

Možda ovakvu dijagnozu najbjelodanije potvrđuje sunovrat nekada iznimno uvažene Njegoševe nagrade – posljednja nije ni dodijeljena – kao i agonija megalomanskog budvanskog ljetnjeg festivala Grada teatra, koji ove godine faktički nije ni održan. Iako se odigralo i svečano otvaranje, a najavljeno je i svečano zatvaranje! Možda ova ljetnja basna, o festivalu nalik knjizi sastavljenoj samo od korica, sve najslikovitije pojašnjava.

Pedro Tamen
Ana Hatherly
Vasco Graça Moura
Fernando Pinto Do Amaral
Nuno Júdice
Teresa Rita Lopes
Barbara Terseglav

Portugalska
poezija

PASOŠ
PUTOVNICA
ΠΑСОШ
POTNI LIST

Pedro Tamen

Zbirka: *Horácio e Coriáceo*

Kamo si krenuo kad je otkucalo četiri
i prije, ko si bio, ako jesi?
Prijatelju ili neprijatelju, mogu li te sad osloviti
kad mi sjediš nasuprot ramena
pognutih pod težinom pera?
Pričam ti iznad spuštene glave
i vidim preko tebe, na obzorju,
tvoje tragove, tvoje korake;
no ne znam kamo si krenuo niti jesi li bio.
Gledam te tamo dolje, u suncu i kiši,
kako praviš široke kretnje ili samo lake naznake
pričaš starostavne riječi
od prije četiri
i ništa ne znam o tebi, sve što mi kažeš
o ovoj gluhoj glavi.
Ne pitam te za istinu,
šta misliš o sutrašnjem danu ili jesi li već čitao Goethea;
niti jesi li volio ili voliš
tajanstvenu ženu, ribu, mak.
Neću te nemušnosti sažaljenja
radi mene, tebe ili pak zemlje
koju ti i ja gazimo – i jedemo.
Pitam samo jesi li bio,
ko si bio i kamo si krenuo
kada je otkucalo četiri.

Nemaš oči? Ja ih ne vidim.
Tu i tamo
pokreneš glavu ili je pak sve lažno.
Časna riječ, ne shvatam te.
Prijatelju, zašto si samo dolazio?

Zbirka:
O Aparelho Circulatório

/

O snijegu ne znam ništa, ni o suncu,
o tisućima pažljivih spokoja,
o dizanju tvog lica na ramena,
o zapaljenoj ruci, pogledu s balkona
ništa ne znam.

Polažem riječi kao nešto okončano:
samo među njima, dok se igraju, lagane,
svoje kolutanje bez boje i odlike,
moja savjest postoji i moja nije više
ali samo onoliko kao njihova i tvoja
zrak među prstima, sok istina.

Ana Hatherly

IZGUBLJENI RITAM...

Ako razmak nije kraj
tišina nije odsustvo,
ako blijeda zraka ne ubije drvo,
je li izgubljena ljubav zbilja okončana?

uho koje sluša
duša koja se nada...
razliven val
Jest ili nije bio više?

Usamljeni oblak,
šutljiv i kratak,
proziran oblak
eterična slika rasutog anđela...

oblak,
zaboravljen na nebu nade,
neistinit oblik prekinutih snova...

oblak,
svjetlost i tama,
oblik i pokret,
kratka fantazija čežnje za beskrajnim...

oblak, koji si bio
i već te nema:
izgovorena i neshvaćena želja.

Zbirka:
Um Ritmo Perdido (1958)

/

Šta znači letjeti?
Samo popeti se u zrak,
podići tijelo sa zemlje, noge?
Znači li to letjeti?
Ne.

Letjeti znači, da se oslobodim,
zaustaviti se u prostoru, nesvjesno
biti slobodan, lak, nezavisan
imati dušu odvojenu od života,
živjeti samo u nepostojanju

I to znači letjeti?
Ne.

Letjeti je ljudski
Prolazno, trenutačno...

Onaj što leti mora negdje sjesti:
to znači otići
i ne vratiti se.

Vasco Graça Moura

Vrijeme ne bi moglo teći na otoku bez prostora i sjenki.
Ako bi otpremili vrijeme, povijest ne bi više postojala.
Na početku bijaše nimfa i tišina stroja svijeta.
bijaše tišina u najčišćem trenu svoje razumljive slave.

Zbirka:
Concerto Campestre (1993)

SONET ZA POVRATAK

Djetinjstvo: odraslosti građenje
prenemažu se u pismu što ujeda
s izmišljenošću koja se odgrne
u preobilju istinitog, gradi se.

Kad nas zrelost vrijeđa, kolebljivo
srce, koje je krivo da obično
nezadovoljno kaznu nam nabaci
i ponekad nas crpi, ponekad boli.

Silno žbunje među koraljima,
nepodnošljiva sunca utopljena
u bljeskavu plimu, i nek je dostigne

varka vremena i bit će suvišna
neuspjela oseka nekih strofa
razgrađivanje odraslosti: djetinjstvo.

Ferdinando Pinto do Amaral

Zbirka Schubert, D.714

Godinu dana trebalo je da naučimo
neke kretnje čuđenja i divljenja,
glas mladosti koji se budi
šutljiv posle trajanja
i topi nam snijeg što je grlio
samo srce, sad, ovdje,
na površini naših usana.

Utopljen u tvoje prisustvo,
sa sve manje čuđenja ponavljam
uvijek iste riječi: *nas dvoje*.
Njezino drhtanje jest munja
u mraku sobe
i opet se susretnem s modrim cvijetom
što klija iz tvojih očiju, uvijek u traganju
za prosvijetljenog iznenađenja
kad kažemo: "uzmi, ovo je moje tijelo
kog si ti otkrila."

Sad znam kako je izgubiti nevinost
a i dalje je čuvati u kutku
ove sobe ogledala, gdje živi
svjetlost tvog lika među glasovima
što u zboru slave vodenog duha,
tu prvu nadu koju Bog
povjeri tvom i mom životu.

TAJNA

Noćas sam više puta umro čekajući
san koji bi došao iznenada
i koji bi u tami zaigrao s mojom dušom,
kada bi ti gonila
njegov zapanjujući ritam po tamama tijela,
svokoliku spiralu sati što bi porasli
u zdencu čula. Ko si,
obećanje iz mašte koje me uči,
kako razabrati namjere vjetra,
glazbu dažda na oknima
u februarSKU studen? Ljubav
mi je podarila tvoje apsolutno lice,
projicirala tvoje oči na moje nebo
i sad mi šapće tu riječ:
tvoje ime – to posljednje pričanje posljednje
zvijezde što se skoro gasi
kad lagano natapa moju krv
a moja krv traži tvoje srce.

Nuno Júdice

FORMA

Zbirka: *Um Canto na
Espessura do Tempo* (1992)

Tražio je slog – nešto što bi stavio na pjesmu kao šešir protiv kiše ili protiv sunca. Htio je obući govor, kiticu, stih, s neobičnom elegancijom žonglera. Čitao pjesme drugih naglas, kao da su njegove; i unatoč tome nije mu uspjelo da prodre iz “aurea medocritas”, iz niskog tona što označuje naivne plagijatore. Jedne noći iskoristio je opustošenu ulicu da je sebe posmatrao u odsjevu staklenih vrata. “Ko si?” pitao je svoj lik; i nije ga iznenadila tišina koja mu dade odgovor. Nije li bio on sam, na kraju krajeva nesposoban objasniti bilo šta u životu? Gradio je kule u oblacima; i pustio je da se rasplinu a da se nije potrudio da zapamti njihov izgled – znači ono iz čega pjesme jesu. I prošla je zima s ognjem svojih voda; neko proljeće donijelo mu je ime koje se davno odviknuo zvati; juli i august bacili su ga u kolebanje popodneva. Zašto pisati? Pa ipak jesenji su se oblaci spustili do krovova; dani su se skratili; sjeverni vjetar je dolazio s dozivanjem starog lišća. Zamisli da te posjete mrtvi; otvori im stranicu; i otkrij da si jedan od njih, omotan u čaršaf magle i retorike.

/

Očitost bjeline je tako opscena,
kao obalno ljeto mladosti.
Otvrdnulo vapno u vedrima privlači
muke koje sumrak ne plaši.
Drškom metle gurnem ih
prema dnu, još žive, i vidim
kako nestaju u nedotaknutoj materiji. Ponekad
na kraju dana dignu se vjetar,
trese grane badema gdje se
plodovi već suše; tu i tamo
lišće zatreperi. Vapnena voda postaje
neočekivano prozirna i
u njenom ogledalu pojavi se lice: ti,
koju je vrijeme već odavno odnijelo, gledaš me
ponovo, kao da to ne bi
nikada prestala raditi.

Teresa Rita Lopes

KAO PTICE NA TLU

Neki odluče svoje mrtve
zaključati
na tavan ili u podrum
sjećanja.

Ja radije pustim da slobodno
nastanjuju moje dane i viseći vrt
mog desetog sprata,
kao ptice na tlu
kao muzika što dopliva i gubi se
u vjetru.

OVA KUĆA

Sviđa mi se ovakva: još uvijek drhti od koraka
što su je ostavili samu sa mnom
bez potrebe
da nudi zaklon svojim stanarima.
sa mnom je
drukčije:
ne ograničavam se na to da je koristim,
da u njoj boravim,
sa njom se mazim.
Sa mnom
se prepušta svom najintimnijem šapatu
i mirisima
i olakšana zadaće da bude korisna
u tišini
pjeva.

Sa slovenačkog
preveo:
Jernej Terseglav
Priredio:
Zoran Mutić

Pedro Tamen

Kam si šel, ko je odbilo štiri
in, prej, kdo si bi, če bil si?
Prijatelj ali sovražnik, te lahko zdaj nagovorim
ko mi sediš nasproti z rameni
sključenimi pod težo peresa?
Govorim ti nad sklonjeno glavo
in vidim onkraj tebe, na obzorju,
tvoje sledi in tvoje korake;
vendar ne vem, kam šel si niti če bil si.
Gledam te tam doli, v soncu in v dežju,
kako delaš široke kretnje ali samo rahel namig;
govoriš starodavne besede
od pred četrte
in ničesar ne vem o tebi, kar mi porečeš
o tej gluhi glavi.
Ne sprašujem te za resnico,
kaj misliš o jutrišnjem dnevu ali če si že bral Goetheja;
niti ali si ljubil ali ljubiš
skrivnostno žensko, ribo, mak.
Nočem tiste nemosti sožalja
zaradi mene, tebe ali zgolj zemlje
ki jo ti in jaz teptava – in jeva.
Sprašujem le, če bil si,
kdo si bil in kam si šel
potem ko je odbilo štiri.

Nimaš oči? Ne vidim jih.
Sem pa tja
premakneš glavo ali pa je vse laž.
Častna, ne razumem te.
Prijatelj, le zakaj prišel si?

/

O snegu ne vem ničesar ne o soncu,
o tisočero čuječih spokojih,
o dviganju tvojega obraza za rameni,
o goreči roki, pogledu z balkona
ne vem nič.

Polagam besede kot nekaj dokončanega:
le med njimi, medtem ko se igrajo, lahne,
svoje kotrljanje brez barve in lastnosti,
moja zavest obstaja in že ni moja
ali samo toliko kot njihova in tvoja
zrak med prsti, sok resnic.

Ana Hatherly

Če presledek ni konec
tišina ni odsotnost,
če bledi žarek ne ubije drevesa,
je izgubljena ljubezen res končana?

uho, ki posluša
duša, ki upa...
razlit val
Je ali ni nič več?

Samotni oblak,
tihoten in kratek,
prosojen oblak
eterična slika raztresenega angela...

oblak,
pozabljen na nebu upanja,
neresnična oblika prekinjenih sanj...

oblak,
svetloba in temina,
oblika in gibanje,
kratka fantazija hrepenenja po neskončnem...

oblak, ki bil si
in te že ni več:
izražena in nerazumljena želja.

/

Kaj pomeni leteti?

Samo povzpeti se v zrak,
dvigniti z zemlje telo, noge?
Pomeni to leteti?
Ne.

Leteti pomeni, da se osvobodim,
ustaviti se v prostoru, nezavedno
biti svoboden, lahek, neodvisen
imeti dušo, ločeno od vsega življenja
živeti samo v ne-obstoju

In to pomeni leteti?
Ne.

Leteti je človeško
minljivo, stvar trenutka...

Tisti, ki leti, mora nekam sesti:
to pomeni oditi
in se ne vrniti.

Vasco Graça Moura

Čas ne bi mogel teči na otoku brez prostora in senc.
če pa bi odpravili čas, zgodovina ne bi več obstajala.
na začetku je bila nimfa in tišina stroja sveta.
bila je tišina v najčistejšem trenutku svoje razumljive slave.

SONET ZA VRNITEV

otročstvo: odraslosti grajenje
hlinjaje jo v pisanju, ki nas grize
z izmišljenostjo, česar se odstrne
v preobilici resničnega, ki tako gradi se,

Ko nas zrelost žali, nestanovitno
srce, ki krivo je, da ponavadi
nezadovoljno naloži nam kazen
in včasih ošibi nas, včasih pa boli.

silen je grm med koralami
in neznosna sonca, potopljena
v bleskajočo plimo, a naj jo doseže

sleparija časa in odveč bo
ponesrečena oseka nekaterih stihov:
razgrajanje odraslosti, otroštvo.

Ferdinando Pinto do Amaral

Eno leto je trajalo, da sva se naučila
nekaterih kretenj začudenja in čudenja,
glas mladostništva, ki se prebuja
tihoten, po odtajanju,
in nama topi sneg, ki je ovijal
samo srce, zdaj tukaj,
na površini najinih ustnic.

Utopljen v tvoji prisotnosti,
z vedno manj začudenja ponavljam
eno in isto besedo: *midva*.
Njeno tresljanje je strela
v mraku sobe
in spet se srečam z modro cvetlico
ki klije iz tvojih oči, vedno v iskanju
razsvetljenega presenečenja
ko praviva: "vzemi, to je moje telo,
ki si ga ti razkrila".

Zdaj vem, kako je izgubiti nedolžnost
in jo še vedno ohraniti v kotičku
te sobe ogledal, kjer prebiva
svetloba tvoje podobe med glasovi
ki v zboru slavijo vodnega duha,
to prvo upanje, ki ga je Bog
zaupal najinima življenjema.

SKRIVNOST

Nocoj sem mnogokrat umrl, čakajoč
na spanec, ki bi prišel iznenada
in bi v temoti zaplesal z mojo dušo,
medtem ko bi ti gnala
njegov osupljivi ritem po teminah telesa,
vso spiralo ur, ki bi vzrasle
v vodnjaku čutov. Kdo si,
domišljajska obluba, ki me uči,
kako razbrati vetrove namere,
glasbo dežja na oknih
v februarškem mrazu? Ljubezen
mi je podarila tvoj absolutni obraz,
projicirala tvoje oči na moje nebo
in mi zdaj šepetaje to besedo:
tvoje ime – to zadnje govorjenje zadnje
zvezde, ki skorajda ugaša
ko se zlagoma prepaja v mojo kri
in moja kri išče tvoje srce.

Nuno Júdice

FORMA

Iskal je slog – nekaj, kar bi lahko položil na pesem kot klobuk proti dežju ali proti soncu. Hotel je obleči govorico, kitico, verz z neobičajno eleganco žonglerja. Bral je naglas pesmi drugih, kot da bi bile njegove; in kljub temu se mu ni posrečilo, da bi prodril iz “aurea medocritas”, iz nizkega tona, ki označuje preproste posnemalce. Neke noči je izkoristil opustošeno ulico, da je sam sebe opazoval v odsevu steklenih vrat. “Kdo si?”, je vprašal svojo podobo; in ni se začudil nad tišino, ki mu je odgovorila. Ali ni bil on sam, konec koncev nezmožen razložiti kar koli v življenju? Zidal je gradove v oblakih; in pustil, da so se razblinili, ne da bi se trudil vtisniti si jih v spomin njihovo podobo – se pravi tisto, iz česar pesmi so. In je minila zima, z ognjem svojih voda; neka pomlad mu je prinesla ime, ki se ga je že davno odvadil klicati; julij in avgust sta ga zalučala v omahovanje popoldnevov. Zakaj pisati? Vendar pa so se jesenski oblaki spustili do streh; dnevi so postali krajši; severni veter je prihajal z izrekanjem starega listja. Pomisli, da te obiščejo mrtvi; odpri jim stran; in odkrij, da si eden izmed njih, ovit v rjuho megle in retorike.

/

Očitnost beline je tako obscena
kot obalno poletje mladostništva.
Strjeno apno v vedrih privlači
muhe, ki jih večerenje ne plaši.
Z držajem metle jih potisnem
proti dnu, še žive, in vidim,
kako izginjajo v nedotaknjeni materiji. Včasih,
ob koncu dneva, se dvigne veter,
stresa veje mandljevcev, kjer se
plodovi že sušijo; tu in tam
listje zaplapola. Apnova voda postane
nepričakovano prosojna in
v njenem ogledalu se pojavi obraz: ti,
ki ti je čas že davno odnesel, me gledaš,
že spet, kot da tega ne bi
nikoli nehala početi.

Teresa Rita Lopes

KOT PTICE NA TLEH

Nekateri se odločijo svoje mrtve
zakleniti
na podstrešje ali v klet
spomina

Jaz pa raje pustim da svobodno
poseljujejo moje dneve in viseči vrt
mojega desetega nadstropja
kot ptice na tleh
kot glasba ki priplava in se izgublja
v vetru

TA HIŠA

Všeč mi je taka: še vedno drhteča od korakov
ki so jo pustili samo z menoj
brez potrebe
da daje zavetje svojim prebivalcem
Z menoj je
drugače:
ne omejujem se na to da jo uporabljam
da v njej prebivam:
z njo ljubimkam
Z menoj
se prepusti svojim najintimnejšim šepetanjem
in vonjem
in olajšana naloge da bi bila koristna
v tišini
poje

Izbor i prijevod s
portugalskog:
Barbara J. Terseglav

KRITIKA

Aleš Debeljak
Abdulah Šarčević
Slađana Jaćimović
Aleksandar Jerkov
Enver Kazaz
Faruk Šehić
Elizabeta Šeleva

ANĐELI I ZMAJEVI

MELANKOLIČNA ODBRANA SPISATELJSKE IMAGINACIJE

Mladi je James Joyce jednu noć proboravio u Ljubljani, gdje se bio zaustavio na putu za Trst. Tom “slučaju” su slovenski pisci prije nekoliko godina posvetili zbornik kratkih priča. Rezultati su bili razmjerno siromašni. Ništa čudno. Cjeloviti kontekst Joyceovog nomadizma treba ili literarno mitologizirati ili socijalno povijesno utemeljiti, e da bi umjetnina koja nastaje “na pozadini” slavne biografije zaista mogla zadržati hlapljivu čitateljsku pozornost. Dragan Velikić to zna.

Gotovo svaka sljedeća knjiga Dragana Velikića koju je taj autor objavio nakon popularnog i nagradom Miloš Crnjanski ovjenčanog romana *Via Pula* (1988) osvaja domišljenim i stilistički istančanim nadovezivanjem na prostor i duh srednje Europe, Pule, Istre, Trsta i, dakako, samog Jamesa Joycea. Velikić je često prevođeni srpski pisac kojeg slovenska intelektualna javnost poznaje po nekim časopisnim prijevodima a također i po polemici o balkanskom ratu na stranicama beogradskog tjednika *Vreme*, koja se u sredini devedesetih godina iskristalizirala između potpisanog, s jedne strane, i skupine srpskih literata, s druge, odjeknuvši i u međunarodnim krugovima.

Ni danas se ne slažem s Velikićevim “esteticističkim” stavovima, no to me nimalo ne priječi da u njegovom opusu prepoznam bogatu imaginaciju autentičnog umjetnika. Njegov roman *Danteov trg* (Stubovi kulture, Beograd 1997) je možda Velikićevo najambicioznije djelo. Kao već toliko njegovih romana i *Danteov trg* razotkriva iznenađujuće krhko pjesničko pismo, kojim se na pozadini kompleksne pripovijesti detaljnije ocrta sudbina spisateljske vokacije u srednjoj Europi, sa sidrištem u Puli Velikićeve (i junakova) djetinjstva. Priča o svojevoljnoj izolaciji, koju sebi umjetnik Labud Ivanović još u rodnom gradu nameće a u njemačkom progonstvu proživljava, predstavlja širi kompozicijski okvir. U njega je Velikić smjestio svoje melankolične no strasne meditacije o “poslanstvu” literature, o velikim piscima poput Nabokova, Canettija, Joycea i Kiša, kojega glorifikacijom vlakova, dobrovoljnog egzila i nizom drugih reminiscencija možda u

najvećoj mjeri simbolički počašćuje, kao i o istodobnoj sigurnosti i varljivosti pamćenja te njegove veze s enigmatičnim terorom povijesti, čime se usputno dotiče i najnovijeg rata.

Roman je u prvim poglavljima još "spor" i za vjernog Velikićevog čitatelja čak unekoliko predvidljiv u doduše privlačnim lirskim iluminacijama i opisu života zanemarenih stvari. U drugoj polovici pak sve slojevitija priča uključuje američkog profesora koji tragom trojice paradigmatično usamljenih pisaca srednje Europe nastoji pronaći onu snagu stvaralaštva koja će mu – kao što se kasnije iskazuje – pomoći prvenstveno pri vrednovanju vlastite životne rutine. U tome roman pokazuje svoje najbolje karte. Što je bilo rečeno prije, poprima svoj smisao sad, i prividno fragmentarna struktura čvrsto se povezuje u pripovjedni mozaik. Velikić time dospijeva u neposrednu blizinu velikog umjetničkog djela u modernističkoj tradiciji Musila i Brocha, čijih se nadahnutih impulsa, u rasponu od esejiziranog jezika do lirske koncentracije i epske freske unutar jednog teksta, taj izvorni srpski autor nikad nije branio.

Velikićevo povremeno koketiranje s postmodernističkim postupkom, koji u *Danteovom trgu* uključuje kako bilješke pod crtom tako i kvaziobjektivni stil uredničkog aparata za memoaristiku i junakova pisma, mene osobno nije posebno oduševilo. Radije i više sam uživao u onim opsežnim dijelovima romana, u kojim Velikić zorno demonstrira svoju apsurdno lijepu i poštovanja vrijednu vjeru u snagu individualne imaginacije. Ona preživljava svaki oblik socijalnih lomova, izmičući zaboravu tako dugo, dok god traje blagonaklona veza između čitatelja i pisaca, tvoreći zajednicu onih koji žive u svijetu, svijetu koji se za njih ne zanima, i koji su predani izgubljenoj stvari, a koja upravo predstavlja naš dom.

ONKRAJ PUSTINJE

"Pustinja raste: teško onomu tko je skriva", zapisao je Friedrich Nietzsche u svojem djelu *Tako je govorio Zaratustra*. Ovaj citat uvodi i petu knjigu pjesama srpskog pjesnika Milana Đorđevića (1954), prevoditelja suvremene slovenske književnosti: Tomaža Šalamuna, Edvarda Kocbeka i mlađih autora, što se lijepo vidi u nizu pjesama posvećenim Slovincima – od Jože Plečnika do, na primjer, Zdravka Duše. Nietzscheov citat daje odgovarajući ton Đorđevićевой knjizi *Pustinja* (Vreme knjige, Beograd, 1995), u kojoj se pjesnik do sada najzrelije odmaknuo od svojih početnih djela, prožetih ironičnim dosjetcama.

Pustinja vremena, koju oslikava zato da bi silnije čeznuo za punoćom trenutka, jest slika za kraj dvadesetog stoljeća, stoljeća koje je započelo drhtajima rastrganih tijela a završilo opustošenim duhom iz kojeg su utopija i sentiment tako reći potpuno prognani, dok se svijet spljoštio na pragmatizam trgovanja i uništavanja. U svojim zavodljivo lijepim, čuvstveno otvorenim i estetsko izuzetno uravnoteženim pjesmama, Milan Đorđević ne želi pristati na takvu pustoš kao sliku svijeta, premda je uvijek iznova oslikava. U njegovoj poetici otkrivam uzbudljivu dimenziju pjesnika kao "oči-vidca", kako to lijepo izražava slovenska riječ u kojoj se krije nazočnost kako neposrednog svjedoka tako i vizionara. U njima se može razabrati čvrsto uvjerenje da pjesnik upravo individualnom stvaralačkom snagom i ustrajanjem na inspirativnoj tradiciji povezuje, na svojevrsan svjetotvoran način, prošlost, sadašnjost i budućnost, u trenucima lirske kristalizacije, u kojoj nam se "između sna i totalne anestezije, usred vječnog vraćanja" pokazuje "put istog početka" – čitamo u pjesmi "Imitacija života".

Knjiga *Pustinja* nam nudi snažnu eksploziju boja, mirisa i okusa, starih fotografija, botanike i osobnih komentara svagdanjeg života, usporedo s trećim balkanskim ratom. Pjesnik pri tom upotrebljava precizne i nevjerovatno usklađene prispodobe, koje privlačno podsjećaju na klasične pjesničke oblike. Ne pjeva slučajno u tekućim rimama i prepoznatljivo čvrstom ritmu; svjestan je, naime, da upravo ograničenje i formalna zabrana omogućuju velike metafizičke izazove, kakve današnja razvodnjela varijacija na nekadašnji modernistički radikalizam ne može niti zamisliti. Pjesnik intuitivno zna da svjedočenje "na kraju tog umornog vijeka – odvratne jazbine" mora upotrebljavati osobni i ispovjedni izričaj koji je ukotvljen u slojevima kolektivnog pamćenja. Ta napetost između pojedinca i povijesti leži u samoj jezgri njegove pjesničke pustolovine. Kako se prepoznati u olujnoj grmljavini i vonju pepela, uslijed čega su za pjesnika "ljudi tek izumrla vrsta"; kako otkriti vječnu punoću bivstvovanja u transverzalama lutanja preko Labradora i Praga, kroz biblioteke i žensko tijelo, kako pred bestijarijem mržnje potražiti utočište ne samo u dalekim geografijama i slikama, nego i u soku naranče i mekoći snijega, to se pjesnik pita u toj izuzetnoj knjizi, prepunoj bogatih slika, gorkog razočaranja i tihe nade. Riječ je o knjizi krhka i lirski osjetljiva jezika, koja u srpskoj poeziji naviješta dosad rijetko prisutan povratak čuvstvenom identitetu jastva i autentične potresenosti. To čini *Pustinju* jednom od rijetkih knjiga koje nose u sebi izvor nepresušne inspiracije za čitalačke pustolovine.

POTRESNI TRAG ZMAJEVE ŠAPE

Ranih sam se osamdesetih počeo zanimati ne samo za aktualnu literarnu produkciju u Sloveniji nego i onu na drugim prostorima tadašnje Jugoslavije. Od bosanskih pisaca tada sam dobro poznao na primjer liriku prijatelja Semezdina Mehmedinovića, koji nakon svih tih godina stvaranja u okruženom Sarajevu danas pere automobile u Americi, kao i prozu Dževada Karahasana, kojem je srpska vojska ubila blisku rođakinju i koji u današnjem egzilu u Njemačkoj predstavlja jedan od najuvjerljivijih glasova bosanske književnosti. Između ostalog sam poznao i mučnu ljepotu u pričama Miroslava Toholja, danas visokog službenika za informiranje na srpskim Palama.

No moram priznati da za bosanskog autora Antonija Žalicu nisam čuo sve dok mi u ruke nije došla njegova knjiga *Trag zmajevе šape* (izd. Radio B92, zbirka Apatridi, Beograd 1995). Pročitao sam je na dušak i ostao šokiran i omamljen. Snažne i stilski uvjerljive slike iz te pripovijesti ostale su još dugo u meni.

Po mojem sudu, koji se, priznajem, temelji na necjelovitom poznavanju književnosti o balkanskom ratu, ta je knjiga možda najuspješnije povezala egzistencijalnu pogođenost s jedne i estetsku punokrvnost s druge strane. **Trag zmajevе šape**, kako su Sarajlije zvali minobacačke projekte, razlikuje se, dakako, od formi koje je rat pustio u zrelim ostvarenjima beogradskih pisaca (npr. Dragana Velikića i Vladimira Arsenijevića). U suvremenim srpskim romanima, bar onim koje sam pročitao, rat nastupa uglavnom kao prigušeni šum iz zvučnika u pozadini, dočim je u bosanskim romanima rat u prvom planu. S takvom egzistencijalnom "građom" je mnogo teže postupati, jer piscu prijete opasnost da podlegne neposrednom političkom "angažmanu" i "patriotizmu".

U romanu Antonija Žalice ne možemo pronaći ništa od toga. *Trag zmajevе šape* omogućuje, naime, složen i ujedno istančan uvid u osobnu kroniku života u "najvećem koncentracijskom logoru" Europe. U tom svojevrsnom bildungsromanu vidimo postupni raspad bezbrižnosti prema nacionalnom identitetu, po čemu smo mogli prepoznati urbani mentalitet prijeratnog Sarajeva. No prije svega vidimo umjetnika koji usprkos ratnim okolnostima nastoji ostati vjeran svojoj muzi te ostvariti kazališni projekt, pri čemu se istodobno – najprije s nevjericom a potom sve jače – suočava s logističkim i ljudskim problemima i tragedijom bosanske katastrofe. Junakova tvrdoglava duhovitost, smisao za ironičnu perspektivu te postupno etično sazrijevanje u

spoznaji da je odgovoran ne samo za svoju umjetnost nego i za obitelj, što ga na kraju pokreće i u amsterdamski egzil – cijelo to klupko psihičkih i fizičkih stanja je Antonije Žalica ispisao suvremenom rukom pisca koji izražava egzistencijalnu bol na opisno iscrpan i estetski uspješan način, na kakav se ne može baš često naići u suvremenoj “ratnoj prozi”.

ANĐELI SVAGDANJEG SVIJETA

Delimir Rešicki u slovenskom književnom prostoru vjerojatno nije pjesnik kojeg bi prečesto spominjali. Čini se, naime, kao da se naše poznavanje suvremene hrvatske poezije zaustavilo kod Zvonka Makovića ili Anke Žagar. Šteta, velika šteta.

Rešicki, koji spada u širi krug generacije rođene na početku šezdesetih, stvaralački se oblikovao ponajprije na stranicama slavnog zagrebačkog časopisa *Quorum*, da bi potom pjesničkim zbirnama *Gnomi*, *Sretne ulice*, *Die, die my darling* i zbirkom kratkih priča *Sagrada familia* te esejističkom zbirkom *Ogledi o tuzi* postao središnji pjesnički glas svoje generacije, kad već ne seže onkraj granice.

Knjiga o anđelima (Meandar, Zagreb 1997) potvrđuje ugled koji Rešicki uživa kod pozornih sladokusaca lirske umjetnosti, pa i rockerskog eksperimenta, budući da je također bio i tekstopisac nekih slavonskih grupa. Njegov kulturni ugled nije bez razloga. Rešicki se znao izvući iz doduše privlačnih mreža u koje su manje samosvjesne autore osamdesetih godina u Hrvatskoj upleli nadasve omiljeni hermetični literarni stilovi – tekstualizam i “semantički konkretizam”, kod kojih sličnost sa slovenskom neoavangardom nije nimalo slučajna. Ipak nije ni htio ni mogao zaboraviti svoje mladenačke inspiracije. I tako je Rešicki devedesetih godina znao uspješno sjediniti živu razigranost jezične magme s tamnom, sudbonosnom i egzistencijalno obavezujućom tematikom. Jasno, drugačije nije ni bilo moguće.

Rešicki, naime, nije Zagrepčanin; rodio se u Slavoniji i još danas živi tamo, u ravničarskoj pokrajini Belog Manastira, Osijeka i Vukovara, gdje je srpska destruktivna mašinerija ostavila iza sebe tako temeljite ruševine, da ni po “završetku rata” nisu mogle biti u cijelosti odstranjene. No i kad jednom budu odstranjene, na njih ćemo nailaziti – kao arhitektonski nagovještaj ili usput spomenutu topografsku referenciju – u izvrsnim pjesmama Delimira Rešickog. Ujedno te pjesme, koje izrastaju iz osobne i kolektivne patnje, nisu opterećene ni opisnom patetikom ni

banalnom kronološkom realnošću, što je veliko postignuće. Naprotiv, čini se kao da je u svojim otvorenim dijalozima s prostorima svjetlosti i anđeoske milosti pjesnik tragao za onim oblikom otkrivenja koji ima snagu sugestije da se, naime, radikalna ljudskost čovjeka oblikuje tek na pozadini zla.

Lirski jezik Rešickog odlikuju izvorna metaforika i pregledna pripovjedna struktura, koje čak, u najboljim ostvarenjima, često ocrtavaju atmosferu nekakve blage iluminacije. U njima se pjesnik uistinu ozbiljuje preko uspostavljanja veza s dragim bićima i bestjelesno čistim licima koja govore iz onostranih prostora, gdje su bili prisiljeni prerano otići. Beznađe, žalost i depresija uslijed predimenzioniranosti zla Rešickog ne vode u jednostavno kontrastiranje dobrih i lijepih sfera. Ne, njegova je najveća umjetnička moć u tome što uspijeva pokazati kako ljepota niče upravo iz ukotvljenosti u svakidašnjem svijetu, koji je obilježen surovom brazgotinom vremena. Rešicki uspješno odolijeva patosu koji rado vreba "pjesme o ratu", no ujedno nije spreman odreći se velikoj čuvstvenoj investiciji i čarobnosti uravnoteženog eksperimenta. Zato njegove pjesme ne podliježu nekakvoj hermetičnoj šifri, već u njima čitamo potresno skladne meditacije o svakodnevnici iz koje je pjesnik spasio posljednje ostatke transcendencije. To nije bilo laka zadaća. Delimir Rešicki je bio kadar nositi se s njom, a za takvo što su sposobni samo realizirani lirski glasovi.

FASCINANTNA PJESNIČKA TRILOGIJA

Osim Davida Albaharija, koji je još ranije razvio kratku priču do majstorstva, u osamdesetim sam godinama od sveg bogatstva srpske proze koju sam pažljivo pratio najviše zapamtio Nemanju Mitrovića. Premda dobri srpski pjesnici nisu rijetki, samo neka imena me zaista privlače. Jedno od njih je i Dragan Jovanović Danilov.

Taj 1960. godine rođeni pjesnik razlikuje se od svoje generacije prije svega po tome što ga na stvaranje nagoni nesramežljiva ambicija da romantici i simbolizmu vrati danas već zaboravljeno, ali nekada privilegirano značenje. U njegovoj magistralnoj trilogiji *Kuća Bahove muzike: Tiha knjiga o beskraju* (Prosveta, Beograd, 1998), koja je prije nekog vremena u nešto proširenom i dramaturški izmijenjenom obliku dospjela u ruke čitateljske publike, nije riječ samo o obnovi već poznate tradicije. Suočeni smo s izvornim i samosvjesnim lirskim naporom koji po konceptualnoj

prirodi, arhitektonsko zasnovanoj strukturi i rasponu upotrebljenih verzifikacijskih stilova nadilazi takoreći sve što je srpska poezija iznjedrila u zadnjem desetljeću, “pa i šire”.

Kuća Bahove muzike, čiji je istoimeni prvi dio izašao 1993, da bi mu se sljedeće godine pridružio *Živi pergament* te godine 1995. dobio svoj zaključni dio u doživljajno možda najsnažnijoj zbirci *Evropa pod snegom*, u sadašnjem je obliku opremljena opsežnom bibliografijom kritičkih tekstova. Po tome se vidi kako se široko, uza sva protivljenja, Danilov utisnuo u kolektivnu svijest srpske književne javnosti. I ne bez razloga. Trilogija predstavlja pravu riznicu lirske refleksivnosti u kojoj Danilov pokazuje sjajno – premda tu i tamo ponešto artificijelno – poznavanje brojnih lirskih žanrova i nevjerojatan katalog korištenih riječi, koje sežu od manierističkih arabeski do manje prisutnih epifanija popularne kulture.

Danilov je naime sposoban udahnuti – što je mnogo važnije – vitalno načelo rađanja čak i u melankoliju i neoromantični *spleen*, u te naizgled izbljedjele egzistencijalne stavove. Čini se da mu to uspijeva zato što se ne obazire mnogo na teorije o smrti poezije kojom kritičarski gavrani još od samih početaka modernosti popraćaju svaku novu generaciju pjesnika. Danilov se radije – s cjelovitim egzistencijalnim ulogom – podvrgava božjoj milosti stvaranja, što će reći da se izlaže imperativu po kojem sam ispisuje svijet u bivstvovanje. Kršenje tabua i grijeh, nijemost i jezik, prapočelo kaosa i muzikalni red stihova, strasna želja za nadilaženjem moderne fragmentarnosti kao i rehabilitacija renesansnog, naročito baroknog mentaliteta – to su samo neke od silnica koje se pretaču u poeziji D. J. Danilova, ostavljajući čitatelja u slatkoj pomutnji osjetila i duha, na kakvu u suvremenoj poeziji nismo navikli. Možda je njegova lirika tako privlačna upravo zbog “ljepote groze”, premda se katkad ne može otresti ponešto nasilne artificijelnosti – no to je u tako opsežnom opusu vjerovatno neizbježno.

Ono što mi se čini zaista važno je to da poezija D. J. Danilova utjelovljuje nadu u vremenu beznađa, vraća vjeru tamo gdje je prije bujao cinizam nemoći i što baudelaireovski sinestetičkim slikama, kao i ushitom koji se napaja kod Miloša Crnjanskog slavi proturječnost života, onako kako ga vidi dionizijska osjećajnost tog izuzetnog pjesnika. Okretanje D. J. Danilova secesijskoj poetici, nimfama i lijepim dječacima pod slapovima zlatne kiše možda je manje zavodljivo od zavodljivosti upravo njegove eruditske i jezično izvorne energije kojom je kadar divinirati pjesmu mijenjajući je u ritual, kao što navodi Bojana

Stojanović Pantović, koja je pomogla pri uređenju trilogije te napisala pronicljiv pogovor. Premda pročitam mnoštvo knjiga, samo se rijetkim vraćam. Ovoj se hoću.

DNEVNA SOBA POD OPSADOM

Međunarodna je čitateljska publika već upoznala niz hrvatskih i srpskih romana što ih je inspirirao treći balkanski rat. Takav je, na primjer, poznati, *Ninovom* nagradom ovjenčani roman Vladimira Arsenijevića *U potpalublju*, koji smo dobili i u slovenskom prijevodu. No bosanski pisci – za razliku od šire poznatih pjesnika – teže utiru put među stranim čitateljima. Razlozi za to sežu od jedva prepoznatljivog identiteta do nedostatka utečenih kontakata. No to ne znači da bosanska književnost oskudijeva značajnim djelima, u kojima je kronika svakodnevne boli dotjerana do vrhunskih ostvarenja.

Roman *Konačari* (vlastita naklada, drugo izdanje, Sarajevo 1996) autora Nenada Veličkovića predstavlja jedan od mnogih odličnih dokaza za kvalitetu one stvaralačke strasti, uslijed koje se suvremena bosanska književnost ne treba bojati da će se ugušiti u španskoj čizmi patriotizma, koja tako rado i tako često u ratnim okolnostima steže prve umjetničke odazive na okrutnu stvarnost. Roman *Konačari* nas u napetom ritmu dnevničkih zapisa uvlači u dobro ispričanu priču koja u hodu nastaje ispod pera zajedljive i ironično istančane maloljetne junakinje. Veličkovićeve Maja ne poznaje prijetvornu preozbiljnost i humanističke fraze koje su dnevnik Zlate Filipović učinile svjetskim hitom sumnjive baže, već se radije predaje sjajnim opisima za nas dramatično neobičnog a za Sarajlije ipak svakidašnjeg života u gradskom muzeju, gdje se Majina obitelj morala preseliti na početku rata 1992. godine.

Kći muslimanskog direktora muzeja sa svojim srpskim polubratom, radijskim redateljem i dežurnim pesimistom, s njegovom trudnom ženom, otjelovljenjem neurotičnosti, s vegetarijanskom mamom i tajanstvenom bakom te susjedima, nekadašnjim partizanima, upletena je u onaj mikrokozmos kroz kojega se u estetski nenametljivom i humorističkom, a ipak opisno preciznom i moralno neumoljivom stilu naziru širi obrisi bosanske katastrofe. Veličković je uspio udahnuti romanu osjećaj svježine, što ga nudi pripovjedna perspektiva maloljetnice. Ona dakako ne razumije nužno sve što vidi, pa ipak se ničega ne želi odreći. Staromodnim sažecima poglavlja i srednjoškolskim komentarima o

upotrebljenim retoričkim sredstvima autor je u svoje djelo ugradio i svojevrsnu distancu prema opisanoj građi, kojom se nadilazi moć uobičajenog zapažanja.

Roman *Konačari* glatko teče iz jedne tragikomične situacije u drugu, iz jednog štosu u drugi, gdje nezanemarljivu ulogu igraju čudesni jezični obrati kao i društvene, kulturne te dijalektalne posebnosti sarajevskog okružja, čija se neformalna pravila ponašanja ne mijenjaju ni pod ratnim imperativom. Bizarni postupci crnoburzijanaca, podsmjeh bombastičkoj medijskoj propagandi, riža na sto načina i vlažne pjege na podrumskim zidovima muzeja: podrobnosti svagdanjeg života uklapaju se u vrsno literarno izvješće o stanju za koje nisu potrebne velike riječi da se jasno, potresno i nadasve duhovito razotkrije sav napor egzistencije u ekstremnim okolnostima.

Nenad Veličković je po mojem mišljenju stvorio vrhunsko djelo koje prikazuje a ne podučava: i baš zbog toga se čitanjem *Konačara* može ne samo estetski uživati nego i o Sarajevu pod opsadom saznati više nego iz brojnih aktualnih reportaža i putopisa. Ujedno je taj roman i konkretna potvrda manje poznate činjenice da pravo mjesto izbavljajuće bosanske inovativnosti nije samo u poslovicama već i u književnom stvaralaštvu.

Abdulah Šarčević

RELIGIJSKO-FILOZOFSKI IZRAZ LJUDSKOG MIŠLJENJA I DOŽIVLJAVANJA

Opasnosti i nade/ filozofija i teologija

Reklo bi se da je Rusmir Mahmutćehajić autentični protagonist eseja duha ili Duha, duha vremena, duha povijesti i društva. Mislilac, kojemu je stalo do životnog stila i fiziognomije duha, u kojemu će ljudska egzistencija biti netaknuta, svagda polifona i u toj polifonosti jedinstvena. Zato je njegova esejistika, misaono produbljena, i kada govori o bosanskom odgovoru, o postmodernosti i tradiciji, o tradiciji i liberalizmu, o ideologiji, svagda u odnosu na individuume i društvo – pleoaje za logos polytropos, za ono što je najviše u sakralnom, u Istini, Pravdi i potpunosti.

To je jedna značajka. I druga je bitna značajka njegova kulturno/znanstvenog i filozofskog djela jedna figura otvorenosti za Tajnu. U Rilkeovom smislu: pjesništvo i umjetnost su Tajna, i pravi odgovor nije sabran u definitivnom razrješenju Tajne Sfinge. Mi znamo Edipovu sudbinu, koja je metafora za tragiku znanja i djelovanja, koje poseže za Tajnom. Ovdje su figure otvorenosti prisutne u simpatetičkom razumijevanju tradicije, Objave, velikih svjetskih religija: judaizma, kršćanstva i islama. Mnogobrojni eseji, članci i studije pokazuju da zna kritički procijeniti svijet moderne. Ali mu je potrebna ne fascinacija koja zasljepljuje, nego opuštenost i u Heideggerovom smislu: opuštenost prema znanstveno-tehničkom napretku, koji nam se pojavljuje kao ideologija ili kao fetiš. To je opuštanje naspram postvarenja i u formi metode prirodnih i tehničkih, nomologijskih znanosti, u formi rastućeg industrijaliziranja, globaliziranja i regionaliziranja.

Ko otvori stranice ove knjige *Bosanski odgovor*, moći će vidjeti ove značajke. Duboko promišljenu tradiciju, duh sakralnog i sakralnih predaja, judaizma, kršćanstva i islama. U ezoterijskom i egzoterijskom smislu. Taj središnji forum tradicije jeste predaja svetog i sveta predaja, jeste ideja Boga. Ako to prosuđujemo *via negations*, to nije tradicija kako se ona razumijeva u novovjekovnoj i modernoj historiji i filozofiji, čak ni kao imaginarni

Rusmir Mahmutćehajić,
Bosanski odgovor, Durieux,
Zagreb, 2002.

muzej (A.Malraux); nije povijest kulture, filozofije, literature, umjetnosti, koja je prošla, koja je predmet kulturnih i historijskih znanosti.

II

Time je jasno kritičko odmaknuće od moderne, koja je predmet kritike u suvremenoj filozofiji, u hermeneutici i kulturnim znanostima, u Kritičkoj teoriji i Heideggerovoj post-filozofiji, koja govori o nadolasku “posljednjeg Boga”, koji svoju jedinstvenu jedinstvenost čuva izvan onog nama dobro znanog računskog i hronologijskog određenja, što kazuju naslovi “monoteizam”, “poli-teizam” i “a-teizam” itd. Kritičko odmaknuće je, čini mi se, u odnosu na onu metafiziku čija je bit dioba ili povijest kao shizofrenija. Linearitet vremena, novi mentalitet, prinuda novog koje je osuđeno na starenje, na minulost, taj mit nastaje zaboravom sakralne predaje. Razlog tome je da ta novovjekovna zbilja, koja se danas realizira u industrijskom ili postindustrijskom društvu, kao Amerika, Evropa, Japan itd., kolonizira naše mišljenje i našu fantaziju, sposobnosti za izraz žalosti ili radosti, za mir kako ga razumije pisac *Bosanskog odgovora*.

Bosanski odgovor je igra otvorenih formi hermeneutičkog duha, topos opuštene argumentacije, mudre brižnosti, koja prepoznaje zlo u nacionalizmu i fundamentalizmu, u prinudi ideologije i politike, u represivnim kategorijama moderne na kraju 20. i na početku 21. stoljeća. Za Mahmutćehajića *kriza moderne* se očituje, prije svega, u pervertiranju sakralne predaje u cjelini ili u pojedinim političko-kulturnim sferama. U Bosni se, na žalost, sabire i svjetlost i tama. U posljednjem desetljeću tama, pomrčina uma i moći opažanja, ukidanje skepse, očajavanja ili zdvajanja u mišljenju, u suspendiranju moraliteta ljudske egzistencije, koja nas neće prepustiti hladnom i krutom utilitarizmu ili pragmatizmu, koji nije u stanju da razvije “*norme zajeničkog života i moralitet ciljeva*”. To se razaznaje iz jedne, rekao bih, demitologizirane strogosti izvedbe, koja je u nas prepoznatljiva po stilu koji nudi interkulturalno razumijevanje i iskustvo.

Hermeneutička reinterpretacija sakralne predaje, pojava Jednote, jedinstva, mnogostrukosti, usmjerena je ne prema nekoj novoj utopiji ili mesijanizmu, s onu stranu heteronomnih moći, u mogućnosti pojavljivanja “tradicije u svjetskoj osjećajnosti”, u “traganju za drukčijim intelektualnim vidikom”. “Odnosi između modernog mišljenja i tradicijske mudrosti

moгу, čini se, doprinijeti prekoračenju granica u koje se čovjek sam zatvorio.”(158).

Pisac nalazi krunske svjedoke među filozofima, sociolozima i teolozima: u ustanovljavanju opravdanosti očekivanja re-habilitacije tradicijskih sadržaja u sakralnim predama, u judaizmu, kršćanstvu i islamu. Traganje za odgonetanjem zagonetke o sklonosti prema zlu, postvarenju instrumentaliziranju, povredama i ratovima, vrhuni u jednoj novoj *irenologiji*, u filozofiji koja zna za nauk ne-borbe, u moralnoj ontologiji koja izražava naša bitna pitanja, u nastojanju da pronađe odgovor u usmjerenosti prema miru, tom novom nauku ne-borbe i kreativiteta mišljenja, doživljavanja i oblikovanja.

To je srž predstave koja nas upućuje na *tragično iskustvo* Bosne, koje se tiče svakog individuuma i svakog naroda. To iskustvo je u znaku kraja 20. stoljeća: trijumf ideologije nacije, nacionalizma i fundamentalizma. Rusmir Mahmutćehajić je promišljeno analizirao pojam jedinstva u razlikama. Odavno je još u postmetafizici Heidegger pokazao da identitet ne potire diferenciju nego je omogućuje. I ovo interpretiranje sakralne tradicije izlazi iz okvira antikvarnog pojma povijesti u Nietzscheovom smislu. “Čovjek je izvorno savršen”, kazuje pisac. Udaljavanje od “početne čistote”, od onog sakralnog tradicijskog sadržaja, znači potamnjenje u ljudskoj subjektivnosti, u jastvu, “što je isto s njezinim zaboravljanjem”.

III

“Čovjek je stoga tako u neprestanom iskušavanju između dobra s Bogom i zemaljske raskoši.”(160). Mahmutćehajić u svim esejima otkriva smisao ovog stava, prolazeći sve tradicije i religije, sve povijesne i duhovne razine, koje se isprepliću. Međutim, poenta je ne samo u očuvanju ideje transcendencije u religijskom pluralizmu. Danas misliti i djelovati, kazivati, bez transcendencije je ono na što je ukazivao Max Horkheimer: to znači biti tašt ili ohol, kako voli da kaže Mahmutćehajić.

Bosanski odgovor je u tom smislu lijepa i smisaona spekulativna ontologija, kritička filozofija povijesti, ne samo Bosne, nego takozvane svjetske povijesti. *Bosanski odgovor* čuva iskustvo kulturalnog, religijskog, metafizičkog, tradicijskog alteriteta. On zna što je antitradicijsko, što je kob priklanjanja moderni i krizi moderne, zaboravljanje tradicije “koja odražava vezu s nepojedinačnom i natpojedinačnom istinom”.

Istina ovdje nije propozicionalna i semantička. Nesposobnost za Istinu je nesposobnost za tradiciju, za opažanje privida napretka i njegove ideologije, napose ideologije totalitarizma. Ljudsko traganje za *transcendentnim* izvorom, koje je moguće ne samo u političkoj teologiji ili političkoj i socijalnoj filozofiji, u sekularnoj i postsekularnoj teoriji i praksi, svagda je usred dramaturgije egzistencije, uma i duha, opažanja, jedinstva koje omogućuje diferenciju (i diferencije) koja se legitimira u jedinstvu. Odgovarati na to pitanje o *Transcendenciji*, ponire kod Mahmutćehajića u pitanje o porijeklu “šireće pukotine zla”, nepovjerenja i mržnje, oholosti i pomutnje. Ova ideja vrhuni u slici *prevođenja*, koje je hermeneutičko događanje, koje pokazuje Istost različitog i različitost Istog, višejezičnog.

Poentirano rečeno: Rusmir Mahmutćehajić je protagonist političke i hermeneutičke kulture, koja ne priznaje ni jedno privilegirano mjesto u epistemologiji ili u političkoj filozofiji, koje bi vodilo tiraniji, neurotičnoj nesposobnosti da se ne dopusti da se ono Jedno, i u Plotinovom smislu, sa polifonijom kulture, tradicija, jezika, izraza, izgubi ili pervertira. Ova hermeneutička kultura je i stil, a stil je istina, ono vječno vraćanje istog ali ne jednakog. Ona je religijski pluralizam, pluralizam tradicija, kultura, jezika, sposobnost da se istinski prizna subjektivna sloboda i dostojanstvo svih ljudi.

U reinterpretaciji sakralne predaje Mahmutćehajić vidi u njoj novu duboko ukorijenjenu snagu kreativiteta; povrh svakog megalomanijskog temeljnog toka moderne, povrh utopijskih projekata, socijalnih i individualnih, od renesanse, do totalitarizma, kojemu je prethodila ideologijska moć, arogancija ideologijske fantazije ili ideologije nacije. On u svojem iskustvu mišljenja ima na umu i holocaust i genocid. Danas znamo koliko je kulturalno duboko ukorijenjena nacionalna intolerancija, oslonjena na mitove, i u eurocentričnim perspektivama (Njemačka, Francuska itd) u korespondenciji sa holocaustom. S njom smo ne samo u pustinji. Mi smo sumorni dio pustinje, zapadna ili nezapadna forma samoće.

Mnogobrojni eseji, članci i studije, knjige, svjedoče o tome koliko je Rusmir Mahmutćehajić pokazao kako je polifonost opažanja ono što odgovara onom stavu: *čovjek se mora smjestiti u svoje iskaze i svoje iskustvo mišljenje i opažanja*. Kao tragalački mislilac, znalac lišen uobražene dubokoumnosti, on jest bosanski odgovor, koliko je to i starogrčki odgovor, evropski odgovor, on je sebi priuštio da kao znanstvenik bude filozof, kao historičar da bude pisac, a kao umjetnik filozof ili znanstvenik.

On nije podlegao narcističkom – privatnom, nacionalnom ili romantičnom religiozitetu, preziru Drugog kao Drugog. I to je sinonim za ono tragično bosansko iskustvo, koje ne znači demisioniranje mišljenja i nade, ne znači fasciniranje “onom širećom pukotinom nasilja”.

IV

Stoga je Rusmir Mahmutćehajić bio pripremljen, povijesno, kulturalno i duhovno, da na sebe dosljedno uzme ono što je dolazilo iz veličine sakralne predaje, iz izvora ili prazvora, što je svagda bilo smisaono naspram svome Drugome. U tom bosanskom odgovoru nećemo naći samo ono “Postoje zločini iz strasti i zločini iz razmišljanja. Granica koja ih dijeli je neodređena.” (A. Camus). Svakako to što prepoznamo kao kulturalni i religijski pluralizam, koji se ne *iscrpljuje samo u toleranciji*, svakako da ima nešto od one Tajne, od one Istine, ima jednu auru predanosti, koja se ne da ras/tumačiti. Ali je svako zlo, nasilje i poniženje, “nasilje i prema Istini”, prema Bogu, prema Transcendenciji. *Razviđanje bosanskog odgovora nije gesta individualne odluke ili individualnog talenta, koji često jeste sublimirani bijes (Adorno), sublimirana patnja, jezik, literatura, umjetnost, demitologizirana molitva, post-sekularna vjera.*

O tome lijepo priča *Zaslov*, i ono spoznavanje općeg pitanja o čovjeku “kao potpunoj sažetosti sveg stvaranja ili, kako kazuje Predaja, slici Stvoritelja.” Priča se kako je neki dječak u Stocu, starom gradu na bosanskome jugu, molio ostarjelog i poštovanog pjevača da ga pouči svom umijeću. A taj mu je rekao: “Niko te ne može poučiti bolje od vode i vjetra, te zvijeri i ptica. Oni će te okrenuti slušanju kao najuzvišenijem umijeću. Preko njega ćeš, možda znati Tišinu. Ničim ona nije ograničena. A sve što ona nije, jeste njezin znak. To čemu bih te naučio moglo bi te odvesti od slušanja. A takvo udaljavanje vodi od mira i smirenosti, bez kojih čovjek gubi vezu sa svojom izvornom savršenošću. Nasilje prema Bogu i sebi nije ništa do to zastranjivanje.”

Naravno, Mahmutćehajić nalazi smisaonu korespondenciju vjerovatno i sa onim misliocima koje nije mogao ni čitati, kao što je J. Habermas nastojao pronaći korespondenciju između Rortyja i Meistera Eckharta, kojeg ovaj američki neopragmatist, post-postmodernist nije nikada čitao. Pojam zla, opažanja, pokornosti kao prave forme slobode, koja nije u sjeni novovjekovne metafizike, arogancije metode i razuma, u formi mjerenja

nemjerljivog, u matematiziranju, pisac je osvijetlio na način kako je to činio u svojoj prozi, u socijalno-historijskim esejima, o pjesništvu i literaturi, o slikarstvu i filozofiji, o filozofiji religije i filozofiji povijesti itd. Stoga je Mahmutćehajić iznad cinizma znanosti, znanstvene metodičnosti, koja je lišena smisaono usmjerene fantazije. Ona zna da u čovjeku postoji, na pravi ili krivi način, potreba da se odnosi prema *transcendenciji*, prema samotranscendenciji koja ne bi smjela biti strana religijama u njihovom pluralizmu i kongruenciji. "Istina je vazda prisutna a odsutan može biti samo čovjek", kazuje nam pisac. Religijski pluralizam, kao religijska i politička kategorija, koje nisu jednoznačne, iskazuje jednaku vrijednost i veličinu svih religija. To se ne podudara sa mišljenjem da taj stav protivrječi temeljnim pretpostavkama svake institucionalne religije. I Kur'an i Biblija su jedinstvene i jednake vrijednosti. To ne protivrječi stavu da svako očekuje izbjavljenje unutar svoje religije. Mi danas znamo da i islam i kršćanstvo znače vjerovanje u obrat cijelog svijeta, na isti ali ne na jednak način. Taj je obrat moguć na miran način, a ne nasiljem ili terorizmom, kojim se pervertira svaki religijski nauk, pretvara se u vlastitu negaciju. U tom smo nasilju sasvim izgubili vid. Ne razlikujemo sjene i svjetlost, zlo i dobro. Susret religija je tada lišen sugovrnika, respekta drugog. Laž je uvjerljivija od istine. Muslimani u Evropi znaju da je duhovna sljepoća tragično iskustvo. Bosna je hronika sumornosti te sljepoće. Oni žive i stvaraju u zapadno-evropskoj civilizaciji, kao i drugi narodi na Dalekom Istoku, na primjer, Japanci ili Kinezi. Japanci su odavno virtuozni u samoblikovanju duha Zapada, ali su jasno sačuvali vrijednosti vlastite tradicije; ne u liku antikvarnom ili muzejiranom. Euro-islam nije znak da su Muslimani izgubljeni usred zapadno/svjetske civilizacije. Između euro-islama i Evrope, njezine metafizike i postmetafizičkog mišljenja, nije bilo mača i nasilja. Priznavanje ljudskih prava, prije svega, prava na slobodu i pravednost, na mir i Istinu, povrh svakog nasilja i terorizma, može se razumjeti iz samog islama. Bolje je da bude tako.

Iz takvog udaljavanja ili zaborava Potpunosti, onda, potječu zla, megalomanija znanja i neznanja, oholost i bahatost, antropocentrizam koji je bit novovjekovne i moderne metafizike. U takvom pervertiranom svijetu nije moguća obuhvatnost, njezin jezik, judaizam, kršćanstvo i islam su nesumjerljivi i neprevodivi jedni na druge. Gubitak *sakralne Predaje* i duhovnog bogatstva što ga ona u beskraj otkriva već je početak zla koje se u Bosni iskazuje u nasilju, ponižavanju i ubijanju. Očuvanje ljudskog dostojanstva, koje nije manje značajno od očuvanja mogućnosti

slobode i ne-borbe, počinje sa epistemologijom, sa teorijom spoznaje i teorijom znanosti, a okončava sa ontologijom ili kozmogonijom. Mahmutćehajić iskustvo patnje pretvara u znanje i mudrost, u katharsu, u kreativnost koja je jedino opravdanje ljudske egzistencije. "Bosanski odgovor, prema tome, jeste prihvaćanje da je u svaki jezik sve prevodivo."

V

Puno toga korespondira i sa drugim iskustvima mišljenja. O tome svjedoči jedan od najvećih njemačkih, evropskih i svjetskih mislilaca, Hans-Georg Gadamer: "*Ne samo udaljeno i strano prošlosti. Zapravo, i udaljeno i strano koje stupa sa nama u jednu novu životnu, koja stupa u druge kulturne krugove postavlja pred nas novu zadaću i bez sumnje uvodi u jednom smisaonom horizontu pluralističkog svijeta novu izmjenu razgovora i stjecanje novih horizonta smisla, koji sežu ponad pojma filozofije, koji je na Zapadu iskusio svoje izobraženje. Iz uske povezanosti pjesništva i filozofije, i umjetnosti razgovora stranih kultura, nastaje za nas nešto novo što je dostojno mišljenja.*"

Rusmir Mahmutćehajić, tako ga ja razumijem, rehabilitira vrijednosti svete Predaje; spaja nam tako različite mjerodavne mislioce kao što su: Lao Tze, Konfucius, Sokrat ili Isus, Muhammed, afirmirajući ne onaj um ili razum koji se iscrpljuje u megalomaniji diobe, utopijskih projekata, koji okončavaju u totalitarizmu i holocaustu, u fanatizmu revolucionara od Francuske revolucije, u kojima um prestaje biti uman. Ako um teži moći, onda je tu proces, ne samo onaj Kafkin "Proces". Opasnost leži u tome da u težnji za moći, za dominacijom, ne zapadne u totalitarnost, u zloupotrebu, u teror.

Jer: "Bosansko jedinstvo razlika zahtijeva slušanje i prevođenje od jednog do drugog oblika, te od modernosti do predaje, i obrnuto. Napetosti koje pritišću i odgone mir nisu razrješive u oholosti umišljenog znanja. Skromnost u raspolaganju znanjem pokazuje se kao otvorenost za savlađivanje neznanja koje je opsežna zbilja svake pojedinačnosti." (187)

Bez nametljive literarne pedagogike, Rusmir Mahmutćehajić je znao slušati ono što *Tišina* kazuje u Bosni i posvuda u svijetu: bosanski odgovor, koji je u sadašnjoj životnoj empiriji doživio svoju, nadam se ne vječitu, negaciju. Rusmir Mahmutćehajić nije sklon da *bosanski odgovor* pretvori u univerzalnu pedagogiku. U svojim esejima o modernosti i tradiciji, o ideologiji i

liberalizmu, o demokraciji i metafizici, on je u svojim esejima nalazio mjesto za kritičko propitivanje etičkog, otvorenosti duha, personalne savjesti, za "istinu i u odnosu prema drugima i prema sebi samome". On nam je ponudio jednu literarnu kompoziciju svjetsko-evropskih vrijednosti, evropsku socijalnu i kulturalnu kartu, koja je "inovativni konsenzus" s onu stranu tradicionalnih i modernih ideologijskih granica. Pokazao je i to da je filozofija polifona, da nije odustala da uči iz povijesti i da se ne zadovolji sa lažnom lekcijom.

VI

Najvažnija zadaća filozofije i znanosti je da učini sve što je moguće učiniti za izbjavljenje iz metafizičke krivnje, najveće opasnosti. Pitanje o moralu i politici kazuje da se ni znanost ne smije zadovoljiti sa onim što je moguće konstruirati. Danas biotehnologija prijeti da uvede "posthumano društvo". Rusmir Mahmutćehajić otvara u tom smislu duboke uvide u svetu Predaju, u izvorni smisao kršćanskog Otkrovenja i duh islama. *Njegov kreativitet pripada intermedijarnom poslu koji raskriva smisao tekstova predaje i u isto doba nastoji oko sumjerljivosti ili kongruencije filozofije, teologije, duhovnih znanosti. Njegovo se mišljenje razvija u pogledu na velike predaje i alternative između moderne, modernog svijeta i ideje transcendencije.*

Na kraju: Rusmir Mahmutćehajić brižno promišlja bosanski odgovor kao tragično povijesno iskustvo, kao ljudski univerzum, kao presedan: u Bosni i Evropi, u onom najvlastitijem. Znajući da je svaki čovjek, i svaki pisac, prije svega on sam u odnosu prema transcendenciji, na svoj način jedinstven, tačka ukrštanja pojava svijeta i duha. I za njega bih mogao ponoviti: Odbija ga svaki rigidni sistem, čak i onaj narikača, i "k tomu još kao korisnik leša umiruće kulture. U svakom duhu nalazi svoj ob/lik, "u svakom pati kreatura, u svakom je pribijen na križ neki spasitelj", govorio je H.Hesse čiju 125-to godišnjicu rođenja čovječanstvo već označava.

Bosanski odgovor, kako ga trezveno i mudro promišlja Rusmir Mahmutćehajić, nije arogancija uma, provincijalno-bosanskog ili univerzalno-bosanskog, nego je neka vrsta euro-taoizma, jedne nove poetologije kao temelja svijeta, u čemu leži nada Bosne. On je za mene i faustovski čovjek, koji vjeruje u ideal znanja, u ideal koji je već ostvaren, u beskrajni napredak čovjeka, bezgranično vrijeme kako bi se približio bezgraničnim idealima (Fr.Hölderlin, Hermokrates an Cephalus).

On fascinira i kao pisac i kao čovjek, ukotvljen u de-roman-tiziranu i de-mitologiziranu evropsku kulturnu i filozofsko-teo-lošku tradiciju i modernitet. Literatura, kontemplacija u tmini i svjetlosti svijeta, literarno djelovanje njegovog života, s onu stranu filisterije obrazovanja i taštine, sjaja i bijede zapalosti na raskošje prolaznog svijeta, jest ono što stvara Rusmir Mahmut-ćehajić. U doba krize moderne i krize mišljenja i literature. U do-ba kada se u monologu znanosti, prirodne, tehničke i društvene, traži obogaćivanje naših mogućnosti života i mogućnosti sreće.

Ono što ovdje imenujem kao “teologiju”, samo je “religijsko filozofski izraz ljudskog mišljenja i doživljavanja” (H.Hesse), ponovno nalaženje smisla sakralne predaje. I jezik i umjetnost su putevi do Istine, do Duha u svim religijama i svim formama života. Ali su način da u sebi pregorimo strah, oholost, nacional-ni humanizam, da savladamo kulturu koja nije nastojanje oko istine i pravednosti, čije je ime ljepota, bjelodana u svim duša-ma. Taj put je put prema Bogu, prema “čistom bitku Duha” (H.Hesse), koji je znak da nismo prisegnuli na gubitak, otuđenje, na materijalizam i profitabilnost svjetske civilizacije, na sudbinu populizma i medijske imperije.

Bosanski odgovor – ili svaki istinski bosanski odgovor, koji sabire u sebi logos polytropos, zbiljsku tragiku ne samo Bosne nego i Evrope, tragiku planete Zemlje – piše se za sjećanje i vjeru, za vri-jeme koje nije skup medijskih fantazija i simulacija, za gubitak zbi-lje. Piše se za ono što je vidljivo nastanjeno u nama, u temeljnim doživljima duše, po čemu svako od nas zna da jest. Ona se pita o porijeklu dobra i zla, o zaboravu, o očima koje vide ideal.

U *Bosanskom odgovoru* vidim ono što izmiče strastima his-toričara, psihologa i pjesnika: predanost znanju koje je ono najviše, znanju koje je djelovanje, koje je doživljaj, koje je de-mitologizirana molitva, ono što je za Th. W. Adorna u stvari muzika, kakvu je vidio u prepisci sa Th. Mannom kome je bio savjetnik u stvarima muzike za djelo “Doktor Faustus”. Ona je čežnja za izgubljenim u zaboravu, za onim neizrecivim, za Jednim koje nije samo matematičar svijeta, koji ne dijeli moral i kulturu, istinu i sudbinu. Ona je protiv demagoškog veličanja prolaznosti i vremena, puritanskog haraćenja domovine, duha i uma. Postoji više načina – u svim religijama i svim formama života – da znamo da jesmo. Svaki znatiželjnik može to iskopati iz vlastitog krhkog izgleda. Čitanje *Bosanskog odgovora* je svagda davanje i uzimanje. I jedno i drugo mogu nam prepriječiti put, u mržnji ili strahu, ili pak otvoriti ga, sabranog u sjeni i spo-sobnog da bude dugovječno.

Слађана Јаћимовић

ДЕЦЕНИЈА ВЕЛИКИХ ПРИПОВЕДАЧА

У времену између два рата, када је, опште је уверење, српска књижевност по први пут сустигла европску, двадесете године по интезитету поетичких превирања и остварених уметничких вредности представљају најзначајнију деценију и, можда, најбитнији период књижевне еволуције XX века. То је један од разлога што је Михајло Пантић књижевну студију *Модернистичко приповедање* посветио пре свега тој деценији већ прошлог века и то краћим прозним формама – приповеци и новели. Истичући да је време које је непосредно уследило стварању Краљевине СХС и завршеном Првом светском рату било и доба када су српска и хрватска књижевност у најближем дослуху и међусобним утицајима, Пантић уочава особености и везе обе књижевности тумачећи приповедна остварења најзначајнијих писаца: Милоша Црњанског, Иве Андрића, Растка Петровића и Мирослава Крлеже. Жанровска одређења приповетка и новела, истакнута и у поднаслову студије, третирана су у студији не као битно различити већ као готово синонимични облици без лако уочиве и јасне дистинктивне линије.

У нашој савременој књижевној историји период двадесетих и тридесетих година означен је паралелном употребом појмова авангарда, експресионизам и модернизам, то јест извесном термиолошком неусаглашеношћу. Аутор студије одлучује се за појам модернизам јер је поље његове обухватности најшире и, у складу са таквим термиолошким одређењем, надређен је осталим поменутиим појмовима. Експресионизам је, по Пантићевим речима, само један, мада доминантан модалитет модернизма, док је авангарда "апсолутно екстреман, радикалан супстрат модернистичких принципа новума и негације".

Сабирајући у себи све најбитније карактеристике експресионизма и авангарде, модернизам је обележен доминацијом питања индивидуалног идентитета и испражњености после велике ратне катастрофе, и њему одговарајућег формалног и језичког израза. Широко схватање ове

(Михајло Пантић,
*Модернистичко
приповедање:
српска и хрватска
приповетка / новела
1918-1930,*
Завод за уџбенике и
наставна средства,
Београд, 1999.)

стилско-формацијске одреднице допустило је аутору студије да унутар корица исте књиге сабере тумачења приповедака битно различитих писаца наше и хрватске књижевности. Истовремено, то је довело до занимљивих и нових тумачења неких од највећих имена српске књижевности (мада није сигурно колико се Андрићеве и Настасијевићеве приповетке могу уклопити у модернистичко читање).

Истраживање овог бурног и сложеног раздобља српске и хрватске књижевности остварено је у *Модернистичком приповедању* усаглашавањем и комбиновањем историјског, теоријског и критичко-интерпретативног приступа књижевном тексту. Михајло Пантић је у својим анализама успешно спојио говор о историјско-социјалној клими у којој су дела настајала (а без увида у њу опуси ових писаца тешко да се могу разумети) са конкретним анализама и оценама уметничке успелости појединих приповедака/новела. Драгоцен увод и приступ тумачењу одабраних модернистичких писаца представљају два поглавља: Претходници I и Претходници II. У првом се скреће пажња на *Буњу* Вељка Петровића и Винаверове *Приче* које су изгубиле равнотежу (у којима се најављују каснији Винаверови експерименти), а у другом на прозу Улдерика Донадинија и новеле Аугуста Цесарца – дела која су најавила будуће књижевне ломове и у којима ће пажљиви читалац препознати модернистички немир пред светом поремећених и изгубљених вредности.

Аутор је водио рачуна да студијом буду обухваћени пре свега изузетни и значајни писци, најбољи представници своје епохе: "Не занима нас, дакле, она концепција књижевне историје која у обзир узима све појаве, без обзира на њихову природу и њихову вредност, већ поетички пресек репрезентативних узорака једног жанра из корпуса приповедних дела хрватске и српске књижевности које су у периоду од 1918 до 1930. године изузетно снажно преплетене". Посебно су занимљиве анализе приповедака Милоша Црњанског и Растка Петровића, тим пре што се ради о изузетним, а донекле скрајнутим и ређе интерпретираним делима (приповетке ових писаца остајале су у сенци њихове поезије и романа) највећих писаца српске авангарде. Чини се да је овом приликом у поље ауторовог ближег интересовања требало да уђе и збирка приповедака Станислава Кракова *Црвени Пјеро* – Михајло Пантић само узгред упућује на њен значај, присутност експресионистичких

топоса и новаторских приповедних техника у њој, као и блискост овог писца са осталим модернистима који су предмет студије.

Осим тумачења појединачних приповедних опуса одабраних модернистичких приповедача, три поглавља Пантићеве књиге посвећена су упоредним анализама и читањима. У првом од њих анализира се топос ратне болнице у приповеткама Црњанског, Крлеже и Васића, у другом се откривају паралеле између *Дневника о Чарнојевићу* и недовршеног Андрићевог романа *На сунчаној страни*, док је у трећем, посредством мотива торза – обогаљеног људског тела, успостављена блискост између, на први поглед, не тако блиских писаца: Мирослава Крлеже (*Домобран Јамбрек*), Растка Петровића (*Немогући ратар*) и Иве Андрића (*Трун*). Ове анализе превише су сажете и сведене на успостављање основних паралела, али су изузетно занимљиве и корисне за даље упоредно читање ових великих писаца међуратне књижевности.

Модернистичко приповедање јесте, по речима аутора, први покушај да се модернистичко приповедање сагледа у целини: да би дошао до нових увида, аутор је био принуђен да направи “корак уназад” и да се у знатној мери ослони на рад својих претходника (да сажме и сучели њихове закључке – посебно је исцрпно указивање на тумачења дела Момчила Настасијевића и Драгише Васића, студији Мила Ломпара *Модерна времена у прози Драгише Васића* дато је битно место), али и на сопствена ранија тумачења. Не понављајући превише оно о чему је раније више пута писано и попуњавајући “аналитичке белине”, Михајло Пантић је написао веома корисну студију, истовремено и аналитичку и компаративну.

Александар Јерков

СРЦЕ ПРИЧЕ

Отупели и огрезли у нарцистичкој охолости, српски писци и критичари воле да мало сачекају. Тек онда када већ и врапци на гранама – поносни на своју улогу у Андрићевој причи или Слотердајковом есеју, мојој омиљеној лектури – стану да понављају како је неки писац велик, одличан, изузетан, они помпезно и одважно почну да прикључују свој аутентично индивидуалан хорски глас. И верују да од тривијалног трача до којег уме да се вине њихова хвала српска књижевна јавност треба да зависи више него од страсти читања и врлине залагања за књижевне вредности. Тако је то у провинцији која своју заосталост чува као национално добро.

Од тога се бежало и пре него што су рат и беда потерали колоне избеглица, али сада једна нова, избегличка српска књижевност почиње да се враћа као талас драгоцених дарова које би, барем, ваљало примити отмено и са радошћу. Опроштајни дар Владимира Тасића, који сам ових неколико година ишчекивао са већим нестрпљењем него што сам спреман да признам, претвара у причу књижевну антропологију даривања каква је својствена отменим душама. Много више од тога што је то промишљена и мудра књига, одлично написана и тако савршено савремена да можда представља нови јориковски облик писања који нам је толико потребан, и много више од тога што успоставља лук који уме да споји кратке романи Црњанског и Албахарија, а да не пропусти да иронично обележи траг Киша и Павића, много више од тога: роман Владимира Тасића је једно мало ремек-дело.

Владимир Тасић, један фини, још коју годину млади новосадски господин који је из равнице отишао у свет да студира и доцније предаје математику, има ту врлину да књижевну имагинацију не оптерећује, него проширује и дограђује разноврсним знањем које не оклева да утка у узбудљиву причу. Затим му је својствено да у поетички алгоритам претвори такорећи идеалну размеру економије стила и мотива, дрхтавице заплета и радости сазнања. У Опроштајном дару открио је и како да приповедање непосредно

Владимир Тасић:
Опроштајни дар,
Нови Сад,
Светови, 2001.

учини животним, да читаоца обавезе да се идентификује са избегличком, породичном и љубавном причом и сада ту помаже једино нечитање. Само онај ко из зависти или чисте пизме не буде читао његову прозу може остати равнодушан, далек или нем.

Тако су две књиге одличних прича (*Псеудологија фантастика*, 1995; *Радост бродоломника*, 1997) биле најкраћи могући пут до овог кратког романа у којем се између ироније и пастиша превреднује не само наш савремени живот у позном и некрофилном титоизму, те у време распада и ратовања, него се слика савремене цивилизације проверава у расколу између потреба срца и душе, са једне стране, и празнине високоорганизованог, технолошки и економски супериорног друштва, са друге. На ту причу морају да реагују бића у којима сатирски зов страсти, као најбоља, а оријентална лењост као најгора црта природе, стварају посебну осетљивост. Да би читаоца уловио у ову замку вешто постављену једном сензибилитету, Владимир Тасић је интертекстуалним везама и алузијама везао пажњу читаоца за све оно што је основни ниво, цивилизацијска расправа у приповедању. У следећем кораку је исплео мрежу реченица које се додирују и преплићу иако их раздвајају странице па и читава поглавља књиге, и тек када ова постмодерна анестезија почне потпуно да делује, остају љупке приче о врапцу, људској доброту и вери, о срцу, ритму постојања и осећању већем од живота, о пепелу, анђеоској близини, двојнику и спасењу у блискости, о грнчарији, уметности, њеној историји и облицима, а пре свега о расколу између симулација и љубави. Све оно што су авети, харпије и ериније од интимног живота одузимале, било да смо се о боља својства људскости сами огрешили или само затекли у туђој нискости, све се то разрешава топлином загрљаја и блискошћу. Онда када пронађе љубав, између Маје и “моје жене”, па чак и обичног псића, онда се више сфере повлаче из наше узалудне носталгије. Ми смо пепео давно експлодираних звезда у којима су се као у топионици правили елемементи, атоми од којих је начињено наше тело, и у пепео ћемо се вратити. Али и небеска брига, за којом толико чезне савремени човек, и због којег је двојнички лик брата у *Опроштајном дању* дивинизован, претвара се у пепео који, као прозу прилика, ваља протопити у поезију срца.

Историји и поетици савремене српске књижевности Владимир Тасић у исти мах нуди оно што јој је најпотребније и што је најтеже пронаћи: виталан облик приповедања

у којем се најбоље наслеђе краја века и нова потреба за суочавањем са стварношћу претапају у ово што сам, са мишљу о Чарнојевићу, назвао јориковско приповедање. Јер оно што је у *Опроштајном дару* најбоље, то је што сусрет са стварношћу не завршава у сентиментализму који би изневерио све оне fine ироничне трагове у прози. Претапање времена и укидање просторног дисконтинуитета, расправа са Ничеом и уметношћу, са породичним обичајима и друштвеноисторијским догађајима, а нарочито удвајање главног јунака, дакле расцеп субјекта, ритам реченице и неразрешивост метафизичких дилема – све је то наслеђе Црњанског и *Дневника о Чарнојевићу*. Усамљености модерног човека, нихилизму и сусрету са традицијом и историјом, са сликом оца и мајке, уз ритам срца и метални укус живота, уз канадски снег и разговоре са женом, све је то наслеђе Давида Албахарија између *Цинка* и избегличке трилогије која завршава *Мамцем*. Владимир Тасић је у тај распон успео да смести своје прозно даривање, свој срчани сусрет са светом знања и живота, и помирио вртлоге образованих мисли и простих ситуација. Троделна музичка форма кончерта томе, додуше, мало доприноси, али ништа и не квари, па ако је радости овог читаоца, уверењу овог критичара и смиреном задовољству професора требало нешто и одузети, у овој прилици није се нашло ништа теже од напомене која није ни примедба.

Enver Kazaz

MOGUĆNOSTI ŽANROVSKOG ROMANA

Andrej Nikolaidis: *Oni*,
DUKS, Podgorica, 2001

Andrej Nikolaidis (Sarajevo, 1974) jedan je od najzanimljivijih i najplodnijih mladih postmodernističkih autora na ex-jugoslavenskom prostoru. Kritičar, esejist, novinar, romansijer, Nikolaidis je svojim književnim djelom (*Ogledi o ravnodušnosti /1996/, Zašto Mira Furlan /1997/, Katedrala u Sijetlu /1999/*) presudno obilježio suvremenu crnogorsku književnu situaciju, a uz još nekoliko mlađih autora (Aleksandar Bečanović, Balša Brković, Pavle Goranović, Ognjen Spahić itd.) temeljno doprinosi preobrazbi njene modernističke u postmodernističku literarnu paradigmu.¹ To nastojanje da se raskine s modernističkim esencijalizmom i utemeljnosti te umjetnosti u liotarovski shvaćenim metanaracijama, što u slučaju crnogorske književnosti podrazumijeva i njenu postamentiranost u epski kulturalni kod zasnovan na Njegoševom poetičkom modelu,² Nikolaidis pokazuje kako u svojoj proznoj isto tako i u esejističkoj i kritičkoj produkciji. Okupljeni oko nekoliko časopisa, od kojih je najznačajniji *Ars*, časopis crnogorskog Društva nezavisnih pisaca, mladi crnogorski postmodernistički orijentirani pisci svoj su literarni model, što nije odlika književnih situacija u drugim sredinama ex jugoslavenskog kulturnog prostora, učinili dominantnim, normativnim i vladajućim. Ova se ocjena odnosi, naravno, isključivo na vrijednost njihove literature, ne i na njenu širu društvenu i verifikaciju unutar studija književnosti.

Nikolaidis je uz Bečanovića centralna figura ovog crnogorskog postmodernističkog preokreta, a u njegovim esejima i kritičkim radovima nemalo dolazi do izražaja liberalna, lijevo usmjerena orijentacija, te radikalna raskid sa epskom umjetničkom tradicijom i esencijalističkom kritikom, kao dominantnim obilježjima crnogorske modernističke paradigme.

Roman *Oni* nosi sve najbolje osobine postmodernističkog koncepta višestruko kodiranog romana, ili žanrovskog romana kako ovaj romaneskni tip voli kvalificirati južnoslavenska postmodernistička kritika. To znači da Nikolaidis u postupku višestrukog kodiranja romana kombinira različite romaneskne obrasce, da bi u konačnici ostvario neku vrstu *hibridnog* romanesknog teksta. U toj hibridnosti ispoštovan je stav postmodernističke

¹ Pojam paradigma ovdje ne nosi ono značenje kakvo mu pridaje npr. Tomas Kun u *Strukturi naučnih revolucija* (Nolit, Beograd, 1974). Kun pod paradigmom podrazumijeva "ono što članovi jedne zajednice dele, i obratno jedna naučna zajednica sastoji se od ljudi koji dele jednu paradigmu". Dok u znanosti promjena paradigme podrazumijeva potpunu, korijenitu i do kraja izvedenu smjenu znanstvenih zakonitosti i sudova, pa i aksiomatskog sustava, u literaturi promjena paradigme ne podrazumijeva korjenitu i do kraja izvedenu smjenu jednog sistema vrijednosti drugim. Otud npr. narativnu paradigmu u knjizi *Modernističko pripovedanje* (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999) Mihajlo Pantić određuje kao "onaj pretpostavljeni, spekulativno iz prakse izveden poetički model, koji je bez obzira na razlike njegove individualne realizacije, kako to već u književnosti jedino može biti, svojstven svim estetski najznačajnijim pripovjedačima jednog

vremena. Razumljivo je da je u umetnosti paradigmu mnogo teže izlučiti i diskurzivno konstruisati nego što je to slučaj u naučnim disciplinama. Stepen uslovnosti, pri tome, ostaje vrlo visok". Upravo s tim vrlo visokim stepenom uslovnosti računaju npr. Ihab Hasan, američki teoretičar postmodernizma i Dubravka Oraić-Tolić kada govore o promjeni moderne u postmodernu paradigmu i u skladu s tim o promjeni paradigme modernizma u postmodernizam.

² Ovdje pod pojmom *epskog kulturnog koda* nipošto ne treba podrazumijevati narativnu tehnologiju, već ideologijsku strukturu vrijednosti koja *kodira*, ozakonjuje procese kulturne proizvodnje. Ta se ideologijska struktura manifestira na nekoliko razina književnog teksta. Na prvoj razini ona podrazumijeva *ahistoričnost epskog svijeta*, u onom smislu u kojem epska pjesma i ideološki konstruiran ep romantizma u južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici utemeljuju svoj svijet ne na historiografski provjerljivim činjenicama nego na mitološki konstruiranom poretku povijesnih vrijednosti. Pri tom taj svijet počiva na principu *idealnih kolektivno*

teorije, promoviran još u davnom tekstu Lesli Fiedlera *Prijeći granicu – zatvoriti ponor* (Playboy, 1969), prema kojem postmodernistička književnost nastoji da u postupku trivijalizacije ukine ponor između elitne i masovne kulture. Otud postupak trivijalizacije ne znači doslovno ispisivanje krimića, ljubića ili nekih drugih trivijalnih žanrova, kako se često shvata u ovdašnjoj akademskoj kritici, nego stapanje, kombiniranje, prestrukturiranje, dakle, jedno u osnovi složeno preslojavanje žanrovskih obrazaca, pri čemu nestaje modernističke napetosti između *lake* i *teške* književnosti, da parafraziram naslov knjige Milivoja Solara posvećene, između ostalog, i ovoj temi. Istodobno s tim obilježjima, višestruko kodirani roman određen je i retro-interesom, što znači da u preslojavanju žanrovskih konvencija, gdje nestaju čvrste granice na kojima počiva klasična žanrologija, on esejizira, intelektualizira narativni diskurs u procesu prečitavanja tradicije. Postmodernistička praksa južnoslavenske interliterarne zajednice realizirala je dva modusa ovog romana. Na jednoj strani to je pavličićevsko-tribusonovski modus lakog štiva, u kojem se i u najdoslovnijem smislu zna dogoditi *ispisivanje krimića i ljubića*. Na drugoj strani višestruko kodirani roman kao miks romaneskni obrazac može se pronaći u opusu Borisava Pekića, Dževada Karahasana, ili Tvrtka Kulenovića, uz napomenu da svaki od ovih pisaca na vrlo različite načine realizira ovaj romaneskni obrazac.

Nikolaidis u romanu *Oni* ide dalje u ispitivanju mogućnosti ovog romanesknog obrasca. On, naime, roman uvlači u šire područje nego je to slučaj u dosadašnjoj romanesknoj praksi ovog prostora. Moglo bi se čak reći da se njegov roman ne kreće samo unutar književnih nego i intermedijalnih konvencija, pa se u njegovoj podlozi nalaze koliko obrasci krimića, ljubića, toliko i neke od konvencija horor-filma, zakonitosti montaže i režiserske orkestracije scena, te postupci kadriranja. U ovoj *hibridnosti narativnog postupka* Nikolaidis se veoma dobro snalazi, a izmjene narativnih perspektiva omogućuju mu istovremeno i esejizaciju i psihološku karakterizaciju likova, složeno postavljanje u međusobne odnose, da bi njegova vješto izvedena, napeta priča u svojim paraboličkim svojstvima dobila obilježja složene analize modela kulture *potrošačkog društva*, različitih aspekata njegove etičke degradacije i katastrofičko-apokaliptičkih mogućnosti cilja kojemu je taj kulturni model usmjeren. Otud je obrazac *trivijalizacije* u ovom romanu nadograđen, pa se on može čitati kao *parabolički*, kulturološki roman koji iz perspektive telosa ka kojemu je upravljena suvremena zapadna kultura ispituje/analizira njen katastrofički simulakrum. Ovaj relativno složen semantički okvir

Nikolaidis realizira u sasma jednostavnoj, veoma napetoj mozaičnoj fabuli, koja na momente zna ostvariti i učinak dramskog naboja.

Započevši kao kratka hroničarska uputa u historiju i osnivanje američkog gradića Grinsbergvila, roman *Oni* prati život petoro američkih srednjoškolaca: Toma Džonsona, i dva ljubavna para Samante Plat i Džeremi Džonsona, te Toni Everton i Sendi Bergera do njihovog tragičnog kraja. Razvivši odmah na početku centralnu metonimiju romana – groblje, na kojem je izgrađen Grinsbergvil i na kojem počiva suvremena civilizacija – Nikolaidis po zakonitostima krimića suprotstavlja glavne protagoniste svoje priče. Suočen sa moralnom degradacijom i zlom koje generira suvremena kultura, Tom Džonson postaje stravični masovni ubica u ime *jezuitski shvaćenog morala*, dok Sendi Berger, Toni Everton i Džeremi Džonson nastoje u maksimalnoj mjeri iscrpsti sav hedonizam što im ga omogućuje ta kultura. Na toj osnovi se *hedonizam* nameće za osnovnu ideologijsku vrijednost te kulture, što na drugoj strani, kao suprotan ideologijski pol, proizvodi ideologiju jezuitski shvaćenog morala i pravde/zločina u ime koje Tom Džonson nemilosrdno ubija i svoje najbolje prijatelje. Klišeje na kojima počivaju krimić, ljubić, ili horor priča Nikolaidis puni parabolicih sadržajem. Lik masovnog ubice, čitava serija zločina, scena masovnog ubistva, hedonističko orgijanje, sistem polarizacije među likovima – sve te klišeje Nikolaidis vješto održava, razvija, ali i razgrađuje, da bi u konačnici ostvario roman parabolu, koji se kao napeta priča čita u jednom dahu.

Posebno zanimljivo u Nikolaidisovom romanu jeste izvedena psihologija i “moralni” sustav masovnog ubice. “Etika” i ideologija kako ih razvija Nikolaidisov lik nemalo u asocijativni obzor i aluzivni prostor iskaza uvode Dostojevskog i njegove *Zapise iz podzemlja* i *Zapise mrtvog doma*, a tehnika ispovijesti koju primjenjuje Nikolaidis u asocijativni obzor iskaza uvlači Danila Harmsa i njegovu prozu koja kroz ispovijest zločinca hoće dokumentirati zločin. Naravno, ova dva pisca nisu jedini prisutni u podlozi Nikolaidisove aluzivne igre. Taj spisak je znatno širi. Sotonizacija stvarnosti npr. u semantičke mreže teksta uvlači Bulgakova, kao što na drugoj strani parabolizacija iskaza nemalo inisistira na kafkijanskoj i borhesovskoj fantastici itd. To znači da Nikolaidisov višestruko kodirani roman nije to samo na razini postupka, same organizacije romana, nego i na razini semantičke mreže teksta gdje obrasci kriminalističke, horor-priče, ili klišeizirane priče o masovnom ubici nose obilježja psihološke rasprave, odnosno rasprave o “etičkom obzoru lika” i katastrofičkim

projektiranih vrijednosti, kojima se iz tačke sadašnjosti i njenih ideoloških, političkih, moralnih i drugih potreba (re)interpretira nacionalna prošlost. Otud su i ep i epska pjesma isključivo zastupnici kolektivnog identiteta i nacionalne ideologije. Time se *epaska vizija nacionalne prošlosti* isporučuje recepijentu u formi čiste političke ideologije. Na drugoj razini književnog teksta epski kulturni kod utemeljuje princip tzv. obrnute mimeze. Budući da ne podražava historiju nego mitološki poredak vrijednosti, on od recepijenta, baš zato što barata idealiziranim sistemom vrijednosti, traži da u konkretnoj društvenoj praksi, tj. u recepijentovoj sadašnjosti postupa kao epski junak u prošlosti, pri čemu se kroz postupke višestrukog identificiranja recepijenta i epskog svijeta zbiva proces obrnute mimeze, odnosno onaj momenat u kojem sama stvarnost počinje podražavati književnost, kako je to uočio Dostojevski u svojoj kritici sentimentalnog modela romana i njegovih negativnih učinaka na ruske čitaoce svoga doba. Na trećoj razini epski kulturni kod utemeljuje tzv. princip *dvostruke prismotre* koji, kao temeljno načelo njenog funkcioniranja, ustanovljava Vladimir Biti u modelu kvantitativne lektire, tj. one lektire koja

važi za kulturu *usmenosti*. Ta se dvostruka prizmatra u *epskom kulturnom kodu* ukazuje kao čista cenzura i autocenzura, budući da su i epski pjevač (autor) i slušalac (čitalac) istodobno motreni (špijunirani) i od kolektiva (drugih slušalaca), pa ne mogu ostvariti individualnu reakciju na epski svijet, ali su "motreni" i od idealnog, a povijesno utemeljnog sistema kolektivnih (nacionalnih) ideala koji čine samu bit kolektivnog (nacionalnog), samim tim i ličnog identiteta budući da fromovske primarne veze između individue i kolektiva još nisu pukle.

implikacijama koje ta etika nosi uklopljena u simulakrum suvremene civilizacije.

Roman *Oni*, međutim, na krajnjem rubu asocijativnih mogućnosti svoje parabole, dakle, kao priča o prirodi izvora i funkcioniranja zla/Zla, dohvaća i ovdašnje ratno, postjugoslavensko iskustvo, one prizore užasa koje je proizvela i legitimirala ideologija i s njom usklađen kulturni model, da bi ih u konačnici ovjerila svojom pseudo etikom. Upravo tu, na krajnjim rubovima romaneskne parabole, Nikolaidisov *masovni ubica postaje i transpovijestan, i transkulturalan*, a njegov žanrovski roman dobija značenje napete paraboličke rasprave o psihološkom profilu zla, sistemu njegovih (pseudo)etičkih opravdanja i razloga, ali i rasprave o mehanizmima pomoću kojih se zlo nameće za temeljni princip i (pseudo)etike, i ideologije, i metafizike i kulture kako individualne tako i egzistencije društva u cjelini. Jednom riječju, Nikolaidis je u maksimalno mogućoj mjeri preslojio obrasce trivijalnih žanrova, dokazujući izrazito velike mogućnosti postupka višestrukog kodiranja romana.

LATICE SVJETLOSTI

Krešimir Bagić (1962), jedan je od najznačajnijih hrvatskih književnih kritičara i pjesnika što su u književni život ušli osamdesetih godina prošlog stoljeća okupljeni oko časopisa *Quorum* sa naglašenim postmodernističkim poetičkim stavom. Objavio je sljedeće knjige pjesama: *Svako je slovo kurva* (s B. Gregorićem) 1988; *Između dva snažna dima*, 1989; *Krošnja*, 1994. i *Bršljan*, 1996. Pored poezije i kritike, piše znanstvene studije i bavi se prireditvačkim radom. Navijač je Hajduka i OM-a.

U sveopštoj postmodernističkoj razućenosti, u svijetu kojim vlada trauma i informaciona šizofrenija, dok uživamo u vještačkim rajevima tranzicijskog modela društva, neka od temeljnih pitanja, (barem što se književnosti tiče) glase: kako pisati poeziju danas ili šta jeste poezija danas? Čini se da na ova pitanja pokušava dati odgovore knjiga pjesama Krešimira Bagića *Jezik za svaku udaljenost*.

Počev od njenog naziva, odmah je jasno gdje "pjesnik cilja", naime, u problem jezika kao osnovnog konstitutivnog elementa ne jedino isključivo pjesme, nego i njenog svijeta, pri čemu pjesma nije svedena samo na jezik, njim omočena kao svojim temeljnim referentom, nego je upućena iz vizure poetike nove osjećajnosti istodobno i jeziku i pjesničkom subjektu i svijetu koji tvori.

Problem pronalaženja odgovarajućeg poetskog jezika, probiranje kroz slojeve tuđih riječi da bi se došlo do vlastitog diskursa, Bagić rješava na više načina: poetikom malih stvari, moćnim sitnicama, naglašenom lirizacijom banalnih događaja iz svakodnevnog života, ukrštanjem poezije i proze, citatno-ironičkim osjećajem svijeta. Sve gore navedeno, naravno, ne predstavlja ništa novo, dosad neviđeno u poeziji. Bagićev stih je sasvim jasan i precizan, pa čak i kada odstupa od elemenata "zadate poetike", metaforizirajući jezik, on i dalje ostaje prozračan i oslobođen modernističkih tlapnji, što su sadržane u riječima: hermetičnost, tamnost ili nejasnost.

Njegovi lajtmotiv-stihovi, u kojima je sadržana maksima poetske autoreferencijalnosti, čak neka vrsta poetskog programa koji traži od jezika da u sebe vrati prognanu stvarnost, jesu: "krošnja kaže da je krošnja" i "cvijet da je cvijet". Takvi stihovi vraćaju izlizanim riječima njihovo prvobitno, ali im baš preko te

Krešimir Bagić:
Jezik za svaku udaljenost,
Naklada MD & Krešimir
Bagić, Zagreb, 2001.

svijesti o ispražnjenosti jezika od stvarnosti donosi i novo značenje. Naime, na taj način Bagić naseljava vlastiti jezik punim, a ne modernistički praznim označiteljima.

Pa, ipak, da vjera u "svetu jednostavnost jezika" nije bespogovorna očituju slijedeći stihovi: "otvorio sam oči u drugom gradu, pošumio ga *nesigurnim* riječima". Gdje akcenat jeste na ovom *nesigurnim*, kojim se u psihološkoj i emocionalnoj ravni oživljava *općepoznati filozofski stav* o jeziku praznom od stvarnosti. S druge strane, izvrsna pjesnička slika "mrakom ulatičen je ovaj grad", upozorava nas da imamo posla sa zreлим *obrtnikom riječi*.

Ova poezija je i autoreferencijalna, programska, lišena autoironičnih nanosa, osim kada programski prevazilazi modernističke ili postmodernističke poetske regule, krećući se prema poetici *nove osjećajnosti*.

Tematsko određenje ove knjige, pored onih nekoliko "vječnih zadanih elemenata", Bagić pronalazi u nogometnom svemiru ili u gradivnim jedinicama samog jezika, imenicama, glagolima, uskliknicima itd.

Na drugoj strani Bagićeva poezija je u intertekstualnom dopisivanju sa čitavim nizom hrvatskih pjesnika: Danijelom Dragojevićem, Brankom Malešom, Damirom Milošem, Ankom Žagar, ali i sa Matošem, Ujevićem, ili Šimićem. Otud se ona iz jezika, kreće ka *različitim autorskim jezicima*, gradeći neku vrstu poetskog kosmosa. Taj je kosmos u pjesmi-ciklusu *Hrvatski pjesnik*, grafički oblikovanoj tako da pjesma vizualizira pješčani sat, slikovno zauzet zapravo time da ukaže na tjelesnu kretnju jezika od Šimića s početka stoljeća do Bagića na njegovu kraju. Pjesma u obliku pješčanog sata tako zbira u sebi s jedne strane *nezaustavljivo curenje vremena*, a na drugoj strani slaganje i zaustavljanje tog nezaustavljivog curenja u jezik. Onaj isti jezik koji je kod Bagića u ranijim zbirkama bio izložen nekoj vrsti ludizma, pjesničkoj igri, čak potpunom svođenju pjesme samo na jezičku igru. Taj je jezik ovom pjesmom dobio i svoju tjelesnost i vremenitost, naslage biografija i poezija, jednom riječju postmodernističku muzealnost, zvitralnu u rezbarenje svijeta poezije. Otud je *Hrvatski pjesnik* pjesma *mnogolikog lirskog subjektiviteta*, onaj eliotovski pogled unazad, u tradiciju kojoj se svaka poetska individualnost pridodaje, mukotrпно je osvajajući.

Knjiga *Jezik za svaku udaljenost* montirana je od pet ciklusa.

U prvom *J'ai bien compris, merci* Bagić melanholično oblikuje pseudo biografski svijet, izlazi iz domena jezičke igre u vantekstualnu zbilju, dekribira kako vlastitu melanholiju tako i stanja

stvarnosti koju gotovo sinestezijski oživljuje u pjesmi. Tehnikom montaže i kadriranja, Bagić postiže osobenu unutrašnju deskripciju stvarnosti, da bi se pseudobiografsko ukazalo na koncu kao mozaik slika stvarnosti, melanholija deponovana u jezik koji istodobno nastanjuju i pingvini, i francuski lokaliteti, i hrvatski egzilni likovi, i pjesnikove emocije, a ponad svega toga treperi blagi lahor Bagićeva patosa i melanholije.

U drugom ciklusu pod naslovom *Možeš li izdržati pogled* Bagić oprobava uspostaviti poetski kontakt sa malim, naoko nevažnim, a egzistencijalno presudnim slikama iz prirode, iz neposrednog fizičkog svijeta. Djetinje doze nježnosti stvari koje nas gledaju, odjednom tom fizičkom ili prirodnom daju ogromnu duhovnu energiju, inkorporiraju pjesnikov slikarski pogled u sebe.

U ciklusu *Vrijeme slavlja* poetski dodir s prirodnim, stvarnosnim elementom još više je pojačan budući da se uspostavlja kao niz *mekih filtera*, nositelja identitetske odgode i levitacijskog stanjanja sa stvarnosnim elementom.

Završni ciklus *Zašto mi je Thomas Bernhard ukrao pjesmu* u kombiniranju poetskog i proznog, u nekoj vrsti poetske proze socijalizira estetsko iskustvo, ispituje traumu u susretu estetskog i sociološkog, da bi se to ispitivanje opet vratilo onomu od čega Bagić i počinje – jeziku koji neposrednim poetskim dodirom levitacijski premošćuje svaku udaljenost.

Kada bi tipični bosanskohercegovački lirik na ćumurni pogon pročitao ciklus *U bilom dresu*, vjerovatno bi odmah nakon čitanja morao otići na ljekovito salijevanje strave. Teško bi on, čija je pjesnička njuška vječito zabodena u nektar romantičarsko-livadskog cvijeća, mogao da shvati da fudbalska bubamara ili oči Laurenta Blanca mogu da budu pjesnički rekviziti. "Lopta u očima Laurenta Blanca raste iz trenutka u trenutak./ Ona je more iznad mora, jezik iznad svijeta,/ radost prije svega./ Kada latice svjetlosti zauzmu oči i ekran,/ vraćamo se u zavičaj, u polje zasađeno suncokretima."

Ako Bagić dekomponira "svima već mrske" modernističke arhetipe, poništavajući Napoleonovu izreku, "ono što je veliko uvijek je lijepo", on stvara, uslovno rečeno, novi pjesnički mit, mit o najvažnijoj sporednoj stvari na svijetu.

Ljubitelji "gole istine" u poeziji, oni koji spaljuju metafore kao inkvizicija vještice, ipak mogu pronaći u ovoj knjizi utjehu za svoj ukus. Sve je ovdje brižljivo posloženo u uspjele fragmente i isto takve pjesme. Možda ponekad ovakva poezija djeluje previše "ispolirano". Ništa ne "talasa". Odsustvo socijalnog u niza-nju lijepih riječi, što je pomalo simptomatično u ovom dobu

“vlдавине префикса”, nije golem nedostatak ovoj knjizi, nego je to znak da sam se autor ovih redova vratio nakon čitanja Bagićeve knjige u vlastiti poetski ukus. Ovu knjigu ne možete nabaviti u sarajevskim knjižarama, pa čak ni u najopremljenijoj od njih, knjižari “Buybook”. Završit ću citatom, “nogomet je jezik za svaku udaljenost”.

Elizabeta Šeleva

KATAHRESTIČKI ČITAJUĆI SARKANJCA

“Izgubiću se u Deridi i
u onom njegovom, da nema
ništa izvan teksta, pretvoriću
se u tekst, izgubiću samog sebe”
(Sarkanjac, 2001: 37)

Strah od Teksta

Knjiga “Makedonski katahrezis”¹ Branka Sarkanjca pojavljuje se u vreme “loše beskonačnosti” teorijskih paradigmi, koje ambiciozno promišljaju i racionalizuju čovekovu “bačenost” u svet; u vreme kad se zbog nepredvidljivih apokaliptičnih scenarija što nas okružuju brzo pretvaramo u borhesovski nastrojene tumače fikcije, na brzinu pretočene u naš novi imperativ, u našu – jednu i jedinstvenu stvarnost.

Da li je opravdano da se ima strah od teksta, danas, kad se tekstovi množe nesavladivom brzinom? Da li je opravdano da se prizna svoj sopstveni, egzistencijalni strah i zazor pred tekstom, koji je lakomo pripremljen da usisa svog čitaoca, svog sledbenika, svog zanesenjaka? Da li je možda potrebno da objavimo, kao Sarkanjac, nelagodu pred tekstom, znajući naime za njegovu veliku apsorpcionu moć, znajući za Deridu koji je tako reći impregniran u magmi svoga pisma i – gord zbog toga?

Ali, upravo je to PRVA instanca zbog koje Sarkanjčeva knjiga počinje da se sledi kao uzbudljiva staza od kamenčića i hlebnih mrvica, u teorijskoj šumi zle veštice zapadnog stanja, koja pokušava da proguta MARGINALNE Ivicu i Maricu, sve one koji su izvan nje, ali tako ukusni da mogu poslužiti kao hranljivi zalogaji, kao fiziološka građa budućih teorijskih matrica i Veštičinih poduhvata.

Prvo pitanje, iako možda zvuči neobično, upravo je pitanje: da li postoji, koji je, i gde je, DOM teorije danas (isključivo: koliko je on gostoprимljiv i otvoren prema Drugima), da li ona ima jedinu i jedinstvenu lokaciju: poreklo (koren) i polazište? Na to pitanje – Sarkanjčeva knjiga odgovara tonom koji potkopava pretpostavljeni teorijski komfor: zato što on prvenstveno govori o (svom) *zamoru od teorije*. Ili pak o jednoj teoriji zamora. Zamor, podjednako proizveden iz derivatnog (zapadno, imperijalno,

¹ Knjiga je peta po redu u seriji izdanja “Mreže za lokalnu i subalternu hermenautiku 359+”, koja se karakterišu nesumnjivom aktuelnošću, provokativnošću i širokim tematskim opsegom (“Pitanja o makedonskom modernizmu”; “Černobilija Čičkan”; “Komšijski kapidžik”; “State-Irnjin”). Autor ove knjige Branko Sarkanjac, inače profesor političke filozofije na Filozofskom fakultetu u Skoplju, zajedno sa Nebojšom Vilićem i Bojanom Ivanovim javlja se kao jedan od inicijatora i osnivača intelektualne grupacije Mreža 359+, čiji je osnovni cilj “preusmeravanje imperativnih diskursa Istok-Zapad ka lokalnoj sceni i njenoj funkcionalnoj pragmatiki”, kao i “promocija lokalnih i sopstvenih resursa i njihovo postavljanje, ne više u funkciju zapadnih interpretativnih metodologija, već u pravcu njihove implementacije i u funkciju onih koji žive post-kolonijalno stanje”. (Newsletter, 1, 2000)

pomodarsko, epigonsko znanje) i iz autoreferentnog (lokalno, samoizolovano, autističko, samodovoljno znanje). Rečeno jezikom Sartra, ova knjiga traži slobodu od hegemonizma (zapadne teorije), dok, s druge strane, očekuje svoju “slobodu za” i pravo na – MIRNU, ratom neometanu, teorijsku refleksiju (koja se, poslednjih meseci, a možda i godinama unazad, tako reći uopšte ili veoma teško, kod nas mogla ostvariti).

S obzirom na aktuelne turbulencije i uslove na “terenu”, pokazuje se da samo (prosvetiteljsko) vladanje teorijskim znanjem (nasleđem) više nije dovoljno niti je pak funkcionalno upotrebljivo ukoliko nije dopunjeno jednom aktivističkom, lokalnom pragmatikom i operacionalizovanom “moći za znanjem”.

Probleme i pitanja koje postavlja ova knjiga (probleme identiteta, politike znanja, potčinjenost “malih” kultura) nije moguće odvojiti od pulsirajuće dramatike savremene istorije. Živeći usred jedne “životno političke situacije” pitanja političke filozofije u odnosu na sve nas predstavljaju ne samo akademska i specijalistička nego isto toliko i egzistencijalno važna pitanja – utoliko što silom svoje duhovne provokacije postaju primamljiv i prihvatljiv argument, posebno za jednog komparatistu, u okvirima aktuelnog komparatističkog trenda: interkulturene studije.

Šarm Granice

Koristeći kao svoje reference imena i dela teoretičara nezapadne provinijencije (reč je o Čikano-ženi, Gloriji Anzaldue², ili Indijki, poznatoj Gajatri Spivak) – Sarkanjac nastoji da revidira i revalorizira šarm granice koju živi i on sam, u i kroz sebe³. S tom naznakom što ovoga puta ona nije shvaćena kao prokletstvo već kao stvaralački izazov i uzbuđenje s kojim se autor lično suočava živeći baš kao “subjekt granice (a takav je, da podsetimo, bio i veliki “mangup” granice, svojevremeno izgnanik iz javnosti, a posthumno guru kulturne teorije, Mihail Bahtin).

Epistemološki Sarkanjčev pronalazak zove se “brahijacija” (“nomadski poduhvat kojim se dekonstruiše državna nauka, discipline, grane”; nova rizomatska nauka s akcentom na lokalnom pragmatizmu umesto stare, korenite, sistemske Državne nauke). Ta reč u suštini označava pozajmicu iz zoologije, preraspoređivanje glavnih i sporednih grana na drvetu “zatečene državne nauke”, a primenjena na polju humanitarne epistemologije ona upućuje na sliku o identitetu “koji visi u vazduhu”, na osnovnu dilemu novog naučnika, za koju granu da se uhvati, koju da izabere, kako da se održi kretanje.

² Da podsetimo na činjenicu da je pesma Anzaldue “Da živiš u graničnoj zemlji” objavljena u jednom od prethodnih brojeva časopisa “Naše pismo”.

³ Izazov multikulturalnosti, višekratnih “mešanih” identiteta, porekla i kulture, kao i nove propustljive granice, po prvi put kod nas beše tematiziran na prošlogodišnjem skupu “Komšijski kapadžik”, u kulturnom centru “Mesto”, održanom na Sarkanjčevu inicijativu.

Znanje sveta i znanje o svetu, prema Sarkanjcu, više nije izvodljivo u sklopu tradicionalne, kumulativne i nekritičke apsorpcije: danas ono prerasta u znanje podložno izboru, "brauzibilnosti" (pretraživanje, adekvatno lokalnim potrebama i lokalnoj pragmatiki), prilagođavanju, modifikovanju. Ono se na kraju pretvara u "katahrezis", u svojevrsni epistemološki otpor, u "drugačije" presađeno znanje, u novu, upitnu smesu "univerzalne" sa lokalnom mudrošću, teoriju, akciju. Nije slučajno što autor upućuje na neophodnost traganja za takvim još uvek neosvojenim modalitetima znanja i *multikulturalnom epistemologijom* tako što drugo poglavlje knjige ostaje interrogativno formulisano "Koji je novi diskurs o novoj situaciji?".

Time se, mrim, polako nadilazi zakon Divljeg Istoka. Odnosno, njegova obaveza da on, kao subalteran (potčinjen), postojano samog sebe prevodi i dokazuje pred očima arbitra, zapadnog Prvog. Tako teorija u makedonskim okvirima, prestajući da bude isključivo pitanje korektnih ili nekorektnih aplikacija, adekvatnih ili neadekvatnih erudicija, prerasta u jedan novi PROJEKT, ona se traži i očekuje samu sebe u svom autentičnom, katahrestičkom ruhu... Ili kao što se pregnantno kaže u knjizi – "Meni treba diskurs o meni" (:47)

Post-kolonijalnost

"Uz moderne istorijske
diskurse zemalja oko Makedonije
jedan postmoderni
nema šanse"
(Sarkanjac, 2001: 61)

Sarkanjac je prvi teoretičar koji je još 1995. godine, u svom intervju za nedeljnik "Danas", izrazio spremnost da eksperimentiše s metodološkim domenima *postkolonijalne kritike* kod nas.

Njegova knjiga se uključuje u jednu zanimljivu, podsticajnu sferu, kao što je "*politika znanja*", upućujući na latentnu spregu koja postoji između znanja s jedne i moći s druge strane. U okvirima tih rasprava problematizuje se i demistifikuje prividna naučna neutralnost teorijskih predstava (odnosno, slika o Drugom), koje sadrže jednu suštanstvenu dimenziju političke manipulativnosti, političke represije i nepravde, koje, ne samo epistemološki već i politički, potčinjavaju i učutkuju Drugog.

Zato je uvodno poglavlje ove knjige formulisano u obliku jednog, za nas ključnog pitanja, pitanja (adekvatne) samoidentifikacije, i jednostavno glasi: "Kako da se govori o Makedoniji?"

Uzimajući u obzir dominantne i aktuelne konflikte identiteta, koji danas onespokojavaju Makedoniju, prema Sarkanjcu, Makedonija spada među zemlje tzv. *Četvrtog sveta*, čiju distinktivnu odliku predstavlja upravo problem s identitetom i procesima njegovog političkog legitimisanja.

Sem toga, postkolonijalna kritika u svom nastojanju da suštinski prevrednuje imperijalnost i, u svojoj osnovi, diskriminatorski učinak na paradigme zapadnog znanja, poseže i za nas za isto tako značajnom i plodotvornom temom o *subalternosti* (potčinjenosti) i perifernosti pojedinih (malih) kultura i njihovih subjekata: nasuprot privilegiranosti velikih, moćnih, imperijalnih kultura i njihovih subjekata.

Analitičko osvetljavanje i pronicanje u tu bolnu, kulturnu diskriminiranost, izraženu preko kategorija "subalternosti" (potčinjenosti) predočava jedno od mogućih, teorijski produktivnih ishodišta u procesu sopstvenog kulturnog, kao i teorijskog prevrednovanja, što Sarkanjac prilično provokativno, ali sasvim argumentovano i zagovara.

Njegova knjiga se uklapa u tzv. *standpoint epistemology*, odnosno epistemologiju (različitim) gledišnih tački i (specifičnih) stajališta kroz koje se afirmiše nezadovoljstvo od univerzalističkih modela tradicionalne epistemologije. Takva tendencija savremene teorije (u čijim se okvirima, pored postkolonijalne, uklapa i feministička kritika), označena kao "*škola nezadovoljstva*" – prvenstveno stremi u pravcu da konkretnog čoveka i njegovu egzistencijalnu dramatiku ponovo vrati u okvire danas paradoksalno otuđene "humanitarnosti bez čoveka".

Neretko ostajući zbunjeni i bez adekvatnog metodološkog alata za zadovoljavajuće imenovanje i eventualno razrešavanje dubokih i bolnih dilema koje slede našu savremenost – "ovde i sada", u Sarkanjčevoj knjizi pronalazimo nesumnjivo dragocen orijentir za dalje produktivno istraživanje novih analitičkih sredstava svojstvenih post-kolonijalnoj teoriji i korisnih za osvetljavanje naše kulturno-političke situacije.

Ipak, možda najveća zasluga ove knjige sadržana je upravo u tome što zahvaljujući otvorenim sumnjama koje izražava u pogledu zapadnih hermeneutičkih ključeva, teorija kod nas više nema potrebu da svoje epistemološko "breme" licemerno odvajaja i apstraktno profilira, odvajajući ga od svog nasilno prečutkanog egzistencijalnog "bremena".

S makedonskog preveo:
Duško Novaković

PORTRET

Milica Nikolić

Emir Dragulj
1939-2002

TAJNOPIS EMIRA DRAGULJA

U svome poslu, pred sopstvenim nalogom, Dragulj se oseća pomireno podvojenim između svesti o tome da nikada nećemo znati šta stoji iza stvari i pojava u kojima nam se svet ukazuje i imperativa da tu nedokučivost odgonetnemo. Emiru se, u punoj tišini i melanholičnoj kontemplaciji, ukazuju znaci toga sveta, on ih izdvaja i prenosi po nalogu čije prirode i sam nije svestan: prirode zagonetne i nesaznatljive. One koja miri tamnu i svetlu stranu postojanja, naizgled potirući podvojenost sveta. Ova sučeljenost, likovno saopštena najtananim sredstvima, nenametljivo podređena unutrašnjem razlogu, izrasla je u dramatičnu suštinu ovoga dela: u rukopis jedne izuzetne umetničke ličnosti i likovne poruke jednostavne na prvi pogled, a veoma složene u svemu što je iznutra čini. Tajnovitost ovoga pisma artikuliše upravo osnova koja oblikuje nevidljivo sapostojanje suprotnosti, ali i suzdržanost ekspresije, tišina koju na prvi pogled ništa ne remeti iako se sučeljavanje iza te tačke čuje kao tragičan sudar. Sve to uslovljava i našu recepciju: čini je složenijom, ali tek onda kada podlegnemo poniranju ovog umetnika u neizvesnu budućnost i očajnu savremenost, uz istovremenu potrebu da dozove nadu, verovatno i nesvestan da to čini. Ovaj nevidljivi, reklo bi se inkompatibilni spoj pokriven je težnjom za izdvojenošću i samoćom, u kojima je jedino i moguće pronicanje u ono što je jedva dostupno spoznaji. Zato svaki govor o svetu Emirovog slikarstva ne može bez traganja za tim pritajenim povezivanjem, jer upravo ono i čini suštinu tajnopisa koji nas toliko privlači.

Draguljevo slikarstvo nas pokreće iznutra: čak i onda kada smo uvereni da smo sliku “doživeli”, kako umemo da kažemo, mi je i dalje nosimo kao tajni znak. Reč je o procesu “dogledavanja” u koji nas ove grafike uključuju. Tako da tajnu otkrivamo u njenoj dvostrukosti – kao nešto što nam se otvara i kao nešto što se skriva. Upotrebila sam impersonalni oblik, a mogla bih pouzdanije reći: kao nešto što autor skriva a slikar otkriva. Ili, još pouzdanije: kao centripetalne i centrifugalne sile sveta koje se ovde tako dramatično oglašavaju.

Ne želim da ulazim u deskripciju Draguljevih slika, kao što ne bih ni u deskripciju pesama. Privlači me raščlanjavanje sastavnica ovog slikarskog zbivanja, razotkrivanje oblika i traganje za glavnim i sporednim protagonistima. Želim da potražim zapretna

značenja i, pre svega, bogatu simboliku koju ovaj likovni siže nudi. Da u toj ukrštenoj simbolici otkrijem skriveni sadržaj Draguljevog sveta i da pokušam da se približim slikarevom osećanju tajne našeg okruženja.

Svako kome su poznate Draguljeve grafike setiće se dva zbira njegovih tema: u sebe zatvorenih bosanskih predela sa usamljenim, u njih zagledanim čovekom – i čudesnih minijatura – velike priče o “malim stvarima”.

Netačno, ili nepotpuno sam odredila prvu “grupu” grafika: svakako da je figura usamljene individue, zaustavljene pred tajnom predela, zagledana u sebe ili u vlastiti očaj, ono što nas najpre pokrene i što u nama ostane kao overa autentičnosti Draguljevog rukopisa. Ali usamljenost, samoća kao osnova egzistencije, nije na ovim slikama samo čovekovo svojstvo. Sve je tu samo – čak i šumarak. Sama je ona jedna, uvek dragoceno lepa kuća, i onda kad je u skupini seoskih domova. Sve je zatvoreno, svedeno na unutrašnji, nevidljivi život, zagledano u sebe. Samo je drvo, sam je onaj čudesni kesten, sam je konj, čak su i brda sama, sama je dvokolica, sama je hrpa kamenova, često je sam i golub (jedino ptice na drvetu nisu same), sam je konjanik, sami su jablanovi, sam je pas, sama su tri ukrštena lista, sam je plod, čak i kad je u povezanoj ili “slobodnoj” gomili, sam je sat, sama je šolja, sam metar, sam je Dali iako okružen bezbrojem znakovlja, sam je ključ, sam je cvet, sam je petao, same su ruke, jedino nisu sami dvoje u zagrljaju.

Crvena avlija. Tema kruga. Prožimanje kruga i četvorougla

“Svi vole *Crvenu avliju*”, čula sam jednom Dragulja. *Crvena avlija* je, pretpostavljam, privlačna zbog snage kontrasta između boje nade, radosti – i samosti, izdvojenosti, svojevrsne zatvorenosti svakog predmeta prisutnog na slici. Čovek pred zidom pri vrhu sam je da samlji ne može biti. Bela horizontala zida bila je potrebna iz kontrastno-likovnih razloga, ali upravo je čovek zagledan u mrak, u ništa, pred zidom koji preči i odvaja – jedan od najznačajnijih motiva koji se ponavljaju sa uvek novim konotacijama. Iako nije njeno središte, ovaj je elemenat slike svakako i kontrapunktalna pozicija mogućoj dominaciji živo crvenog, obogaćenog Draguljevim čudesnim drvetom, kestenom (desni, gotovo skriven, nikako nije beznačajna replika), savršenim skladom oblićja konja, golubom, koritom, dvokolicom, ponekim

kamenom, i dalje, na puteljku, čovekom sa kosom i psom. I tek na kraju da kažem: sa dvoje zagrljenih u uglu, ispod kestena. A onda – tanka linija kruga, presudna upravo zbog neočekivanosti i tananosti.

Uz tek rascvetalu voćku naslonjen je bicikl – trag života u kući, čovekovog odsustvujućeg prisustva. Dva točka bicikla, tamnog na beloj kori drveta, dozivaju se sa dva kruga-oka na ćupriji, sa krugovima i polukrugovima meseca u srednjem planu. I krošnja drveta je neka vrsta kruga, sapi konja isto tako, druga ćuprija je deo kruga, točkovi na dvokolici čisto i precizno izvedene kružne forme. Drvo koje iznutra misli i ne da sebi da se eksteriorizuje i očara nas poput kestena – doziva se sa četvorčlanom skupinom jablanova, četiri vertikale usmerene ka nebu.

Na grafici *Mesečeva mena* krug je najeksplicitnije obeležje: četiri kruga na nebu i tri na zemlji dominiraju likovnom celinom, skupinom usamljenih kuća na brdu i predstavom neba. Delovi puteljaka su delovi kruga, kružni su tovari sena ili slame na konju.

Pet krugova na nebu presudno obeležavaju grafiku *Brdo*, ojačani trima kružnim krošnjama, naročito drvetom obrubljenim ukруг postavljenim kamenovima, ali i ne sasvim čistom skupinom kružnih oblika voćnjaka sa suprotne strane i stogovima sena uz njega.

Dva kruga idealno su prisutna na slici *Konjanik* – krug crvenog meseca i krug zadnjeg obličja konja – dva kruga u strogoj vertikali.

Krug nam se nameće kao Draguljev visoko znaćeci oblik. Pratili smo ga, i pratićemo ga, pogotovu u prožimanju sa drugom dominantnom formom – četvorouglo. Krug i četvorougao ukazuju se kao bitni konstruktivni i simbolički znaci ove likovne koncepcije, kojima se, znamo, iskazuje jedno od osnovnih čovekovih osećanja prirode i reperkusija kosmičkog prostora: princip skupljanja u granice i princip neograničenosti. Ako se prihvati razumevanje da četvorougao evocira zatvorenost, ukotvljenost, mirovanje, odabrani trenutak, posebno da evocira smisao tajne, a da je krug sinonim neograničenog, savršenog sklada, homogenosti, odsustva podele, početka i kraja, i, u islamskom predanju, znak apsolutnog – u ovoj međusobno prožetoj osnovi naslućuje se posledična veza kojom se mogu posredno objasniti racionalni impulsi Draguljevog slikarstva. U sve to se izuzetno uklapa jedno od tumaćenja simbolike kruga – da je krug *znanje u neznanju*, jer se ova sintagma može povezati sa racionalnim i podsvesnim u ovoj naizgled tako precizno iscrtanoj a istovremeno

tajnovitoj slici sveta u kojoj se uvek ostavlja mogućnost za iracionalne poteze, koje umetnost i čine onim što ona jeste, a koja je ovde izjednačena sa pojmom neznanja.

Dvostranost postojanja, Draguljev hortus deliciarum, Imanje, Kuća na bregu

Ova dva osnovna likovna elementa sa svojim simboličkim značenjima mogu se primeniti i mnogo invazivnije. Simbolička tema otvorenosti u zatvorenosti, i zatvorenosti bez izlaza prenosi se na dve zone slikareve unutrašnje postojanosti, koja deluje veoma čvrsto kao melanholija bez odstupanja i kao glas trajne okrenutosti ka dobroj strani života.

Iako je Stojan Ćelić još 1981. rekao: "Danas njegove gvozdenne krletke nepovratno zatvarajući vidike svojim čvrstim konstrukcijama, zastori padaju, sve što je bilo žubor i zov života pretvara se u konačan muk" – što je jedan od najtačnijih nalaza – ipak mi nije bliska tvrdnja da se sve pretvorilo u konačan muk. Naprotiv, na Draguljevim grafikama vidim još uvek, uz njegov nesumnjivo pretežno sumorni pogled, u nekim trenucima doveden do jauka – i proplamsaje nade, nemogućnost da se ona potre. Ćelić je svoj nalaz ispisao povodom grafike *Kamion*, nastale pre dvadeset godina, kada Dragulj nije mogao slutiti ono što nas očekuje – najmanje kamione koji će odvoditi na streljanje ili prebacivati ubijene do tajnih skrovišta. Ali slikarevo duhovno sazrevanje i biološko udaljavanje od mladosti verovatno je pojačalo osećanje zatvorenosti i sužavalo, ali ne isključilo, prostor za vitalističko načelo. Tako da ovu naporednost, ovo živo sa-postojanje, pratimo do danas, iako bi se moglo učiniti da Draguljev poslednji odgovor, njegova varijanta *Los desastros de la guerra*, ilustracije za knjigu *Pucanje duše* Janje Beč, potire ovu mogućnost. Ali, na sreću, nije tako.

Želim da sledim ovu dvostranost, ovu konstantu Draguljevog slikarstva, ne kao evolutivnu formulu, jer verujem da ona ne postoji. Mislim da je naporednost dva pogleda jedino postojana. Same godine nastanka grafika to potvrđuju. Slike koje mi daju osnovu za ovo zaključivanje raščlanjavaću rukovođena jedino sopstvenim unutrašnjim odazivom, ne vodeći računa o hronološkom sledu već o onome što povezuje jedno i drugo slikarevo osećanje sveta, prizore vedrine i one čija su podloga

beznađe i ćelićevski muk. Tako će i moj sled biti u funkciji potvrde ove prividno kontroverzne dvostranosti, a u stvari izuzetno zrele intelektualne podloge i visoko postavljenog kreativnog razloga. Poći ću od manje tipičnog: od složenih Draguljevih vedrina – jer mi se upravo preko njih otvara pravi pogled na tamnu suštinu druge strane.

Zato bih prvo – o *Bašti*.

Nastala godine 2000, kada su svi zastori bili spušteni, i sve već zamračeno i pokopano, više no što je Ćelić ikada mogao pretpostaviti, slika ovog rajskog vrta, čistog u svojoj vitalističkoj, skoro radosnoj artikulisanoj, neka je vrsta visoko značćegeg kontrapunkta.

Čudesno lepa kuća, ona iz Počitelja, sva u ozarenju, svojim skladom, otvorenošću, sjajem okuplja okolne zgrade na način “rođački”, u harmoničnom susedstvu i prisnosti. Ovoj združenoj priključuje se drveće, raznoliko, posuto pticama, neuznemirenim, uključenim u isijanje blagosti bosanskog pejzaža. Prizor je dopunjen isto tako blagim i nevinim brdima, retko inače kod Dragulja lišenim skrivenih loših slutnji. I brdski put ne vodi u mrak nepoznatog, već, čini nam se, u neki sličan plemeniti predeo. Baštenska staza u prednjem planu kao da svojom belinom doziva nešto što smo čitali: da je svaki put potraga za istinom i mirom, da nije beg od sebe, odvajanje, već usmerenje ka nekoj drugoj destinaciji koju osećamo kao svoju. Uz nju se kreće, rekli bismo jedino na ovoj grafici, čovek okrenut licem a ne leđima, uspravnim, delatnim hodom, neopterećen slutnjom i zadržanjem od pošasti.

U središtu prednjeg, vedro ružičastog plana – još jedno rascvetalo drvo, životvorno, darovalac ploda, hrane i moguće stanište za ptice – one koje je čovek jednom umeo da razume kao uzvišeno stanje bića. Raskoš njegove razgranatosti precizna je, jasna, suprotna skupnoj neraščlanjenosti gornjeg voćnjaka. Pomišljamo na stablo iz Kur’ana, simbol raja, ili na drvo koje je simbol dinamičnog života zbog svoje sposobnosti neprekidnog obnavljanja.

Jesu li komadi stene i kritičnjaci ometanje ove dobre, plodne strane postojanja na toploj osnovi? Ili samo mala zadržka u zračanju edenskog? Da li je tamna neraščlanjenost voćnjaka, svaka-ko potrebna iz likovnih razloga, i nagoveštaj mogućeg dejstva druge strane? Pitaćemo se sve dok nas ne opomene na fonu bledog, blagog planinskog lanca, uz tvrđavu (koja je zatvaranje ali i sklonište) jedno malo drvo. Samo. Krivo. Ljupko. Kao cvet. *Bašta* bi mogla biti u vizuri ovog slikara nenaklonjenog rajskim predelima

onaj *hortus deliciarum* iz snova, onaj vrt slasti koji nudi radosti života – možda jedina prava radosna slika u Draguljevom opusu.

Sa *Imanjem* (1980) već nije tako. Ova bi grafika, onim delom koji je nosilac značenja i imena, mogla biti takođe varijanta edenskog života – svedenog na elementarne sastavnice i vidne njihove znake, ali ne i svojom celinom. Pred nama je još jedna divna kuća bosanskih predela, kuća koja može biti sve što joj je čovek vekovima pridavao: središte sveta, simbol utočišta, zaštite, majke, otvorena suncu na izlasku, bašlarovski simbol unutrašnjeg bića. Prozorski niz nešto drugačiji nego na kući u *Bašti*, izlomljen, i on otvoren vazduhu, svetlosti i sposobnosti primanja – predstavlja onu neophodnu sponu između unutrašnjeg života individue i spoljnog okruženja koje je čovek uvek željan da potčini sebi. Čudesna spona: niz malih belih pravougaonika – zavesice na prozorima – nagoveštaj otvorenosti i prisustva, neka je vrsta dozivanja sa kestenom, drvetom koje, po jednom poetičnom predanju, upija nebesku rosu. Život onih koji su nastanjeni u kući i koji svojim malim zastorima daju najrečitiji znak o svome prisustvu, o životima koji se iza njih odvijaju, izjednačuje se, ili povezuje, sa životom stabla koje se uvek obnavlja, kao i život iza prozora. Ono što je u kući unošenje malih znakova želje za ulepšanjem okruženja, to su u vrtu raskošni beli cvetovi, zenitni čas stabla, i beli kameni krug oko njega. Savršenstvo kruga, nepodeljenost, jedinstvo, celokupnost, ali i dobrota, opstanak – sve se to evocira ovde, “stavljanjem jednog pored drugog”. Krug zatvoren u sebe, kuća zatvorena u sebe, i nagoveštaj plodova i radosti obnove. Još jedan edenski pogled i rajski čas, ne samo zbog rascvetalog drveta u središtu već i zbog povezivanja sa ljupkim obrisima i razigranošću tamnoga šumarka i linijama njegovog vedrog spajanja sa zavesicama i kestenom. Vedrini se naglašeno priključuje najjači beli potez začaranog imanja, kaldrma koja ne deli već se obavlja oko njegovih delova, okružuje gotovo interuterinski u trouglasto-obloj svojoj dominaciji. Na njoj su atributi čovekovog povoljnog trenutka, odmora za stolom i na klupi, njegova pomagala, korito, lestve, daske, i – prijatelj i pratilac svih Emirovih prikazanja – konj. A oni kojima je sve ovo podređeno nisu samo u kući, napolju je onaj poluskriveni par, koji tu ostaje, u uterusu ljudskog blagodatnog življenja i zatvorenoj slobodi. Naravno da tu mora biti i male nepoznanice – dve forme u prednjem planu, nemirna (kružno kamenje) i mirna (beli pravougaonik), jedna pored druge, koje za mene, koja nisam osoba prvenstveno likovne percepcije, moraju imati i neko drugo značenje koje ne umem da odgonetnem.

Kuća na bregu (1986) poseduje samo jednu sponu sa *Imanjem* – kuću okrenutu suncu na izlasku i svetlost na zadnjem planu slike. I ovo je kuća koja bi mogla biti utočište, i ona doziva svojim “malim” odlikama lepšu stranu postojanja, uz prozore sa zavesticama i saksijom za cveće, čini nam prisnijim lestvice, bure, daske oslonjene na kućni zid, petla, ali i belu mrlju na krovu – otvor za ognjište. Ognjište, središte koje zbližuje toplinom i svetlošću, oličenje života koji se podržava i širi. Sve ostalo odlazi u drugu zonu – poguren čovek u dvorištu, okrenut kao i obično leđima. Reka uz kuću granični je pojas između dobrih, osvetljenih pojedinosti života i druge obale u podnožju brda koje zatvara vidik i, moglo bi se reći – da nije obasjanih vrhova – kao da krije pretnju zatvorenosti i tamne nejasnosti. Ovako, upravo zahvaljujući osvetljenim vrhovima sa kojima se belina kuće dodiruje – uspostavljena je ravnoteža koja istovremeno potiskuje nejasnu zatvorenost druge obale ali i podseća na uvek prisutnu suprotnost edenskom krajoliku. Ova se grafika može smatrati i svojevrsnim uvodom u ciklus slika u kojima dominira zatamnjena strana, gde ravnoteže nema, u apsolutnoj ili delimičnoj podeli – pre svega imam u vidu *Rano proleće* (1998) i *Hamala* (1996). Teško mi je objasniti zašto se u sastavnicama prednjeg plana *Ranog proleća*, koje su iste kao i na grafikama što se vide u edenskoj svetlosti – drvo, bicikl, par, ptice – ne oseća ista poruka. Je li to zbog prigušenije svetlosti koja evocira više zimsko zamiranje nego svetlost proleća, uza sav blagi početak cvetanja na jednom drvetu, ili je pak to zbog drugog plana kojim dominira ćuprija sa dva različita oka i “neutralnim” brdima – što ne otvaraju niti zatvaraju bolju perspektivu – teško je reći.

Hamal na drugi način evocira sumorne životne okolnosti. Čovek hoda dvorištem sa svojim oruđem, konopcem, preko leđa, među tragovima oskudne životne priče – dvokolicom, ponekim kamenom – sve oko njega sugeriše jad i patnju. Ni hamalove ruke stavljene na leđa i značenje toga položaja koji se oglašava kao čovekova podređenost višoj volji – trpljenje jer je tako “dosuđeno”, uteha u pokoravanju – ne menjaju osnovni smisao slike. To je sumorni pogled bez ijednog proreza u svetlost, koji ne može da promeni ili umanji čak ni crvena podloga na kojoj je sve smešteno. Naprotiv, ona definitivno okončava priču o skučenosti egzistencije.

Ovim melanholičnim odazivima dodala bih, kao viši stepen toga tona sve do potpunog zatamnjenja, motiv čoveka pred tajnom druge obale, jednu od najuzbudljivijih Draguljevih tema. Pre svega izdvajam smisaoni triptih *Pred brdima*, *Obala* i *Odlazak V*.

Odlasci

Obala i *Odlazak V* odgovor su na ovu temu, izvanredan u svojoj ekspresivnosti i dubini likovne meditacije. Ovde se odigrava jedan sasvim specifičan proces poistovećenja slikara sa idejom dela, koju vidim kao govor o pritajenoj drami saznavanja, sumnje i poverenja. Mada se u prvi mah čini da su obe slike rep-like na temu upitanosti pred mogućnošću promene i prelaska na drugu životnu obalu i mada je sličnost likovne realizacije velika – postoje tanane razlike koje razućuju jedno od presudnih Draguljevih promišljanja čovekovog snalaženja u prostoru i vremenu. Tako se u tumačenju ovog likovnog diskursa nameće naporedno raščlanjavanje ovih dveju grafika koje u velikoj sličnosti i naoko malim razlikama produbljuju svoje odgovore.

Osnovni elementi su skoro jednaki: čovek u istom položaju, pred zidom, zagledan prema drugoj obali, pred mogućnošću prelaska. U prvom trenutku razlikujemo samo različite tonalitete, zaokupljeni osnovnom porukom.

Svetla, zamamna voda je pred hodžom na slici *Obala*. Zid, na suprotnoj strani, u sasvim svetlom, skoro belom tonu, omeđuje šumarak rascvetalih kestenova, sinonim Draguljevog edenskog krajolika. Ni na jednoj drugoj grafici nema *toliko* ovog, čini mi se jedinog, Draguljevog znaka radosti i raskoši.

Odlazak evocira čoveka zagledanog u nevidljivu, zatamnjen drugu obalu u prividno istom položaju, omeđenog dvama zidovima, jednim pravim, kamenim, ispred sebe, i drugim, imaginarnim ili stvarnim, od naslaganih brvana iza sebe.

Čovek pred zidom *Obale* i čovek pred zidom *Odlaska* podjednako su u stanju preispitivanja. *Odlazak* je suprotan svemu što određuje *Obalu*. Nema ni reke, ni drugog obalnog zida, namesto rajskog šumarka – konačni mrak, možda i nepostojanje. Motiv odlaska ne može se naslutiti, jedino je sigurno da je dovoljno jak ali ipak i dovoljno podložan sumnji. Sumnja je obojila vidik tamnim, ona sugerise njegovu zatvorenost. Vidimo ruke. Njihova sugestivnost jedan je od najjačih “momenata” slike: ruke su uvek inspirisale čoveka na razmišljanje: video ih je kao sposobnost da se učini, deluje i izvrši, ali i kao simbol snage, vlasti, pružene pomoći i zaštite, pa i delotvornosti u smislu podsticaja i ravnoteže. U nekim civilizacijama stavljanje ruku na leđa kazuje i podređenost božanskoj volji, a spuštene ruke s dlanovima okrenutim prema spolja sugerisu zaključivanje i iščekivanje, fizičku dopunu uspostavljanja unutrašnjeg spokoja. Ali, ma koliko cela čovekova figura odavala stanje smirene kontemplacije, crnilo pred njim uliva duboku sumnju u to.

Jesu li figure hodže na ovim dvema grafikama zbilja identične kao što se na prvi pogled čine? U crtežu, postavci, u celini i mnogim, bolje reći gotovo svim pojedinostima – jesu. Ali razlike ipak ima, koja se može činiti nebitnom, no ona, veoma istančano, kazuje nešto što se ne bi moglo smatrati beznačajnim. Svakako uslovljena likovnim razlogom, ona ipak sugerise određena značenja koja osećamo kao preobraćanje jednog govora u drugi. Čovek na grafici *Obala*, prema kojoj očigledno duhovno stremlji, suočen je sa preteškim spoljnim preprekama. Njegova figura je tonski prigušenija, koloristički manje istaknutih sekvenci. Njen donji deo se gotovo gubi i stapa sa celinom. Na grafici *Odlazak* figura je u snopu svetlosti, naročito ramena. Njihova naglašenost uvek pretpostavlja snagu, često osnovnu delatnost koja čoveka određuje. Istaknuta pleća u ovoj situaciji stvaraju utisak velikog duhovnog napora, možda i ne samo duhovnog, koji očekuje čoveka pred sudbinskom odlukom. Istaknuti su i ruke, vrat, šake. Bez obzira što je to deo svetlosne game, nude nam se i nova moguća razumevanja. Čak i u skoro istom položaju šaka postoji jedna značajna razlika. Na grafici *Obala* desna je u relativno mirnom položaju, koji ne odaje čoveka u grču, i prekriva celu levu, bez vrhova prstiju. Ruka preko ruke, spokoj. U *Odlasku*, leva šaka je gotovo grčevito uhvatila desnu, dva palca kao da su u klinču. Nalik na spremnost za odbranu koju očekuje. Ili na grčevitu koncentraciju, na unutrašnju prepreku. Ili na sputavanje, da se ne načini sudbinsko prekoračenje. Možda i još nešto.

I, na kraju, najinspirativniji deo svih upitanosti: tri lista na crnoj podlozi. List najčešće predstavlja simbol sreće i napretka, a svežanj listova sjedinjenje u istoj radnji i istoj misli, celokupnost. Uzmimo tu mogućnost, veoma prihvatljivu za razumevanje "druge obale". Apsolutno crnilo je ostalo netaknuto iako ga pokrivaju listovi divni u svojoj sjedinjenosti sa podlogom i istovremeno u svojoj izdvojenosti od nje. Kao da sugerisu nadu i dobre mogućnosti zatamnjenog prostora – postojanje života u predelu u kome se svetlost ne vidi, ili je uopšte i nema, i to života raskušnog, jer *ovakva* tri lista mogu postojati samo u svetu preobilnog rasta živog.

Slutnje i godine 1991–1992...

Prateći lestvicu Draguljevih tamnih značenja izazvanih datom mu vlastitom unutrašnjom supstancom i sklonošću melanholičnom pogledu, a u poslednjoj deceniji i realnošću jednog u

zlu prenapregnutog istorijskog razdoblja – možemo tu ravan sagledati različito, zavisno od ugla iz koga posmatramo. U nedavnom intervjuu u kome govori o opštoj i sopstvenoj nesreći za proteklih ratnih godina, o erupciji zla koje je buknuo poput eksplozivne naprave, na pitanje-konstataciju da “tragedija i zlo nisu bili teme vaših radova”, Dragulj odgovara da je “teško, užasno teško izraziti to slikarskim jezikom”. Koliko znam, Dragulj se likovno direktno odazvao na kataklizmična zbivanja čiji je savremenik bio samo crtežima potresne ekspresivnosti i visoke tragičke tenzije saradujući sa Janjom Beč na knjizi *Pucanje duše*, jednim od najznačajnijih svedočanstava našeg vremena. Sve ostalo što je u tom periodu sačinio pripada drugom pogledu – posrednom govoru, metaforičnom i simboličnom. Za ovu priliku izdvojila bih tri grafike koje to ilustruju: *Dvokolica*, *Godine 1991/1992...* i *Poplava*.

U bečkom katalogu iz 2001 – nekoj vrsti antologije Draguljevih realizacija – sučeljene su, sigurno ne slučajno, grafike *Dvokolica* i *Godine 1991/1992...* i *Poplava*.

Dvokolica je rađena 1986, dakle pre mogućih predviđanja nadolazeće destrukcije, a ona to anticipira na način toliko upravan da je nemoguće ostati neuznemiren pred delovanjem podsvesnog. Ovu sliku totalne, unutrašnje i spoljne pustoši nije lako preneti na verbalni plan.

Golo brdo sa hrpom kamenja – tragovima urušene kuće – i jedna dvokolica. I to je sve.

Danas, nakon petnaest godina, tu ogoljenost lišenu vegetacije i kolorističkih razlika, tog Mesečevog pejzaža, doživljavamo kao uzbudljivu anticipaciju, kao esencijalnu sliku porušene zemlje i jedan od bosanskih predela kojima i poneka preostala kuća i poneko rascvetalo drvo ne mogu izmeniti užasno lice.

Pored ove slike u katalogu se, voljom slikara, svakako i samog u čudu pred vlastitim slutnjama kojih u vreme rada na *Dvokolici* nije mogao biti svestan – nalazi grafika *Godine 1991-1992...* Nju nije teško verbalno predstaviti, ali samo spolja, jer je njena snaga u onome što stoji iza verbalnoga. Na velikoj crnoj površi i, u odnosu na nju, relativno uskoj beloj ravni nalaze se samo tri “predmeta”: presečen, ili pukao kamen, postranično osenčeni vodomer i obličje goluba u letu. Na reljefu zatamnjeno-belog kamena može se prepoznati skelet goluba. I ništa više. Kamen u ovakvoj postavci, i nekoj vrsti nedodirljivosti, izgubio je značenja koja mu se inače, u raznim predanjima, pridaju: on nije više statičan aspekt života, niti je mogući simbol zemlje-majke, možda samo doziva komemorabilnu objavu, jer, verovao je čovek,

između duše i kamena postoji neka veza. Ali uplela se ovde na posredan, gotovo tajanstven način, veza sa vodom, ne samo zato što je čovek povezivao kamen i vodu, niti jedino stoga što je slikar slutio ubrzo nastalu *Poplavu*. Na vodomeru u senci kame-
na, postavljenom sasvim po strani, ispisane su godine naše stra-
šne decenije. I treći saučesnik ove alegorije, golub, simbol je lju-
bavi i, posebno u islamu, simbol anđela i besmrtnosti. Čudesni
crtež goluba, u svoj njegovoj raskošnosti i lepoti oblika i léta,
svakako je središte ovog jedinstvenog ratnog prizora, u kome bi
golub ostao jedini glasnik živoga. Sve ostalo bilo bi kamen. Onaj
kamen iz predanja što miriše na čoveka.

Grafika *Poplava* iz 1995, godine kraja rata u Bosni, neka je
vrsta poslednje reči, zasad, o tragediji bosansko-hercegovačkoj.¹

Opšte mesto – da je voda izvor smrti koliko i izvor života, da
razara koliko i stvara – znatno se proširuje u ovoj likovnoj zamis-
li, kao da sledi razmišljanje o *vodi smrti*, koje provalu voda sma-
tra simbolom velikih nedaća, pustošenja i gutanja, i onog veoma
važnog za značenje ove slike koje potiče iz judaističkog preda-
nja – da se smrt jednog istorijskog razdoblja može uporediti sa
potopom, jer on simbolizuje iščeznuće, brisanje: jedno doba nes-
taje, drugo nastaje. Zato se i pitamo želi li umetnik da oglasi nes-
tapanje jednog vremena, iako zna da je ono koje nastaje nedos-
tupno njegovom pogledu, osećajući samo da voda briše istoriju.
No on sad nema prostora u sebi za spoznavanje vode koja uvodi
biće u novo stanje, kao “simbol nesvesnih energija, bezobličnih
sila duše, tajanstvenih i nepoznatih motivacija”. On stoji, kao i
čovek, pokriven glave, užasnut pred potopom koji je odneo
njemu znan život, znake vekovnog postojanja i čovekovih dob-
rih namera, nade da će umilostiviti nebo gradeći sebi stanište za
razgovor sa njim. Ipak – pitamo se da li je ova slika samo rekvi-
jem za nestale ili je umetnik ipak, u bilo čemu, ostavio moguć-
nost za nadu u neuništivost života.

Voda je poplavila sva obeležja zajedničkog postojanja, razli-
čitosti u sličnosti kao osnove života koji je trajao. To uništeno
zajedništvo oglašavaju potopljene crkve, pravoslavna, katolička,
katedrala, jevrejska, turbe, višegradska ćuprija i mostarski most.
A šta je ostalo na obali? Čovek pokriven svojim jadnim halje-
tkom, više zbog užasa pred nemogućnošću da bilo šta drugo vidi,
ili da time smanji prostor koji mu je pred očima – nego zbog
vode (kazne) koja se sliva na njega. I onaj htonski pas, i vodomer
sa ispisanim ratnim godinama i nekoliko kamenova. Nema
mosta koji omogućuje prelazak s jedne obale na drugu, nema
hrpe kamenja koja bi, po islamskom predanju, udruživanjem

¹ Govorim samo o
grafikama. Izuzimam
crteže za *Pucanje duše*.

slabih duša kamičaka, postala velika duhovna snaga. A pas, olinjali, mršavi, izgadneli, otvorenih čeljusti, i on u nekom pohodu ili bekstvu? Vodič kroz noć smrti? On koji, opet po islamskom kanonu, poseduje 52 obeležja – polovinu svetih, polovinu đavolovih. Neka ovde bude jedno – tumač živima da ispituju mrtve.

Ali uza sva tamna značenja i odsustvo ijedne druge boje u likovnoj koncepciji, možda ipak možemo pronaći dva različita znaka. Brežuljke u pozadini i – mesec, koji kao da leži na samoj vodi-pošasti. On, ovde gotovo deo poplavnih voda, nadznak nesreće, većim delom zatamnjen, sa jedino svetlom blagom lučnom linijom svoga srpa, opominje nas na najveću žrtvu nabujale nesreće – muslimanski etnos. Simbolika meseca je jedna od najrazuđenijih: sugeriše, pored ostalog, da i mrtvi postižu novi vid postojanja. Tokom tri noći, mesec kao da je mrtav, on nestaje, da bi se ponovo pojavio i sve jače sijao. Zato je, valjda, i shvaćen kao simbol preobražaja i rasta, sinonim biološkog ritma. Njegovo dvoznačno postojanje: kao imenovanje žrtve i pomen mrtvima, i kao simbol revitalizacije, stvaralačkih snaga života – omogućuje da poruku ove slike ne shvatimo jednoznačno, i otud nam se otvara mogućnost da mesec povežemo sa brežuljcima u pozadini, za koje je, i u likovnoj strukturi slike, upravnije vezan nego za simbole uništenja.

Dihotomija meseca

Mesec *Poplave*, sa svojom dvoznačnošću, pobuđuje me da se još jednom vratim višedimenzionalnoj grafici *Mesečeva mena* iz 1998, koja me je prethodno privukla motivom kruga, a sada mi se ukazuje kao mogućnost dvostranog značenja slike. Zanimljivo je koliko ovaj sugestivni, sveprisutni kosmički simbol, veoma blizak Dragulju, i sve njegove simboličke funkcije koje čovek oseća, vidi i tumači, mogu da deluju na unutrašnja kretanja likovnog iskazivanja. Ono je zasnovano na dihotomiji iz koje proističe složena priroda ovog “Mesečevog pejzaža”. Kada *Mesečevu menu* tako imenujem, ne mislim samo na zasutost prizora mesečevim diskom iako to proizvodi visok likovni efekat. Imam u vidu unutrašnji proces ponikao verovatno u nesvesnom, koji je gusto naseljeni predeo učinio zonom hladnom i zatvorenom što izaziva asocijaciju na beživotnu planetu.

U pokušaju da konkretizujem doživljaj, izneću duboko ličnu interpretaciju, svesna rizika i pred slikarem i pred onima kojima je likovnost struka. Simboličnu povezanost i uslovljenost Dragulj

je izrazio tako što je "Mesečev pejzaž", uokviren zidom izdvajajući, uokvirio još jednom – belom, širokom cestom koja sugerira pouzdanost, nepromenljivost, slobodu za čovekove delatnosti. Kao malo koji, možda nijedan Draguljev prostor, ovaj je naseljen ljudima u poslu, u kretanju ka nekom delotvornom cilju, sa praticima i pomoćnicima – konjem, senom, sanducima, prućem. I ponekom pticom. Kao uvek, sve su ljudske figure okrenute posmatračevom pogledu leđima, spuštene glave, što ovde ima i posebno konceptualno dejstvo. Niko nije zagledan u naseobinu, svi deluju kao ljudi iz nekih drugih predela koji ovde svraćaju i verovatno i ne vide ono što vidimo mi. Dva razdvojena, naporedna "mesta radnje" – u vezi i uslovljenosti, i u potpunoj samostalnosti. Poput dva nebeska tela čija nas večita povezanost i razdvojenost toliko inspirišu.

Melanholični pojmovnik

Konjanik

Teško se mogu udaljiti od stišane unutrašnje tenzije Draguljevih slika a da se ne sučelim sa dvema grafikama iz 1995. i 1996 – *Konjanikom* i *Konjanikom s pticom*. Vidim ih kao još jednu, izuzetno impresivnu realizaciju Draguljevog melanholičnog pojmovnika. Slikar uključuje nov mozaični komad u svoju globalnu sliku čoveka uvek samog i uvek ugroženog, i onda kada je u neprobojnoj tmini i kada je u dnevnom prostoru nastanjenom ljudima kojih nema. Obe grafike mogu se razumeti i tumačiti dvojako: i kao vanvremenski, opštesimbolični likovni govor i kao koncept vezan za vreme kataklizmi našeg prostora. Pošto i sama mogu da uključim obe mogućnosti, otvoriću i jednu i drugu. Utoliko pre što mi se čini da one i treba da budu sučeljene jer su umnogome komplementarne.

I *Konjanik* i *Konjanik s pticom* jesu, ili mogu biti, veoma prosredne priče o čovekovoju samoći i ugroženosti. Teško je reći ko je fundamentalnije sam – konjanik koji odlazi u noćno crnilo ili onaj na dnevnoj svetlosti. Obe su slike dramatično lepe i uzbuđljive. Ako prihvatimo tumačenje da je konj ono najplemenitije što je čovek stekao, da se razlikuje od drugih životinja i da je njegova sudbina neodvojiva od čovekove, biće nam blisko i zaključivanje da su konj i čovek u izuzetno istančanoj igri sa bezbrojem mogućnosti. Noću, kad jahač ne vidi, konj je vidovit i vodič; on tada upravlja, jer samo on može proći nekažnjeno kroz tajne

nedostupne razumu. Danju – ponesen snagom trke, konj galopira naslepo a jahač pazi, širom otvorenih očiju, da konja ne zahvati strah i vodi ga prema određenom cilju.

Tumačenje Žana Loda da je konj “skup znakova ... zupčasta crta koja znači vibraciju”, pavelo me je da ove dve likovne interpretacije upravo tako i razumem, verovatno ne kao vibraciju o kojoj Lod govori, nego kao izuzetno prijemljivo vibriranje crnog i crvenog na grafici *Konjanik*, kao i dva polukruga – čovekovih leđa i konjskih sapi – koji su u titravom susretu sa belom vertikalom moguće kuće ili zida. Tome dodajem odnos dominantno crnog sa svim značenjima koje ono nosi, a koja su osnovna tema ove slike, i svega čime zrači spojena, dvodelna, figura jahača i konja, odajući čovekovo poverenje u prelepu životinju jer zna da će ga dovesti gde treba, iako se neizvesnost ne može potisnuti. Ne umanjujem ni vibrantni dodir beline vertikale zida i beline jahačevih leđa koji može značiti i vezu koju čovek napušta da bi otišao u nepoznato. Jahač svojim držanjem sugerise sigurnost, poverenje u upravljanje konja, njegov instinkt i intuiciju. Tačnija odrednica se ne bi mogla naći – slika upravo treperi od mogućih tajnih ili bar nedokučivih značenja, od nesporazuma koje srećemo kao sam sukus ove zatvorenosti i zatamnjenosti, čvrstog saveza čoveka punog pouzdanja i konja u svoj njegovoj profinjnosti, jednostavnosti, strogosti i savršenoj uravnoteženosti. “Kao da lebdi u rukama jahača”, rekao je uz to Valeri. Upravo je tu deo onog većitog tananog sadejstva, igre poverenja i velike naklonosti. Ova je istančanost prenesena na celinu značenja *Konjanika* i na sve likovne odnose koje sliku stavljaju u sam vrh grafičke umetnosti.

Konjanik s pticom drugačija je ravan ovoga spoja, druga mogućnost zajedništva – ona dnevna, na putu iz senke ka svetlosti izlazećeg sunca, ona u kojoj je konj simbol čovekove mladosti, snage, stvaralačke moći. Konj lako prelazi iz noći u dan, povezuje suprotnosti koje se neprekidno ispoljavaju, on je život i stalnost u nestalnosti života i smrti.

Ovoga puta, sinonim života je soko koji otvara pobedničku dimenziju, nadu u svetlost. Usamljeni jahač sa sokolom na ruci oglašava nadmoć i pobedu, bilo da su one već postignute, ili da tek treba da se dogode. Usponski simbol, soko, oglašava pobedu koja se podjednako može ostvariti na fizičkoj, intelektualnoj i moralnoj ravni, jer soko, kralj ptica, oko je koje sve vidi.

Slika sugerise lako prelaženje konja iz noći u dan i povezivanje suprotnih mogućnosti. Prelazak iz senke u svetlosnu zonu lak je i spokojan. *Konjanik*, očigledno u stanju povišene koncentracije

i izuzetno harmoničnog spoja sa životinjom, u pohodu je ka bo-
ljem, obećavajućem predelu, skoro ozarenom. On povezuje nas-
pramne ruševine i desni zid, ostatke građevine, i levu stranu, dve
tople kuće sa Draguljevim edenskim znakom – kestenom u cvatu.

Privlačno je još jedno moguće tumačenje: grafika je nastala 1995, godine kraja rata u Bosni. Brdo u zadnjem planu je, po slikarevom svedočenju, deo Sarajeva. Možemo li, i smemo li, pogotovu posle prethodnih interpretacija, sliku videti i kao odazivanje na neposrednu prošlost? Suprotnosti, leva i desna strana sa naspramnim delom, mogu govoriti o iščezlom životu koji je tu nekada postojao, ali i o životu koji se sačuvao i koji će se nastaviti. O moralnom pobedniku koji ide da objavi pobeđu i oglasi obnovu srušenog grada, kojeg na slici nema, jer ga zaklanja, nagoveštavajući buduću svetlost revitalizacije, blisko nam, toplo i jedva naseljeno brdo. Možemo li i smemo li tumačiti sliku kao odaziv na “istorijski trenutak”, ili je umetnikov govor vanvremenski, nastao u želji da svedoči o delu večitog ciklusa života? Oba bi se razumevanja mogla obrazložiti. Nameće mi se da nastavim putem kojim sam pošla: *Konjanik* je nastao godinu dana posle *Konjanika s pticom* i obrazovao sa njim izvrstan diptih. Grafike se nisu, reklo bi se, našle jedna pored druge samo iz likovnih razloga. Obe su, ovako postavljene, dobile novu smisao-nu dimenziju i zaokružile celovitost ovog jednog, bitnog, značenja. U svakom slučaju, mogli bismo im, da se ne ogrešimo ni o jedno od dva osnovna značenja, priključiti devizu renesansnih štampara uz amblem sokola:

*Post tenebras spero lucem.*²

² Posle tmine nadam se svetlosti.

Leđa, šake, lice

Telo na Draguljevim grafikama nije hrišćanski dijabolični aktivizam, niti se predstavlja u svojoj krhkosti i prolaznosti, pogotovu nije protivnik duha; ne samo to, ono je njegov verni pratilac, izraz i provodnik htenja, ono sudeluje u mračnim stranama duha ali i u njegovoj svetlosti. Telo kazuje svu čovekovu dihotomičnost i razućenost. Ono je medij slikarevog govora o složenosti i raznostranosti postojanja.

Ljudska figura je na Draguljevim slikama najčešće okrenuta leđima. Ne samo zato što čovek u pejzažu mahom nekud odlazi. I kad je tu – u bašti, na imanju, poslušujući, uz kuću, on nam je retko okrenut licem. Leđa zamenjuju sve: mistiku i nemi govor lica, inteligenciju, emotivnost. Leđa kazuju čovekovu svetlost i

senku, koncentraciju, upitanost, melanholiju, nedostupna rešenja i – trpljenje. Ona otvaraju sve nijanse celokupnosti habitusa i raščlanjuju njegove bezbrojne izražaje, razlažu složenost sudara našeg opstanka. *Izraz leđa* je jedinstven fenomen ovoga slikarstva, i to je jedan od motiva koji se ne zaboravljaju. Kao da ćemo uvek videti čoveka zamišljenog pred brdima, ili pred drugom obalom kojoj teži i strahuje od nje, posebno onog koji se odlučio da ode verujući i ne mogući da poveruje da će savladati tamu nepoznatog. Pogotovu nam se uvek vraća očajnik pokriven glave pred poplavljenim životnim zbirom. Ali i Rembrant pred štafelajem, i savršenstvo leđa konjanikovih. Često sam razmišljala o ovom fenomenu pokušavajući da odgonetnem njegov unutrašnji smisao. Uvek mi se činilo da sam na pragu odgovora, mada ga nikad nisam našla.

Nepoznanice su i šake, snažni akteri ovih likovnih postavki, i kad su deo figure i kad su jedini “junaci” minijatura. Šake često najrečitije sugerišu slikarevu poruku: hamalova ruka na leđima ili ona čoveka pored natovarenog konja u bosanskom predelu jače no njegov korak i telo u pokretu iskazuju pretešku svakodnevicu i spokojno trpljenje. Šaka pokriva čovekovu celinu: ona je njegovo oruđe i njegov govor; sredstvo održanja i središte muka. Ukrštene šake čoveka pred brdima i hodže na grafikama *Obala* i *Odlazak V* imaju takvog udela ne samo u ekspresivnosti figure nego i u dramatičkoj tenziji slike da, verujem, ove kompozicije bez njih ne bi bile ono što jesu. Ali pošto su šake nekad i jedini likovni subjekt, mogle bi se raščlaniti u svojoj ekspresivnosti i značenju upravo u skupnoj jedinstvenosti u kojoj su date, recimo, u *Rukama* iz 1989.

Ruke u Draguljevom viđenju nisu poznati simbol vlasti i nadmoći, čak su manje nosioci sposobnosti da se deluje a više oznake ravnoteže i “produžetak duha”. To su one ruke-sinteze o kojima se često govori, pasivne po onome što sadrže, aktivne po onome što mogu držati. Uvek su u smirenom, opuštenom položaju, opružene pa time i pružene. Brane se spokojem i deluju podatno. Nisu odbrambeno sredstvo, pogotovu ne napadačko. Zatvaraju krug sa telom, sa celinom fizičkog bića, ali i sa duhovnim likom. Kada su neposredno opuštena, deo su organske celine kojoj pripadaju, isto onoliko koliko nisu odvojene ni od okruženja. Osećamo ih kao izraz čovekovih unutrašnjih pobuda, njegovih dobrih namera i visoke koncentracije. Najviše onda kada su udružene, preklopljene, pružene jedna drugoj kao potpora, ojačanje. U ispruženom dlanu vidimo upućenost drugome, tako retku na ovim slikama gde je junak usamljeni, nekomunikativni

čovjek, neprikosnoven upravo u svojoj usredsređenosti i osuđenosti na samost. Ako bismo na frizu-kvarti *Ruke* pokušali da raščlanimo značenje koje položaj ruku može da sugeriše, odnosno okrenutost dlanova prema spolja (samo su jedne ruke okrenute spoljašnjom stranom šaka) – mogli bismo to osetiti opet kao “dobru stranu” – kao otvorenost, neagresivnost, odsustvo grča, dodir sa spoljnim svetom. I više od toga: kao suštinu opštenja: šaka je tu posrednik, prijemnik, odašiljač, sredstvo, oruđe, tumač. Celina dobre strane ljudskog: poziv na razumevanje i saradnju. Šake nisu pretnja nikome i ničemu.

Lica su jedva prisutna na Draguljevim slikama, iako znamo da se upravo licu pridaje najveći značaj u otkrivanju individue, da se njime prikazuje unutrašnje ja, njegov najživlji, najosetljiviji deo, da ono odaje neuporedivo više nego sve ostalo telesno, da simbolizuje evoluciju živoga bića od tmine prema svetlosti. Draguljeva posebnost je upravo u tome što po ekspresivnosti, zračenju, poruci, stavlja lice na istu ravan sa ostalim delovima čovekovog habitusa, onim koje on oseća nosiocima unutrašnjeg govora vrednosti i pobude. Na zbirnim grafikama, kao i na slikama koje fiksiraju spoljna zbivanja, čovekovo lice je jedva vidljivo, bez raščlanjenog izraza. Tako je i kod dvoje zaljubljenih koji često proviruju iz nekog ugla i obasjavaju svedene eksterijere, dajući slici pojačan lirski, ekspresivni akcenat (*Rano proleće, Crvena avlija, Mesečeva mena, Imanje*).

No lice kao posebna tema, u kombinovanoj portretskoj tehnici, i te kako postoji na nekoliko izuzetnih grafika. Govorim o *Devojci s golubom, Devojci i petlu* i nadasve *Zagrljaju* (ovu grupu razlikujem od sjajnih portreta Direra, Rembranta, Goje i Dalija). Ne umanjujem izuzetnost lica devojke sa golubom i njegovu izvrsnu kompozicionu sjedinjenost sa ostalim elementima slike (Kalemegdan, savska obala, konjanik, mali i veliki golub, nečije i ničije ruke) i savršenstvo samog tog lika – ali dajem neku vrstu prednosti složenom i, okviru Draguljevog koncepta, sasvim posebnom *Zagrljaju*, gde lice žene isijava spajanje duhovne i čulne ljubavi. Uzbudljivost generiše likovni izraz radosti sjedinjenja, apsolutne predanosti i utonuća u sreću. Kompozicija ima tri aktivna subjekta: lice žene, leđa muškarca, ženine ruke. Povezanost ženinog lica i njenih ruku artikuliše žensko načelo zaštite, radosti predavanja i uzimanja, introvertne čulne omame, neku vrstu izraza ljubavne egzaltacije slične religioznoj. Kao da nam se ukazuje lice madone u dodiru sa Bogom. Žena sa Draguljeve slike emanira “svetost” čulne ljubavi, spoj duhovnog i čulnog doživljaja. Njeno lice jedno je od najekspresivnijih koje znam upravo

zbog tog ekstatičnog stanja koje je preneseno sa izuzetnom snagom transponovanja žudnje u duhovni spokoj. Šake devojke su produžen efekat ovog preobražaja. One, ne suviše ženske, mogu čak izgledati kao ruke moći, pa čak i vladanja u njegovoj mogućoj dijalektičkoj suštini. Idealna predanost i prepuštanje, iako oličenje pasivnog, preobraćaju se u izraz dominacije. Čovek je utonuo u ženu ostvarujući se, žena ga je prihvatila svojim darom, svojim licem, svojom tajnom. Njenu skrivenu snagu dovršile su ruke, jer su one smisao ljubavi i identifikacije. Njegovo lice, koje jedva da je vidljivo na slici, utonulo je u sjaj ženskog predavanja. On je u poznatoj prisutnosti s leđa, koja, mora se dodati, za Dragulja nije subalternna pozicija. Istina, ko bi smeo tvrditi da je ovo osećanje odnosa polova i autorovo. Junak Draguljevih slika je taj mahom leđima okrenut muškarac – on je središte slikarevog melanholičnog pogleda – kazujući svu mukotrpnost svoga življenja i ugrožavajući zbir svoga uvida. Jedino je u *Zagrljaju*, u ovom izuzetnom isečku univerzalne ljudske priče, muškarac okrenut srećnim leđima da tako kažem, daleko od razmišljanja koje ga je uvek predstavljalo spuštenih ili pravih ramena, opterećenih unutrašnjim pritiskom. U *Zagrljaju* njegovih ruku nema, ramena su mu obgrljena rukama ženske zaštite i potpore, a on je sav u predavanju onom jedinom što može biti protivteža okruženju, izričući tako svoju priču o ljubavi. Koja je, rekla bih, i slikareva čežnja za njom.

Golubovi, tema parova. Samost i dvojnost

Kao deo te čežnje vidim i trajni Draguljev motiv, neku vrstu njegovog amblema koji prati bezmalo sve slikareve teme – obličje goluba, tog univerzalnog pojma ljubavi i moguće nesamoće. Na Draguljevih slikama svi su sami: ptice, psi, insekti, vilini konjici, konji, čovek. Golubovi jedino nisu: uvek u doticaju, u međusobnoj težnji. Često u usmerenom zajedništvu, kao da izviđaju put onome jednome, raskošnome.

Ne znam šta je podloga žive privlačnosti koju Dragulj oseća prema golubovima. Verujem da postoji čisto likovna ali i ona iz drugih projekcija. Za grafičara je, sigurno, likovna spektakularnost ove ptice raskošnog zamaha velika. Ali verujem i u simboličku podlogu, prenesenu ko zna kojim putevima. U mnogim predanjima, a ponekad i u našoj svakodnevnoj simboličkoj svesti, golub je, osim sinonima ljubavi, i simbol čistote, mira i slobode, sublimacije nagona i prevlasti duha. Njegova krila se tumače

kao sudeoništvo u božanskoj lepoti, a u nekim religijskim slikama duša koja se približava svetlosti prima oblik golubice.

Svakako je nemoguće sve ovo ubrojati u potencijalne podsticaje a još manje u precizne zamisli slikara, ali isto tako ne može se isključiti ni mogućnost posrednih prenošenja koja se transponuju u nesvesne impulse. A i da nije toga, tajnovita komunikacija golubova može biti izuzetno privlačna jer je iznijan-sirana, zavodljiva u svojoj izražajnosti, a golub je kao lik ptice i po snazi evokativnosti jedinstven u ptičjem kraljevstvu. Golubovi su pouzdani saučesnici Draguljevog tajnopisa, onog njegovog dela koji čovekovo usamljenosti i osuđenosti na patnju nudi protivtežu ljubavi.

Ali odjek ovih značenja je daleko složeniji. *Tema para*, evocirana s toliko izražajnosti u likovnim prizorima zblizenosti i spojenosti ne zaustavlja se na predstavama golubova ili muškarca i žene, već otkriva polje naoko marginalnih, svakodnevnih znakova našeg prisustva. Čitav jedan svet predmeta, plodova i usputnih čovekovih pratilaca otvara se Draguljevim "mrtvim prirodoma", svet, između ostalog, zasnovan na sapostojanju samosti i dvojnosti kao bazičnih oblika postojanja. Oni se neprekidno prepliću, čak i onda kada bi se reklo da su potpuno nezavisni. Dva predmeta, uvek na izvesnoj udaljenosti, ponekad ista, ponekad različita, otkrivaju potajne veze. Maline se dozivaju dvema stranama vlastitog oblika i različitim intenzitetom istog kolorita, svojom istošću i jedva uočljivom različitošću, koja je toliko diskretna da se možda tako ne bi mogla ni odrediti. Ali maline *postoje zajedno*. Ne samo zato što su deo iste vrste živoga sveta, već i zato što, ovako postavljene, na posredan način osmišljavaju život koji ne može biti sveden na jedno, ma koliko slikarevo osećanje samosti bilo jako. Teško je reći čime se dva ploda podstiču, ali između njih se nešto događa, to osećamo iako nismo kadri da značenje objasnimo. Događa se i van njih. Jer se smisao ovog sa-odnosa, bolje reći *zbivanja odnosa*, proširuje i izvan domena slike, prenoseći se, u kataloškoj postavci, na primer, na susednu grafiku *Cvet* (iz 1987). Koji nije tu, sasvim sigurno, nimalo slučajno. Cvet je, u svome sjaju, još otvorenije koloritnosti, u dramatičnom sadejstvu sa njima. Zeleni listovi, neka vrsta podloge, podloga nisu, oni su tu kako bi drugojačijišću i prigušenošću, možda i potisnutošću, ojačali blesak jednosti.

Odnos je nešto složeniji na grafici *Cvet* iz 2001. jer su tu dve apsolutne samosti vizuelno povezane tankom vertikalom stabla cveta koja ih ne povezuje. Posredi su tananosti za koje verujem da neću imati verbalnih sredstava da ih odredim. Na jednako

crnoj pozadini kao i na istoimenoj minijaturi iz 1987. sve je, reklo bi se, isto, izuzev što su pri dnu na njoj gotovo jedva vidljivi listovi, a na onoj iz 2001. jarko osvetljen svežanj luka pored sata. Da li upravo ta osvetljenost podstiče utisak samodovoljnosti kao što i pojačana obasjanost cveta stvara istovetan utisak, i kao što naglašeno labava veza stabljike samo podupire dojam dve *naporedne* samosti, ili čak stavlja u sumnju pravu dvojnost? Možda i naporednost bez mogućnosti pravog spajanja? Ili samo dosluh na daljinu, osuđenost na jednost i privid dvojnosti? A možda je ova slika i trenutak opšte sumnje u mogućnost spajanja, možda davanja prednosti samosti ili uverenje u osuđenost sveta na samost? Ovo sve može ličiti na nedozvoljivu samovoljnost tumačenja, ali, eto, neka i nama koji smo se našli pobuđeni da interpretiramo i kad nismo u svome domenu bude dozvoljeno takvo ogrešenje. Ukoliko ogrešenje jeste. Jer, ipak, ne pruža li nam jedino umetnost mogućnost da neograničeno i slobodno širimo projekcije na ono što nam je ponuđeno, ne razmišljajući o umetnikovom inicijalnom impulsu?

Sličan odnos vidim i u povezanosti tri sledne minijature: dve šoljice, tegla, ključ. I mada sam skoro sigurna da slikar nije imao na umu ovo što mu pripisujem, mislim da se u tumačenju neću ogrešiti o njegova htenja. Dve šoljice i ključ čine motiv složenijim, odnosno uspostavlja se dvostruki odnos: povezanost dva istovetna predmeta, i odnos između para jednakih i trećeg, različitog, odnosno između spoja i samosti. Spoj šolja je relativan: one stoje kao naporedne, nezavisne, i kao spojeni oblici u svojoj istosti. Lišene su razlika, osim nekih minimalnih osenčenja. Istost ih čini dodatno skladnim i pojačava ideju dvojnosti, para, vrednosti zajedništva, ma koliko ona bila relativna. Harmoničnost njihovog spoja koja vrednuje združenost dobija na konceptualnom planu prisustvom trećeg predmeta, koji nema nimalo podređenu ulogu. Naprotiv. I on pojačava ideju para ali joj i suprotstavlja ideju samosti kao ravnopravne mogućnosti. U svojoj jednosti, ključ podstiče ovo dvostrano zaključivanje, odličnom likovnom interpretacijom, jednostavnim sredstvima, sugerije razučeno značenje. Dve grafike pored šolja – *Ključ* i *Tegla*, koje se na prvi pogled mogu učiniti protagonistima ideje jednosti – imaju itekako ambivalentnu funkciju. Ovo, verujem, nimalo slučajno postavljanje u katalogu ilustruje i razvoj slikareve ideje u veoma širokom vremenskom rasponu. U ovom slučaju, u razmaku od šest godina. Posebno je, u svojoj jednostavnosti, značenjski višedimenzionalna *Tegla*. Ona je prva u zbirci domaćih upotrebnih predmeta, u galeriji plemenitih veština kućnog kraljevstva.

Sažetost plodova u njoj, sa još jednim carskim elementom, kriškom limuna u središtu volumena tegle, i tkanina koja je zatvara na vrhu, kruna oblika, promovišu, za razliku od ključa, recimo, samost kao rezultat zajedničkog dejstva: ljudske ruke i još nekoliko elemenata moguće zamisli – plodova, platna (ili papira), tankoga kanapa, sve u vrhunskoj režiji priređivača. Ona se ozbiljno sa-postavlja uz apsolutnu samost susedne minijature *Ključ*, dajući joj poseban intenzitet tim, sad bi se već moglo reći, *suprotstavljanjem*. Iako je ključ bio deo trodelne pozicije *Dve šoljice*, njegova je uloga tu potpuno drugačija nego u minijaturi koja podvlači i veliča njegovu samodovoljnost. Ključ pripada onoj seriji predmeta iz svakodnevnog života koji otvaraju prostor bolje strane postojanja. Uz njega, zapravo zajedno sa njim, sudeonici toga sveta predmeta su *Kanap*, *Klupko*, *Novine*, a pridružuju im se plodovi, sami ili združeni sa pokretnim živim svetom.

Luk sa satom

Sve su mere i razmere ovoga teksta prekoračene. Ali ne znam kako da ga napustim a da ne kažem nešto upravo o njima, plodovima, o divnim grafikama *Luk sa satom*, *Limunovi*, *Boranija*, dočaranom spoju skladnoga zbira koji se nudi kao svet u malom. Ipak, imam prostora samo za onu gomilu luka vezanu čvrstim kanapom, celinu prisutnu svim licima energije zbira i pojedinačnosti koja razuđuje ono što obično nazivamo “lepotom sveta”. Svežnjevi mladog luka, hrpa likovno privlačnog povrća, u crnom, na crnom, uz naznaku – gotovo samo liniju ružičaste podloge, pomaže nam da osetimo izdvojenost i primimo poruku da radosti ima pred nama ako umemo da je vidimo i razumemo.

Ali tu je i časovnik, u svom sjaju Emirovih brojki na njemu, podsetnik na vreme večnost, koji opominje da i luk treba shvatiti kao protivtežu ništavilu, a sat, u njegovom paradoksalnom prisustvu, kao sučeljavanje vanvremenih oblika cikličnog života planete i vremena merenog čovekovim parametrima koji imaju udela samo u njegovoj ograničenoj egzistenciji. Ili pak kao otkrivanje lica bezvremenog trajanja – uprkos kratkovečnosti plodova ali i dugovečnom njihovom obnavljanju i čovekovoj isto takvoj kratkovečnosti i dugovečnosti reprodukovanja ljudske vrste. Okončani vegetacioni ciklus jedne vrste, i kratkoročno njeno trajanje u postvegetativnom periodu, izraženo je u ovoj smirenoj hrpi za koju ljudsko merenje ne znači ništa, možda isto onoliko koliko ni čovekovo pomagalo – časovnik – nema udela

u dužini trajanja ljudskog života. Tako da bismo grafiku *Luk sa satom* mogli konceptualizovati kao govor o ograničenosti ljudskog postojanja ali i kao govor o različitim odseccima vremena u funkciji večitog (u planetarnom smislu) obnavljanja i male važnosti čovekovih nastojanja da izmeri to neprekidivo obnavljačko trajanje.

Post scriptum

Ovaj duboko lični, i nimalo stručni uvid u Draguljevo slikarstvo moram da okončam bez pomena petla, fijakera, natovarenih konja, ona tri portreta, Rembranta, Direra i Goje, Dalija i gusto naseljene pozadine te slike, ili neke druge (*Balerine*, recimo), minijaturnih portreta Stojana Čelića i ostalih drugova, vilihog konjica, skakavca, pčele, paukova, žabe, psa, ose, opnokrilca, školjki, cvetova, mnogih aktova, konja i opet, i uvek, ptica, svesna da je *sve* na ovom slikarskom polju deo tajnovitog predela i dugog niza aktivnih značenja. Ta me je tajnovitost i privukla na način kako me obično privlači neodgonetljivost pesničkog teksta. Završavam pokušaj sigurna da odgovor nisam našla. Verovatno sam jedna od mnogih koje će ovaj slikarski rukopis uvući u svoje mreže i koji će se odazvati, svako svojim mogućnostima i svojim pogledom, od kojih nijedan neće biti konačan. Vidim Draguljevo slikarsko carstvo nalik tajanstvenoj kuli: svi su prozori zatvoreni. Nikada ne znamo koji će se sledeći otvoriti i šta pokazati iz predela beznada i uvek živih nagoveštaja nade.

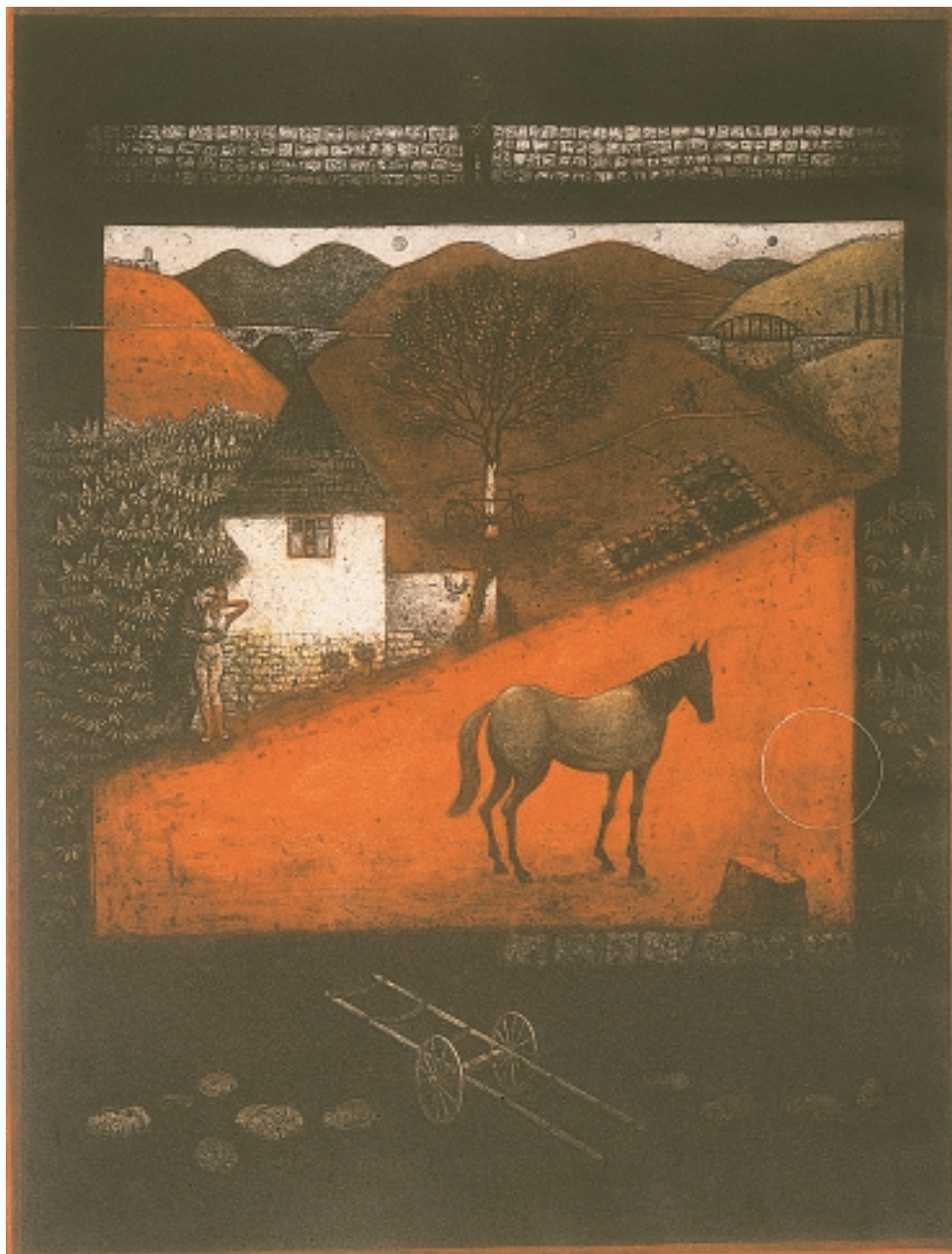
Djevojka sa golubom

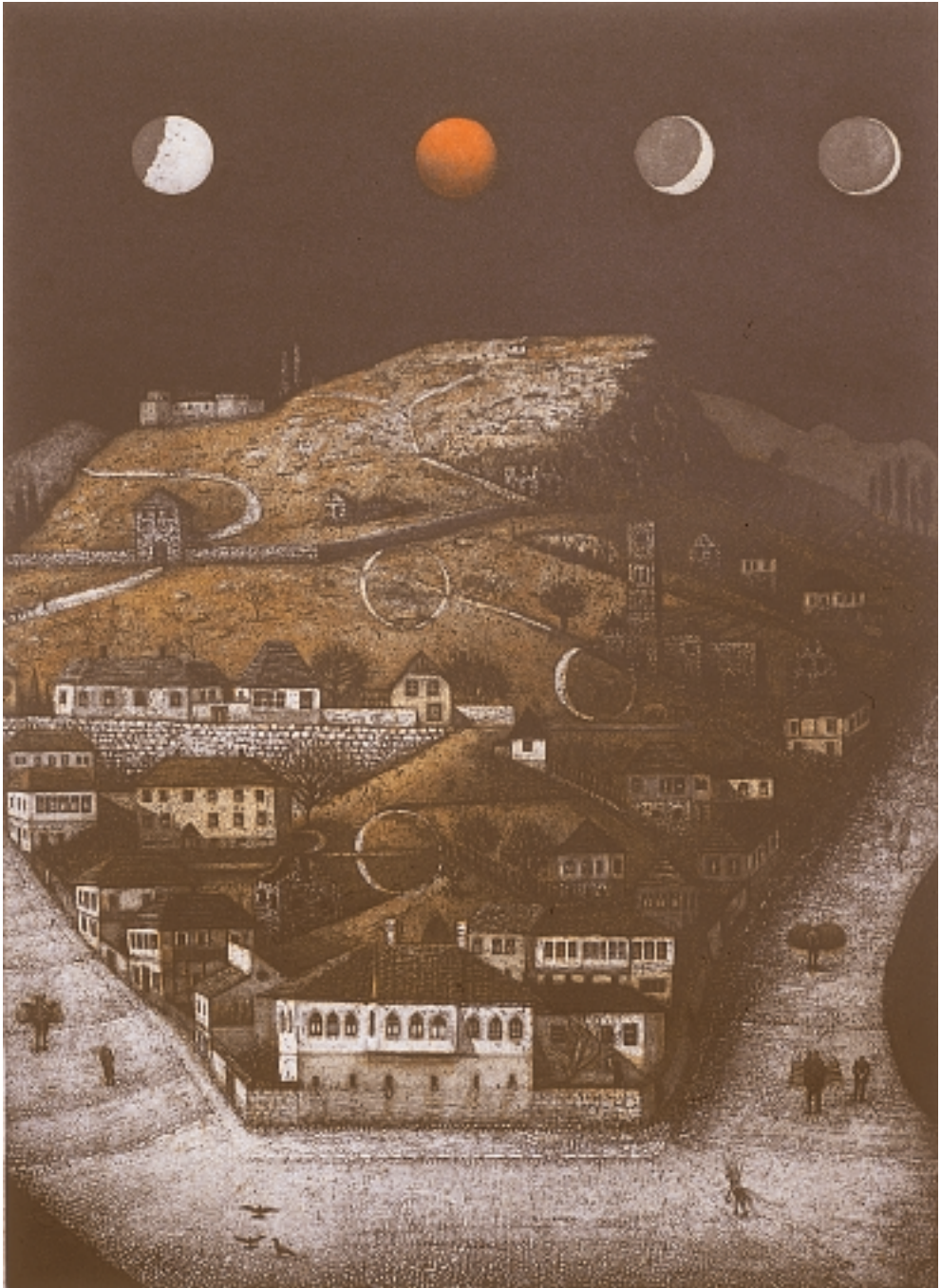
Bašta

Imanje

Crvena avlija

Mjesečeva mjena

Obala

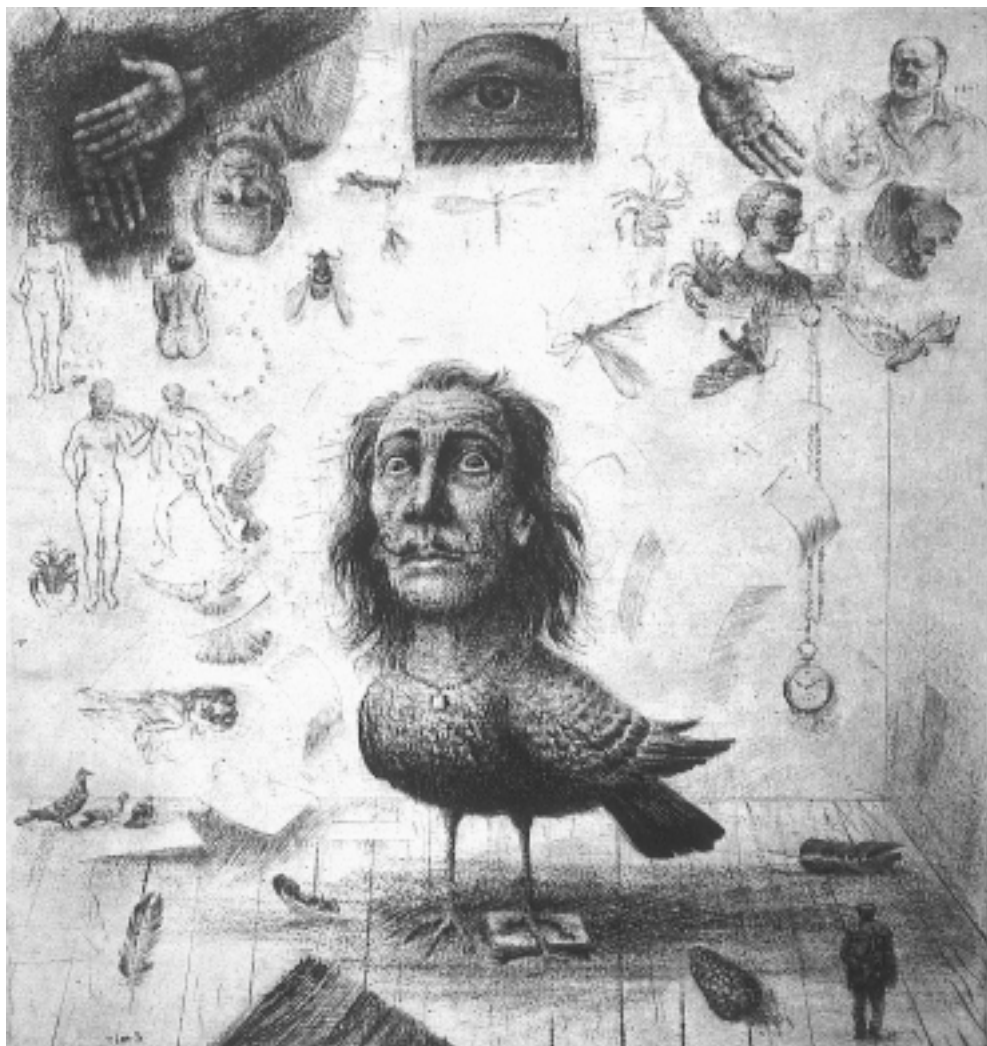
Odlazak V

Kuća na brijegu

Dvokolica

Dali

SADRŽAJ

UVODNIK

Velimir Visković

Riječ urednika 7

DIJALOG

Dane Zajc i Aleš Debeljak

. 13

Dane Zajc

Pjesme 41

U PRVOM LICU

Zdravko Grebo

Tri vještice iz Rija 61

DNEVNIK

Bogomil Đuzel

Na rubu ... onoga što
mi/nam se dešava 73

MANUFAKTURA

Lidija Dimkowska

Pjesme 109

Boris A. Novak

Pjesme 139

Luko Paljetak

Pjesme 159

Radmila Lazić

Pjesme 167

Alma Lazarevska

Crvena pelerina 179

Olivera Čorveziroska

(U)pletana priča 189

Goran Petrović

Slike sa izložbe 193

Tvrtko Kulenović

Priče

Francuska veza 199

Beograda, laku noć 200

Rajski proplanci 204

Oblaci nad Tarom 206

Debeljuška 211

Nina Kokelj

Islam, katoličanstvo,

Rusmir Mahmutćehajić

pravoslavlje 217

Kolja Mićević

Prešeren, u jednom dahu . . . 231

BALKAN

Aleš Debeljak

Balkan 247

Andrew Wachtel

Kada i zašto je

“jugoslovenska kultura”

imala smisla 251

Krzysztof Czyzewski	Bosna postaje naša – do bola 263
Snežana Bukal	Ikonoklast i ikonoborac 277

FOKUS

Velimir Visković	Jesu li nam društva književnika još potrebna? . . . 299
Enver Kazaz	Sveci blago dijele – tamničari nacija 301
Boris A. Novak	Položaj književnosti, književnika i književnih udruženja u Sloveniji 307
Nenad Milošević	Lustracija za književnike? . . . 311
Branimir Donat	Društvo književnika – književnička društva 317
Ivo Brešan	Književničke udruge 319
Tonko Maroević	Pjevidruzi u zbor! 321
Igor Isakovski	Društva pisaca u Makedoniji 225
Balša Brković	Fatalna privlačnost između svake vlasti i diletanata 329

PASOŠ / PUTOVNICA / POTNI LIST

Portugalska poezija

Pedro Tamen	Pjesme 335
Ana Hatherly	Pjesme 337
Vasco Graça Moura	Pjesme 339
Fernando Pinto do Amaral	Pjesme 340
Nuno Júdice	Pjesme 342
Teresa Rita Lopes	Pjesme 344
Fernando Pinto do Amaral	Suvremena portugalska poezija – promjenljivi mozaik . . 355

KRITIKA

Aleš Debeljak	Anđeli i zmajevi 361
	Melankolična odbrana spisateljske imaginacije 361
	Onkraj pustinje 362
	Potresni trag zmajeve šape . . 364
	Anđeli svagdanjeg svijeta . . . 365

	Fascinantna pjesnička trilogija 366
Abdulah Šarčević	Dnevna soba pod opsadom . . 368
	Religijsko-filozofski izraz ljudskog mišljenja i doživljavanja 371
Sladana Jačimović	Decenija velikih pripovedača 381
Aleksandar Jerkov	Srce priče 385
Enver Kazaz	Mogućnosti žanrovskog romana 389
Faruk Šehić	Latice svjetlosti 393
Elizabeta Šeleva	Katahrestički čitajući Sarkanjca 397
PORTRET SLIKARA	
Milica Nikolić	Emir Dragulj 403

Sarajevske sveske

Izdavač: MEDIA CENTAR SARAJEVO

Direktor: Boro Kontić

Kolodvorska 9

71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

Telefon: (+387-33) 212-250

Telefaks: (+387-33) 444-098, 207-026

e-mail: zmutic@media.ba

Lektor:

Zoran Mutić

Korektor:

Edin Hodžić

Design:

Ognjenka Finci

Amra Zulfikarpašić

DTP

Adnan Mahmutović

Štampa: JEŽ

Časopis izlazi četiri puta godišnje.
Ovaj primjerak je besplatan.

ISSN 1512-8539

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva
obrazovanja, nauke, kulture i sporta,
broj 02-15-5451/02 od 28.08.2002. godine,
časopis "Sarajevske sveske" oslobođen je
plaćanja poreza na promet proizvoda.